МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

СТРЕЛЬНИК ОЛЕНА ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 316.356.2: 347.156

ДИСЕРТАЦІЯ

МАТЕРИНСТВО ЯК СОЦІАЛЬНА ПРАКТИКА: СТРУКТУРНО-ДІЯЛЬНІСНА КОНЦЕПЦІЯ

22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології

05 – соціальні та поведінкові науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора соціологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____О.О. Стрельник

Науковий консультант: Куценко Ольга Дмитрівна, доктор соціологічних наук, професор

Київ – 2017

АНОТАЦІЯ

Стрельник О.О. Материнство як соціальна практика: структурно-діяльнісна концепція. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора соціологічних наук за спеціальністю 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології». – Київський національний університет імені Тараса Шевченка МОН України; Київський національний університет імені Тараса Шевченка МОН України. – Київ, 2017.

У дисертації представлено авторську соціологічну концепцію, що пояснює соціальні практики материнства, та результати емпіричної апробації концепції на прикладі сучасного українського суспільства. Запропонована концепція вирішує наукову проблему, що полягає в гносеологічній суперечності між наявними теоретичними підходами, які фрагментовано відображають материнство, не враховують системний характер сучасних практик материнства та відповідних соціальних проблем. Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що в роботі вперше у соціології розроблено цілісну концепцію материнства, та на її основі здійснено аналіз практик материнства, механізмів їх структурування та змін в сучасному українському суспільстві.

Найбільш вагомими результатами роботи є наступні: 1) розроблено понятійний апарат досліджень материнства як соціальної практики, представлений концептами материнства, турботи (піклування) про дитину, ресурсів піклування про дітей, структур та структурування материнських практик; 2) сформульовано концептуальне положення про багаторівневий характер структурування практик материнства на різних рівнях суспільства та у різних його полях, що дозволяє подолати суперечності між макро-та мікро підходами до концептуалізації материнства. Виділено макро-, мезо- та мікрорівні структурування практик материнства. На основі об'єднувальних підходів до аналізу ґендерних відносин, аналітично виділено поля структурування практик материнства, представлені державною політикою,

економікою (ринком праці), сім'єю та культурою; 3) здійснено комплексний аналіз макрорівня структурування практик материнства в сучасному українському суспільстві, тобто умов макросоціального характеру, представлених зв'язками між політикою, економікою, сім'єю та культурою, що створюють систему можливостей та обмежень цих практик; 4) продемонстровано пізнавальні можливості структурно-діяльнісної концепції для вивчення повсякденного розгортання практик материнства та мікрорівня їх структурування в сучасному українському суспільстві на прикладі матерів, які поєднують оплачувану працю та піклування про дитину. Виявлено основні осі такого структурування, пов'язані з позицією матері на ринку праці, доступом до ресурсів піклування про дітей, складом сім'ї, ґендерним розподілом праці у сім'ї, материнськими стратегіями, а також із часом та простором; 5) сформульовано концептуальне положення про дуальну роль аґентів та структур в змінах практик материнства. Цей зв'язок конкретизовано у типології практик піклування про дітей як таких, що відтворюють ґендерну систему, в межах якої переважно (або виключно) жінки є відповідальними та турботу про дітей, або трансформують цю систему. На основі критерію ґендерного розподілу такої відповідальності, виділено моделі «ексклюзивного материнства» та «розділеного батьківства», що диференційовані за низкою структурних, культурних та діяльнісних характеристик.

Дисертаційні положення використані: 1) в розробці «Програми з реалізації молодіжної політики, підтримки сім'ї, забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на 2015-2019 роки в Полтавській області»; 2) у соціальному проекті «Пазл життя»: відповідальне ба́тьківство» у Полтавському національному технічному університеті імені Юрія Кондратюка спільно з Посольством Швеції в Україні (Полтава, грудень 2013 р.) та інших соціальних проектах. Результати дисертаційного дослідження було також популяризовано у низці авторських (науково-популярних) публікацій, програм та інтерв'ю для всеукраїнських та

регіональних медій та використано в розробці магістерської програми з ґендерних студій факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Відповідно до мети та завдань дослідження одержано наступні результати. Систематизовано концептуальні підходи до вивчення материнства: виокремлено функціонально-рольовий, інституційний, соціально-конструктивістській та феміністський підходи до концептуалізації материнства. Розкрито пізнавальні можливості та обмеження означених підходів, доведено, що використання окремих із них може призвести до фрагментованості знання про материнство.

Обґрунтувано концептуальні положення структурно-діяльнісного підходу в дослідженні материнства, що дозволяють подолати суперечності між макро- та мікропідходами, між структурою та дією, між статикою та динамікою у концептуалізації материнства. Положення про діяльнісний характер материнства дозволило уточнити концепт материнства як соціальної практики. Положення про багаторівневий характер структурування практик дозволило подолати суперечності між макро-та мікрорівнями аналізу. Положення про дуальність структури як взаємозалежності структури та дії дозволило подолати суперечності між індивідом та суспільством у концептуалізації материнства. Положення про динамічний характер материнства та дуальну роль агентів та структур в змінах практик материнства дозволило подолати суперечності між статикою та динамікою в концептуалізації материнства. Означені положення доповнено положенням про ґендерований характер інституту та практик батьківства, що дозволяє врахувати виміри нерівності у концептуалізації материнства. На основі означених концептуальних положень було сформульовано базові концепти материнства як рольової практики, структур, ресурсів та структурування материнства, а також встановлено зв’язки між різними рівнями та полями структурування практик материнства.

Розкрито глибинні соціально-історичні, соціально-демографічні та соціокультурні чинники сучасного стану материнства та практик піклування про дітей, спричинені процесами модернізації суспільства та «другим демографічним переходом». Важливість соціально-історичного та соціально-демографічного екскурсу для дослідження сучасних материнських практик пов'язана не тільки з актуалізацією соціокультурного та історичного характеру материнства, але й також з завданням виявлення суперечностей державної політики підтримки сім'ї та материнства в сучасному українському суспільстві.

Здійснено комплексний аналіз макрорівня структурування практик материнства в сучасному українському суспільстві, тобто умов макросоціального характеру, представлених зв'язками між політикою, економікою, сім'єю та культурою, що створюють структуру (систему можливостей та обмежень) практик материнства. На основі положення про ґендерований характер практик материнства, доведено, що ці макроструктурні умови в сучасному українському суспільстві створюють ґендерний порядок (систему), тобто модель соціальних відносин, у межах якої за жінками закріплюється відповідальність за сферу приватного та турботу про дітей. У полі державної політики ця система підтримується суперечливими законодавчими нормами та інструментами, що відтворюють відповідальність жінок за сферу приватного (поряд із нормами забезпечення ґендерної рівності); неотрадиціоналістичною державною риторикою з апеляцією до «традиційних цінностей», універсалізацією моделі сім'ї та батьківства, що суперечить соціально-демографічним та соціокультурним процесами деінституціалізації сімейних відносин та батьківства, активному залученню жінок до сфери зайнятості, процесам індивідуалізації, потребам досягнення ґендерної рівності. Обгрунтовано, що ринок праці та сім'я як інституційні середовища практик материнства, перебуваючи у дуальній залежності, слугують закріпленню наявного ґендерного порядку: відповідальність жінок за репродуктивну працю обмежує їх шанси на ринку

оплачуваної праці (через дискримінацію та концентрацію у низькооплачуваних галузях економіки), а обмежені шанси на ринку праці сприяють закріпленню жіночої відповідальності за сферу приватного. Державна політика сприяє відтворенню наявного ґендерного порядку: система тривалих неоплачуваих батьківських (а де-факто материнських) відпусток, нерівність у доступі до державних послуг догляду за дітьми слугують закріпленню за жінками функцій піклування про дітей. Соціокультурні уявлення про ґендерні ролі та турботу про дітей є вагомим механізмом структурування материнства. Соціокультурні смисли батьківства, а саме його ціннісні, нормативні та ідеальні виміри, є ґендерованими. Уявлення про «природні жіночі ролі», а надто в їх зв'язку з материнством виступають засобом легітимації ґендерної нерівності.

Продемонстровано пізнавальні можливості концепції для виявлення мікрорівня структурування практик материнства на прикладі поєднання матерями оплачуваної праці та турботи про дитину в сучасному українському суспільстві. Результати емпіричного дослідження дозволили виявити основні умови структурування практик материнства. На індивідуальному рівні умовою структурування є життєві стратегії матерів, пов'язані зі співвідношенням оплачуваної та репродуктивної праці, що, у свою чергу, структуровані освітою та позицією на ринку праці. Позиція матері на ринку праці, пов'язана зокрема з зайнятістю в державному та приватному секторі зайнятості, а також з доступністю ресурсів робочого місця, що дозволяють поєднувати оплачувану працю та повсякденну турботу про дитину, є другою умовою структурування практик материнства. Третьою умовою структурування практик материнства є доступ до інституційних ресурсів, зокрема, до державних послуг догляду за дітьми як одного із найважливіших ресурсів поєднання оплачуваної праці та материнства. Четвертою умовою структурування є доступ до неінституційних (зокрема сімейних) ресурсів, що у свою чергу структурований складом сім'ї та ґендерним розподілом праці в повсякденних практиках піклування. Нарешті,

це час та фізичний простір, що виступають як найважливіші структури практик материнства.

Продемонстровано пізнавальні можливості концепції для виявлення механізмів змін практик материнства на основі положення про дуальний зв'язок агентів та структур. Цей зв'язок конкретизовано у типології практик піклування про дітей на основі критерію зв'язку цих практик зі структурами, у межах яких вони виникли. Виділено практики, що відтворюють систему ґендерних відносин, у межах якої жінки є відповідальними за турботу про дітей, або трансформують цю систему.

Здійснено типологію моделей батьківства на основі критерію ґендерного розподілу відповідальності за піклування про дітей. Відповідні моделі диференційовано за низкою структурних, культурних та діяльнісних характеристик, а саме: за типом ґендерної культури та соціокультурними ідеалами материнства, за спрямуванням державних інструментів підтримки батьківства, за панівними типами ґендерних контрактів та материнських стратегій, а також за розподілом повсякденних функцій піклування про дітей. Відповідно, модель «ексклюзивного материнства» передбачає переважно (або виключно) материнську відповідальність за турботу про дітей, модель «розділеного батьківства» – розподілення функцій піклування між матір'ю та батьком, між державою, ринком та сім'єю.

Ключові слова: материнство, практика, сім'я, турбота (піклування) про дітей, структури материнства, ґендерні відносини, ґендерна нерівність.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Наукові праці, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації

Індивідуальна наукова монографія

1. Стрельник О. Турбота як робота: материнство у фокусі соціології. – К.: Критика, 2017. – 288 с.

Статті у вітчизняних фахових виданнях із соціологічних наук

2. Стрельник О.О. Багатодітна сім'я в Україні: дискурси та суперечності соціальної політики // Соціологія: теорія, методи, маркетинг / Інститут соціології НАНУ. – 2011. – №1. – С. 156-165.

3. Стрельник О.О. Батьківські практики у сучасних молодих сім'ях // Соціальна психологія. Український науковий журнал. – 2011. – №6. – С. 62-70.

4. Стрельник О.О. Ґендер, інвалідність та материнство: проблеми на перетині // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного українського суспільства. – Х. : Видавничий центр Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна, 2010. – вип. 16 – С. 621–624.

5. Стрельник О.О. Ґендерні особливості дітородних настановлень у сучасній Україні // Соціальна психологія. Український науковий журнал. – 2010. – №5 (43). – С. 147-154.

6. Стрельник О.О. Жінки з інвалідністю: стереотипи VS ідентичності // Вісник Львівського національного університету: збірник наукових праць. Серія соціологічна. – 2011. – вип.1. – С. 234-241.

7. Стрельник О.О. Інституційні сервіси догляду за дітьми як інструмент політики підтримки працюючих батьків // Український соціум. – 2015. – № 2(53). – С. 73-82.

8. Стрельник О.О. Материнство та соціальні зміни: структурно-трансформуючі практики піклування про дітей // Вісник Харківського національного університет імені В.Н. Каразіна. Сер. «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – 2016. – Вип.37. – С. 260-267.

9. Стрельник О.О. Материнство та турбота про дітей в суспільстві ризику // Український соціум. – 2017. – № 1. – С. 72-83.

10. Стрельник О.О. Материнство як практики турботи: концептуальні аспекти аналізу // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Сер. «Соціологія». – 2014. – № 1(5). – С. 57-60.

11. Стрельник О.О. Материнська любов як соціально-історичний феномен // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Х. : ХНУ імені В.Н. Каразіна. – 2012. – Випуск 18. – С. 153-154.

12. Стрельник О.О. (Не)батьківство як вибір: добровільна бездітність у наукових та суспільних дискусіях // Вісник Національного технічного університету «Київський політехнічний інститут». Серія «Політологія. Соціологія. Право». – К. : «Політехніка», 2012. – С. 41-45.

13. Стрельник О.О. Позиція матері на ринку праці як умова структурування практик материнства // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Сер. «Соціологія». – 2017. – № 1(8). – С. 23-27.

14. Стрельник О.О. Робочі місця, дружні та недружні до працівниць із сімейними обов'язками: за результатами соціологічного дослідження // Український соціум. – 2015. – № 4(55). – С. 75-84.

15. Стрельник О.О. Соціальна стигматизація мономатеринських сімей // Соціологія: теорія, методи, маркетинг / Інститут соціології НАН України. – 2012. – №4. – С.148-157.

16. Стрельник Е. «Все лучшее – детям». Хорошие матери в обществе потребления // Український соціологічний журнал. – 2011. – № 1-2. – С. 24-29.

17. Стрельник Е.А. Коммодификация материнства (на примере рынка вспомогательных репродуктивных технологий) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Сер. «Соціологія». – 2013. – № 1(4). – С.59-62.

18. Стрельник Е.А. Хорошие матери, хорошие отцы. Гендерная асимметрия социокультурных представлений об ответственном родительстве // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного українського суспільства : Збірник наукових праць. Вип. 19.

– Х. : Видавничий центр Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, 2013. – С. 367-370.

Статті у зарубіжних періодичних наукових виданнях

19. Стрельник Е.А. Государственный неотрадиционализм и семейная политика в Украине // СоцИс: Социологические исследования / Институт социологии РАН. – 2014. – № 9. – С. 97-102.

20. Стрельник Е.А. «Жизнь по доктору Комаровскому»: конструирование родительства в советах по уходу за детьми // Laboratorium. Журнал социальных исследований. – 2015. – № 7(2). – С. 83-105.

21. Стрельник Е.А. Практики сочетания матерями оплачиваемой работы и заботы о детях (опыт социологического анализа) // СоцИс: Социологические исследования / Институт социологии РАН. – 2016. – №8. – С. 66-71.

22. Стрельник Е.А. Украинский традиционализм и дискурс «женской вины» в низкой рождаемости // СоцИс: Социологические исследования / Институт социологии РАН. – 2012. – № 8. – С. 71-77.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

23. Стрельник Е.А. «Материнская компетентность» и социальный контроль // Пятые Ковалевские чтения : Материалы научно-практической конференции / Санкт-Петербургский государственный университет. – Санкт-Петербург, 2010. – С. 120-122.

24. Стрельник Е.А. «Нация, которая не рожает детей, должна работать больше»…Женская ответственность за низкую рождаемость в украинском демографическом дискурсе // Молодь в умовах нової соціальної перспективи. Зб. наукових праць, вип. 14. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012. – С. 336-342.

25. Стрельник О.О. Гендерні виміри інвалідності: проблеми репродуктивних прав жінок з функціональними обмеженнями здоров’я // Актуальні проблеми навчання та виховання людей в інтегрованому

освітньому середовищі: Тези доповідей. – К.: Університет «Україна», 2012. – С. 223-224.

26. Стрельник О.О. Ґендеровані протести в сучасній Україні: материнство, активізм, війна // Українська жінка в національному та глобальному просторі: історія, сучасність, майбутнє. Збірник матеріалів І Міжнародного наукового форуму (24-25 листопада 2016 р.) / За ред. С. Шудло. – Дрогобич : «трек ЛТД», 2016. – С. 185-166.

27. Стрельник О.О. Практики поєднання матерями праці та піклування про дітей: темпорально-просторові аспекти // Гендерна політика міст: історія і сучасність. Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції. – Х.: Харківський національний університет міського господарства імені О.М. Бекетова, 2015. – С. 279-282.

28. Стрельник О.О. Проблема батьківства у сучасній українській сім'ї: за результатами соціологічного дослідження // Інновації в освіті, науці та виробництві : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. / Полтавський інститут економіки і права внз «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна». – Полтава : ПІЕП, 2009. – С. 50–54.

29. Strelnyk O. Gender features of reproductive attitudes in contemporary Ukraine: socio-culture and socio-economic background Proceedings of the 13th International Conference "Information Society – 2010". Vol. B. Facing Demographic Challenges. – Ljubljana, Slovenia. – P. 112-115.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

Колективні наукові монографії

30. Strelnyk Olena. Conservative Parents' Mobilization in Ukraine // Rebellious Families: Parents' Rights Activism in Central and Eastern Europe and Russia. Ed. by Katalin Fabian and Elzbieta Korolzuk. – Bloomington: Indiana University Press, 2017. – P. 61-90.

Статті у наукових та науково-практичних виданнях

31. Стрельник Е. «Нам нужно поговорить о Кевине». Материнство в категориях вины и ответственности // Гендерний журнал «Я». – 2012. – № 2 (20). – С. 35-36.

32. Стрельник Е. Репродуктивные миграции: вспомогательные репродуктивные технологии в глобальном измерении // Гендерний журнал «Я». – 2013. – № 2(33). – С. 32-34.

33. Стрельник О. Жінки та час: між ефективним менеджментом та турботою // Гендерний журнал «Я». – 2014. – № 1(35). – С. 14-16.

34. Стрельник О.О. «Погані батьки»: соціальне конструювання батьківства як проблеми // «SOCIOПРОСТІР: міждисциплінарний електронний збірник наукових праць з соціології та соціальної роботи». – 2015. – №4. – С. 48-54.

SUMMARY

Strelnyk O.O. Mothering as a social practice: a structure-agency perspective. Qualification scientific work (a manuscript).

A dissertation for obtaining the scientific degree of the doctor of sociological sciences on specialty 22.00.04 “Special and branch sociologies" (05 − Social and behavioral sciences). − Taras Shevchenko National University of Kyiv, 2017.

The dissertation presents the author's sociological conception that explains the social practices of mothering, and the results of its empirical testing on the example of contemporary Ukrainian society. The main scientific novelty of the obtained results is a comprehensive conception of mothering as a social practice and its applying for the analysis of mothering practices, and both mechanisms of their structuring and changes in modern Ukrainian society.

The most significant results of the research are the following ones. *Firstly*, the author developed the conceptual apparatus of the research represented by the concepts of mothering, care for a child, resources of childcare etc. *Secondly*, this is the conceptual idea of multilevel ground of structuring mothering practices at different levels and fields of society that allows overcoming the contradictions between macro and micro approaches to the conceptualization of mothering. The

author revealed the mechanism of mothering practices structuring and analytically distinguished macro, meso- and micro-levels and fields, represented by the state policy, economy (labor market), a family and culture. *Thirdly,* the author carried out the comprehensive analysis of the macro level of structuring mothering and childcare practices in contemporary Ukrainian society represented by the relations between politics, economy, family and culture that create a system of opportunities (resources) and limitations of these practices. *Fourthly,* the author demonstrated the cognitive capabilities of the structure-agency perspective for research on the routine (everyday) mothering practices and the micro level of their structuring in contemporary Ukrainian society. The main dimensions of such structuring are identified, related to mother's position on a labor market, an access to resources of childcare, family structure, gender division of labor in a family, and mother's personal strategies etc. *Fifthly,* this is the conceptual idea of the dual role of agents and structures in changing the mothering practices. This duality was specified in the typology of practices of care for children as reproducing the gender order, within which women are responsible for this care, or transforming this order. The models of "exclusive mothering" and "shared parenting", based on the gender distribution criteria of responsibility for childcare, were differentiated by the number of structural, cultural and activity characteristics.

The research results were used in the "Program on implementation of youth policy, family support, and ensuring the equal rights and opportunities for women and men in the Poltava region (2015-2019)", in social project "Life Puzzle": responsible fatherhood" at Poltava National Technical University named after Yuri Kondratyuk in association with the Swedish Embassy in Ukraine (Poltava, December 2013) and other social projects. The results of the dissertation research were also popularized in a number of author's publications, programs and interviews for all-Ukrainian and regional media, and were used in the master's degree program on gender studies at the Department of Sociology of Taras Shevchenko National University of Kyiv.

The author obtained the following research results. She systematized the theoretical approaches that are functionalist, institutional, social-constructivist, and feminist ones in motherhood/mothering studies, and explored the research capabilities and limitations of these approaches. The author developed conceptual basis of a structure-agency perspective that allows overcoming the contradictions between macro- and micro- approaches, between structure and agency, between statics and dynamics in the conceptualization of mothering. The conceptual idea of mothering as an activity allowed defining the concept of mothering as a social practice. The idea of the multilevel dimension of structuring the mothering practices allowed overcoming the contradictions between macro and micro levels of analysis. The idea of the interdependence of structure and agency allowed overcoming the contradictions between the individual and society in the conceptualization of motherhood. The idea of the dynamic nature of mothering and the dual role of agents and structures in changing the mothering practices allowed overcoming the contradictions between the statics and the dynamics in the conceptualization of mothering. Based on these conceptual ideas, the basic concepts of mothering as role practices, of structures, resources of mothering were formulated, as well as idea of relationships between different levels and fields of the structuring of mothering practices were established.

The deep historical, demographic and sociocultural factors of the current state of motherhood and practices of care for children caused by the processes of society modernization and the "second demographic transition" were revealed. The importance of this analysis for the research of modern mothering practices is related both to actualization of the sociocultural and historical origins of motherhood (mothering), and to the research question of identifying contradictions in the state policy of supporting family and mothers in modern Ukrainian society.

The author realized the comprehensive analysis of the macro level of the structuring the mothering practices in contemporary Ukrainian society, represented by the relationships between politics, economy, family and culture that create the structure (the system of chances and limitations) of these practices. Based on the

idea on the gendered character of mothering and care for children, it has been demonstrated that these macro structural conditions in the modern Ukrainian society create a gender order (system), that is, a model of social relations, within which women are assigned responsibility for the private sphere and care for children. In the field of state policy, this system is supported by controversial legislative norms and instruments that reproduce the responsibility of women for the private sphere (along with the norms of ensuring gender equality) and traditionalistic state rhetoric with an appeal to "traditional values", universalization of family and parenting models, which contradicts to socio-demographic and sociocultural processes of de-institutionalization of family relations and parenthood, active involvement of women on employment sphere of, processes of individualization, and the needs for achieving gender equality. A labor market and a family as institutional environments of mothering practices are dually dependent on the consolidation of the existing gender order: Women's responsibility for reproductive sphere limits their chances on the labor market (through discriminatory practices and concentration in low-paid sectors of the economy), while limited chances on the labor market contribute to securing women's responsibility for the private sphere. State family policy in Ukraine contributes to the reproduction of the existing gender order: The system of long parental leave (and de facto maternity leave), an inequality in access to public childcare services consolidates women's responsibility for childcare. Sociocultural ideas about gender roles and ‘proper’ care for children are a powerful mechanism for structuring mothering. Sociocultural meanings of parenthood, namely its value, normative and ideal dimensions, are gendered and the idea of "natural women's roles", and especially in their relation to motherhood, serves as an instrument of legitimizing the gender order.

The author demonstrated the research capabilities of structure-agency perspective on the example of combination of paid work and childcare by employed mothers in contemporary Ukrainian society. The results of the empirical study have revealed the main conditions for structuring the mothering practices. At

the individual level, this condition is mothers' life strategies related to the relation of paid and reproductive labor, which, in turn, are structured by mother's education and labor market position. Mother's position on the labor market, in particular her employment on the public or private employment sectors, as well as the availability of workplace resources supporting work and family balance, is the second condition for structuring mothering practices. The third one is an access to institutional resources, in particular, to state childcare services as one of the most important resources for a combination of paid work and mothering. The fourth condition of structuring is an access to non-institutional (in particular, family) resources, which in turn is structured by the family structure and the gender division of reproductive labor in daily childcare practices. Finally, this is the time and space as the most important structures of daily practices of care for children.

The author proposed a typology of parenthood (parenting) models based on the gender distribution of responsibility for childcare. These models are differentiated according to a number of structural, cultural and activity characteristics, namely: gender culture and socio-cultural ideals of motherhood and fatherhood, the state instruments supporting mothers (parents), the prevailing types of gender contracts, and the distribution of daily care of children between partners. Accordingly, the model of "exclusive mothering" involves mainly mother's responsibility for childcare; instead, the model of "shared parenting" means the distribution this care responsibility between mother and father, between a state, a (labour) market and a family.

Finally, the author demonstrated the research capabilities of structure-agency approach for revealing mechanisms of changes in mothering practices based on the dual relations of agents and structures. This connection is specified in the typology of practices of care for children based on the criterion of connections of these practices with the structures within which they arose. There are practices that reproduce the system of gender relations, within which mainly or exclusively women are responsible for care for children, or transforming this system.

Key words: motherhood, mothering, practice, motherhood structure, a family, childcare, gender relations, gender inequality.

THE LIST OF AUTHOR'S PUBLICATIONS

Publications with the main research results

The individual scientific monograph

1. Strelnyk O. Turbota yak robota: materynstvo u fokusi sotsiolohiyi [Childcare as work. A sociological perspective on mothering]. – K.: Krytyka, 2017. – 288 s. [in Ukrainian]

Articles in Ukrainian professional journals on sociological sciences

2. Strelnik Ye. «Vse luchshee – detjam». Horoshie materi v obshhestve potreblenija ["All the best is for children". "Good mothers" in a consumption society] // Ukrains'kij sociologichnij zhurnal. – 2011. – № 1-2. – S. 24-29. [in Russian]

3. Strelnik Ye.A. «Horoshie materi, horoshie otcy». Gendernaja asimmetrija sociokul'turnyh predstavlenij ob otvetstvennom roditel'stve [«Good mothers», «good fathers». Gender asymmetry of sociocultural ideas on responsible parenthood] // Metodolohiya, teoriya ta praktyka sotsiolohichnoho analizu suchasnoho suspil'stva: Zbirnyk naukovykh prats'. Vypuskp. 19. – H. : Vidavnichij centr Harkivs'kogo nacional'nogo universitetu im. V.N.Karazina, 2013. – S. 367-370. [in Russian]

4. Strelnik Ye.A. Kommodifikacija materinstva (na primere rynka vspomogatel'nyh reproduktivnyh tehnologij) [The commodification of motherhood (on the example of the market of assisted reproductive technologies] // Visnyk Kyyivs'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Ser. «Sotsiolohiya». – 2013. – № 1(4). – S. 59-62. [in Russian]

5. Strelnyk O.O. (Ne)bat'kivstvo yak vybir: dobrovil'na bezditnist' u naukovykh ta suspil'nykh dyskusiyakh [(Non)parenting as a choice: the voluntary childnessness in scientific and public debate] // Visnyk Natsional'noho tekhnichnoho universytetu «Kyyivs'kyy politekhnichnyy instytut». Seriya «Politolohiya. Sotsiolohiya. Pravo». – K. : «Politekhnika», 2012. – S. 41-45. [in Ukrainian]

6. Strelnyk O.O. Bahatoditna simya v Ukrayini: dyskursy ta superechnosti sotsial'noyi polityky [A large family in Ukraine: discources and contradictions of social policy] // Sotsiolohiya: teoriya, metody, marketynh / Instytut sotsiolohiyi NANU. – 2011. – №1. – S. 156-165. [in Ukrainian]

7. Strelnyk O.O. Bat'kivs'ki praktyky u suchasnykh molodykh simyakh [Fathering practices in contemporary young families] // Sotsial'na psykholohiya. Ukrayins'kyy naukovyy zhurnal. – 2011. – №6. – S. 62-70. [in Ukrainian]

8. Strelnyk O.O. Gender, invalidnist' ta materynstvo: problemy na peretyni // Metodolohiya, teoriya ta praktyka sotsiolohichnoho analizu suchasnoho ukrayins'koho suspil'stva [Gender, disability and motherhood: the intersection problems]. – Kh. : Vydavnychyy tsentr Kharkivs'koho natsional'noho universytetu im. V.N.Karazina, 2010. – vyp. 16. – S. 621–624. [in Ukrainian]

9. Strelnyk O.O. Genderni osoblyvosti ditorodnykh nastanovlen' u suchasniy Ukrayini [Gender peculiarities of reproductive attitudes in contemporary Ukraine] // Sotsial'na psykholohiya. Ukrayins'kyy naukovyy zhurnal. – 2010. – №5 (43). – S. 147-154. [in Ukrainian]

10. Strelnyk O.O. Instytutsiyni servisy dohlyadu za dit'my yak instrument polityky pidtrymky pratsyuyuchykh bat'kiv [Institutional services of childcare as a tool of policy on supporting working parents] // Ukrayins'kyy sotsium. – 2015. – № 2(53). – S. 73-82. [in Ukrainian]

11. Strelnyk O.O. Materyns'ka lyubov yak sotsial'no-istorychnyy fenomen [Mother’s love as a social and historical phenomenon] // Metodolohiya, teoriya ta praktyka sotsiolohichnoho analizu suchasnoho suspil'stva: Zbirnyk

naukovykh prats'. – Vypusk 18. – Kh. : KhNU imeni V.N. Karazina. – 2012. – S. 153-154. [in Ukrainian]

12. Strelnyk O.O. Materynstvo ta sotsial'ni zminy: strukturno-transformuyuchi praktyky pikluvannya pro ditey [Mothering and social changes: the structurally transformative practices of care for children] // Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytet imeni V.N. Karazina. Ser. «Sotsiolohichni doslidzhennya suchasnoho suspil'stva: metodolohiya, teoriya, metody». Vyp.37. – 2016. – S. 260-267. [in Ukrainian]

13. Strelnyk O.O. Materynstvo ta turbota pro ditey v suspil'stvi ryzyku [Motherhood and care for children in a risk society] // Ukrayins'kyy sotsium. – 2017. – № 1. – S. 72-83. [in Ukrainian]

14. Strelnyk O.O. Materynstvo yak praktyky turboty: kontseptual'ni aspekty analizu [Mothering as care practices: the conceptual issues of the analysis] // Visnyk Kyyivs'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Ser. «Sotsiolohiya». –2014. – № 1(5). – S. 57-60. [in Ukrainian]

15. Strelnyk O.O. Pozytsiya materi na rynku pratsi yak umova strukturuvannya praktyk materynstva [Mother's labor market position as the condition of structuring the mothering practices] // Visnyk Kyyivs'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Ser. «Sotsiolohiya». – 2017. – № 1(8). – S. 23-27. [in Ukrainian]

16. Strelnyk O.O. Robochi mistsya, druzhni ta nedruzhni do pratsivnyts' iz simeynymy obovyazkamy: za rezul'tatamy sotsiolohichnoho doslidzhennya [Family (un)friendly workplaces: the results of sociological survey] // Ukrayins'kyy sotsium. – 2015. – № 4(55). – S. 75-84. [in Ukrainian]

17. Strelnyk O.O. Sotsial'na styhmatyzatsiya monomateryns'kykh simey // Sotsiolohiya: teoriya, metody, marketynh [Social stigmatization of maternal families] / Instytut sotsiolohiyi NAN Ukrayiny. – 2012. – №4. – S.148-157. [in Ukrainian]

18. Strelnyk O.O. Zhinky z invalidnistyu: stereotypy VS identychnosti [Women with disability: the stereotypes VS identities] // Visnyk L'vivs'koho

natsional'noho universytetu: zbirnyk naukovykh prats'. Seriya sotsiolohichna. – 2011. – vyp.1. – S. 234-241. [in Ukrainian]

Articles in foreign scientific professional journals

19. Strelnik Ye.A. Gosudarstvennyi neotraditsionalizm i semeinaya politika v Ukraine [The state neotraditionalism and a family policy in Ukraine] // SotsIs: Sotsiologicheskie issledovaniya / Institut sotsiologii RAN. – 2014. – № 9. – S. 97-102 [in Russian]

20. Strelnik Ye.A. «Zhizn' po doktoru Komarovskomu»: konstruirovanie roditel'stva v sovetakh po ukhodu za det'mi ["Life according to Doctor Komarovsky": How advice on caring for children constructs parenting] // Laboratorium. Zhurnal sotsial'nykh issledovanii. – 2015. – № 7(2). – S. 83-105. [in Russian]

21. Strelnik Ye.A. Praktiki sochetaniya materyami oplachivaemoi raboty i zaboty o detyakh (opyt sotsiologicheskogo analiza) [The mothers' practices of combining paid labor and care for children (the experience of sociological analysis)] // SotsIs: Sotsiologicheskie issledovaniya / Institut sotsiologii RAN. – 2016. – №8. – S. 66-71. [in Russian]

22. Strelnik Ye.A. Ukrainskii traditsionalizm i diskurs «zhenskoi viny» v nizkoi rozhdaemosti [Ukrainian traditionalism and the discourse of "women's fault" in a low birth-rate] // SotsIs: Sotsiologicheskie issledovaniya / Institut sotsiologii RAN. – 2012. – № 8. – S. 71-77 [in Russian].

Publications on approbation of the research

23. Strelnik Ye.A. «Materinskaya kompetentnost'» i sotsial'nyi kontrol' ["Mother's competence" and social control] // Pyatye Kovalevskie chteniya : Materialy nauchno-prakticheskoi konferentsii / Sankt-Peterburgskii gosudarstvennyi universitet. – Sankt-Peterburg, 2010. – S. 120-122. [in Russian]

24. Strelnik Ye.A. «Natsiya, kotoraya ne rozhaet detei, dolzhna rabotat' bol'she»…Zhenskaya otvetstvennost' za nizkuyu rozhdaemost' v ukrainskom demograficheskom diskurse ["A nation that doesn't give birth has to work

more". The women's responsibility for the low birth-rate in Ukrainian demographic discourse] // Molod' v umovakh novoï sotsial'noï perspektivi. Zb. naukovikh prats', vyp. 14. – K.: Vid-vo NPU imeni M.P. Dragomanova, 2012. – S. 336-342. [in Russian]

25. Strelnyk O. Gender features of reproductive attitudes in contemporary Ukraine: sociocultural and socio-economic background // Proceedings of the 13th International Conference "Information Society – 2010". Vol. B. Facing Demographic Challenges. – Ljubljana, Slovenia. – P. 112-115.

26. Strelnyk O.O. Bat'ko u suchasniy ukrayins'kiy simyi: za rezul'tatamy sotsiolohichnoho doslidzhennya [A father in contemporary Ukrainian family: the results of sociological research] // Innovatsiyi v osviti, nautsi ta vyrobnytstvi: materialy Vseukr. nauk.-prakt. konf. / Poltavs'kyy instytut ekonomiky i prava vnz «Vidkrytyy mizhnarodnyy universytet rozvytku lyudyny «Ukrayina». – Poltava : PIEP, 2009. – S. 50–54. [in Ukrainian]

27. Strelnyk O.O. Henderni vymiry invalidnosti: problemy reproduktyvnykh prav zhinok z funktsional'nymy obmezhennyamy zdorovya [Gender issues of disability: the reproductive rights of women with disability] // Aktual'ni problemy navchannya ta vykhovannya lyudey v intehrovanomu osvitn'omu seredovyshchi: Tezy dopovidey. – K.: Universytet «Ukrayina», 2012. – S. 223-224. [in Ukrainian]

28. Strelnyk O.O. Henderovani protesty v suchasniy Ukrayini: materynstvo, aktyvizm, viyna [The gendered protests in contemporary Ukraine: motherhood, activism, the war] // Ukrayins'ka zhinka v natsional'nomu ta hlobal'nomu prostori: istoriya, suchasnist', maybutnye. Zbirnyk materialiv I Mizhnarodnoho naukovoho forumu (24-25 lystopada 2016 r.) / Za red. S. Shudlo. – Drohobych : «trek LTD», 2016. - S. 185-166. [in Ukrainian]

29. Strelnyk O.O. Praktyky poyednannya materyamy pratsi ta pikluvannya pro ditey: temporal'no-prostorovi aspekty [The mothers' practices of combining employment and care for children: the temporal and spatial issues] // Henderna polityka mist: istoriya i suchasnist'. Materialy IV mizhnarodnoyi

naukovo-praktychnoyi konferentsiyi. – Kh.: Kharkivs'kyy natsional'nyy universytet mis'koho hospodarstva imeni O.M. Beketova, 2015. – S. 279-282. [in Ukrainian]

Publications that additionally represent the research results

Collective scientific monographs

30. Strelnyk Olena. Conservative Parents' Mobilization in Ukraine // Rebellious Families: Parents' Rights Activism in Central and Eastern Europe and Russia. Ed. by Katalin Fabian and Elzbieta Korolzuk. – Bloomington: Indiana University Press, 2017. – P. 61-90.

Articles in scientific and scientific-practical journals

31. Strelnik Ye. «Nam nuzhno pogovorit' o Kevine». Materinstvo v kategoriyakh viny i otvetstvennosti [«We need to talk about Kevin». Motherhood in the categories of blame and responsibility] // Gendernii zhurnal «Ya». – 2012. – № 2 (20). – S. 35-36. [in Russian]

32. Strelnik Ye. Reproduktivnye migratsii: vspomogatel'nye reproduktivnye tekhnologii v global'nom izmerenii [reproductive migrations: the assisted reproductive technologies in a global perspective] // Gendernii zhurnal «Ya». – 2013. – № 2(33). – S. 32-34. [in Russian]

33. Strelnyk O. Zhinky ta chas: mizh efektyvnym menedzhmentom ta turbotoyu [Women and time: between effective management and care] // Hendernyy zhurnal «Ya». – 2014. – № 1(35). – S. 14-16. [in Ukrainian]

34. Strelnyk O.O. «Pohani bat'ky»: sotsial'ne konstruyuvannya bat'kivstva yak problemy ["Bad parents": social constructing of parenthood as a problem] // «SOCIOPROSTIR: mizhdystsyplinarnyy elektronnyy zbirnyk naukovykh prats' z sotsiolohiyi ta sotsial'noyi roboty». – 2015. – №4. – S. 48-54. [in Ukrainian]

ЗМІСТ

ВСТУП…… 25

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ МАТЕРИНСТВА: ПІЗНАВАЛЬНІ МОЖЛИВОСТІ ТА ОБМЕЖЕННЯ…… 42

1.1. Материнство як соціальна роль: функціонально-рольовий підхід до концептуалізації материнства…… 42

1.2. Соціально-конструктивістський підхід до концептуалізації материнства…… 52

1.3. Феміністські концепції материнства: структурні та діяльнісні аспекти…… 64

1.4. Турбота як соціологічна категорія: соціально-політичні, етичні та діяльнісні виміри концептуалізації…… 78

1.5. Актуалізація додаткових пізнавальних можливостей теорій модерну та постмодерну для виявлення чинників змін сучасних практик материнства…….. 90

Висновки до розділу 1…….. 108

РОЗДІЛ 2. СТРУКТУРНО-ДІЯЛЬНІСНА КОНЦЕПЦІЯ МАТЕРИНСТВА: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ТА ПОНЯТТЯ …… 111

2.1. Вихідні принципи та положення концепції. Обґрунтування методів дослідження…… 112

2.2. Материнство як рольова практика…….. 117

2.3. Структури та структурування практик материнства…… 123

Висновки до розділу 2……... 137

РОЗДІЛ 3. МАКРОРІВЕНЬ СТРУКТУРУВАННЯ ПРАКТИК МАТЕРИНСТВА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ…… 139

3.1. Соціокультурні аспекти структурування практик материнства……... 139

3.1.1. Соціально-історичний та соціокультурний характер

материнства та турботи про дітей як суспільно-регульованої практики…….. 140

3.1.2. Макросуб'єктивні виміри ґендерних відносин, материнства та турботи про дітей в сучасному українському суспільстві……. 156

3.2. Соціально-демографічні характеристики сучасного материнства та їх чинники…… 171

3.3. Державна соціальна політика як макроструктурна умова практик материнства…… 204

3.3.1. Суперечності державної політики підтримки материнства в контексті соціально-демографічних та соціокультурних змін материнських практик…… 204

3.3.2. Батьківські відпустки та державні послуги догляду за дітьми як ресурси практик материнства…… 219

3.4. Ринок праці та сім'я як інституційні середовища практик материнства: дуальний зв'язок продуктивної та репродуктивної праці…… 229

Висновки до розділу 3…….. 242

РОЗДІЛ 4. МІКРОРІВЕНЬ СТРУКТУРУВАННЯ ПРАКТИК МАТЕРИНСТВА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ……... 245

Дизайн емпіричного дослідження…… 245

4.1. Позиція матері на ринку праці як умова структурування практик материнства…… 253

4.1.1. Повернення матерів до роботи після народження дитини: умови структурування…… 253

4.1.2. Ресурси робочого місця в структуруванні материнських практик…… 262

4.2. Інституційні послуги догляду за дітьми, їх освіти та розвитку як ресурс практик материнства: нерівність у доступі та напруження повсякденних практик піклування про дітей…… 273

4.2.1. Залучення інституційних послуг до догляду за дітьми та напруження повсякденних практик піклування про дітей…….. 273
4.2.2. Повсякденність в умовах обмеженого доступу до інституційних ресурсів підтримки: матері дітей з інвалідністю…… 280
4.3. Ресурси сім'ї в структуруванні практик материнства…….. 285
4.3.1. Ресурси розширеної та нуклеарної сім'ї. Ґендерний розподіл праці як умова структурування практик піклування про дітей…….. 285
4.3.2. Повсякденні практики материнства в умовах обмеженого доступу до сімейних ресурсів підтримки: матері, які самостійно виховують дітей…… 296
4.4. Час та простір як структури материнських практик…… 301
Висновки до розділу 4…….. 320
РОЗДІЛ 5. ДІЯЛЬНІСНІ ТА СТРУКТУРНІ МЕХАНІЗМИ ЗМІН ПРАКТИК МАТЕРИНСТВА…… 323
5.1. Практики материнства, що трансформують структуру традиційного ґендерного розподілу праці у піклуванні про дітей…… 323
5.2. Інституційні зміни структурних умов практик материнства: огляд ключових механізмів та рекомендації…… 331
Висновки до розділу 5…… 339
ВИСНОВКИ…… 341
ЛІТЕРАТУРА…… 348
ДОДАТОК А…… 410
ДОДАТОК Б…… 420
ДОДАТОК В…… 429

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Актуальність дослідження випливає з трьох основних проблемних ситуацій. *Перша проблемна ситуація* пов'язана з процесами індивідуалізації та раціоналізації, ризиками та непевностями сучасності (З. Бауман, У. Бек, Е. Ґіденс, Д. Лаптон), що мають різне значення для жінок та чоловіків. Можливості вільного вибору життєвих траєкторій та можливості самореалізації, що є відкритими у сучасних суспільствах, спричиняють появу нових конфліктів, суперечностей та проявів ґендерної нерівності. Прикладом таких суперечностей є те, що активне залучення жінок у сферу зайнятості та актуалізація цінностей професійної самореалізації в їх життєвих стратегіях не супроводжується когерентними змінами ґендерного розподілу праці у сфері приватного, надто у практиках піклування про дітей. У той час як життєві та професійні траєкторії чоловіків не зазнають суттєвих змін у зв'язку з батьківством, жінки, залучаючись у піклування про дітей, можуть обмежувати своє професійне зростання й так відмовляються від економічної самостійності (У. Бек, Е. Бек-Гернсгайм), що може мати негативні наслідки для їх позицій на ринку праці. На тлі соціально-економічної нестабільності, високого рівня розлучуваності, ґендерної нерівності на ринку праці та бідності материнських сімей, материнство в сучасному українському суспільстві перетворюється на фактор ризику, вплив якого не здатні компенсувати наявні інструменти сімейної політики.

Друга проблемна ситуація обумовлена зіткненням між, з одного боку, вимогами ринку праці, процесами індивідуалізації, що спричиняють активне залучення матерів у сферу зайнятості, надто у країнах з культурною легітимацією ґендерного контракту «матері, яка працює» (Є. Здравомислова, А. Тьомкіна та А. Роткірх) та, з іншого боку, поширенням практик «інтенсивного», відповідального, дитиноцентричного материнства в сучасній батьківській культурі (Ш. Гейз, А. Шадріна). На тлі тиску ринку праці,

«культури поспіху» (К. Дейлі) та інтенсифікації часу оплачуваної зайнятості, сучасні практики материнства стають більш інтенсивними у сенсі часу, уваги та зусиль, що їх матері приділяють піклуванню про своїх дітей. У пострадянських суспільствах упродовж 1990-2000-х років у суспільних очікуваннях та уявленнях батьків поступово формується стійка позиція: хороші батьки «займаються» своїми дітьми. Культура «нового батьківства» формується навколо уявлення про благополуччя дитини, що містить не тільки фізичні та матеріальні аспекти, але й якість взаємин батьків та дітей, побудованих на основі емпатії, довіри та партнерства (Є. Асонова, М. Майофіс та І. Кукулін; Л. Шпаковская та Ж. Чернова). Оскільки у межах ґендерного розподілу праці жінки є відповідальними за сферу приватного, ці соціокультурні зміни впливають передусім на практики материнства. «Інтенсивне материнство» характеризується низкою проявів: материнство набуває характеру особливої діяльності, що вимагає не тільки любові до дитини, а також особливих знань, умінь та компетенцій; турбота про дітей перетворюється на особливий тип «емоційної роботи» (Ш. Гейз, Е. Гохшильд); піклування про дітей вже не є виключно «природним» процесом скерованим любов'ю до дитини чи традиціями виховання, а вимагає рефлексії та прийняття рішень тощо.

Третя проблемна ситуація обумовлена зіткненням між пануванням есенціалістичного та натуралізованого погляду на турботу про дітей як «природну жіночу роль» та завданням досягнення ґендерної рівності. Попри чималий поступ у ґендерно-демократичних перетвореннях і ухвалення Закону «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» 2005 року, трактування жінки як єдиного (та незамінного) суб'єкту піклування про дітей як у державному дискурсі материнства, так і в суспільних установках відносно ґендерних відносин та батьківських ролей, виступає засобом легітимації ґендерної нерівності в Україні (Т. Злобіна).

Означені суперечності, що впливають на характер материнства в сучасних суспільствах, потребують досліджень із застосуванням

комплексних інструментів соціологічного пізнання. Соціальний характер практик материнства залишається на марґінесі наукових студій та суспільного обговорення. Одна з причин академічної невидимості материнства – це зведення тематики турботи про дітей до сфери приватного та натуралізованого. Натуралізований та есенціальний підхід до материнства призводить до ігнорування його (материнства) соціальних аспектів, складного характеру сучасних материнських практик піклування про дітей, а також напружень і суперечностей, що супроводжують ці практики.

Материнство як самостійний об’єкт комплексних наукових (україно- та російськомовних) соціальних студій у пострадянських країнах представлене здебільшого працями психолого-педагогічного, соціально-філософського та культурологічного спрямування. У переважній більшості цих праць робиться наголос на функціональності функціональності материнської турботи для розвитку дитини та для особистості жінки (Ґ. Філіпова), для реалізації функцій біологічного та соціального відтворення, а також трансляції культурних цінностей (Ю. Крістєва, В. Раміх, Н. Рудова, Л. Троніна, Є. Шамаріна та інші). Цей підхід віднайшов своє втілення в дослідженнях «відповідального батьківства» та «культури материнства» (праці І. Братусь, Л. Буніної, О. Лещенко, Н. Максимовської, Н. Шевченко); у дослідженнях готовності до материнства (Н. Даниленко, Н. Дармострук, Є. Міронова, О. Тіунова), адаптації до ролі матері (І. Зємзюліна, О. Подобіна, Л. Рудіна) та дисфункціональної (девіантної) материнської поведінки (А. Брутман, А. Варга, Т. Гущіна, О. Копил, М. Радіонова, І. Хамітова та інші). Пізнавальними обмеженнями означених підходів є опора на біологічний детермінізм, есенціалізація материнства як «жіночого призначення» та найвищої форми жіночої самореалізації та ігнорування контексту соціальної нерівності, в якому розгортаються практики материнства. Ба́тьківські та материнські ролі у межах функціонально-рольового підходу характеризуються як різні, але рівнозначні. Отже, ігнорується ґендерований

характер інституту та практик батьківства, а також включення материнства до ґендерного порядку та системи ґендерного розподілу праці.

У соціології пострадянських країн материнство концептуалізується переважно в контексті ширшого інституту та практик батьківства. Більша частина цих розробок представлена функціонально-рольовим та інституційним підходами. В їх центрі – батьківські ролі та специфічні функції батьківства (материнства), пов'язані з задоволенням суспільних потреб у відтворенні населення (Л. Гріцай, Е. Лущенко, Л. Сологуб, А. Шрайбер та інші). Ці підходи мають спільну методологію: в їх фокусі – процеси, що сприяють цілісності та стабільності суспільних відносин. Отже, різноманітні практики материнства перебувають поза фокусом дослідження або характеризуються як дисфункціональні (наприклад, малодітність, «пізнє» материнство, раннє повернення матері до оплачуваної праці після народження дитини тощо). Концептуалізація материнства як соціального інституту нерідко спирається на консервативно-кризову парадигму розвитку сім'ї та на риторику «відродження традиційних цінностей», відновлення «культу матері», «престижу материнства», «свідомого материнства традиційно-ціннісного типу» (А. Антонов, Л. Гріцай, Л. Сологуб та інші).

Плідні соціологічні розробки представлені у концептах «батьківського потенціалу» (О. Бєзрукова) та «батьківських стратегій» (М. Давітян), однак у цих розробках увага фокусується на аксіологічних, ідеальних та нормативних, а не на діяльнісних вимірах батьківства (материнства). Окремі емпіричні розвідки, що базуються на поєднанні рольового та діяльнісного підходів, реалізовано В. Володько, С. Одинець та А. Толстокоровою на прикладі «дистантного» («транснаціонального») материнства жінок-трудових мігранток в сучасній Україні.

Чільне місце в концептуалізації материнства посідають соціально-конструктивістський та феміністські підходи, що спираються на критику біологічного детермінізму та есенціалізму. Основним здобутком обох підходів є включення концептів влади та нерівності до схем концептуалізації

материнства. У межах соціально-конструктивістського підходу значення материнства розглядаються як соціально-сконструйовані, у тому числі експертними дискурсами, що виступають одним із механізмів інституційної регуляції материнства. Низка досліджень продемонстрували історичний та сконструйований характер «сучасного» («свідомого», «відповідального») материнства (А. Бєлова, Н. Міцюк, Н. Чєрняєва), вікових норм материнства (Т. Ґрєчєнкова), «неповнолітнього материнства» (Т. Арчакова, Є. Сіроткіна). Завдяки феміністським англомовним студіям тематика материнства позбавилася статусу марґінальної в наукових студіях (праці Е. Оклі (A. Oakley), С. Радик (S. Ruddick), А. О'Райлі (A. O'Reilly), Е. Рич (A. Rich), С. Файрстоун (S. Firestone), Б. Фрідан (B. Friedan), Н. Чодороу (N. Chodorow), Ш. Гейз (Sh. Hays) та інших). Феміністські концепції окреслили концептуальне розрізнення інституційного та діяльнісного вимірів материнства та приділяли особливу увагу структурним умовам жіночого пригнічення, що спираються на патріархатну ідеологію материнства. У пострадянських соціальних дослідженнях феміністську епістемологію, методологію соціального конструктивізму та ґендерних студій використовують у дослідженнях окремих аспектів материнства, репродуктивних практик та турботи про дітей Є. Бороздіна, О. Брєднікова, П. Власенко, Є. Здравомислова, О. Ісупова, Л. Малес, Н. Нартова, Н. Русанова, О. Савінская, А. Смірнова, О. Ткач, А. Тьомкіна, А. Шадріна та інші.

Окремим питанням гендерних відносин, а також зв'язку репродуктивної та оплачуваної праці в сучасному українському суспільстві присвячено праці С. Аксьонової, І. Вергуленко, О. Горошко, К. Гумен, Т. Злобіної, О. Купець, Н. Лавриненко, Л. Малес, І. Майданік, О. Тимець, О. Ткаліч, Т. Марценюк, О. Ярош та інших. Трансформації інституту та практик батьківства, актуальні питання сімейної, демографічної та ґендерної політик у пострадянських країнах як макроструктури практик материнства досліджують С. Айвазова, С. Аксьонова, С. Вакуленко, Є. Вовк, С. Голод, Ю. Градскова, Н. Грек,

Т. Гурко, О. Дікова-Фаворська, В. Думанська, Т. Журженко, С. Захаров, О. Ісупова, О. Кайлова, І. Калабіхіна, О. Коломієць, Б. Крімер, І. Курило, Н. Ловцова, Е. Лібанова, Т. Марценюк, Л. Мельничук, Н. Панкратова, П. Романов, А. Роткірх, О. Сінявская, А. Сухова, А. Тьомкіна, Т. Хавлін, Ж. Чернова, Л. Шпаковская, Т. Щурко, Є. Ярская-Смірнова та інші. Означені праці створюють як концептуальну, так і емпіричну базу для аналізу макроструктурних умов практик материнства, представлених складною конфігурацією взаємозв'язків державної політики, ринку праці та сім'ї.

Праці А. Абрамової, Є. Асонової, М. Майофіс та І. Кукуліна, С. Майорової-Щеглової, О. Свєшнікової, А. Шадріної та інших дозволяють уточнити соціокультурні передумови змін практик материнства у пострадянських суспільствах. Ці пізнавальні можливості доповнюються розвідками, присвяченими соціально-історичним та соціокультурним аспектам регуляції материнства та піклування про дітей (праці С. Адоньєвої, А. Бєлової, О. Боряк, Є. Бєлоусової, М. Гримич, М. Грушевського, Р. Зідера, І. Кона, О. Кісь, О. Лабащук, І. Сердюка, В. Маслійчука, Н. Міцюк, Н. Пушкарьової, Т. Щепанської та інших).

Теоретично плідними є концептуальні розробки турботи (піклування) як соціологічної категорії. Турбота концептуалізується як особлива етика та особливий тип взаємин (у працях С. Севенгюсен (S. Sevenhuijsen), Дж. Тронто (J. Tronto), В. Гелд (V. Held); як категорія соціальної політики та соціального громадянства (Є. Бороздіна, М. Дейлі (M. Daly), Дж.Льюіс (J. Lewis), Ж. Чернова); як особливий тип емоційної та фізичної роботи (С. Радик (S. Ruddick), Е. Гохшильд (A. Hochschild) та інші). Суперечності між структурним та діяльнісним вимірами турботи дозволяють подолати концепти «ландшафт піклування» (англ. landscape of care, carescape/caringscape) (С. Боулбі (S. Bowlby), С. Ґреґорі (S. Gregory), Л. МакКі (L. McKie), І. МакФерсон (I. Macpherson), К. Мілліґан (C. Milligan) та «інфраструктура повсякденного життя» (Г. Ярвіс (H. Jarvis), а дослідження ґендерованого характеру часу, простору та повсякденної мобільності, у т.ч. у

зв’язку з практиками піклування, реалізовано у працях В. Брайсон (V. Bryson), К. Дейлі (K. Daly), Л. МакДоуел (L. McDowell), Ґ. Роуз (G. Rose) та інших.

Додаткові пізнавальні можливості для концептуалізації материнства надають концепти раціоналізації, індивідуалізації та ризиків, що пояснюють вплив суспільств модерну та постмодерну на інститут шлюбу, репродуктивну поведінку, сімейні взаємини та практики батьківства (Ф. Арьєс (Ph. Ariès), У. Бек (U. Beck), Е. Бек-Гернсгайм (E. Beck-Gernsheim), Е. Ґіденс (A. Giddens), Д. ван де Каа (D. van de Kaa), Д. Лаптон (D. Lupton), Р. Лестег (R. Lesthaeghe) та інші). Ці концепти дозволяють виявити глибинні соціально-історичні передумови сучасних практик материнства, спричинені модернізацією, а також суперечності між приватним та публічним, між індивідуалізацією та турботою про інших у постмодерних суспільствах, що впливають на «життєві біографії» жінок, надто у зв’язку з материнством (У. Бек (U.Beck), Е. Бек-Гернсгайм (E. Beck-Gernsheim), К. Ґетрел (C. Gatrell), Е. Гохшидьд (A. Hochschild), Ш. Гейз (Sh. Hays) та інші).

Попри високий евристичний потенціал означених підходів, жоден з них не забезпечує цілісної концептуалізації материнства як соціальної практики, характер якої визначається взаємозв’язками макро- та мікрорівнів суспільства, а також взаємозв’язками структури, культури та дії. **Наукова проблема** полягає в гносеологічній суперечності між наявними теоретичними підходами, які фрагментовано відображають материнство, не враховують системний характер сучасних практик материнства та відповідних соціальних проблем. Дана суперечність актуалізує застосування комплексних інструментів соціологічного пізнання.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження відповідає науково-дослідному напряму «Тенденції й механізми структурування соціальних відносин в пострадянському українському суспільстві» кафедри соціальних структур та

соціальних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, де виконувалась робота.

Мета та завдання дослідження. Дисертаційне дослідження здійснювалось з метою розробки соціологічної концепції, яка пояснює сучасні соціальні практики материнства, та емпіричної апробації її елементів на прикладі сучасного українського суспільства. Розроблена на основі структурно-діяльнісного підходу концепція надає можливість комплексного аналізу материнства з врахуванням його структурних, культурних, діяльнісних параметрів та їх взаємообумовленості. Визначена мета зумовила необхідність розв'язання низки завдань, а саме:

- систематизувати концептуальні підходи до вивчення материнства, розкрити пізнавальні можливості та обмеження цих підходів;
- сформулювати концептуальні положення та базові концепти структурно-діяльнісного підходу в дослідженні материнства;
- розкрити глибинні соціально-демографічні чинники сучасного стану материнства та практик піклування про дітей;
- виявити особливості макрорівня структурування практик материнства в сучасному українському суспільстві, тобто умов макросоціального характеру, представлених зв'язками між політикою, економікою, сім'єю та культурою, що створюють систему можливостей та обмежень практик материнства;
- розкрити умови структурування практик материнства на мікрорівні суспільних відносин на прикладі поєднання матерями оплачуваної праці та піклування про дитину в сучасному українському суспільстві;
- типологізувати моделі батьківства на основі критерія ґендерного розподілу відповідальності за піклування про дітей;
- виявити діяльнісні (на рівні практик) та структурні (інституційні) механізми змін материнських практик.

Об'єкт дослідження – материнство як соціальна практика. **Предмет дослідження –** структурні та діяльнісні аспекти материнства як особливого виду соціальних практик.

Теоретичну основу концепції складають**: 1)** теорії, що дозволяють уникнути дуалізму макро- та мікрорівнів, дії та структури, об'єктивного та суб'єктивного в концептуалізації материнства (структуралістський конструктивізм П. Бурдьє, теорія структурації Е. Ґіденса, інтегрована соціологічна теорія Дж. Рітцера та інші); **2)** об'єднувальні підходи до аналізу ґендерних відносин (Є. Здравомислова, Р. Конел, Б. Пфау-Ефінґер, Д. Сміт, А. Тьомкіна, І. Хірдман), що поєднують макро- (структурні) та мікро- (діяльнісні) аспекти в концептуалізації цих відносин; **3)** праці феміністського спрямування, що сприяли розрізненню інституційного (англ. motherhood) та діяльнісного (mothering) аспектів материнства, актуалізували тему макроструктур ґендерної нерівності, представлених патріархатом та відповідною ідеологією материнства (Е. Н. Ґлен, П.Г. Колінз, Е. Оклі, С. Радик, А. О'Райлі, Е. Рич, С. Файрстоун, Б. Фрідан, Ш. Гейз та інші); **4)** теоретичні розробки з концептуалізації турботи (піклування) як особливого типу соціальних відносин та практик (С. Радик, С. Севенгюсен, Дж. Тронто, В. Гелд, Е. Гохшильд); **5)** дослідження ґендерованого характеру часу, простору та повсякденної мобільності (В. Брайсон, К. Дейлі, Л. МакДоуел, Ґ. Роуз та інші), темпорально-просторових вимірів сімейної повсякденності та піклування (С. Боулбі, С. Ґреґорі, І. Мак-Ферсон, К. Мілліґан, Д. Созертон, Г. Ярвіс та інші).

Методи дослідження обумовлені дослідницькими завданнями. Серед теоретичних методів використано дедуктивний, критичний, аналітичний, порівняльний, конкретно-історичний методи та метод типологізації. Загальна стратегія дослідження спирається на дедуктивний метод, що передбачає рух від концептуальних (теоретичних) положень до їх емпіричної перевірки. Критичний та аналітичний методи використано для систематизації теоретичних підходів до вивчення материнства та виявлення їх пізнавальних

можливостей та обмежень. Застосування порівняльного методу дозволило вирішити завдання виявлення особливостей соціально-демографічних характеристик материнства в сучасному українському суспільстві в контексті європейських тенденцій соціальних змін та особливостей основних інструментів державної політики підтримки материнства в Україні. Конкретно-історичний метод дозволив виявити історичні передумови сучасного материнства як суспільно-регульованої діяльності, варіативний та соціокультурно обумовлений характер турботи про дітей, а також урахувати конкретні умови часу та простору, в яких розгортаються практики материнства. Метод типологізації було використано для уточнення типів ресурсів піклування про дітей, материнських стратегій, а також механізмів змін материнських практик піклування про дітей на основі зв'язку цих змін зі структурами, у межах яких вони виникли.

Дизайн емпіричного дослідження спирався на застосування змішаної методики, тобто комбінування кількісних та якісних методів, вибір яких визначається рівнем аналізу та завданнями дослідження. Кількісні методи (аналіз даних статистики, вторинний аналіз даних досліджень, анкетне опитування) застосовано для аналізу соціально-демографічних характеристик сучасного материнства, макроструктурних умов материнських практик в сучасному українському суспільстві, а саме позицій матерів на ринку праці, кількісних характеристик доступності державних сервісів догляду за дітьми, а також макросуб'єктивних вимірів ґендерної культури та панівних в оцінках українського суспільства ідеальних та нормативних уявлень відносно материнства. Для вивчення мікросуб'єктивних аспектів «культури материнства», а також розгортання повсякденних практик піклування про дітей застосовано якісні методи дослідження (напівструктуроване інтерв'ю).

Враховуючи ґендерно чутливий характер теми дослідження, його дизайн спрямований не тільки дослідницькими завданнями, а також принципами феміністської епістемології. У межах феміністської епістемології стверджується, що жіночий досвід є марґіналізованим в соціологічному

мейнстрімному дискурсі. Цей дискурс відображає чоловічий досвід, оскільки саме чоловіки посідали(ють) ключові позиції в публічній сфері. У межах феміністської соціології створюються гносеологічні передумови осмислення особливих жіночих досвідів та практик, приватної сфери та включення в сферу досліджень відносин турботи (Є. Здравомислова, А. Тьомкіна). Відтак соціологічна концепція материнства, презентована у дисертації, на гносеологічному рівні включає жіночий досвід до соціального знання. У межах феміністської епістемології надається відчутна перевага якісним («м'яким») методам дослідження: стверджується, що ці методи якнайповніше відповідають меті та етичним принципам феміністського дослідження, спрямованого на озвучування ґендерно чутливих тем, жіночих голосів та суб'єктивних досвідів, а також для їх контекстуалізації. Попри критику позитивістської епістемології та методології, а також кількісних методів дослідження теоретиками фемінізму, я розглядаю кількісні методи як такі, що не суперечать принципам феміністської епістемології, адже їх застосування дозволяє виявити структурні розбіжності становища жінок та чоловіків. Методи емпіричного дослідження було використано у єдності з методикою співставлення з власним життєвим досвідом та методом «інсайдінга» (емпатії, співпереживання інформанткам), що були теоретично обґрунтовані та емпірично задіяні у низці праці (Е. Оклі, Д. Сміт), у т.ч. для вивчення материнства (Н. Міцюк).

Емпіричну базу дослідження складають: дані досліджень Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України (2008-2012 рр.), у т.ч. «Сім'я і сімейні відносини» (2009 рік) та «Дослідження участі жінок у складі робочої сили в Україні» (у співпраці з Українським центром соціальних реформ, 2012 р.); обстеження та дані Державної служби статистики «Економічна активність населення України» (2013 р.), «Праця в Україні» (2013 р.); «Дошкільна освіта в Україні» (2010-2014 рр.); «Населення України за 2015 рік»; дані міжнародних досліджень «Європейське дослідження цінностей», «Європейське соціальне дослідження»,

«Європейське дослідження якості життя» 2007-2012 рр.; дані Організації економічного співробітництва та розвитку про рівень економічної активності матерів та рівень охоплення дітей дошкільного віку центрами денного догляду в країнах Європи (2010-2014 рр.); документи законодавства та державних програм демографічного розвитку, підтримки сім'ї та материнства в Україні; авторське (кількісне, n=373; та якісне, n=27) дослідження практик поєднання оплачуваної праці та піклування про дітей матерями-найманими працівницями, мешканками великих міст (на прикладі м. Полтава та м. Київ, грудень 2014-вересень 2015 рр.). У якості додаткового джерела емпіричної інформації було використано повідомлення учасниць Інтернет-форумів на релевантні предмету дослідження теми.

Наукова новизна полягає у тому, що в роботі вперше у соціології розроблено цілісну концепцію материнства, яка враховує сучасні зміни в соціальних практиках материнства та пояснює їх структурування у взаємодії макро- та мікро процесів. Найбільш важливими результатами, що характеризують наукову новизну дисертаційного дослідження, є наступні.

Вперше:

- розроблено концептуальне положення про багаторівневий характер структурування практик материнства на різних рівнях суспільства та у різних його полях, що дозволяє подолати суперечності між макро-та мікро підходами до концептуалізації материнства. Виділено макро-, мезо- та мікрорівні структурування практик материнства. На основі об'єднувальних підходів до аналізу ґендерних відносин аналітично виділено поля структурування практик материнства, представлені державною політикою, економікою (ринком праці), сім'єю та культурою;
- розроблено понятійний апарат досліджень материнства як соціальної практики, представлений концептами материнства, турботи (піклування) про дитину, структур материнських практик та ресурсів піклування про дітей. Поняття структур материнства застосовано для

позначення сукупності суспільних нормативних та ідеальних вимірів материнства та ресурсів піклування про дітей, що утворює систему можливостей та обмежень соціальних практик материнства;

– за результатами комплексного аналізу макрорівня структурування практик материнства в сучасному українському суспільстві визначено систему можливостей та обмежень цих практик, представлену зв'язками між політикою, економікою, сім'єю та культурою. На основі положення про ґендерований характер практик материнства обґрунтовано висновок про те, що в сучасному українському суспільстві ця система можливостей та обмежень (макроструктурних умов) продукує ґендерний порядок, тобто систему соціальних відносин, у межах якої за жінками закріплюється відповідальність за сферу приватного та турботу про дітей;
– продемонстровано пізнавальні можливості структурно-діяльнісної концепції для вивчення повсякденного розгортання материнських практик та мікрорівня їх структурування в сучасному українському суспільстві. Виявлено основні осі такого структурування, які мають часові та просторові характеристики та пов'язані з позицією матері на ринку праці, доступом до ресурсів піклування про дітей, складом сім'ї, ґендерним розподілом праці у сім'ї, материнськими стратегіями. Емпірично виявлено темпорально-просторові напруження материнського повсякдення;
– сформульовано концептуальне положення про дуальну роль аґентів та структур в змінах практик материнства, яке конкретизовано у типології практик піклування про дітей, що відтворюють або трансформують наявний ґендерний порядок. На основі критерію ґендерного розподілу відповідальності за турботу про дітей визначено моделі «ексклюзивного материнства» та «розділеного батьківства», що диференційовані за низкою структурних, культурних та діяльнісних характеристик.

Удосконалено та уточнено:

– систематизацію підходів до концептуалізації турботи (піклування) як соціологічного поняття через виокремлення соціально-політичних, етичних та діяльнісних вимірів турботи;
– визначення материнських стратегій як обумовлених вибором матір'ю ціннісних орієнтирів та способів поведінки, пов'язаної з материнсько-дитячими взаєминами. Розширено типологію материнських стратегій, що дало можливість теоретично та емпірично ідентифікувати стратегії, сфокусовані на оплачуваній праці та на піклуванні про дитину, а також їх співвідношенні; а також окреслити стратегії, пов'язані з доглядовими, виховними та освітніми практиками.

Дістало подальшого розвитку:

– теоретичне обґрунтування та емпіричні дослідження діяльнісних аспектів турботи (піклування) про дитину з використанням інструментів соціологічного пізнання;
– виявлення суперечностей державної сімейної, демографічної політики в сучасному українському суспільстві та некогерентності цієї політики соціально-демографічним та соціокультурним змінам практик сімейних відносин та батьківства;
– соціологічне знання про соціальні практики поєднання матерями оплачуваної праці та піклування про дітей в сучасному українському суспільстві, про прояви рольових конфліктів між професійними та сімейними обов'язками у повсякденні, про ґендерований характер практик піклування про дітей; про дуальний зв'язок продуктивної та репродуктивної праці у відтворенні ґендерного порядку.

Практичне значення. Дисертаційні положення використані: 1) в розробці «Програми з реалізації молодіжної політики, підтримки сім'ї, забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на 2015-2019 роки в Полтавській області» та програми навчального семінару для керівників районних державних адміністрацій, виконкомів міських рад з

питань реалізації політики забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків (Довідка № 961/02-15 від 05.10/2016); 2) у соціальному проекті «Пазл життя»: відповідальне ба́тьківство» у Полтавському національному технічному університеті імені Юрія Кондратюка спільно з Посольством Швеції в Україні та за підтримки Шведського інституту (Полтава, грудень 2013 р.), де здобувачка виконувала функції координаторки проекту; 3) соціального проекту «Місто очима жінок» за ініціативи ГО «Демократичний альянс жінок» (Полтава, червень-вересень 2016 р.), де здобувачка виконувала функції координаторки та аналітика проекту. Результати дисертаційного дослідження було також популяризовано у низці авторських (науково-популярних) публікацій, програм та інтерв'ю для всеукраїнських та регіональних медій (проект «Суспільний університет» Першого Національного каналу, «Ранок на Лтаві» Полтавської ОДТРК «Лтава», видання «Фокус.UA», «Українська Правда. Життя», «Країна», «Коло.News. Новини Полтави», «Повага. Кампанія проти сексизму у політиці та ЗМІ», радіо «Промінь», «Громадське радіо» та інші), а також у низці публічних лекцій та презентацій монографії, у тому числі для працівниць кадрових служб у межах проекту «Тиждень жіночої солідарності» (Харків, березень 2017 р.). Результати дослідження було використано в розробці магістерської програми з ґендерних студій факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Його результати можуть стати підґрунтям розробки державних, обласних та міських програм із забезпечення ґендерної рівності та підтримки сім'ї, корпоративних програм із підтримки працівниць(ків) із сімейними обов'язками, стратегій розвитку міст, а також для розробки та викладання навчальних курсів із соціології сім'ї, ґендерних студій, сімейної політики тощо.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійно виконаною науковою працею. Наукові результати і висновки, що містяться в дисертації,

отримані автором особисто. Усі публікації, в яких висвітлено основні результати дослідження, є одноосібними.

Апробація результатів дисертації відбувалась під час обговорення на 20 наукових конференціях у 2009 – 2017 рр. в Україні, Німеччині, Австрії, Швеції, США. Зокрема, це Всеукраїнська науково-практична конференція «Інновації в освіті, науці та виробництві» (Полтава, 2009 р.), XV Міжнародна наукова конференція «Харківські соціологічні читання» (Харків, 2010 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція «Економічні, правові та соціально-гуманітарні процеси в Україні: теорія, методологія і практика» (Полтава, 2012 р.); XIV Міжнародна науково-практична конференція «Молодь в умовах нової соціальної перспективи» (Київ, 2012 р.; *пленарна доповідь*); Міжнародна конференція «(Не)рівності – політичні, економічні, ґендерні та просторові аспекти» (Відень, Австрія, 2012 р.); Міжнародний семінар «Ґендер та праворадикальна політика в Європі» (Нюрнберг, Німеччина, 2012 р.); XVII Міжнародна наукова конференція «Харківські соціологічні читання» (Харків, 2012 р.); Всеукраїнська конференція з міжнародною участю «Соціальні науки та суспільне здоров'я: теоретичні підходи, емпіричні дослідження, практичні рішення (Полтава, 2013р.); II Конгрес Соціологічної Асоціації України (Харків, 2013 р.); Міжнародна конференція «Ґендер та знання у Східній та Центральній Європі» (Марбург, Німеччина, 2013 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Соціально-гуманітарні науки, економіка, право: нові виклики, практика інновацій» (Полтава, 2014, 2015 рр.); Міжнародний семінар «Батьківські рухи: політизація материнства та батьківства в Центральній та Східній Європі» (Стокгольм, Швеція, 2014 р.); XII Якубинська наукова сесія (Харків, 2015 р.); IV Міжнародна науково-практична конференція «Ґендерна політика міст: історія та сучасність» (Харків, 2015 р.; *пленарна доповідь*); Міжнародний літній Інститут «Громадянська освіта та активізм» (Чернівці, 2015 р.), Міжнародний симпозіум «Союз-2016» (Чикаґо, США, 2016 р); XXI Міжнародна наукова

конференція «Харківські соціологічні читання» (Харків, 2016 р.); Міжнародний науковий форум «Жінка у національному та глобальному просторі: історія, сучасність, майбутнє» (Дрогобич, 2016 р.); XVI Міжнародна науково-практична конференція «Молодь в умовах нової соціальної перспективи» (Київ, 2017 р.; *пленарна доповідь*).

Основні положення і висновки дисертації представлено на методологічних семінарах факультету соціології, кафедри соціальних структур та соціальних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка (2015 – 2017 рр.).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження викладено у 34-х публікаціях. Праць, які відображають основні наукові результати дисертації, – 22, з них індивідуальна наукова монографія – 1, статей у фахових виданнях із соціологічних наук – 21, у т.ч. статей у періодичних наукових виданнях за кордоном – 4 (з них 3 – у виданнях, включених до наукометричної бази Scopus). Праць, які додатково відображають результати дисертації, – 12, у т.ч. – 1 колективна монографія, видана за кордоном (США).

Структура роботи визначається логікою дослідження. Дисертація складається з основної частини (вступ, п’ять розділів, висновки), списку використаної літератури та трьох додатків. Повний обсяг дисертації – 458 сторінок; основний текст дисертації – 325 сторінок (15,7 др. арк.). Список літератури займає 60 сторінок та включає 510 позицій, у т.ч. 173 – іноземною (англійською) мовою. Додатки займають 49 сторінок.

РОЗДІЛ 1.
ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ МАТЕРИНСТВА: ПІЗНАВАЛЬНІ МОЖЛИВОСТІ ТА ОБМЕЖЕННЯ

Розробка соціологічної концепції материнства спирається на попередню систематизацію теоретичних підходів до його вивчення та передбачає оцінювання пізнавального потенціалу та обмежень цих підходів. У цьому розділі здійснено аналітичний огляд теоретичних підходів, в яких концептуалізовано окремі діяльнісні та структурні виміри материнства. Поряд із оглядом розробок, в яких материнство було безпосереднім об'єктом дослідження (передусім у функціонально-рольових та феміністських студіях), буде висвітлено додаткові пізнавальні можливості концептуалізації материнства, представлені теоретичними дискусіями відносно турботи як соціологічної категорії, а також низкою концептів теорій модерну та постмодерну, що надають пізнавальні інструменти для виявлення глибинних передумов сучасних практик материнства та їх змін. Відтак буде вирішено завдання систематизації теоретичних підходів до вивчення окремих структурних та діяльнісних аспектів материнства, а також виявлення пізнавальних можливостей та обмежень цих підходів.

1.1. Материнство як соціальна роль: функціонально-рольовий підхід до концептуалізації материнства

Батьківство як самостійний (відносно концепту сім'ї) соціологічний концепт має відносно недавню історію. Інтерес до нього виник у другій половині XX століття, коли домінуючим типом сім'ї стала нуклеарна сім'я з чітко позначеними функціями батьківства [Давитян, 2016: с. 31; Чодороу, 2006: с. 10-11]. У пострадянських країнах пізнавальний інтерес до батьківства спостерігається на тлі зменшення впливу держави на виховання дітей та формування (упродовж 1990-х – 2000-х років) стійких соціокультурних експектацій відносно «відповідального батьківства».

Формування пізнавального інтересу до материнства як соціального феномену почасти гальмувалося домінуванням біосоціальних, етологічних та есенціалістичних його (материнства) концепцій, що ґрунтуються на уявленні про материнство як переважно природне явище, пов'язане з інстинктивною природою та еволюційним розвитком. Так, на особливих функціях материнства наголошував Е. Фромм у праці «Мистецтво любити. Дослідження природи любові» (The Art of loving: An Enquiry into the Nature of Love), виданої у 1956 році. Автор визначає материнську любов як «безумовну самовіддачу в ім'я життя дитини та її потреб» та говорить про суттєву відмінність між материнською та ба́тьківською любов'ю до дитини. Материнська любов, відзначає Фромм, є безумовною, «безпричинною», натомість ба́тьківська любов – це обумовлена любов, на яку треба заслужити [Фромм, 1990: с. 20]. Материнська та ба́тьківська любов до дитини відповідає її потребам – зазначає Фромм. Немовля потребує материнської безумовної любові та турботи як фізіологічно, так і психологічно. Дитина старша 6 років відчуває необхідність ба́тьківської любові та ба́тьківського авторитету. Відтак функція матері – забезпечити дитині безпеку, а функція батька – навчати дитину у такий спосіб, щоб вона самостійно могла справлятися з проблемами. Фромм вважає, що материнська любов є вищим видом любові та найбільш священною з усіх емоційних зв'язків через свій альтруїстичний та безкорисливий характер. «Більшість матерів хочуть дітей, вони щасливі, дбаючи про новонароджених. І це не дивлячись на те, що у відповідь вони не одержують нічого від дитини, окрім посмішки та виразу задоволення на обличчі» – зазначає Фромм. Ця установка частково ґрунтується на інстинктивній природі материнства, частково – на нарцисичному характері материнської любові, материнському бажанні влади [Фромм, 1990: с. 24].

Материнство як предмет концептуальних наукових розвідок у пострадянських країнах представлене переважно працями філософського,

культурологічного та психолого-педагогічного спрямування.[1] У переважній більшості цих праць робиться наголос на функціональності материнства у сенсі його значення для розвитку дитини, а також для реалізації функції біологічного та соціального відтворення, трансляції культурних цінностей.

Найактивніше материнство досліджується та концептуалізується в психології. Як самостійний психологічний феномен материнство вивчається переважно в двох напрямках: в контексті забезпечення розвитку, соціалізації дитини та як частина особистісної сфери жінки [Филлипова, 2002]. Так, в рамках феноменологічного напрямку в психології аналізуються функції матері, особливості її поведінки, очікувань, установок, виокремлюються стилі материнської поведінки. В рамках досліджень материнства як частини особистісної сфери жінки особлива увага приділяється вагітності, яка розглядається як критичний період життя жінки, як особлива ситуація для прийняття ролі матері [Филлипова, 2002; Попова, 2008; Васильева, 2009 та інші].

Психолого-педагогічні дослідження, у яких здійснено концептуалізацію материнства, спираються переважно на функціонально-рольовий підхід та трактують материнство як передусім еволюційно обумовлену роль, пов'язану з турботою про нащадків, соціалізацією дитини та її розвитком. Так, Ґ. Філіпова зазначає, що з еволюційної точки зору материнство – це варіант батьківської сфери поведінки, властивий жіночій статі, який набуває особливого значення у ссавців. Йдеться про виношування та вигодовування потомства та необхідністю піклування про нього саме матір'ю. Власне це є еволюційним призначенням матері або материнськими функціями [Филиппова, 2002].

В осередді концепції материнства в психології − поняття материнської ролі. Дослідження фокусуються на «готовності до материнства», «прийнятті ролі матері» та її успішного чи неуспішного виконання. Наприклад, О. Проскурняк виокремлює три блоки готовності до материнства.

[1] Йдеться про україно- та російськомовні дослідження

Мотиваційно-ціннісний компонент передбачає наявність у жінки стійкої мотивації до материнства як важливої життєвої цінності. Цей компонент виражається в ціннісно-смисловій сфері Я-жінки – в установках, ціннісних орієнтаціях, переконаннях, мотивах, моральних нормах, життєвій позиції особистості. Зміст *когнітивного* компоненту готовності до материнства полягає у формуванні певного рівня компетентності. Пізнавальний компонент – це система необхідних жінці знань, зокрема, з психології та педагогіки, з питань моралі, догляду та виховання дітей тощо. *Афективно-регулятивний* компонент передбачає здатність до рефлексії та саморегуляції поведінки й емоційних проявів, сформованості емпатії, готовності брати на себе відповідальність за виконання материнської ролі, виховання та розвиток дитини. Нарешті, передумовою успішного виконання материнської ролі є відповідна система умінь і навичок. Отже, дослідниця виокремлює *поведінковий* компонент готовності до материнства, який включає соціально-психологічні вміння, особливості сценаріїв ґендерної та материнської поведінки, специфіку саморегуляції життєдіяльності жінки [Проскурняк, 2010].

Подібним чином в інших психолого-педагогічних дослідженнях активно досліджуються закономірності формування та реалізації материнської ролі у сучасних суспільствах [Шелехов, 2006], готовність та неготовність до материнства [Даниленко, 2007; Дармострук, 2011, Миронова, 2011; Тіунова, 2008], адаптація до ролі матері [Земзюлина, 2009; Подобина, 2005; Рудина, 2003 та інші]. Активно досліджуються також девіації материнської поведінки та напрямки їх корекції [Брутман та ін., 1996; Брутман, Исупова, 2007; Брутман, Варга, Хамитова, 2000 та інші].

У психолого-педагогічних напрямках концептуалізації батьківства (материнства) не заперечується вплив (макро)соціальних та культурних контекстів на батьківські цінності, установки та практики. Так, Р. Овчарова зазначає, що феномен батьківства має складну структуру: індивідуально-особистісні особливості жінки чи чоловіка, що впливають на батьківство;

батьківство як частина сімейної структури та батьківство відносно системи суспільства. Дослідниця також виокремлює три групи факторів, що впливають на формування батьківських цінностей, установок та мотивації: макрорівень (рівень суспільства), мезорівень (рівень впливу батьківської сім'ї), мікрорівень – рівень власної сім'ї та рівень конкретної особистості [Овчарова, 2005: с. 6-7]. Подібним чином Н. Даниленко визначає фактори, які впливають на формування психологічної готовності жінки до материнства. До них віднесено: біологічні (наприклад, нервовопсихічна стійкість); психологічні (рівень особистісної зрілості; акцентуйованості характеру тощо); родинні (наприклад, особливості спілкування у батьківській сім'ї жінки), соціальні (наприклад, рівень освіти жінки та її соціально-економічний статус) та духовні (моральні цінності) [Даниленко, 2007]. Відтак у цій концептуальній схемі соціальні чинники, що впливають на материнство, зводяться до статусних, поряд із цим, ширші макросоціальні контексти ігноруються. Подібним чином, емпіричні психолого-педагогічні дослідження материнства фокусуються переважно на впливі сімейних факторів (наприклад, структури сім'ї та особливостей сімейних відносин у батьківській сім'ї) на готовність жінки до материнства.

Функціонально-рольовий підхід до концептуалізації материнства віднаходить свій розвиток в соціально-педагогічних та соціологічних розвідках відповідального батьківства. Поняття «відповідальне ставлення до батьківства» потрактовано як позиція особистості, обумовлена її психолого-педагогічними та морально-правовими знаннями, переконаннями, сімейними цінностями, позитивним емоційним переживанням, прагненням стати батьком (матір'ю) та стійкою відповідальною поведінкою особистості стосовно практичної реалізації знань та умінь в батьківстві [Лещенко 2010: 9; Звєрєва та ін., 2006]. В осередді концептуальних розробок відповідального батьківства знаходиться поняття «батьківської ролі». Так, О. Лещенко розробляє структуру відповідального батьківства, яка містить сукупність когнітивного (батьківські позиції та знання, необхідні для виконання батьківської ролі), емоційно-ціннісного (ціннісні орієнтації щодо батьківства,

потреби у батьківстві, очікування щодо себе у батьківській ролі тощо) та поведінкового (відповідальна поведінка, стиль сімейного виховання) компонентів [Лещенко, 2010: с. 9].

Шляхи концептуалізації материнства у *межах культурологічного підходу* експліцитно чи імпліцитно спираються на функціонально-рольовий підхід до вивчення материнства як механізму трансляції культурних цінностей та нерідко спираються на есенціалізоване уявлення про материнство як «жіноче призначення». Материнство описується в категоріях «жертовності», «інстинкту», «служіння», «любові», «трансляції культурних цінностей» [Рамих, 1997; 2005; Шамарина, 2008; Рудова, 2009; Тронина, 2010]. Наприклад, Н. Рудова визначає материнство як «життєтворне природно-генетичне сутнісне начало особистості, інтеґровану цінність індивідуальної свідомости, яку мати реалізовує силою жертовної любові в діяльності із забезпечення гармонійного розвитку дитини в освітньо-виховному служінні людському роду». Дослідниця зазначає, що ціннісне ставлення до материнства як сформована особистісна позиція містить низку інформаційно-змістових, ціннісно-смислових та потребнісно-мотиваційних критеріїв, що відповідно включають: базу знань духовно-моральних основ життя; відповідальність перед цінністю життя дитини, а також сформованість природних прагнень до повноцінного материнства [Рудова, 2009: с. 8].

Спроби подолання суперечностей між культурним та діяльнісними підходами до концептуалізації материнства зроблено Н. Максимовською, яка концептуалізує поняття «культура материнства» на основі культурологічного, аксіологічного та діяльнісного підходів. Дослідниця визначає культуру материнства як ціннісно-діяльнісний компонент культури, що характеризує як окрему особистість, так і суспільство. Культура материнства на індивідуальному рівні є складовою загальної культури жінки, яка відбиває ступінь усвідомлення нею «*материнського призначення* (курсив мій – О.С.) в її соціальному існуванні». Останнє реалізується через сприяння засвоєнню дітьми духовних цінностей суспільства, поширення прогресивних

соціальних цінностей для подальшого розвитку дитини та включення її у соціум як суб'єкта соціального розвитку. Ціннісний критерій культури материнства відбиває засвоєння певної системи суспільних цінностей поряд з цінностями материнства (життя дитини, материнська любов). Критерій якостей особистості відображає формування рис особистості (соціальна активність, соціальна відповідальність, толерантність, альтруїзм), які безпосередньо пов'язані зі сформованістю відповідальності за життя дитини, активність у набутті материнського досвіду, установок на гармонійні стосунки з дитиною. Поведінковий критерій характеризує реалізацію сформованих якостей у реальній соціальній та виховній діяльності [Максимовська, 2008]. Відтак у цій концептуальній розробці «культура материнства» фактично зводиться до її культури) індивідуальних, радше ніж до макроструктурних вимірів.

У соціології витоки функціонально-рольового підходу до аналізу сімейних ролей та материнства було започатковано працею Т. Парсонса та Р. Бейлза «Сім'я, соціалізація та процес взаємодії» (1955). Т. Парсонс у межах структурного функціоналізму у якості базового елементу системи розглядав статусно-рольовий комплекс. Статус відноситься до структурної позиції індивіда, а роль – це поведінка, що розглядається в контексті її функціональної значимості для системи. Відтак у фокусі структурного функціоналізму – це система, а не актор у цій системі [Ритцер, 2002: с. 124-125].

Т. Парсонс наголошував на особливому значенні нуклеарної сім'ї в підтримці соціального порядку та зазначав, що диференціація професійної структури суспільства потребує диференціації структури сімейної. Ці взаємозв'язки між сім'єю та професійним світом ґрунтуються на факті, що одні й ті самі люди одночасно є членами нуклеарних сімей та працюють. Оскільки основний обов'язок матеріальної підтримки нуклеарної сім'ї лежить на дорослому чоловікові, саме він відіграє «пограничну роль», посідаючи позицію як у професійному світі, так і в сім'ї.

Парсонс не заперечує того факту, що багато жінок працюють, але відзначає, що вони здебільшого виконують таку роботу, що не співставна за статусом та за доходами, властивими для роботи їхніх чоловіків. «Ми можемо цілком впевнено зробити висновок, що роль дорослої жінки, як і раніше, полягає насамперед у виконанні її сімейних функцій в якості дружини, матері і домогосподині, в той час як роль дорослого чоловіка насамперед пов'язана з професійним світом, з роботою, а також із забезпеченням своєї сім'ї певним статусом і доходом» – зазначає він [Парсонс, 2006: с. 97-98]. Позиції жінок у професійній сфері, на думку Т. Парсонса, є продовженням ролі жінки-матері у сім'ї, оскільки жіночі професії мають експресивний компонент та є «підтримувальними» відносно чоловічих ролей.

На його думку, цей порядок диференціації сімейних ролей має універсальний характер та біологічні підвалини: «виношування та вигодовування дітей створює переважний зв'язок між матір'ю та маленькою дитиною, що означає, що чоловік, позбавлений цих біологічних функцій, повинен спеціалізуватися в іншому, інструментальному напрямку» [Парсонс, 2006: с. 101]. На думку Т. Парсонса, нуклеаризація сімей закріплює диференціацію цих ролей, адже інструментальна функція покладається на одного дорослого чоловіка, а функції піклування про дітей покладаються на одну жінку, яка позбавлена допомоги інших родичів. «До того ж, з точки зору інтересів дитини, відбувається посилення її прив'язаності до батьків…, особливо – на ранніх стадіях – до матері, що є дуже важливим для заведеного у нашій культурі типу соціалізації» [там же]. Отже, в означеному підході, жіночі ґендерні ролі в сім'ї є експресивними, а чоловічі – інструментальними, і саме така диференціація сприяє найповнішій реалізації сім'єю важливих суспільних функцій із забезпечення соціалізації дитини та «стабілізації» (за висловом Парсонса) дорослих членів суспільства.

На думку Є. Здравомислової та А. Тьомкіної, цей підхід (що отримав назву статево-рольового) виявився настільки затребуваним, що й донині як у

його межах, так і поза ним, використовуються поняття «чоловічої» та «жіночої ролі», а біологічна дихотомія, що знаходиться в основі цього підходу, переконала науковців у тому, що ці ролі є різними за змістом, але рівнозначними, тобто не містять проявів нерівності та влади [Здравомыслова, Темкина, 2001: с. 150].

Поряд із критикою означеного підходу, функціональний підхід було застосовано М. Джонсон (M. Johnson) до аналізу ґендерних відносин. Найбільш значимим, на думку дослідниці, є розмежування в аналітичній схемі Парсонса інструментальних та експресивних ролей. Специфічні функції, що приписуються чоловікам та жінкам у межах цих ролей, на переконання Джонсон, не ведуть з неминучістю до ґендерної нерівності та знецінення жінок. Йдеться про те, що таке знецінення відбувається лише за умов патріархатної ідеології. В патріархатних суспільствах, де жінка турбується про дітей, діти засвоюють установку культури про більшу важливість чоловічої інструментальної ролі та вторинність жіночих експресивних ролей. Відтак авторка висловлює сподівання, що жіночий рух стимулює суспільні та культурні зміни, що призведуть до суспільної переоцінки експресивності [Ритцер, 2002: с. 361-363].

Функціонально-рольовий підхід до вивчення материнства у сучасній соціології пострадянських країн розгорнуто в концептуалізації материнства як соціального інституту. Так, А. Шрайбер визначає батьківство як «загальноприйнятий та юридично закріплений вид діяльності, що задовольняє потреби суспільства та держави у відтворенні населення» [Шрайбер, 2011: с. 206]. Л. Сологуб розглядає материнство як «1) сукупність суспільних відносин; 2) суспільні процедури (турбота про виховання дітей, їх фізичний розвиток); 3) переплетення ролей та статусів» та виокремлює низку функцій материнства, а саме: закріплення та відтворення суспільних відносин, регулятивну, інтегративну, комунікативну, соціалізаційну та інші функції [цит. за Давитян, 2016: с. 39-40]. М. Давітян розглядає батьківство як соціальний інститут, що входить до інституту сім'ї та включає інститути

материнства та ба́тьківства [Давитян, 2016: с. 37]. Авторка визначає материнство як, з одного боку, заснований на біологічному потенціалі жінки соціальний інститут, та, з іншого боку, як конкретно-історичні культурно-соціальні практики, що представляють сукупність дій з реалізації функції материнства як соціального інституту [Давитян, 2016: с. 41]. Давітян зазначає, що материнство як соціальний інститут виконує ті ж самі функції, що і батьківство у цілому, а його змістова складова корелює з уявленнями про нього як про феномен – біологічний або соціальний.

В теоретичних працях із концептуалізації батьківства (та материнства) як соціального інституту наголошується на тому, що батьківство має специфічні соціальні функції, пов'язані з біологічним та соціальним відтворенням населення, містить певні регульовані суспільством ролі матері та батька, сукупність установ, що регулюють батьківство, систему норм та правил, що регулюють батьківські функції [Шрайбер, 2011: с. 206]. При цьому батьки розглядаються як ресурс вирішення актуальних проблем суспільства, а саме: «збільшення кількісних та якісних показників народжуваності, підвищення рівня безпеки та добробуту населення, зменшення кількості дітей-сиріт та відродження моральних відносин між чоловіками та жінками» [Шрайбер, 2011: с. 207].

Одним із висновків означених концептуальних розробок є констатація кризи інституту батьківства, що виявляється у зниженні народжуваності, позашлюбній народжуваності, появі бездітних сімей, «масовій» відмові (лапки мої – О.С.) від дітей та жорстокому з ними поводженні [Лущенко, 2016]. Інституційний підхід до концептуалізації материнства нерідко базується на консервативно-кризовій парадигмі розвитку сім'ї та спирається на риторику «відродження традиційних цінностей», відновлення «культу матері» [Сологуб, 2001], «престижу материнства», «свідомого материнства традиційно-ціннісного типу» [Антонов, 1999a,b; Антонов, Сорокин, 2000; Грицай, 2010a,b,c; Романов, Пазухина, 2013].

Отже, функціонально-рольовий підхід до аналізу материнства та його застосування у психолого-педагогічних, культурологічних та соціологічних дослідженнях має наступні пізнавальні обмеження. *По-перше*, у межах цього підходу транслюється здебільшого есенціалістичне розуміння материнства як «жіночого призначення» та найвищої форми жіночої самореалізації, що задана природно-статевим диморфізмом. *По-друге,* поряд із актуалізацією діяльнісного виміру материнства ігнорується активна роль суб'єкта у змінах практик піклування про дітей, адже материнська діяльність розглядається здебільшого у площині успішності чи неуспішності реалізації «материнської ролі». *По-третє,* одним із найсуттєвіших обмежень цього теоретичного підходу є ігнорування контексту соціальної нерівності: ба́тьківські та материнські ролі характеризуються як різні, але рівнозначні. Відтак, ігнорується включення материнства до системи ґендерного розподілу праці та ґендерної нерівності. І, *нарешті,* вплив суспільних (зокрема макроструктурних) умов на материнські практики в цілому не заперечується, але не дістає розвитку в теоретичних та емпіричних розвідках.

1.2. Соціально-конструктивістський підхід до концептуалізації материнства

Теоретичною альтернативою функціонально-рольовому підходу до концептуалізації материнства є соціально-конструктивістський підхід, на якому засновано чимало сучасних англомовних соціальних (зокрема феміністських) досліджень материнства. Соціальний конструктивізм в ґендерних студіях визначається як «уявлення, що статус жінки і відмінність між чоловічим і жіночим, що здаються природною, не мають біологічного походження, а, скоріше, є способом інтерпретації біологічного, легітимним в даному суспільстві» (Tuttle, 1986) [цит. за Здравомыслова, Темкина, 2001: с. 147]. Таким чином, цей підхід ґрунтується на критиці біологічного детермінізму, есенціалізму та позаісторизму в концептуалізації ґендерних відносин.

У межах конструктивістського підходу до аналізу материнства стверджується, що значення материнства є соціально-сконструйованими, а сутнісного та універсального досвіду материнства не існує [Glenn, 1994; Arendell, 2000]. Пізнавальний потенціал соціально-конструктивістської теорії для концептуалізації материнства буде висвітлено на питаннях ролі експертів як агентів конструювання материнства, конструюванні материнства у повсякденній взаємодії, а також на конструюванні батьківства як суспільної проблеми в медійному, соціально-педагогічному та державному дискурсах в сучасній Україні.

Роль експертного знання у конструюванні материнства

Об'єктивність інституційного світу – створена людиною, сконструйована об'єктивність, а інституційний світ – це об'єктивована людська діяльність, зазначають П. Бергер та Т. Лукман [Бергер, Лукман, 1995: с. 102-103]. Осереддям фундаментальної діалектики суспільства є знання, що програмує канали, якими у процесі екстерналізації створюється об'єктивний світ за допомогою мови та когнітивного апарату, згодом знання у ході соціалізації інтерналізуються як істина, що об'єктивно існує. Знання про суспільство, таким чином, є реалізацією в подвійному значення цього слова – у сенсі розуміння об'єктивованої соціальної реальності та у сенсі безперервного творення цієї реальності [Бергер, Лукман, 1995: с. 11-112].

Відтак знання є способом пояснення та виправдання інституційного світу – а отже, його легітимації [Бергер, Лукман, 1995]. Одним із механізмів такої легітимації є експертне знання. Внаслідок індустріалізації суспільства відбулося відокремлення приватного від публічного, особистого від професійного, експериментального знання від знання експертного, а відтак з'явився особливий тип «експертних дискурсів», і загалом експертиза стала структурною рисою сучасних суспільств. Берґер і Лукман пов'язували формування структур експертизи з розподілом праці, диференціацією інститутів і появою економічних надлишків, що дає певним групам та індивідам доступ до діяльности, не пов'язаної безпосередньо з

життєзабезпеченням [Бергер, Лукман, 1995: с. 127, 134]. Сучасне суспільство дослідники називають суспільством інституціалізованої експертизи, адже експертиза перетворюється на ресурс, що формує значення сучасного світу й колективні уявлення про нього [Дудина, 2005: с. 1; Полякова, 2007: с. 77, 84], а також на ресурс прийняття рішень у повсякденному житті. Останнє Ф. Фуреді назвав «професіоналізацією повсякдення», маючи на увазі стрімке зростання в другій половині XX століття ролі експертного та наукового знання в регуляції приватної сфери [Furedi, 2004: p. 98–102].

Соціально-історичні розвідки продемонстрували історичний та соціально-сконструйований характер «сучасного» («свідомого», «відповідального») материнства. Н. Міцюк зазначає, що до початку XX століття ці нові стандарти материнства формувалися під впливом наукового-публіцистичного, педагогічного та медичного дискурсу материнства, поширеного в привілейованих прошарках населення, передусім серед дворянства. «Педіатри, акушери, гінекологи, гігієністи перетворилися на незаперечних авторитетів в легітимації різних видів та типів материнської поведінки. Їх інтерес до цього питання був обумовлений двома важливими факторами. З одного боку, висока дитяча смертність…, з іншої – науковий диспут про роль та місце жінки в сучасному житті» – зазначає дослідниця [Мицюк, 2016: с. 158].

У сучасному суспільстві експертне знання, зокрема, поради лікарів [Стрельник, 2015а], перетворюється на важливий механізм інституціалізації батьківства. Нині «батьківство» набуло набагато ширшого значення, ніж просто «спорідненість»: це поняття позначає специфічну діяльність, що передбачає певний набір знань і навичок та диктований експертами (expert-led) стиль виховання [Faircloth, Hoffman, Layne, 2013: p. 1][2]. Наприклад, в українському соціально-педагогічному дискурсі «відповідальне ставлення до

[2] Власне, інтерес до батьківства як самостійного (в контексті сім'ї) явища виник у другій половині XX століття, коли нуклеарна сім'я з чітко визначеними функціями батьківства стала найпоширенішим типом сім'ї.

батьківства» трактують як позицію особистости, обумовлену її психолого-педагогічними та морально-правовими знаннями, переконаннями, сімейними цінностями, позитивним емоційним переживанням, прагненням стати батьком / матір'ю та стійкою відповідальною поведінкою в *практичній реалізації знань і вмінь у батьківстві* [Лещенко 2010: с. 9; Звєрєва та ін., 2006]. «Усвідомлене батьківство» передбачає прагнення нарощувати знання, вміння, здібності у вихованні дітей [Бартків 2010: с. 194].

У сучасних суспільствах, де медицина дедалі більше набуває ознак інституту соціального контролю, медичне експертне знання перетворюється на основне джерело інформації про соціально схвалену вагітність та соціально схвалене материнство. Медицина є джерелом генеральної інтерпретації вагітності, а лікарське судження претендує на монополію компетенції та вважається знанням у власному розумінні цього слова, тобто за ним визнається право осмислювати та регулювати репродуктивний тілесний досвід [Бороздина, 2010: с. 240; 2014: с. 34]. Відтак лікарі через механізми медикалізації здійснюють функцію інституційного регулювання материнських практик. Поняття медикалізації зазвичай позначає, *по-перше*, зростання влади медичних інститутів у суспільстві, внаслідок чого вони реалізують не тільки функцію лікування та профілактики, але й соціального контролю та, *по-друге,* процес, під час якого соціальні проблеми починають трактуватися як особливого штибу хвороби чи патології [Михель, 2009: с. 293], а медики перетворюються на виключних носіїв експертного знання по розрізненню нормального / патологічного. Медицина сьогодні відіграє важливу роль у конструюванні материнства, його нормалізації та патологізації, а медикалізації репродуктивної поведінки є ресурсом влади гінекологів як професійної групи [Тёмкина, 2013: с. 18].

Пізнавальні можливості соціально-конструктивістської теорії для вивчення материнства, зокрема для виявлення ролі медичного знання у конструюванні вікових норм материнства реалізує Т. Грєчєнкова (2004). Авторка спирається на ідеї, викладені в працях Ю. Ґрадскової,

Є. Здравомислової, А. Тьомкіної та інших, згідно з якими материнство є інституційно реґульованим феноменом, пов'язаним із вибудовуванням «правильної» жіночності, вписаної в ґендерний порядок. Авторка вирізнила різні механізми управління репродуктивною поведінкою через конструювання «правильного» материнства та його «розкладу». З одного боку, є встановлені державою норми мінімального віку для одруження (а отже, й народження дітей), з іншого боку, є неформальні вікові норми. Як виявило дослідження, сучасне суспільство доволі строго сприймає норму віку материнства. Система охорони здоров'я виступає одним із чільних інститутів конструювання такої норми, аґенти цього процесу – медичні працівники. Наприклад, коли жінка віком від 25 років уперше народжує дитину, в медичній практиці це народження вважають небажаним і конструюють як «девіантне» [Греченкова, 2004]. Дослідниця висновує, що в процесі соціального конструювання віку материнства відтворюються дискримінаційні практики, підтримувані інституційними обставинами та практиками повсякдення.

Існує низка досліджень соціального конструювання вікових норм материнства стосовно «неповнолітнього (підліткового) материнства». Зокрема, Т. Арчакова, спираючись на англомовні дослідження, зазначає, що ця тема часто опиняється в центрі уваги на хвилі «моральної паніки»; нерідко спричиняє стигматизацію юних матерів, навіть якщо вони адекватно адаптуються до своєї ролі; є презентованою в невідповідних масштабах через некоректне висвітлення в медіях із використанням надто емоційних визначень на кшталт «діти ростять дітей» [Арчакова, 2012: с. 6]. Дослідниця Є. Сіроткіна доходить аналогічних висновків. На підставі аналізу програм російського телебачення дослідниця виявила, що журналісти висвітлюють проблему раннього материнства з позиції соціально-патологічного підходу. Ось типовий портрет неповнолітньої мами: дівчина-сирота або дитина з маргінальної сім'ї, апатична й асоціальна, не бажає самостійно виховувати дитину та розв'язувати побутові проблеми [Сироткина, 2013: с. 24].

Конструювання материнства у повсякденній соціальній взаємодії

«Робити ґендер» (doing gender) означає створювати відмінності між хлопчиками та дівчатками, чоловіками та жінками: відмінності, що не є природними та «сутнісними». Творення ґендеру є ситуативно обумовленим, воно відбувається в контексті реальної чи віртуальної присутності інших, які, як передбачається, орієнтовані на його (ґендеру) виробництво [Уэст, Зиммерманн, 2000: с. 194]. Соціально-сконструйований характер ґендеру розкривається через поняття «ґендерного дисплею»: «Якщо ґендер можна визначити як культурно встановлений корелят статі…, то ґендерний дисплей належить до конвенційних зображень цих корелятів» [Goffman, 1976, цит. за Уэст, Зимерманн, 2000: с. 198].

К. Уест та Д. Зіммерман розглядають догляд за дітьми як складову ґендерного дисплею, що висвітлює відмінності між маскулінністю та фемінністю. Так, оплачувана робота для чоловіків та хатня робота, догляд за дітьми для жінок є символічними маркерами ґендеру. С. Фенстермейкер вважає, що сучасна організація розподілу домашньої праці слугує підкріпленню двох процесів: виробництва продуктів домашньої праці, послуг (приготування їжі, догляд за дітьми тощо) та виробництва ґендеру: «Члени сім'ї «створюють» ґендер у процесі домашньої праці та догляду за дітьми. Те, що називається розподілом праці, забезпечує одночасно виробництво домашньої праці та ґендеру, саме в цьому сутність механізму, за допомогою якого створюються матеріальні та символічні продукти домашнього господарства» [цит. за Уэст, Зиммерман, 2000: с. 214]. Справа не тільки в тому, що хатня робота позначається як «жіноча справа», а в тому, що залучення жінки або незалучення чоловіка у цей вид діяльності сприймається як прояв їхньої «сутнісної природи».

У патріархатних суспільствах материнство розглядається як ядро жіночої ідентичності, тому не дивно, що для багатьох жінок суспільні оцінки їх як «хороших матерів» є центральним складником їх ґендерної ідентичності. Вирішальним фактором в управлінні ідентичністю (identity

management) є здатність акторів представляти її у переконливий спосіб. Дослідження демонструють, що матері можуть це робити через презентацію та поведінку власних дітей. І. Ґофман зазначає, що такі тактики не є маніпулятивними, адже вони допомагають розвинути власні ідентичності [Гофман, 2000: с. 50-51]. Для того, щоб підтримати власну самооцінку, матері мотивовані створювати та підтримувати ідентичність матері для себе та презентувати її для інших [Collet, 2005: p. 342]. Одним із механізмів конструювання материнства у процесах повсякденної соціальної взаємодії є споживання. У ринкових суспільствах споживання перетворюється на маркер сучасних батьківських стилів та батьківської відповідальності [Стрельник, 2011a], а маркетинг і реклама конструюють уявлення про те, що «хороше материнство» пов'язане з «правильним» вибором товарів для сім'ї та для дитини.

Низка англомовних досліджень демонструють активну роль матерів, які використовують споживання товарів для дітей як засіб самопрезентації: гарно вдягнені та доглянуті діти слугують підтвердженню ідентичності «хорошої матері» та підвищують самооцінку матерів у ході повсякденних соціальних інтеракцій. Одним із реквізитів таких самопрезентацій є дитячий одяг, що дозволяє матерям проявити себе у якості турботливих, компетентних матерів, сигналізувати іншим про власний смак [Andersen et al, 2008]. Інші дослідження показали, що коли матері обмежують власне споживання на користь придбання товарів для дітей, вони тим самим можуть відтворювати культурні ідеали «жертовного материнства» [Collet, 2005: p. 340-341; Dedeoglu, 2010].

Соціально-конструктивістська теорія дозволяти виявити чинники порівняно меншої участі чоловіків у піклуванні про дітей. Залучення чоловіків у репродуктивну працю може розглядатись як загроза культурним ідеалам (гегемонної) маскулінності. Р. Конел (R.Connell) вважає, що гегемонна маскулінність створюється з практик, що уможливлюють та підтримують гегемонію чоловіків над жінками у цілому та окремих груп

чоловіків над іншими чоловіками. Фінансове забезпечення сім'ї, статус головного годувальника, авторитет та незалежність на ринку оплачуваної праці є прикладами практик, що належать до статусу моделі гегемонної маскулінності в країнах Заходу [Connell, Messerschmidt, 2005]. Хоча усі чоловіки є суб'єктами, з якими асоціюються очікування, пов'язані з гегемонною маскулінністю, не усі з них дійсно відповідають цим очікуванням. При цьому, як зазначає Р. Конел, гегемонна маскулінність спирається на суворіші засудження для чоловіків, ніж для жінок у випадку, коли їхній ґендерний дисплей не відповідає узвичаєним стереотипам. Як наслідок, виникає спротив чоловіків залученню до догляду за дітьми, що сприймається ними як загроза для репрезентацій гегемонної маскулінності.

Як зазначають Є. Здравомислова та А. Тьомкіна, теоретичне положення про конструювання ґендеру дозволяє висунути положення про його реконструювання та зміни, а ґендерний дисплей може бути засобом як підтвердження, так і руйнування встановленого ґендерного порядку [Здравомыслова, Темкина, 2001: с. 172]. Так, низка досліджень свідчать про появу нових моделей маскулінності та відповідних ним ґендерних дисплеїв, що ґрунтуються на егалітарних установках та залученні чоловіків до повсякденного піклування про дітей [Клецина, 2009; Чернова, 2012; Авдеева, 2012, 2013; Безрукова, 2013; Кон, 2006; Мальцева, 2010; Сизова, 2012].

Пізнавальні можливості соціально-конструктивістської теорії для вивчення конструювання батьківства та материнства в сучасному українському суспільстві

Щоби продемонструвати можливості соціально-конструктивістської теорії в дослідженні сучасного батьківства, звернуся до конструювання батьківства як суспільної проблеми. Цей процес, на думку британського дослідника Ф. Фуреді, ґрунтовано на так званому «батьківському детермінізмі». Цей термін позначає форму детерміністського мислення, що пояснює повсякденні практики батьків як казуально пов'язані з вадами дітей, заподіянням шкоди їм і, відповідно, цілому суспільству [Furedi, 2012].

Виховання дітей трактовано як надто важке завдання, аби покласти його лише на батьків, а чи не єдиною передумовою сімейного неблагополуччя визначено проблему батьківської безвідповідальности.

Соціальне сирітство, діти, залишені без батьківської опіки, безпритульні діти, діти – жертви насильства, фізичної та сексуальної експлуатації, діти, які скоїли злочин, дитяча аґресія, залежність дітей від комп'ютерних ігор та інтернету – ці проблеми явно стали топ-темами в матеріалах українських медій, публічних дискусіях, державних програмах роботи з сім'єю, наукових дослідженнях останніх десяти років. В українському та російському соціально-педагогічному дискурсі активно обговорювано питання усвідомленого, відповідального, компетентного, ефективного батьківства [Лещенко, 2010; Трубавіна, 2013], культури материнства [Максимовська, 2008] та культури батьківства [Абрамова, 2011]. Зазначу, що актуальність дослідження перелічених питань автори часто обґрунтовують не з позиції інтересів батьків і сімей, а з позиції інтересів держави, апелюючи до демографічних проблем депопуляції та батьківських громадянських обов'язків. Батьків розглядають як ресурс, покликаний розв'язувати завдання демографічного розвитку країни [Максимовська, 2008: с. 3; Буніна, 2005: с. 1] і задовольняти запити держави до громадян на відповідальне виконання батьківських обов'язків [Лещенко, 2010: с. 4; Буніна, 2005: с. 1; Шевченко, 2006: с. 2–3].

У межах соціально-конструктивістського підходу до аналізу соціальних проблем цікавою є ситуація невідповідності між фактичним поширенням феномену та соціальним занепокоєнням щодо нього – а це одна з передумов формування так званих «моральних панік» [Cohen, 2002]. Наприклад, рис моральної паніки набуває проблема педофілії та сексуального насильства над дітьми. І. Кон наводить приклад її гіперболізації у виступі очільника Слідчого комітету РФ на російському телебаченні: той наводить «точну статистику», за якою нібито що четверта дитина в Росії стає жертвою зґвалтування, що третю втягнуто в заняття проституцією, а кількість

хлопчиків, постраждалих від дій гомосексуального характеру, буцімто зросла більш ніж у 14 разів. На завершення чиновник ностальгує за гуманними традиціями суспільства, добротою та співчутливістю як національними рисами росіян [Кон, 2012: с. 292]. Однак, зазначає Кон, відрізнити реальне зростання насильства над дітьми від ілюзій масової свідомости, схильної ностальгійно ідеалізувати минуле, надзвичайно важко.

Найактивнішими аґентами поширення моральних панік є мас-медії. Наприклад, 2013 року електронні медії в Україні рясніли заголовками про те, що 61,2% українських дітей потерпають від фізичного насильства, – з посиланням на спільне дослідження Держкомстату України та Дитячого фонду ЮНІСЕФ.[3] Насправді у дослідженні йшлося про те, що 61,2% дітей у віці 2-14 років піддавалися як мінімум одному з видів психологічного або фізичного покарання з боку осіб, які здійснюють нагляд за ними або інших членів домогосподарства протягом місяця до обстеження.[4] В деяких медійних текстах щодо цього ж дослідження частка дітей, постраждалих від насильства в сім'ях, зросла до 70%. При цьому автори матеріалів інтерпретують ці дані як свідчення «нецивілізованости» українських батьків, адже за відповідними показниками, як зазначалось, Україна наближається до Белізу, Джибуті, Тринідаду і Тобаґо.

В українському телеефірі спостерігаємо бум популярних програм, присвячених темам сімейного неблагополуччя, батьківської безвідповідальности та педагогічної некомпетентности, сімейного насильства над дітьми: «Кохана, ми вбиваємо наших дітей», «Хата на тата», «Стосується кожного», «Врятуйте нашу сім'ю». Наприклад, реаліті-шоу «Кохана, ми вбиваємо наших дітей» (створене за британським форматом «Honey, we're

[3] Див., наприклад, В Україні від фізичного насильства страждає 61,2% дітей – ЮНІСЕФ, *NB News*, 22 листопада 2013. - http://nbnews.com.ua/ua/news/105920/

[4] У Всесвітній день дитини необхідно зосередитись на вирішенні проблеми прихованого насильства над дітьми, стверджує ЮНІСЕФ, *ЮНІСЕФ Україна*. - https://www.unicef.org/ukraine/ukr/media_25224.html

killing the kids») стартувало на телеканалі «СТБ» 2012 року. Герої випусків – сім'ї, в яких діти ведуть «неправильний» спосіб життя. Ведучий, психолог Дмитро Карпачов, ділиться з батьками прогнозом, як їхні діти виглядатимуть у сорокарічному віці, якщо вони не змінять поточного способу життя в сім'ї. Ведучий видає покрокові інструкції зі зміни батьківських практик, яких батьки мусять дотримуватися впродовж чотирьох тижнів, а телеглядачі стають свідками змін у сім'ї. Шоу, яке рясніє сценами фізичного та психологічного насильства батьків над дітьми, продукує майже винятково «моральні паніки» щодо батьківської безвідповідальности, проте не спричиняє серйозної суспільної дискусії стосовно етичности такого штибу телевізійної продукції.

Складником соціального конструювання проблеми є вимоги змінити ситуацію [Ясавеев, 2004, 2010; Полач, 2010]. Тепер батьківство – вже не приватне питання, а предмет публічних дискусій і політичних ініціатив, з перспективи яких батьки перетворюються на об'єкти соціально-педагогічного впливу.

Скажімо, Державна цільова соціальна програма підтримки сім'ї до 2016 року, затверджена урядом України, одним зі шляхів розвитку сімейної політики проголошує «пропаганду сімейних цінностей із формування сім'ї, орієнтованої на народження та виховання двох і більше дітей, здатної самостійно розв'язувати проблеми, забезпечувати власний розвиток, брати активну участь у житті громади, виховувати відповідальних громадян». Отже, батьківство декларовано як демографічний, соціальний і громадянський обов'язок. При цьому «створення умов для сімей», що мали би сприяти відповідальним батьківським практикам, державна програма пов'язує з упровадженням соціально-педагогічних технологій формування відповідального батьківства, зокрема з проведенням інформаційно-просвітницьких і рекламних кампаній, спрямованих на збільшення престижу сім'ї, багатодітности й відповідального батьківства, підготовлення молоді до подружнього життя, підвищення рівня відповідальности батьків за виховання

та розвиток дітей, навчання фахівців із підготовлення вагітних жінок до народження дитини тощо [Державна цільова, 2013].

Пізнавальні можливості соціально-конструктивістської теорії для вивчення материнства можна проілюструвати й на прикладі конструювання проблеми аборту. СРСР був світовим лідером за кількістю абортів. Дослідники описують так звану «абортну культуру», що характеризує цілу систему радянської репродуктивної культури [Здравомыслова, 2009а], адже аборт був фактично єдиним засобом запобігання небажаній вагітності, який могла запропонувати медицина в СРСР. На рівні повсякденних дискурсів аборт сприймали як звичну практику, спільну для всіх жінок радянської доби, як вимушений і неминучий захід. Через узвичаєність у жіночих досвідах аборт загалом не було моралізовано [Здравомыслова, 2009]. Медико-соціальний дискурс аборту як неґативної альтернативи контрацепції та плануванню сім'ї набув актуалізації в СРСР наприкінці 1980-х років, із початком загальних демократичних процесів і періоду гласности: з'являлися недержавні фонди планування сім'ї, відбувались інформаційні кампанії та круглі столи, в пресі публікували перші тематичні матеріали. Від середини 1990-х у пострадянських країнах медико-соціальний дискурс абортів і планування сім'ї доповнився новим – морально-етичним – унаслідок зростання впливу релігійних організацій.

В Україні рівень абортів демонструє тенденцію до зниження від середини 1990-х років. Так, якщо у 1995 році на кожні 100 пологів припадало 150 абортів, то у 2010 – 36 [Жінки і чоловіки, 2011: с. 44]. Однак, якщо подати соціально-демографічні дані про статистику абортів в Україні порівняно, скажімо, з Польщею та Португалією, це породжує «моральну паніку» й призводить до реакційних закликів позбавити жінок права на репродуктивний вибір [Малес, 2013: с. 173]. Загалом у консервативному дискурсі жінок патологізують за їхнє небажання виконувати демографічні функції [Стрельник, 2012а].

1.2. Феміністські концепції материнства: структурні та діяльнісні аспекти

Соціальні дослідження феміністського спрямування надзвичайно важать для актуалізації материнства як особливої ґендерованої практики та досвіду, предмета безпосередньої рефлексії та досліджень. Зіпершись, зокрема, на принципи соціально-конструктивістського аналізу, теоретикині фемінізму розглядають ґендерні відносини як відносини влади, включені в патріархат. У концепціях фемінізму великого значення надано суб'єктивації матерів через визнання унікальности жіночих досвідів і озвучування жіночих голосів в андроцентричній публічній сфері й академічній діяльності.

Дослідниці та активістки другої хвилі фемінізму у своїх працях деесенціалізували та денатуралізували материнство в різні способи, переважно через демонстрацію суперечностей між інституційними аспектами (патріархатного) материнства та розмаїттям жіночих досвідів вагітності й пологів, практик виховання дітей, турботи й піклування про них. Деякі тези цих праць нині здаються очевидними: не всі жінки є матерями, не всі жінки хочуть ними бути, не всі жінки, які виховують дітей, є їхніми біологічними матерями, не всі сімейні моделі є універсальними.

Варто зазначити, що феміністські підходи до аналізу материнства не є одностайними щодо питання про роль материнства в системі ґендерної нерівності й у житті жінок. Я зосереджуся на двох головних напрямах дискусій, що відображають різноманітність та розвиток феміністських поглядів на материнство. По-перше, сфокусуюся на дискусіях довкола материнства як джерела пригнічення чи як ресурсу жіночого уповноваження й активізму. По-друге, висвітлю перехід від концептуальної універсалізації материнства до аналізу класових, расових, етнічних і культурних контекстів материнських практик. Обидва напрями теоретичних дискусій ґрунтуються на концептуальному розрізненні материнства як інституту (motherhood) і материнства як досвіду та практики (mothering). Перехід від аналізу материнства як статичного, універсального, пасивного й опресивного до

аналізу материнства як контекстуального, активного й уповноважувального є загальною тенденцією розвитку феміністських концепцій материнства.

Розвиток дискусій про материнство у феміністських студіях: від інституту до практик, від універсалізації до визнання розмаїття

Праці теоретиків першої хвилі західного жіночого руху (кінець XVIII – 20-ті роки XX століття) заклали теоретичні підвалини ліберального фемінізму. Мері Волстонкрафт, Джон Стюарт Міль, Олімпія де Гуж розглядали жіночу освіту, оплачувану зайнятість і політичну участь як найважливіші ресурси жіночої емансипації та ґендерної рівності. Втім материнство й загалом сфера приватного залишалися поза фокусом першої хвилі політичних проектів жіночого звільнення. Вимоги надати жінкам доступ до публічної сфери не супроводжувалися теоретичними дискусіями та практичними кроками задля змін у сфері приватного, зокрема через залучення чоловіків до репродуктивної праці. Така неувага до приватного, схильність універсалізувати шляхи жіночої емансипації через залучення жінок до оплачуваної праці, нехтування класовими контекстами жіночих досвідів правили за аргументи для критиків ліберально-феміністської теорії.

На противагу ліберальному фемінізму, що наголошував на обмеженнях доступу жінок до публічної сфери як на джерелі ґендерної нерівності, радикальний фемінізм убачає основу пригнічення жінок у приватному, вирізняючи два головні способи цього пригнічення в традиційних сімейних структурах: 1) через експлуатацію чоловіками жіночої домашньої праці; 2) через контроль чоловіків над жіночою сексуальністю й репродуктивною сферою. Крім того, патріархатну сім'ю тут розглядали як основу, що увічнює жіноче пригнічення через соціалізацію дітей в обмежених статевих ролях, навчання культурного знецінювання всього, що асоціюється з жінками. Радикальні феміністські погляди чи не найвиразніше вплинули на деконструкцію «ідеології двох сфер» – приватної та публічної, – привернувши суспільну увагу до жіночих репродуктивних досвідів,

сімейного насильства та подружнього зґвалтування, сексуальних домагань на робочому місці.

У працях, що утворили концептуальне ядро «другої хвилі» жіночого руху, авторки розглядають біологічну здатність жінок народжувати дітей і материнство як найзначнішу основу підкорення та пригнічення жінок. Ідеться передусім про твори Симони де Бовуар «Друга стать» («Le Deuxième Sexe», 1949) і Беті Фридан «Загадка жіночності» («The Feminine Mystique», 1963).

С. де Бовуар описала вагітність і материнство як жіночі досвіди, пов'язані з амбівалентними почуттями: «Вагітність – це передусім драма... Жінка сприймає вагітність і як збагачення, і як втрату. Зародок складає її частку та водночас як паразит експлуатує її. Вона володіє ним, але й сама відчуває його владу... Виношуючи його, вона відчуває себе мовби всесвітом. Але саме це багатство знищує її, в неї таке відчуття, начебто вона сама – ніщо» [де Бовуар, 1994: с. 126]. Материнство, на думку де Бовуар, позбавлене містифікації творення життя: «...насправді жінка не творить дитину: вона сама твориться всередині неї. Її плоть лише виробляє плоть: жінка неспроможна створити нове життя, воно створює себе саме» [там само: с. 127]. Ідеться й про те, що материнство мусить бути не виконанням обов'язку, а вибором, адже це не єдина, а одна з-поміж інших сфер жіночої самореалізації: «Дивовижне лицемірство закладене у поєднанні неповаги до жінки, її недооцінки, з одного боку, і пошани, якою оточують матір, – з іншого. А коли жінку допускають лише до обмежених сфер суспільної діяльності, коли перед нею зачинено двері багатьох галузей, визнаних чоловічими, коли привселюдно заявляють, що хоч би про який фах не йшлося, жінка менше здатна до нього, ніж чоловік, і водночас їй довіряють найтоншу, найважливішу на світі справу: виховання, плекання людської істоти – чи це не злочинний парадокс?» [там само, с. 162].

Б. Фридан у праці «Загадка жіночності» порушила проблему ізольованости матерів-домогосподинь у повоєнній Північній Америці та її

наслідків: відчуття спустошеності, небуття, нікчемності, неврозів і депресій. В особистісній нереалізованості домогосподинь Фридан убачала причини дитячої інфантильності, дитячих психопатологій і насильства матерів над дітьми. Авторка зауважує, що нереалізованість жінки як особистості в публічній сфері деструктивно впливає на зростання дітей, адже виховати соціально відповідальну та морально сильну дитину може зріла мати з високим рівнем самосвідомости, яка почувається членкинею суспільства. «Не буде перебільшенням сказати, – зазначає Фридан, – що стагнація, в якій перебувають мільйони американок, – це недуга, захворювання у формі ослаблення особистісного стрижня, що прогресує та передається дітям саме в той період, коли суспільство потребує від своїх членів сильного "я"... Лише тоді, коли жінкам дозволять уповні застосовувати свою силу, розвивати свої здібності – лише тоді буде розвіяно містифікацію жіночности й зупинено прогрес дегуманізації» [Фридан, 1994].

Радикальні проекти материнства пропонує Ш. Файрстоун у праці «Діалектика статі» («The Dialectic of Sex», 1970), підхоплюючи ідею де Бовуар рятуватися від іманентності репродуктивного жіночого тіла. Файрстоун стверджує, що безпорадність і залежність від вагітності є чинниками гноблення жінок, але прогрес репродуктивних технологій торує шлях до жіночого розкріпачення [Firestone, 1970: p. 192–202]. Однак її заклик до позаутробної репродуктивності викликав найгарячіші суперечки, адже відкритим залишилося питання, хто контролюватиме використання цих технологій [Барткі, 2006: с. 384]. Загалом працю Файрстоун багато критикували як утопічну й ненависницьку стосовно матерів [Snitow, 1992: p. 36].

На противагу ідеям де Бовуар і Файрстоун, так званий «матріархатний підхід» розглядає народження дитини як джерело властивої жінці влади, а прагнення чоловіків пригнітити цю владу називає передумовою чоловічого домінування в суспільстві. Контроль над контрацепцією та штучними абортами, переміщення пологів із дому в лікарні, розробку репродуктивних і

генетичних технологій трактовано як спроби чоловіків сублімувати їхню заздрість до жіночої страхітливої творчої сили, імітувати й здобути її. Згідно з цим підходом, ширші суспільні обмеження сексуальності, шлюбу, розлучень і участи жінок у професійній і політичній сферах є непрямими, проте всеосяжними механізмами чоловічого контролю над жіночими репродуктивними можливостями [Шанер, 2006, с. 512].

Розрізнення материнства як інституту (motherhood*)* та як практики (mothering), засадниче для розвитку феміністичних студій, уперше окреслила Е. Рич у праці «Народжена жінкою: материнство як досвід та інститут» («Of Woman Born: Motherhood as Experience and Institution», 1976). Розуміння материнства як інституту відсилає до патріархатного материнства, глибоко опресивного для жінок і контрольованого чоловіками. Інституційний складник материнства (motherhood) утілювано в соціальних стереотипах і суспільній (чоловічій) ідеології, яка є сконструйованою в межах патріархатної системи, а тому має опресивну конотацію [Rich, 1976: p. 2]. Інститут материнства, на думку Рич, був наріжним каменем більшості соціальних і політичних систем, створюючи «небезпечний розкол» між приватним і публічним життям. У перебігу історії чоловіки-експерти контролювали жіночі тіла, перешкоджали жіночому контролю над народжуваністю й абортами; чоловіки-медики встановили умови дітонародження, що відчужують дитину від матері; педіа

– –

матерів і визначали їхню «здорову ідентичність». Однак ці позитивні образи, переконана Рич, є відірваними від реальних досвідів. Натомість материнство як практика пов’язана з жіночими досвідами, потенційно є уповноважувальним для жінок (empowering to women) і може бути ресурсом влади. Дослідниця звертається до власного материнського досвіду та закликає до цього інших жінок, щоб описати реальний світ материнства. Рич говорить про унікальний потужний зв’язок між матір’ю та її дітьми. Вона стверджує, що жінки потребують не звільнення від материнства (як уважала,

наприклад, Файрстоун), а звільнення від чоловічого панування над материнством.

С. Радик у праці «Материнське мислення» («Maternal Thinking», 1989) зосередилася на материнській практиці, яку описує трьома типами діяльності: 1) застережна любов, зацікавленість зберегти й захистити життя дитини; 2) турбота про розвиток дитячої особистості; 3) соціальне навчання (social training) або підготування дитини до входження в материну соціальну групу. Оскільки всі діти потребують любові, сприяння їхньому розвитку та соціального навчання, материнські практики є універсальними в реалізації цих потреб, зазначає авторка [Ruddick, 1989]. Ця теза породила критику універсалістської позиції в аналізі материнства: з одного боку, Радик визнає плюралістичність материнських практик, залежних від раси, класу, етнічності й ґендерної / сексуальної ідентичності, з іншого – наполягає, що *всі* матері є включеними в однакові «форми життя», пов'язані з любов'ю, турботою та соціальним навчанням. У подальшому розвитку феміністських досліджень материнства акценти перемістилися з інституційних і опресивних його властивостей до аналізу розмаїття практик материнства в розрізі класу, віку, етнічності, локального та глобального контекстів.

П. Г. Колінз у праці «Зміщення центру: раса, клас і феміністське теоретизування про материнство» («Shifting the Center: Race, Class, and Feminist Theorizing about Motherhood», 1994) провела дослідження материнських практик, далеке від універсалістської концепції Радик, змістивши контекст у бік досвідів афроамериканських жінок. Їхні материнські практики Колінз описала як обумовлені виживанням, ідентичністю й повноваженнями. Фізичне (та психологічне) виживання дітей є центральним фокусом повсякденних практик афроамериканських матерів. Високий рівень дитячої смертності поруч із низьким рівнем медичної допомоги, злочинність і наркотики вимагають щоденної материнської пильності. Друга площина практик таких матерів – навчання дітей того, як підтримати свою колективну расову ідентичність у середовищі домінування

«білої культури», в суспільстві, яке знецінює їхню історію, культуру та звичаї. Нарешті, материнські практики структурує боротьба з економічною експлуатацією, боротьба за власний вибір бути матерями та підтримувати своїх дітей, боротьба за повноваження задовольняти потреби дітей і спільнот [Collins, 1994].

У феміністських студіях материнства 1970-х – 1990-х років дослідниці, зокрема, зверталися до широких структурних і соціокультурних контекстів у спробах вибудувати універсальні теоретичні концепції материнства як структурованого й організованого в межах панівної ґендерної системи. Одну з перших спроб поєднати індивідуальний і структурний рівні аналізу відтворення материнства здійснила Н. Чодоров. У праці «Відтворення материнства» («The Reproduction of Mothering», 1978) вона досліджує, як соціальна структура та розподіл батьківських функцій породжують ґендерну диференціацію та ґендерну нерівність. Застосовуючи психоаналітичний підхід, Чодоров розглядає механізми ґендерної соціалізації як визначальні в закріпленні ґендернорольової диференціації та ґендерної ідентичності. Спираючись на праці соціологів, авторка висновує, що саме асиметрична організація батьківства, коли функцію первинної турботи про дітей виконує жінка, обумовлює процеси ґендерної ідентифікації. Тобто діти обох статей спершу ідентифікують себе з матір'ю, адже вона є суб'єктом первинного догляду та виховання. Дівчатка впродовж життя зберігають цю ідентифікацію: «Позаяк дівчинку виховують у сім'ї, де мати присутня більше за батька та здійснює переважне піклування про дітей, у неї є змога прямiше та безпосередніше ідентифікуватися з матір'ю та її ролями в сім'ї, ніж у хлопчика – з батьком і чоловіками. Оскільки ідентичність жінки залишається зазвичай у межах ролі жінки-матері, вона передає свої рольові навички й очікування, свій спосіб життя наступному поколінню з більшою ймовірністю, ніж батько. Згідно з такою логікою, від матері до дочки передається більше, ніж від батька до сина» [Чодороу, 2006: с. 208].

Щодо подальшої ідентифікації хлопчика, вона розвивається складніше: син має засвоїти чоловічу роль поза тривалими та безперервними особистими взаєминами з батьком. Щоби почуватися досить мужнім, хлопчик має автономізуватися від матері, чого не потребує дівчинка. Маскулінність він визначає радше негативно – як щось нежіноче та не пов'язане із жінками. Отже, чоловіча ідентифікація є переважно ґендернорольовою, а жіноча – материнською; чоловікові властиво ідентифікуватися з культурним стереотипом чоловічої ролі, а жінці – з певними аспектами ролі власної матері; ідентифікація жінки розвивається у взаєминах, чоловіка – в їх запереченні.

Різні моделі ґендерної соціалізації та різні шляхи набуття ґендерної ідентифікації, за Чодоров, обумовлюють і ґендернорольову диференціацію в суспільстві та на ринку праці внаслідок низки процесів: а) закріплення за жінкою сфери приватного, за чоловіком – сфери публічного; б) жіночі ролі як у сім'ї, так і поза нею більше, ніж чоловічі ролі, пов'язані з ідеєю взаємин і глибоких зв'язків; в) жіночу професійну зайнятість розглядають як продовження ролі домогосподині, дружини та матері (цим можна пояснити, наприклад, високу частку працівниць у сфері послуг, освіти й догляду); г) навіть коли чоловіки та жінки змінюють сфери діяльности, зміст ролей залишається диференційованим: наприклад, чоловік може допомогти дружині у хатній роботі чи догляді за дітьми, але жінка лишиться за це відповідальною.

Чодоров доходить висновку про зв'язок структури батьківства та системи ґендерної нерівності. Внаслідок відносної відсутності батька та майже винятково материнської турботи в хлопчика формується злість на жінку й одночасно страх перед нею, а також потреба в невимогливій, залежній жінці, іншими словами – жінці безпечній. Суто материнська роль жінки породжує в чоловіках психологічний та ідеологічний комплекс її другосортності. Через труднощі з набуттям стабільної чоловічої ідентичности хлопчик ідеалізує чоловічі ролі, наділяє їх надцінністю. А

позаяк чоловіки контролюють соціальні інститути, суспільство та культуру, вони мають владу нав'язувати ці уявлення як суспільну норму: «Структура батьківства створює ідеологічні та психологічні передумови для відтворення в окремого чоловіка спрямованості на чоловіче домінування та структури, які його забезпечують. Така структура батьківства вводить уявлення про чоловіче домінування в саме визначення мужності» [Чодороу, 2006: с. 220].

Отже, Чодоров розглядає асиметрію материнської та ба́тьківської ролей не з погляду біології, теорії інстинктів або жіночої фізіології, а як наслідок процесів соціалізації. Не обмежуючись мікрорівнем аналізу, авторка зосереджується на структурних контекстах. Вона трактує материнство як головну структурну властивість системи «стать / ґендер», що лежить в основі ґендерного розподілу праці та породжує ідеологію чоловічого домінування. Теорія Чодоров спонукала до подальшої роботи багатьох послідовниць і послідовників. Критика теорії пов'язана здебільшого з її універсалістським характером і нездатністю пояснити життєві траєкторії жінок, які не прагнуть стати матерями, або ж маскулінність жінок і фемінність чоловіків, або ідентичності негетеросексуальних жінок. Тобто Чодоров описує механізми «успішної» статеворольової соціалізації, не вказуючи на можливості соціальних змін.

Структурні виміри материнства: концепція ідеології материнства

У рамках феміністсько-конструктивістської рефлексії щодо соціокультурних контекстів материнства було запропоновано концепцію материнської ідеології як основи, через яку здійснювано інституційне реґулювання материнства. Ще 1976 року Е. Оклі описала сучасний міф про материнство, заснований на трьох переконаннях: усі жінки мусять бути матерями, усі матері потребують дітей, усі діти потребують своїх матерів [Oakley, 1976: p. 186–221]. Ці уявлення підтримує наукове знання. Скажімо, впродовж 1920-х – 1930-х років психоаналітична теорія постулювала, що «нормальна» жінка хоче мати дітей, а жінки, які відмовляються від материнства, заперечують свою жіночність. У 1950-х – 1960-х роках

дослідники дитячого розвитку описали явище материнського бондинґу (maternal bonding), стверджуючи, що немовляті потрібен єдиний суб'єкт турботи, бажано біологічна мати, для розвитку здатности взаємодіяти з іншими [Боулби, 2003; Фромм, 1990].

Американська дослідниця Ш. Гейз упровадила поняття «ідеологія інтенсивного материнства» [Hays, 1996]. Ця ідеологія, що визначає уявлення про «хорошу матір», спирається на три постулати. *По-перше,* переважно жінки піклуються про дітей, відповідно, саме вони є цілковито відповідальними за їх виховання. *По-друге*, методи належного виховання дітей є конструйованими як дитиноцентричні, диктовані експертами, емоційно поглинальні, трудомісткі та фінансово витратні. *По-третє*, інтенсивне материнство ґрунтується на логіці відокремлення материнства від оплачуваної праці: «хороші матері» працюють лише тоді, коли їхні сім'ї потребують фінансової підтримки [Hays, 1996: p. 8].

Як зазначено в попередньому підрозділі, витоки ідеології «нової» («свідомої», «відповідальної») матері сягають європейської історії XVIII–XIX століть. Проте формування капіталістичних суспільств суттєво змінило повсякдення матерів: центральною темою праці Гейз є проблема одночасного залучення жінок у практики інтенсивного материнства й оплачувану працю, а також проблема рольового конфлікту, що виникає з прагнення жінок відповідати соціальним очікуванням стосовно цих двох ролей [Hays, 1996: p. 2–3]. Авторка зазначає, що суперечності між ролями жінки-матері та кар'єрно орієнтованої жінки є порівняно новим явищем. Варто зважати на специфічний контекст північноамериканської історії, з огляду на який Гейз вибудовувала свою концепцію: активне залучення жінок у ринок праці тут розпочалося в другій половині XX століття. У США станом на 1993 рік були залученими до оплачуваної праці 58% матерів, які мали дітей віком до шести років, порівняно з 12% 1950 року [Hays, 1996: p. 3]. Водночас з активним залученням матерів до праці поза домом медії, посібники для батьків і експертні поради досі створюють бінарні опозиції між матерями, які

працюють, і матерями, які не працюють, відомі як «материнські війни» [Hays, 1996: p. 131–178; Parre, Dillaway, 2005; Steiner, 2006].

Критика концепції Гейз пов'язана переважно з її універсалізмом і невраховуванням расових, етнічних і класових контекстів. Зокрема, критики вказують, що ідеал матері, яка не працює, є релевантним винятково одруженим білим жінкам середнього класу; проблематизують незалученість матерів до оплачуваної праці, адже такий припис стосується жінок, які перебувають у партнерствах із чоловіками зі стабільними та доволі високими доходами [Fox, 2009: p. 126–172].

Ідеологія материнства хибує на низку суперечностей. З одного боку, матерів романтизують як таких, що дають життя, жертовних і турботливих, з іншого – демонізують як деструктивних, схильних до гіперопіки. Їх розглядають як сильних і впливових, тому що в їхніх руках перебуває доля їхніх дітей, а водночас як безсилих і неспроможних, підкорених природі й інстинктам [Glenn, 1994: p. 9]. Культура, з одного боку, приписує матерям особливу чутливість, з іншого – надмірну емоційність [Шадрина, 2014]. Типові закиди щодо «надмірної материнської любові» проілюструвала А. Радченко у відомому фотопроекті «Зворотний бік материнської лобові»[5], на який авторку надихнула книжка А. Нєкрасова «Материнська любов»[6] про згубні наслідки «надлишкового» материнського почуття до дітей.

На думку А. Шадріної, масова культура відтворює бінарну опозицію материнських образів переважно через два поляризовані портрети: «суперматері», яка завжди поруч зі своїми дітьми, та «поганої» (відсутньої або деструктивної) матері. Авторка перелічує риси образу «хорошої» матері: вона не дуже юна, але й не стара, перебуває в шлюбі, ладнає з чоловіком, подружні стосунки не заважають їй піклуватися про дітей. Вона не є недбалою, але й не занадто опікує дітей. Вона біла, здорова,

[5] «Фотопроект "Оборотная сторона материнской любви"» фотографа Анны Радченко, *Big Picture*, 15 июня 2016. – http://bigpicture.ru/?p=352802.

6 Анатолий Некрасов, *Материнская любовь*. – www.litmir.me/br/?b=120890.

гетеросексуальна, її зовнішність відповідає глянцевим стандартам. «Хороша мати» має навички лікарки, кухарки, медсестри, психологині й учительки, її діти здорові та надзвичайно успішні в усіх сферах. Недосяжність еталона «ідеальної матері» в реальному житті робить жінок легковразливими на ідеологічні спекуляції. Сучасна поп-культура, зокрема кінематограф, насичений тривіальними інтерпретаціями психоаналізу, всякі проблеми особистості пояснює наслідками дитячих досвідів. Оскільки в наявному соціальному порядку модель «асиметричного батьківства» виправдовують «природною потребою» жінок піклуватися про дітей, матері фактично не мають шансів уникнути звинувачень у «всіх гріхах суспільства» [Шадрина, 2014a,b].

А. О'Райлі розгортає зміст поняття «патріархатна ідеологія материнства» та виокремлює вісім позицій цієї ідеології: 1) тільки біологічна мати може належно турбуватися про дітей; 2) турбота про дитину мусить бути цілодобовою (24/7); 3) мати завжди мусить ставити потреби дітей понад власні потреби; 4) матері мусять звертатися до експертів по поради; 5) мати мусить бути цілковито реалізованою в материнстві; 6) мати мусить витрачати багато енергії, часу та грошей на виховання дітей; 7) мати несе цілковиту відповідальність, але не має влади; 8) материнство та виховання дітей є приватним, а не політичним питанням [O'Reilly, 2008; 2010b: p. 369]. Панівна патріархатна ідеологія також тісно пов'язує означення «хорошого материнства» з расовими, етнічними та класовими контекстами [O'Reilly, 2010a: p. 7]. У популярній культурі хороша мати асоціюється з образом білої, одруженої, гетеросексуальної, здорової жінки із середнього класу.

Ідеологія феміністського материнства як одна з ідеологій, альтернативних патріархатній, спирається на твердження, що матерям і дітям іде на користь практикування материнства з позицій діяльности (agency), авторитету, повноважень і автономії. Раса, вік, сексуальність або наявність партнера не впливають на можливості материнствувати (to mother). Материнство переозначується як соціальна та політична дія. Цей соціально-

політичний вимір материнства маніфестовано у два способи. Перший передбачає роль матерів у позитивних соціальних змінах через антисексистське виховання, другий – через публічну дію та материнський активізм. У західній культурі материнство розглядають здебільшого як приватну справу, натомість матері-феміністки розуміють материнську роботу як таку, що має соціальний і політичний вплив. Зокрема, матері використовують свої позиції, щоб лобіювати позитивні соціальні та політичні зміни для своїх дітей або від їхнього імені [O'Reilly, 2006: p. 326].

У праці «Мати поза законом» («Mother Outlaws», 2004) О'Райлі стверджує, що вповноважені матері є ефективнішими матерями. Щоб проілюструвати цю тезу, авторка звертається до метафори інструкції з безпеки під час авіаперельотів. Згідно з інструкцією, в разі розгерметизації салону літака кисневу маску слід надягнути спершу дорослій людині, а потім – дитині. На позір такий припис кидає виклик конвенційному уявленню, ніби дітям потрібно допомагати насамперед. Натомість інструкція постановляє, що допомогти слід насамперед батькам, адже тільки вони здатні надати дієву допомогу дитині. За допомоги цієї метафори, на думку О'Райлі, можна визначити вповноважене материнство: вповноважені матері здатні ефективніше захищати своїх дітей і краще про них піклуватися [за O'Reilly, 2006: p. 326]. Порівняльний аналіз патріархатного та феміністського материнства представлено в таблиці 1.1.

Таблиця 1.1.

Порівняльний аналіз характеристик патріархатного та феміністського материнства[7]

Характеристика	Патріархатне материнство	Феміністське материнство
тип сім'ї	нуклеарна сім'я	варіативні форми сімей

[7] Складено мною за [O'Reilly, 2008, 2010].

Продовження табл. 1.1.

Характеристика	**Патріархатне материнство**	**Феміністське материнство**
суб'єкти турботи / піклування про дітей	основний суб'єкт турботи – біологічна мати, тільки вона може забезпечити належний догляд та виховання	до піклування про дітей можуть бути залучені інші особи та спільноти (*co-mothers, othermothers*)
стиль виховання	традиційний, статево-рольовий та ґендерно стереотипізований	анти-сексистський, ґендерно нестереотипізований
(де)ієрархізація материнства та соціокультурний ідеал матері	ієрархізація материнства. Ідеал матері: біла, одружена, гетеросексуальна, повносправна, середнього віку, представниця середнього класу	деієрархізація материнства. Клас, раса, вік, сексуальність, шлюбний стан не є критеріями «хорошого материнства»
соціокультурний ідеал материнських практик	матір мусить витрачати велику кількість енергії, часу та грошей для піклування про дітей має бути цілодобовим (24/7); матір завжди має ставити потреби дітей понад власні потрби; матері мусять звертатися до експертів за порадами; жінка має бути цілком реалізована у материнстві	материнські потреби мають значення, до піклування залучаються інші особи, не тільки матері відповідальні за дітей, материнство – одна із (можливих) форм самореалізації; поєднання материнства з оплачуваною працею та активізмом
емоції	любов – єдине почуття матері до дитини	материнські почуття можуть бути амбівалентними
приватне / публічне	материнство та виховання дітей – приватне питання	материнство та виховання дітей – політичне питання
дія, активізм, уповноваження	матері відповідальні за виховання дітей, але позбавлені влади та уповноважень	визнається цінність турботи та роль матерів у позитивних соціальних змінах через активізм та анти-сексистське виховання

Отже, соціально-конструктивістський та феміністські підходи спираються на критику біологічного детермінізму та есенціалізму у концептуалізації материнства. У межах соціально-конструктивістського підходу підкреслюється активна роль соціальних агентів (зокрема індивідів) у творенні уявлень про материнство, діяльнісний характер материнства, а також гнучкість соціальних структур, які можуть бути не тільки відтворені агентами, але і змінені ними. Феміністські концепції материнства окреслили концептуальне розрізнення інституційного та діяльнісного вимірів материнства та приділяли особливу увагу структурним умовам жіночого пригнічення, що спираються на патріархатну ідеологію материнства. Основним надбанням обох підходів є включення концептів влади та нерівності до схем концептуалізації материнства.

1.4. Турбота як соціологічна категорія: соціально-політичні, етичні та діяльнісні виміри концептуалізації

Упродовж останніх двох десятиліть концепт турботи / піклування[8] став одним із чільних у західних соціальних дослідженнях ґендерних взаємин і соціальних політик. Концептуалізація турботи еволюціонувала від переважно опису жіночих досвідів у сфері приватного до аналізу режимів соціальної політики та соціального громадянства. В основі сучасних теоретичних розробок – денатуралізація турботи й практик піклування з їхнім «природним» зв'язком із материнством і «жіночими ролями» через переконання, що практикувати піклування можуть у різні способи різні суб'єкти й інституції як у приватній, так і в публічній сферах.

Суспільні виміри турботи: «соціальна турбота», соціальне включення та соціальне громадянство

Один із напрямків дискусій відносно концептуалізації турботи розгортається навколо співвідношення приватного та публічного в її

[8] Я вживаю слово «турбота» в ширшому – екзистенційному, етичному й емоційному значенні (care about), а слово «піклування» – у діяльнісному значенні (care for).

визначенні. Так, Б. Фішер та Дж. Тронто (B. Fisher and J. Tronto) визначають турботу як усі форми діяльності для підтримки та пристосування світу для покращення якості життя[9] та виокремлюють три виміри турботи – турботу про себе, турботу про інших та турботу про світ [за Sevenhuijsen, 2003: p. 185; Sevenhuijsen, Švab, 2004, p. 11-12]. Незважаючи на те, що така дефініція може здатися занадто широкою, визначальним є те, що авторки не обмежують турботу (піклування) сферою приватного: вона може бути реалізована як ринком праці (професійна турбота), так і забезпечена державою [за ten Dam, Volman, 1998: p. 235]. Ця теза віднаходить свій розвиток у західних дослідженнях соціальної політики. Головна увага приділяється тому, як соціальна політика відповідає на потреби «залежних» категорій дорослих та дітей у піклуванні та яким чином відбувається інституціалізація цього виду праці (оплачуваної чи неоплачуваної, формальної чи неформальної) [Чернова, 2011а: с. 298-299].

У західних дослідженнях пропонується низка концептів для опису суспільних вимірів турботи, як-то: «режим турботи» [Lewis, 1997], «соціальна турбота» [Daly, Lewis, 2000], «суспільство турботи» (caring society) [Glenn, 2002, 2010]. Концепт турботи перетворився на центральний в аналізі типів соціальної політики держав загального добробуту [Daly, Lewis, 2000], розбіжності між якими полягають у тому, хто та на яких умовах бере на себе відповідальність за здійснення піклування: держава, ринок чи сім'я [Чернова, 2011а: с. 298].

М. Дейлі та Дж. Льюїс розгортають аналітичну концепцію «соціальної турботи» на трьох рівнях. По-перше, піклування є працею, яка може бути оплачуваною чи неоплачуваною, формальною чи неформальною. По-друге, турбота є складником нормативних рамок обов'язку та відповідальности. По-третє, піклування є фінансово й емоційно витратною діяльністю. Важить

[9] Близьким шляхом концептуалізації турботи є т.зв. «екологічний фемінізм» [див. напр. MacGregor, 2006].

питання, як ці витрати розподілено між індивідами, сім'ями й у суспільстві загалом. На основі цієї тривимірної моделі авторки означують соціальну турботу як дії та взаємини, пов'язані із задоволенням фізичних, емоційних потреб залежних дітей і дорослих; і як нормативні, економічні та соціяльні структури, в межах яких ці дії реалізовувано [Daly, Lewis, 2000: p. 285]. На мікрорівні концепт турботи застосовують, аналізуючи розподіл практик піклування між жінками та чоловіками, обставини, в яких здійснювано турботу, і вплив держави на ці обставини. На макрорівні аналізу йдеться про політичну економію розподілу піклувальної праці, відповідальности за неї та ресурсів між сім'єю, ринком, державою та волонтерським сектором [Daly, Lewis, 2000: p. 286–287].

Дихотомію приватного та публічного в концептуалізації турботи деконструює також Гохшильд. Вона розвиває ідею культурної суперечності між логікою капіталізму й турботою та впроваджує поняття «дефіцит турботи». Йдеться про суперечності між, з одного боку, завданнями щодо піклування про членів сім'ї в приватному житті, а з іншого – економічною активністю жінок на ринку праці, їхніми прагненнями до економічного унезалежнення. Ж. Чернова зазначає, що в сучасних західних суспільствах зростає потреба в турботі на тлі зменшення «обсягу» цієї турботи – й на політичному рівні, й у повсякденні. Скорочення державної допомоги є спільною тенденцією сімейної політики в державах загального добробуту, які намагаються скоротити видатки, залучивши кошти працедавців, можливості громадянського суспільства та сімей. На мікрорівні «дефіцит турботи» виявляється в конфліктах подружжя щодо виконання хатньої роботи й догляду за дітьми, коли економічно активні жінки-матері не можуть «постачати» своїм близьким піклування в затребуваному обсязі [Чернова, 2011а: с. 301].

Гохшильд розрізняє *чотири культурні моделі турботи*. Першу, *традиційну модель*, представлено образом матері, яка не працює. У другій, *постсучасній моделі*, мати є основним суб'єктом турботи і поєднує

оплачувану зайнятість із піклуванням про членів сім'ї без сторонньої допомоги та змін у її робочому графіку. В третій, *моделі «холодного модерну»* (cool modern), домінує інституційне піклування, яке здійснюють дитячі садки з тривалим робочим днем, пансіонати для літніх людей, або ж наймані працівники. Четверта, *модель «теплого модерну»* (warm modern), за Гохшильд, передбачає поєднання публічних (інституційних) і приватних ресурсів турботи, до якої рівною мірою залучені як жінки, так і чоловіки, а також працедавці та компанії [Hochschild, 2003: p. 214]. Ця модель найточніше відповідає так званій «політиці, дружній до сім'ї» (family friendly policy), складниками якої є гнучкий робочий графік, гнучке робоче місце (як-от робота вдома), часткова зайнятість, оплачувана батьківська відпустка [Hochschild, 2003: p. 199–200].

Виведення теоретичних дискусій відносно турботи за межі приватного реалізований також західними феміністськими дослідженнями у концепціях соціального громадянства та соціального включення. Феміністські дослідження вивели теоретичні дискусії про турботу за межі приватного в концепціях соціального громадянства та соціального включення. На противагу юридичному трактуванню громадянства як підданства, соціальне громадянство, або громадянськість (громадянство-участь), означують як обов'язки та права індивіда, зокрема щодо активної участи в усіх сферах суспільного життя [Marshall, 1950].

За ліберальною та демократичною теоріями, що викладені в працях Т. Г. Маршала та Ґ. Еспінґа-Андерсена, визначальними ознаками громадянства є вільний вибір на ринку суспільних і приватних благ, відповідальність індивідів за власний добробут і політична участь [Marshall, 1950; Esping-Andersen, 1990]. Европейська модель соціального включення (social inclusion) зорієнтована передусім на залучення індивідів у ринок праці та забезпечення соціальних прав, тобто фактично її зіперто на демократичну та ліберальну концепції громадянства. Відповідно, в рамках цієї моделі повна зайнятість і громадянські права, поруч із формалізацією (усуспільненням)

піклування, є головними шляхами соціального включення жінок, а рівень зайнятости жінок і суспільні ресурси піклування слугують чільним індикатором дружності держав загального добробуту до жінок [Geissler, Pfau-Effinger, 2005: p. 6].

Теоретикині фемінізму впродовж останніх двох десятиліть критикували демократичну та ліберальну концепції соціального, активного громадянства та соціального включення за їхню ґендерну нечутливість [ten Dam, Volman, 1998: p. 233; Walby, 1997; Kelkey, 2000: p. 39–65]. Позаяк у цих концепціях зайнятість є визначальним складником громадянства, то ідеальним, типовим громадянином є незалежний чоловік – голова домогосподарства, залучений в оплачувану працю, який є раціональним економі , споживачем, що робить вибір у ринковій економіці. В такому трактуванні з громадянства виключено багато груп: дітей, людей з обмеженими фізичними можливостями, індивідів (здебільшого жінок), які безоплатно здійснюють піклування [Lynch, Lyons, 2008: p. 18–19]. Окрім того, переважання моделі раціонального економічного актора стає на заваді визнанню, що піклування є важливим не лише для індивідуального, а й для суспільного добробуту.

Феміністські теорії громадянства критикують дихотомію приватного та публічного, особистого та політичного в наукових розвідках і концепціях громадянства, наголошуючи, що діяльність жінок у приватній сфері тісно пов'язана з функціонуванням суспільства [ten Dam, Volman, 1998, p. 233; Held, 2006; Pateman, 1989, 1992; Voet, 1998]. Концепт турботи є засадничим у дослідженнях конструювання громадянства в сучасних концепціях соціального включення, що розвиваються в межах феміністських досліджень соціяльної політики: теоретикині фемінізму запропонували модель громадянства, що враховує цінність турботи й піклування [Lynch, Lyons, 2008: p. 17–19; Sevenhuijsen, 2003: p. 182; Tronto, 2005]. Так феміністські концепції громадянства подолали відокремлення суспільного, публічного світу громадянства та справедливості від особистого, приватного світу

взаємин і турботи, адже така дихотомія обмежує визнання ролі турботи в суспільному житті [Newman, Tonkens, 2011: p. 16].

В окремих розвідках, що деконструюють дихотомію приватного та публічного в концептуалізації громадянства, порушено питання про роль материнства (й турботи як його основи) в жіночому активізмі. З погляду ліберального фемінізму соціальні ролі жінок, закріплені за сферою приватного, стають на заваді їхній політичній і громадянській участі. Наприклад, за результатами моніторинґу «Українське суспільство – 2013» виявлено, що середній рівень інтернет-активності жінок та їхньої участи в суспільно-політичних заходах є нижчим порівняно з чоловіками [Дембіцький, 2013: с. 118], що можна пояснити не в останню чергу відповідальністю жінок за репродуктивну працю й турботу про дітей, яка вимагає додаткового ресурсу часу.

Утім, згадуване в підрозділі 1.2 феміністське, на противагу патріархатному, материнство зіперто на ідею материнства як ресурсу вповноваження та на ролі матерів у позитивних соціальних змінах. Така оптика дає корисний інструмент для вивчення зв’язків материнства й активізму. Йдеться, зокрема, про те, що турбота, асоційована з жіночими «природними ролями» та сферою приватного, насправді має суспільну цінність. У контексті сучасного українського суспільства як приклад можна навести материнську життєву історію Н. Жуковської, що спонукала зміни до законодавства стосовно доступу паліативних пацієнтів до знеболювальних препаратів, і діяльність А. Леухіної — співзасновниці руху за «відкриті реанімації». Отже, матері можуть вносити цінності турботи в політику й у сферу ухвалення рішень. Окрім того, жінки, які публічно виступають як матері, доводять, що приватне є політичним, і розхитують патріархатне уявлення, буцім «хороші матері» сидять удома, виховують дітей і тримаються чимдалі від політики [Nathanson, 2008].

Турбота як етика

У низці праць турбота розглядається як передусім особливий вид відносин, що ґрунтуються на позитивних почуттях та певній системі цінностей. Зазначається, що в основі етики турботи – особливий тип взаємин, що ґрунтуються на уважності, відповідальності, компетенції, чутливості, довірі та увазі [Tronto, 1993; Sevenhuijsen, 2003; Held, 2008].

Однією з перших про етичний вимір турботи говорила К. Ґіліґан. «Уклінність та шанування, характерні для ставлення жінок до чужої думки, породжені не тільки їх соціальної субординацією, а й морально-психологічними характеристиками, властивими жінкам. Розуміння потреб інших і почуття відповідальності за турботу про них призводить до того, що жінки прислухаються до голосів інших більше, ніж до свого власного, і враховують в своїх судженнях погляди інших людей» – зазначає Ґіліґан. Важливою тезою дослідниці є теза про суспільне знецінення етики турботи: «… поки жінки дбали про чоловіків, чоловіки в створюваних ними теоріях психічного розвитку та економічного устрою суспільства прагнули або подати цю турботу як належне, або знецінити її. Коли критерієм зрілості особистості вважається індивідуація і індивідуальне досягнення та зрілість прирівнюється до особистої незалежності, то інтерес до відносин з іншими людьми виявляється, швидше, проявом жіночої слабкості жінки, ніж сили особистості» [Гиллиган, 2000: с. 179].

Згідно визначенню Е. Гохшильд турбота передбачає емоційний зв'язок між суб’єктом та об’єктом турботи. Суб’єкт турботи при цьому відчуває відповідальність за благополуччя близьких людей та виконує інтелектуальну, психічну та фізичну роботу, яка частіше за все вважається не роботою, а виявом особливого персоналізованого ставлення [Hochschild, 2003: p. 214].
С. Радик розглядає турботу (піклування) як роботу, але зазначає наступне: «наскільки турбота є роботою, настільки ж вона є також взаєминами… Ця робота конституюється у взаєминах та через взаємини між тим, хто здійснює піклування, та тим, хто його отримує…» [Ruddick, 1998: p. 13–14]. В. Гелд

поділяє думку про те, що піклування є роботою, але не обмежується цим та концептуалізує турботу як передусім особливу етику [Held, 2006]. Авторка вважає, що політичний вимір етики турботи полягає в значущості міжособистісних взаємин, відповідальности за інших – на противагу етиці лібералізму, заснованій на ідеї автономії та незалежности індивідів.

Материнство як практики піклування: час та простір в схемах концептуалізації

Актуальність дослідження темпорально-просторових вимірів материнських практик спричинена трансформаційними змінами сімейних практик, викликаних індустріалізацією. У доіндустріальному суспільстві економіка домогосподарства потребувала спільного сімейного простору, а сфери публічного та приватного фактично не були розділеними. Розподіл господарських завдань між членами сім'ї також був підкорений спільному ритму життя, що був суворо визначеним та координованим. З початком процесів індустріалізації просторово-часова спільність сімейної повсякденності зникає: більшість батьків працюють поза домом, діти відвідують дитячий садок, школу та усе більша частина їхнього вільного часу також зорганізована поза межами дому (спортивні секції, додаткові заняття тощо). Отже, сімейне життя більше не зорганізоване в одному місці, а розсіяне між різними локаціями [Beck, Beck-Gernsheim, 2002: p. 88-91].

Аналогічно змінюються й темпоральні характеристики сімейного повсякдення. Як зазначає Л. Ґудков, час проблематизується лише на стику різних інститутів – там, де виявляється, що час у різних інститутах є різним і потребує узгодження [Гудков, 2010: с. 139]. Сучасне сімейне повсякдення підпорядковано не спільному ритму життя, а ритмам різних соціальних інститутів: робочому графіку батьків, розкладам роботи дитячих садків, шкіл, гуртків і спортивних секцій, крамниць і громадського транспорту. Члени сім'ї змушені докладати додаткових зусиль до координації сімейної взаємодії, адже різні ритми життя надзвичайно ускладнюють об'єднання в часі [Beck, Beck-Gernsheim, 2002: p. 91].

Діяльнісний вимір турботи концептуалізовано у низці концептів, як-от: концепті «ландшафт турботи» (англ. caringscape) Л.Мак-Кі, С. Ґреґорі, С.Баулбі та І.МакФерсон) та концепті «інфраструктура повсякденного життя» (Г. Ярвіс). Означені концептуальні розробки спираються на положення теорії структурації Е. Ґіденса. Основа теорії – це онтологія часу та простору, що є утворюючими елементами соціальних практик [Гидденс, 2005: с. 41]. Така теоретична позиція дозволяє вийти за межі стосунків матері та дитини в дослідженні материнства, надаючи концептуальні можливості для вивчення просторових та темпоральних вимірів материнських практик.

На думку Ґіденса, влаштування суспільних інститутів можна осмислити, зрозумівши, як саме різні соціальні діяльності «розтягуються» в широкому просторово-часовому діапазоні [Гидденс, 2005: с. 41, 15–16]. Термін «соціальна структура» автор тлумачить як порядок відтворення соціальних практик у часі та просторі, що надає їм систематичної форми. Отже, поняття соціальної структури в Ґіденса втрачає фундаментальність і постає як набір відтворюваних практик. Соціальні практики дослідник розуміє як рутинні, тобто здійснювані в звичний спосіб у перебігу щоденної соціальної діяльності. Рутинізація повсякдення виявляється в повторюваності дій, день у день відтворюваних в однаковий спосіб [там само: с. 40].

Посилаючись на праці з часової географії, Ґіденс наводить приклад повсякденної просторової мобільности одинокої матері на ім’я Джейн. Джейн може розпочинати роботу не раніше певного часу, адже єдині доступні ясла відчиняють чітко за розкладом. Вона не має машини, тому, дістаючись двох «станцій» – ясел і місця роботи, — стикається з жорсткими обмеженнями фізичних можливостей. Ці обмеження водночас звужують для неї вибір роботи. В середині дня Джейн мусить забрати дитину з ясел, бо заклад зачиняється, тож вона вимушена працювати неповний робочий день. Влаштувавшись на краще оплачувану роботу, Джейн з’ясовує, що час, який вона витрачає на дорогу до ясел, до місця роботи й назад, не лишає змоги виконувати інші завдання – готувати їжу, купувати необхідне, прибирати.

Тому Джейн може вважати себе «вимушеною» залишити нову роботу й повернутися на попередню, ближчу до дому [там само: с. 180–181].

Концепція часової географії дає уявлення про фізичні обмеження діяльності індивідів, втім, ігнорує структурні обмеження. Окрім матеріальних обмежень, зазначених у концепції часової географії, Ґіденс виокремлює санкції та структуральні примуси, що витікають з контексту діяльності, тобто з «заданого» характеру структуральних якостей відносно акторів [там же: с. 256].

Важливою складовою теорії структурації є включення поняття ресурсів та влади у концептуалізацію механізмів відтворення соціальної структури. Е. Ґіденс визначає ресурси як засоби, за допомогою яких здійснюється влада як рутинна складова поведінки у процесі соціального відтворення. Влада передбачає регулярні відносини автономії та залежності між індивідуальними акторами або колективами у контексті соціальної взаємодії [там же: с. 57-58]. Ґіденс виокремлює алокативні (матеріальні) та авторитативні ресурси практик (повноваження), що передбачають здатність управляти іншими людьми. При цьому влада розуміється автором не просто як обмеження або примус, вона представляє собою джерело здатності індивідів добиватися запланованих результатів, отже, кожне з обмежень представляю собою ту чи іншу форму можливостей [там же: с. 253].

Низка досліджень дозволяють говорити про час як ключовий аспект практик, дефіцитний ресурс [Гидденс, 2005: с. 176; Shove, Pantzar, Watson, 2012: p. 127-128], включений до ґендерних відносин влади [Брайсон, 2011; Dally K., 1996: p. 144-180; Bittman, 1999]. Низка досліджень продемонстрували роль часу в організації сімейної повсякденності та піклування. В них виявлено, що відносини влади та нерівності відносно часу відіграють значну роль в сімейних відносинах та практиках турботи [Sarre, 2011; Sotherton, 2003; Hochschild, 1997; Nansen, Arnold, Gibbs, Davis, 2009; Craig, 2006; Kenyon, 2010]. Час є найбільш дефіцитним ресурсом материнських практик, надто тих матерів, які поєднують турботу про дітей з

оплачуваною працею. Е. Гохшильд стверджує, що матері, які працюють, є першими жертвами пришвидшених темпів життя, які спонукають їх стати «експертками з часу та руху» [Hochschild, 1989: p. 9]. Залученість у піклування передбачає певний набір темпоральних досвідів: фраґментацію часу, його рутинізацію, необхідність маніпулювати часом, відповідальність за організацію та координацію діяльности членів сім'ї. «Тиск часу», «нестача часу», «крутитись як білка в колесі», «жонглювання справами» (juggling lifestyle), темпоральна бідність[10] [Брайсон, 2011: с. 175–177; Смирнова, 2010] – унаслідок ґендерного розподілу праці та поєднання оплачуваної праці з репродуктивною ці темпоральні досвіди є типовішими для жінок, матерів передусім.

На стику теорії структурації Ґіденса, соціальної географії та моделі «часового ландшафту» (timescape) [Adam, 2008] Л.Мак-Кі, С. Ґреґорі, С.Боулбі та І.МакФерсон розвивають концептуальна модель «ландшафт турботи» (англ. caringscape) [Bowlby, 2012; Bowlby et al, 2010]. Це поняття позначає багаторівневість піклувальної діяльності в темпоральному та просторовому вимірах. Влучна метафора «ландшафту турботи» актуалізує характер індивідуальних дій із повсякденного піклування в межах структурованого ландшафту можливостей. Британська дослідниця Гелен Ярвіс пропонує близький за значенням концепт «інфраструктура повсякдення», який охоплює «матеріальний контекст» (школи й дитячі садки, крамниці й транспортне сполучення між ними); інституційні режими (всі способи реґуляції повсякдення на рівнях від окремого домогосподарства до держави) та «моральний клімат» (наприклад, уявлення про «хороше материнство»). Ці категорії формують матрицю, в якій відбуваються просторово-часові рішення та дії, пов'язані з повсякденними практиками піклування [Jarvis, 2005: p. 135].

Варто додати, що теоретично плідними в розгортанні вищеописаних підходів до концептуалізації турботи / піклування є ґендерно чутливі

[10] Термін Валері Брайсон.

урбаністичні дослідження. В. Ільїн із посиланням на Ґіденса означує соціальну структуру так званих «транзитивних просторів» (чи просторів міст) як розподіл життєво важливих ресурсів у просторі згідно з певними правилами [Ильин, 2010: с. 91]. Цей розподіл є ґендерно специфічним. У спеціальному числі часопису «Я» «Гендер і локації», виданому 2015 року ґендерним інформаційно-аналітичним центром «Крона», йдеться про те, що повсякденні ґендерні практики жителів і жительок міста стають видимими тоді, коли простір наділено певним ґендерним смислом [Фесенко, 2015]. Наприклад, багато жінок стверджують, що народження дитини змінило їхнє сприйняття міського простору та загалом посилило їхню залежність від міста [Домащенко, 2015]. Л. Малес називає це явище «ґетоїзацією материнством»: чимало об'єктів міської інфраструктури є недоступними для матерів із малими дітьми, що суттєво обмежує їхню просторову, а зрештою і соціальну мобільність [Малес, 2015].

Пізнавальні можливості просторово-темпоральної концепції реалізувала російська дослідниця А. Смірнова. Вона вивчала практики домогосподинь, щоб виявити патерни функціонування часу та простору як координат піклування [Смирнова, 2010]. Роль домашньої господині часто описують словосполученням «сидіти вдома». Цей вислів указує не лише на пасивність і незайнятість, а й на нестачу рухливості й обмеженість локацій, задіяних у практиках. Особливо це стосується матерів із малими дітьми, які нерідко сприймають дім як простір, з якого вириваються, виїжджають, ідуть, вибігають: авторка інтерпретує це явище за допомоги поняття топофілії [Смирнова, 2010: с. 104]. У зібраних для дослідження свідченнях домогосподинь немає позитивно забарвлених наративів про повернення додому. Простір поза домом респондентки сприймають як світ, наповнений подіями, спілкуванням і приємними клопотами, а перебування поза домом – як свободу, асоційовану зі зміною локацій, мобільністю і взаємодією. Щодо часових аспектів, то практики домогосподинь, а надто матерів малих дітей, можна описати в категоріях «темпоральної бідності». Чинником тут є не

лише неможливість приділити час собі, а й кількість об'єктів турботи: режим дня домогосподині підпорядковано ритму життя членів сім'ї, і що більше об'єктів турботи, то обмеженіше жінка може використовувати свій час [Смирнова, 2010: с. 115].

1.5. Актуалізація додаткових пізнавальних можливостей теорій модерну та постмодерну для виявлення чинників змін сучасних практик материнства

Теорії модерну та постмодерну надають додаткові теоретичні можливості для виявлення глибинних передумов сучасних практик материнства та їх змін. Аналіз цих передумов, пов'язаних із процесами індивідуалізації, раціоналізації, з ризиками та невизначеністю, *по-перше,* дозволить виявити складний соціальний характер материнства та дасть змогу подолати поверховий погляд на материнство як на універсальну практику, не залежну від суспільних змін; *по-друге,* дозволить уточнити проблемну ситуацію дослідження.

Материнство, раціоналізація, ринок: зв'язки та соціокультурні суперечності

Концепція раціоналізації на позір є нерелевантною для аналізу практик материнства, що їх, за логікою натуралізації материнства, розглядають як природні, інтуїтивні та пов'язані з почуттям любові до дитини. Класична та неокласична економічна теорія спирається на тезу про домінанту раціональної дії та принцип максимізувальної поведінки в ринкових і неринкових відносинах. Т. Журженко зауважує, що економічна наука, від своїх витоків традиційно пов'язана з ідеологією лібералізму та зіперта на абстрактні й універсальні поняття ринку, ефективності, індивідуалізму, економічної свободи та конкурентності, визначає підвалини дискурсу, в якому аналізовано економічне становище жінки. Підґрунтям дисциплінарного поля економіки є ієрархічний дуалізм маскулінного та фемінного, публічного (ринок, держава) та приватного (сім'я), раціоналізму, об'єктивності, автономії – й емоційності, суб'єктивності, залежності

[Журженко, 2008: с. 18–26]. Натомість раціоналізація, властива сучасним ринковим суспільствам, визначає зв'язки материнства з іншими полями соціальних практик, передусім у сфері оплачуваної праці, та впливає на характер материнських практик.

Австрійський економіст Й. Шумпетер у праці «Капіталізм, соціалізм і демократія» 1942 року писав, що сучасний капіталізм, заснований на раціоналізації, зрештою призведе до розпаду колективу. «Щойно люди отримають урок утилітаризму та відмовляться сприймати традиційну організацію свого соціального оточення як даність, щойно вони навчаться зважувати конкретні переваги та вади всякого можливого плану чи дії... вони неодмінно помітять тяжкі особисті жертви, що їх несуть сімейні зв'язки й особливо батьківство та материнство». Йдеться, зокрема, про розпад буржуазної сім'ї, адже волелюбні чоловіки та жінки оберуть «комфорт, свободу від клопотів і можливість насолоджуватися вибором і радістю розмаїття» [цит. за Кляйнберг, 2014: с. 18].

Вплив раціоналізації на сімейні зв'язки та материнські практики є складним і неоднозначним. Пізнавальні можливості концепції раціоналізації для розуміння сучасного материнства розглянемо на двох прикладах. По-перше, на прикладі цілераціональності репродуктивної поведінки й турботи про дітей у сучасному українському суспільстві; по-друге, на прикладі культурних суперечностей між сферою публічного (заснованій на принципах раціоналізації й ефективности) та сферою приватного (заснованій на етиці турботи).

Головне теоретичне пояснення зниження народжуваності в модернізованих країнах упродовж XX століття ґрунтовано на теорії другого демографічного переходу. Ця теорія пов'язує демографічні зміни із загальною системною трансформацією суспільства, що спричиняє економічні, політичні, культурні зміни, глибоке перетворення способу життя, соціальних інститутів, системи цінностей і механізмів мотивації поведінки індивідів. Стійке зниження смертності, що «запускає» демографічний

перехід, є результатом сукупности цих змін, так само зниження народжуваності є наслідком не окремих чинників, а змін цілого соціального середовища [Вишневский, 2009: с. 80; Населення України, 2008: с. 7–14]. При цьому зміни такі глибокі, що спонукальні механізми поведінки індивіда якісно оновлюються: це добре видно на прикладі мотивації репродуктивної поведінки.

Російський демограф А. Вішнєвський інтерпретує зміни мотивів народжуваності в контексті теорії демографічних переходів за допомоги типології соціальної дії М. Вебера. Вішнєвський вважає, що внаслідок модернізаційних змін ціннісно-раціональний тип репродуктивної поведінки поступається цілераціональному, – опонуючи тим демографам, які вбачають головний мотив народження дітей у домодерному суспільстві в економічних вигодах. Вішнєвський стверджує, що цілераціональний тип поведінки є відповіднішим новій складності модернізованого суспільства, адже дає індивідам змогу гнучко орієнтуватися в мінливих ситуаціях, передбачати їхні наслідки та враховувати їх у своїх рішеннях. Перехід до цілераціональної мотивації тягне за собою визнання права людини на вільний вибір, зокрема на свободу репродуктивної поведінки [Вишневский, 2009]. З Вішнєвським полемізують деякі дослідники, яким не вдалося виявити на емпіричному рівні цілераціональної мотивації народження дітей [Забаев, 2011], однак сучасні тенденції народжуваності вказують на вагомість цього чинника. Йдеться насамперед про спланованість народжень і феномен так званого «відтермінованого батьківства», коли індивіди та подружні пари свідомо відтерміновують народження дітей до досягнення певного кар'єрного, професійного статусу та рівня матеріального добробуту.

У спеціальному вибірковому соціяльно-демографічному обстеженні населення дітородного віку «Сім'я і діти», що його провели 2008 року Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України та Державний комітет статистики, 81% респондентів із дітьми зазначили, що народження їхньої наймолодшої дитини було запланованим. Близько 4% опитаних не

пам’ятали, чи воно було запланованим, а майже 15% визнали, що не планували народжувати [Шлюб, сім’я, 2008: с. 118]. Респонденти віком від 25 років, які вважали, що ідеальна кількість дітей – двоє, і планували народити двох дітей (але на момент опитування не мали жодної), головними причинами відтермінування народження дитини називали наміри поліпшити своє матеріально-фінансове становище та наміри забезпечити необхідні для дитини житлові умови [там само, с. 131–132]. З усіх опитаних лише 14,5% не змогли визначитися щодо бажаної кількості дітей, яку вони хотіли би мати в сім’ї за наявності необхідних умов. Зокрема, відповідь «скільки народиться» обрали 3,9%, «не знаю» – 10,6% респондентів [там само, с. 133]. Одне з російських досліджень 1999 року виявило суттєві міжпоколінні розбіжності щодо запланованості народження дітей: понад 50% респондентів молодшої вікової групи відповіли, що подружжю краще народжувати дітей, коли «сім’я стане на ноги», тоді як більшість представників старшого покоління обирали відповіді «першого року після весілля» та «як Бог дасть» [Гурко, 2003: с. 47–48].

Повертаючись до тези Вішнєвського про те, що сучасний тип репродуктивної поведінки є наслідком не окремих чинників, а змін цілого соціального середовища, зауважу, що українська демографічна політика очевидно недооцінює складности процесу зниження народжуваності, коли спирається суто на прагматичну модель репродуктивної поведінки, пов’язуючи її з економічними вигодами. Йдеться про стимулювання народжуваності чималими грошовими виплатами, починаючи з 2005 року. Таку стратегію критикували демографи [Шлюб, сім’я, 2008: с. 32–25], адже досвід європейських країн засвідчив, що прямого зв’язку між демографічною політикою, соціально-економічним розвитком і рівнем народжуваності немає. Масова свідомість пов’язує високу народжуваність із матеріальним добробутом. Утім, наприклад, один із найнижчих у европейських країнах коефіцієнтів народжуваності зафіксовано в Німеччині – 8,5 народжень на

тисячу населення[11] порівняно із 10,7 в Україні (дані 2015 року). Загалом низька народжуваність притаманна західним країнам із високим рівнем життя, а висока та дуже висока – малоурбанізованим реґіонам, що розвиваються: Азії, Латинській Америці й Африці [Плющ, 2008: с. 138].

Українські демографи говорять про складність, часом парадоксальність установок щодо дітонародження. Як виявило згадане вище обстеження «Сім'я і діти» 2008 року, певна частка опитаних доволі високо оцінюють фінансове становище своєї сім'ї (вистачає грошей на харчування, одяг, взуття, дорогі речі, а дехто може купувати будь-що й будь-коли), і водночас саме недостатність матеріального забезпечення своєї сім'ї вони вважають головною перепоною для народження бажаної кількості дітей. Таке парадоксальне мислення частіше виказували чоловіки, ніж жінки [Населення України, 2008: с. 49]. Прийняття рішення про народження дітей є очевидно складним процесом, на який впливають кілька чинників, і економічні чинники тут можуть відігравати другорядну роль. Суб'єктивно невелика кількість респондентів вищеназваного дослідження відзначили позитивний вплив грошових виплат у зв'язку з народженням дитини[12] на їхні репродуктивні плани. Лише близько 14% жінок і 12% чоловіків (13% опитаних містян і майже 14% жителів сіл) ствердно відповіли на запитання «Чи вплинуло запровадження вагомої одноразової допомоги при народженні дитини на Ваші плани стосовно кількості дітей у сім'ї?» [Шлюб, сім'я, 2008: с. 190].

---

[11] За даними Євростату 2015 року (http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&plugin=1&language=de&pcode=tps00112).

[12] Заходи зі стимулювання народжуваності було впроваджено в Україні 2005 року. Від грудня 2013-го до червня 2014 року виплати на першу дитину становили близько 30 тисяч гривень, на другу – 62 тисячі гривень, на третю й кожну наступну дитину – 124 тисячі гривень. Від 1 липня 2014 року розмір виплат на кожну дитину, незалежно від черговості народження, було встановлено на одному рівні. Станом на березень 2017 року він становив 41 280 гривень.

Зв’язок між раціональністю та материнством у сучасних суспільствах є значно глибшим, ніж зв’язок між репродуктивною поведінкою й економічною політикою стимулювання народжуваності. Його можна проілюструвати на прикладі концепту «інвестицій у дітей». М. Фуко писав: «Що означає формувати людський капітал, формувати ті види компетенцій-машин, які вироблятимуть дохід, приноситимуть дохід? Це означає, ясна річ, робити те, що називається освітніми інвестиціями... <...> То що конституює це інвестування, що формує компетенцію? З експериментів, зі спостережень відомо, що його конституює, наприклад, той час, який батьки присвячують своїм дітям поза простою виховною діяльністю в питомому сенсі. Напевно відомо, що кількість годин, які мати проводить зі своєю дитиною, доки та лежить у колисці, виявляється дуже важливою для формування компетенції, або людського капіталу, й що дитина буде набагато адаптивнішою, якщо її батьки чи її мати присвятили їй стільки часу, а не менше. Тобто саме час годування, саме час ніжності, який батьки присвячують своїм дітям, слід проаналізувати як інвестування, здатне конституювати людський капітал» [Фуко, 2010: с. 289].

Російська дослідниця Т. Черкашина на підставі дослідження часових і економічних інвестицій у дітей висновує, що останні п’ятнадцять років наявна тенденція (в українському суспільстві, можемо припустити, теж) зростання частки домогосподарств, які здійснюють грошові витрати з догляду за дітьми, їх виховання й освіти; а також збільшення частки інституційних послуг у загальному обсязі послуг із догляду за дітьми, що їх надають «зовнішні» стосовно домогосподарств суб’єкти. Водночас допомога у вихованні дітей від родичів, які живуть окремо, стає ситуативнішою та фраґментарнішою. Є два можливі пояснення цих даних: по-перше, формуються норми батьківської поведінки, які передбачають дедалі більшу участь професіоналів у формуванні людського потенціялу дітей; по-друге, зростання споживання інституційних послуг супроводжується зростанням жіночої зайнятості як у працездатному, так і в пенсійному віці, тобто

споживання виховних і освітніх послуг для дітей «звільняє» матір для ринкової зайнятості, а бабусі не завжди готові припинити зайнятість заради онуків [Черкашина, 2012].

Коли інвестиції в дітей приносять дохід, матері (й батьки) схильні вкладати час, зусилля та гроші у виховання дітей. Тобто матері є «раціональними а́кторами» [Hays, 1996: p. 157], а виховання дітей розглядають як форму інвестування [Becker, Murphy, Spenkuch, 2016; Folbre, 2008]. Збільшення батьківських інвестицій в освіту дітей збільшує «ціну батьківства» [Folbre, 2008], яка зростає паралельно з реформами європейських систем освіти, що передбачають подовження навчання в школі та відтермінування початку входження дітей у ринок праці. Така ситуація властива й для України, де від початку 2018 року буде впроваджено дванадцятирічну систему середньої освіти.

Концептуальну основу економічно раціональної поведінки батьків заклав Ґ. Бекер, який поширив принципи економічної раціональності на всі сфери людської діяльности, зокрема на сферу приватного. У своїх працях він розглядає дітей як аналоги товарів тривалого користування в категоріях ціни, кількості та якості [Беккер, 2003; Becker, Lewis, 1974; Becker, Tomes, 1976]. Кожна дитина має свою «якість», яка залежить від ресурсів (любов, знання, товари, гроші, час), витрачених батьками на її виховання. Кожна дитина має «ціну» залежно від витрат на неї, а кількість дітей зростає з підвищенням рівня доходу та зменшується з підвищенням «ціни» дітей. Бекер припустив, що діти є часоємними благами. Якщо реальна цінність людського часу зростає, то ціна дітей зростає відносно інших благ. Ця модель підводить до важливого висновку: кількість і якість дітей є неґативно пов’язаними, а зважаючи, що освічені сім’ї витрачають на дітей більше, можна припустити, що в таких сім’ях дітей буде менше [Рощина, Бойков, 2005: с. 8]. Журженко зауважує, що альтруїстична поведінка батьків щодо їхніх дітей не заперечує принципу економічної раціональності, адже альтруїзм тут є додатним зв’язком між функціями корисності різних людей. Наприклад, мати,

прагнучи добробуту своєї дитини, примножує в такий спосіб власний добробут. Отже, на ринку переважає егоїстична, а в сім'ї – альтруїстична поведінка тільки тому, що в обох випадках це спосіб досягти найбільшої ефективності [Журженко, 2008: с. 29].

На позір може здатися, що запропонований Бекером «економічний підхід до людської поведінки» долає ґендерну нечутливість класичної економічної теорії, роблячи «фемінну етику» турботи й альтруїзму видимою для економічної теорії. Втім, теоретикині фемінізму критикують концепцію Бекера за абсолютизацію принципу максимізувальної поведінки, що «допускає» жінку в сферу економіки лише тому, що її поведінка теж є економічно раціональною. Йдеться, зокрема, про те, що в дискурсивних рамках неокласичної економічної теорії хатня праця й інші форми неринкової діяльності залишаються такими само знеціненими, як і в класичній економічній теорії [Журженко, 2008: с. 30–31].

Між процесами раціоналізації та турботою про дітей існує не лише зв'язок, а й глибокі культурні суперечності. В низці досліджень продемонстровано напруження між сім'єю та роботою, властиве капіталістичним суспільствам [Бек, 2000; Gatrell, 2005; Hays, 1996; Hochschild, 1989, 1997, 2003]. Наприклад, Бек зазначає, що репродуктивну працю та виробництво підпорядковано антагоністичним організаційним принципам. Якщо у виробництві діють правила та влада ринку, то в сім'ї безоплатне виконання повсякденної праці сприймається як цілком природне. «В контексті сімейного відтворення та ринкозалежного виробництва, отже, в системі індустріального суспільства нерозривно поєднані дві доби з антагоністичними організаційними принципами – модерн і сучасний контрмодерн, які доповнюють одна одну, взаємно обумовлюються *та* суперечать одна одній» [Бек, 2000: с. 162–163].

Американська дослідниця Ш. Гейз у праці «Культурні суперечності материнства» аналізує передусім проблему залученості матерів у сферу оплачуваної зайнятости, а також конфлікт, що виникає з прагнення жінок

відповідати соціальним очікуванням щодо професійних і материнських ролей. Однак авторка виходить за межі суто рольового конфлікту, зосереджуючись на суперечностях між турботою про дитину, пов'язаною із соціокультурними смислами жіночої приватної сфери, та логікою найманої праці, пов'язаною з чоловічою публічною сферою [Hays, 1996: p. 2–3].

Цю суперечність можна проілюструвати на прикладі темпоральних особливостей організації публічного та приватного. З відмиранням виробничої функції сім'ї та переходом до індустріальної економіки не лише розмежовуються простори публічного та приватного, а й актуалізуються їхні темпоральні розбіжності. Час ділиться на природний, пов'язаний із природними циклами, та соціальний, штучно створений, означуваний поняттями технології, раціоналізації й ефективності [Брайсон, 2011: с. 40–43].

У відповідь на «культуру поспіху» [Daly, 1996] та формування «суспільства 24/7», в якому діяльність не призупиняється у вечірній і нічний час та у вихідні, розвивається нова стратегія управління часом – тайм-менеджмент як технологія організації часу та підвищення ефективності його використання. Проте нині поради з тайм-менеджменту вийшли далеко поза офісний і виробничий простори та поширюються на сферу повсякденного й приватного [Стрельник, 2014], що свідчить про культурну гегемонію моделі раціоналізованого часу [Брайсон, 2011: с. 46–48].

Отже, підхід тайм-менеджменту виразно тяжіє до розуміння репродуктивної праці як набору рутинізованих дій, які надаються до планування та підвищення ефективності, наче конвеєрне виробництво. Натомість сферою приватного керує інша темпоральна логіка: турботи, любові та довіри ніколи не буває вдосталь, і немає раціональних мірил їх «ефективності». Б. Адам стверджує: «Не весь час – це гроші. Не всі людські стосунки регулює раціоналізований час годинників. Не всі часи є рівними» [цит. за Брайсон, 2011: с. 49–50]. Отже, спротив панівній темпоральній культурі раціоналізації часу може ґрунтуватися на тезі про цінність часу, що

вимірюється не грошима й ефективністю, а людськими потребами в турботі, спілкуванні й побудові стосунків.

Зв'язки та водночас суперечності між раціоналізацією, ринком і сферою приватного можна проілюструвати також ринковими послугами у сфері турботи й піклування. Гохшильд говорить про тісний зв'язок ринку із сімейним життям на прикладі стрімкого розвитку комерційних сімейних сервісів і «культури аутсорсинґу», тобто передання окремих сімейних функцій ринку послуг [Hochschild, 2005]. Деякі з них є традиційними, як-от послуги нянь або покоївок. До них додаються нові, спеціалізованіші: анімаційні послуги з організації дитячих свят, складання альбомів сімейних фотографій, послуги «швидких побачень», здійснення покупок, надсилання вітальних листівок, упорядкування ґардероба.

Російські дослідниці Є. Здравомислова [Здравомыслова, 2008, 2009b] і В. Ґаліндабаєва [Галиндабаева, 2010], вивчаючи практику залучення найманих працівниць у догляд за дітьми, виявили низку культурних суперечностей між логікою ринкових відносин і турботою. З одного боку, праця няні, як і всяка інша робота, дедалі більше професіоналізується, стає об'єктом стандартизації, нормування тривалості й умов праці, переліку обов'язків, обсягів і форм оплати праці. В рамках цього режиму взаємодії батьки є працедавцями, а няня – найманою працівницею. З іншого боку, робота няні передбачає персоналізацію та деформалізацію взаємин, довіру та любов до дитини. Тобто няня має вступити в квазіматеринські стосунки з дитиною в режимі турботи. В кількох дослідженнях також продемонстровано, що встановлення та підтримання квазіматеринських стосунків няні та дитини є показником високої якості послуг із погляду батьків [Галиндабаева, 2010: с. 129] і необхідним складником професійний контрактів спеціалісток у сфері дошкільної освіти [Колесникова, 2013: с. 133–134].

Як додаткову ілюстрацію культурних суперечностей між капіталізмом і турботою Гохшильд пропонує поняття «дефіцит турботи» [Hochschild, 2003:

р. 214–215], наголошуючи на дилемі, що постає перед сучасними жінками. Йдеться про суперечності між, з одного боку, завданнями з реалізації турботи про членів сім'ї в приватному житті та, з іншого боку, прагненнями до економічного унезалежнення. О. Ісупова відзначає специфічний контекст материнства в сучасному російському суспільстві, що загострює проблему «дефіциту турботи»: скорочення державних сервісів, які сприяють поєднанню материнства й оплачуваної праці, та «перебудова суспільних інститутів» під матерів, які не працюють [Исупова, 2014: с. 47]. Це спостереження є справедливим і для сучасної України з огляду на тривалість батьківської (а фактично материнської) відпустки, скорочення кількості дитячих садків і груп продовженого дня в початковій школі, про що йтиметься в третьому та четвертому розділах праці.

Материнство в суспільстві непевності та ризику

Сучасне суспільство непевності й ризику, що є предметом теоретизування багатьох соціологів (З. Бауман, Е. Ґіденс, У. Бек), неабияк впливає на материнські ідентичності й практики. Я зосереджуся на мікро- та макросоціальних контекстах цього впливу, а саме на ролі материнських зв'язків із дитиною в забезпеченні сталої ідентичності в добу екзистенційної невизначености, а також на впливі суспільства ризику та «культури страху» на материнські практики.

З. Бауман визначає три сутнісні ознаки індивідуалізованого постмодерного суспільства, пов'язані з непевністю й ризиками: втрата індивідами контролю над більшістю значущих процесів, незахищеність перед цими неконтрольованими змінами та схильність відмовлятися від досягання перспективних цілей заради одержання миттєвих результатів, що зрештою призводить до дезінтеґрації соціального й індивідуального життя [Бауман, 2002]. «Явище, яке нині прагнуть осягнути дослідники, є сукупним досвідом невпевненості людини у своєму становищі, в правах і доступності засобів існування, невизначеності щодо наступности і майбутньої стабільності, нестачі безпеки для фізичного тіла індивіда, його особистості та їхніх

продовжень – майна, соціального оточення, спільноти», – пише він [там само: с. 194]. Непевність властива передусім ринку праці, але також спричиняє послаблення та розрив людських стосунків, зокрема шлюбних і сімейних зв'язків: «Обов'язки, що діють "доки смерть не розлучить нас", перетворюються на контракти, що діють "доки отримувано задоволення", контракти, що є тимчасовими за своїм означенням... Іншими словами, пута партнерства розглядаються як речі, які слід споживати, а не виробляти...» [там само: с. 197]. Тож індивіди очікують від шлюбу негайного задоволення та не бачать сенсу в збереженні шлюбних стосунків за будь-яку ціну, адже є можливість їх розірвати.

Неґативний вплив на сімейні стосунки процесів індивідуалізації у зв'язку з непевністю відзначали також Бек і Бек-Гернсгайм у праці «Нормальний хаос любові» [Beck, Beck-Gernsheim, 1995]. Автори зауважують, що в доіндустріальних суспільствах, де переважали економічні мотиви укладання шлюбів, експектації стосовно шлюбу були нижчими, а розчарування – меншими. На противагу шлюбам традиційного типу, сучасні шлюби є здебільшого романтичними союзами, заснованими на любові, емоційній підтримці та прагненні особистого щастя. Але з огляду на індивідуалізацію такі союзи є вразливими [Beck, Beck-Gernsheim, 2002: с. 72], непевними та нестійкими: складно побудувати стосунки, якщо кожен із партнерів прагне особистого задоволення. Натомість батьківсько-дитячі взаємини є набагато тривалішими та стабільнішими: «...кохання між чоловіком і жінкою вже доведено стало вразливим і схильним до провалу. Єдине, що залишається, – дитина. Вона забезпечує зв'язок базовіший, глибший і надійніший, ніж будь-хто в суспільстві. Що більш замінними стають інші стосунки... то більше дитина стає остаточною ґарантією сталости, забезпечуючи якір для чийогось життя» [Beck, Beck-Gernsheim, цит. за Gatrell, 2005: p. 40]. Діти створюють відчуття безперервності, безпеки й ідентичності, адже, хоч які зміни відбуваються в житті батьків, вони

завжди залишаться батьками, а діти стають останніми партнерами, які не покинуть, і останнім засобом проти самотності [Бек, 2000: с. 165, 177].

Хоча теоретичну концепцію ризиків майже не застосовують у соціально-демографічних дослідженнях репродуктивної поведінки, все-таки суспільство непевності та ризиків двобічно впливає на репродуктивні наміри. Зокрема, психологічні мотиви народження дитини справді можуть бути пов'язаними з подоланням екзистенційної непевності, про що йшлося вище. З іншого боку, однією з мотивацій свідомої бездітности або малодітності може бути страх відповідальности за долю дітей у суспільстві ризику та нестабільності. Згідно з дослідженням репродуктивних намірів «Сім'я і діти» 2008 року, 47,7% опитаних українців назвали причиною відтермінування дітонародження невпевненість у майбутньому дітей, а 29,5% – нестабільність економічної та політичної ситуації в країні [Шлюб, сім'я, 2008: с. 139].

Попри те, що й жінки, й чоловіки в сучасній Україні у своїх репродуктивних установках тяжіють до малодітності [Шлюб, сім'я, 2008: с. 121], часом саме жінок звинувачують у демографічній кризі, кризовому становищі материнства через їхнє буцімто слідування кар'єрним і матеріалістичним життєвим цінностям на шкоду цінностям материнства [Стрельник, 2012а]. Насправді теза про зв'язок високого рівня жіночої зайнятості та низької народжуваності виглядає на спрощену, дані порівняльної статистики в європейських країнах її не підтверджують. Наприклад, у Швеції показники жіночої зайнятості й водночас показники народжуваності перевищують середні в Європі; тимчасом, скажімо, в Італії та Греції показники й жіночої зайнятості, й народжуваності є низькими [Anxo, Bosch, Rubery, 2010: p. 30]. У більшості тематичних досліджень ураховано вплив інституційних механізмів, зокрема соціальної політики, на можливості поєднання материнських і професійних ролей, про що докладніше йдеться в третьому розділі.

Соціологічна концепція ризиків дає змогу уникнути консервативно-моралізаторського підходу до інтерпретації репродуктивних установок

сучасних жінок на малодітність. Народження дитини в нинішній Україні пов'язане з певними ризиками для сім'ї загалом і для жінки зокрема. Йдеться, по-перше, про нестабільність шлюбних стосунків і доволі високу ймовірність утворення материнської сім'ї після розлучення. За даними Державної служби статистики, 2012 року в Україні було зареєстровано 278 тисяч шлюбів і понад 168 тисяч розлучень. 2014 року кількість укладених шлюбів в Україні становила 6,9, а кількість розлучень – 3 на кожну тисячу населення [Населення України, 2016: с. 57]. Цей ризик посилює ґендерна нерівність на українському ринку праці, яка ускладнює соціально-економічне становище материнських сімей. За даними державної статистики, 2016 року середній рівень оплати праці жінок на 25% поступався середньому рівню оплати праці чоловіків.

По-друге, на думку українських соціологів і демографів, суттєвим чинником бідності є наявність і кількість дітей у сім'ї [Бідність та нерівні можливості, 2009]. Комплексне обстеження рівня споживання домогосподарств із дітьми, що його провів 2010 року Інститут демографії та соціальних досліджень спільно з фондом ЮНІСЕФ, засвідчило чималу економічну нерівність між домогосподарствами з дітьми та без дітей, що виявляється, зокрема, в рівні споживчих витрат і незбалансованості раціону харчування. В домогосподарствах із дітьми рівень споживання усіх без винятку груп продуктів є нижчим, ніж у домогосподарствах без дітей [Нерівні можливості, 2011: с. 10–11].

Відмову жінок від народження кількох дітей, отже, можна розглядати як прагнення знизити вищеназвані ризики та як механізм пристосування до дедалі складнішої соціально-економічної організації суспільства [Населення України, 2008: с. 53]. Окрім того, демографи припускають, що переобтяження жінки великою (навіть надмірною) кількістю ролей, які вона відіграє в сучасному суспільстві, приводить до спроб «звільнитися» від деяких із них. Наприклад, за результатами обстеження праці, проведеного Держкомстатом України 2005 року, понад половина жінок, які мають дітей

дошкільного віку, заявили, що їм «порівняно складно», «складно» або «не вдається» поєднувати роботу з виконанням домашніх обов'язків [там само: с. 53–54]. У таких обставинах найраціональнішим для жінки шляхом зберегти життєздатність у ринковому просторі та бути рівною в професійній конкуренції з чоловіками виявляється звільнення від ролі багатодітної матері, тобто обмеження кількості дітей. На думку демографів, адаптаційний механізм переорієнтування репродуктивних установок на меншу кількість дітей зумовлено прагненням уникнути надмірного ризику, що може виникнути в майбутньому у зв'язку з утриманням, вихованням, забезпеченням дітей на належному рівні [там само].

Другий напрям застосування концепції ризиків для дослідження материнства полягає в аналізі впливу суспільства ризику та непевності на батьківські практики. Дослідники дедалі частіше описують сучасний тип батьківства через концепт відповідальності та розглядають його як частину ширшого неоліберального проєкту, ґрунтованого на індивідуальній відповідальності, самоуправлінні (self-management) і управлінні ризиками. На батьків покладають дедалі більшу відповідальність за дітей, а в «поганому», безвідповідальному батьківстві вбачають причини численних соціальних проблем [Shirani, Henwood, Coltart, 2012: p. 26].

Непевність і ризики впливають на повсякденне життя сімей. Сучасному суспільству властива висока соціальна мобільність, автономізація індивідів і соціальна ізольованість сімей. Гіпермобільність призводить до збільшення автономії індивідуальних домогосподарств, зменшення дружності до сусідів, загалом загострює батьківські тривоги стосовно дитячої безпеки поза домом. Також індивідуалізація та соціяльна ізольованість означає, що батьки вже не можуть покластися в догляді за дітьми на дорослих поза сім'єю [Franklin, Cromby, 2009: p. 164].

У суспільстві ризику формується специфічна «культура страху» [Glasner, 1999; Furedi, 2007]. Власне, в самому понятті страх є не просто емоцією та психологічним станом. Страх, за Ф. Фуреді, є продуктом

соціального конструювання: його визначають самі індивіди, їхня взаємодія з іншими та культурні приписи щодо того, як люди мусять реаґувати на загрози своїй безпеці [Furedi, 2007].

«Культура страху» пов'язана й з моральними паніками, що їх конструюють медії довкола «батьківської безвідповідальності». Нещасні випадки з дітьми, залишеними без догляду, викрадення дітей, педофілія, сексуальна експлуатація дітей – такі медійні теми неуникно живлять батьківську тривогу стосовно дитячої безпеки й удома, й особливо поза домом. У низці досліджень продемонстровано соціальну сконструйованість образу «небезпечного незнайомця». Фуреді звертається до статистики злочинів проти дітей у Шотландії. Попри те, що кількість убивств дітей, скоєних незнайомцями, є дуже низькою та незмінною впродовж 20 років, 76% батьків вважають, що кількість таких трагедій зросла, а 38% – що зросла дуже сильно [Furedi 2001; цит. за Stokes, 2009: p. 12].

У пострадянському контексті батьківські тривоги активізувалися зі зміною дитячої субкультури впродовж 1990-х років. Як зазначає російська дослідниця Є. Асонова, для покоління, чиє дитинство припало на 1980-ті роки, було нормою дорослішати серед однолітків. Були окремі простори (двір, кінотеатри й гуртки, які діти відвідували самостійно) та час (до повернення батьків із роботи), коли дитина була полишеною сама на себе. Це створювало сприятливий ґрунт для формування особливої субкультури дитинства. Подальші трансформації привели до змін у житті дітей і батьків. Насамперед зросла дитячо-батьківська залежність: діти дошкільного та молодшого шкільного віку тепер майже не залишаються без нагляду та не проводять час у товариствах однолітків. З огляду на кримінальну ситуацію 1990-х років дітей із більш-менш благополучних сімей не випускали надвір без супроводу дорослих. Асонова висновує, що виросло ціле покоління молодих людей, які в дитинстві виходили «у світ» лише в супроводі мами, бабусі чи няні [Асонова, 2010: с. 80].

Британські дослідники виокремлюють кілька особливостей ризиків у контексті сучасної батьківської культури. По-перше, батьківська невпевненість набуває ірраціональності: «...однією з визначальних ознак нашого часу є те, що тривога перед невідомим виявляється більш значущою, ніж страх перед відомими загрозами», – зазначає Фуреді [Furedi, цит за Lee, 2014b: p. 11]. Фокус-групи з британськими батьками виявили, що небезпеку для дітей батьки асоціюють із перебуванням поза домом. Натомість ризики вдома, які є статистично ймовірнішими, було згадано лише кілька разів [Franklin, Cromby, 2009: p. 169]. Хороше батьківство традиційно асоціювалося з доглядом і соціалізацією дітей, а тепер воно асоціюється з моніторинґом їхньої активности. Соціокультурні уявлення щодо відповідального батьківства зіперто на приписи, що діти ніколи не мають лишатися наодинці, а дозвіл дітям залишатися вдома самим конструйовано як акт батьківської безвідповідальності [Furedi, цит. за Lee, 2014b: p. 12].

По-друге, розуміння ризиків впливає на медикалізовану політику реґулювання материнства. Й вагітна жінка, й ненароджена дитина стають біомедичними об’єктами, їхні тіла наділено значеннями та реґульовано в дискурсах біомедицини [Lupton, 2012]. Дискурс ризику є засадничим у біополітичних стратегіях нормалізації індивідів [Фуко, 2010: с. 287–288], і матерів залучено в нього від найперших стадій батьківства. Визначення індивідів як таких, що перебувають у зоні «високого ризику», трактовано як їхню потребу в експертних порадах і самореґуляції [Lupton, 1999: p. 59–85]. Медикалізація вагітності стає засобом управління ризиками у зв’язку з виношуванням і народженням дитини. В Україні, згідно з медичними нормами, вагітна жінка мусить стати на облік у жіночій консультації на ранніх термінах вагітності (до 12 тижнів), дисципліновано виконувати лікарські приписи, реґулярно відвідувати лікаря, проходити всі призначені медичні обстеження.

Завдяки винайденню ультразвукової діагностики стало можливим візуалізувати ненароджену дитину, спостерігати за внутрішньоутробним

розвитком і визначати вплив на нього зовнішніх чинників. На думку Е. Бек-Ґернсгайм, це відіграло вирішальну роль у реґулюванні вагітності й контролі над жіночим тілом: «Що видимішим і доступнішим для лікування стає життя, яке розвивається, то проблемнішим стає його захистити, то масивніші обмеження накладають на жіноче самовизначення» [Beck-Gernsheim, 1992: p. 75]. Зі стрімким розвитком медичних технологій виникає небезпека перетворення вагітної жінки на інкубатор для ембріона, чиє благополуччя й права є вагомішими за її власні [Furman-Seaborg, 1987, цит. за Beck-Gernsheim, 1992: p. 74].

Інституціалізація та медикалізація народження дитини й догляду за нею через дискурс ризиків живить батьківську невпевненість і може бути одним із чинників репродуктивної поведінки: приймаючи рішення про народження дитини, індивіди переборюють специфічний вид страху та невпевненості [Забаев, 2011]. Культури страху, відповідального та «параноїдального» батьківства визначають вплив експертів на батьківські практики, посилюють роль експертного знання в конструюванні батьківства, адже батьків розглядають як неадекватних «менеджерів із ризику» та заохочують передавати управління цими ризиками експертам [Lee, Macvarish, Bristow, 2010].

«Культура страху» теж впливає на батьківські практики. По-перше, матері відчувають тривогу та неспокій, здійснюючи повсякденне піклування про дітей. Щоб позбавити матір немовляти тривожності, потрібно долати її соціальну ізоляцію, надавати підтримку близьких та інших матерів. По-друге, соціальна ізоляція внаслідок нуклеаризації сімей змінює практики організації піклування про дітей. Якщо поруч немає родичів або сусідів, з якими налагоджено зв’язки, гостро постає питання: на які ресурси можливо спиратися в разі затримки батьків на роботі чи неможливості залишитися з хворою дитиною вдома. В четвертому розділі монографії на матеріалах авторського дослідження буде показано, як страх за безпеку дитини в

контексті життя у великому місті скеровує повсякденні материнські практики.

Висновки до розділу 1

Аналітичний огляд теоретичних підходів до концептуалізації материнства дозволив систематизувати ці підходи та виявити їх пізнавальні можливості та обмеження. У межах *функціонально-рольового підходу до концептуалізації материнства*, по-перше, транслюється здебільшого есенціалістичне розуміння материнства як «жіночого призначення» та найвищої форми жіночої самореалізації, що задана природно-статевим диморфізмом, по-друге, діяльнісний вимір материнства зводиться переважно до площини успішності чи неуспішності виконання материнської ролі, по-третє, що є одним із найсуттєвіших обмежень цього теоретичного підходу, ігнорується контекст соціальної нерівності: ба́тьківські та материнські ролі характеризуються як різні, але рівнозначні. Відтак, поза фокусом концептуальних розробок залишається включення материнства до системи ґендерних відносин. Інституційний підхід до концептуалізації материнства, представлений соціологічними працями, є близьким до функціонально-рольового підходу. В осередді цього підходу – батьківські ролі та специфічні функції материнства. Ці підходи мають спільну методологію: в їх фокусі – процеси, що сприяють цілісності та стабільності суспільних відносин. Відтак, різноманітні практики материнства перебувають поза фокусом дослідження або характеризуються як дисфункціональні (наприклад, малодітність, раннє повернення матері до оплачуваної праці після народження дитини). Концептуалізація материнства як соціального інституту нерідко спирається на консервативно-кризову парадигму розвитку сім'ї та на риторику «відродження традиційних цінностей», відновлення «культу матері», «престижу материнства», «свідомого материнства традиційно-ціннісного типу».

Соціально-конструктивістський та феміністські підходи спираються на критику біологічного детермінізму та есенціалізму у концептуалізації

материнства. У межах соціально-конструктивістського підходу підкреслюється активна роль соціальних агентів у творенні знань про материнство, діяльнісний характер материнства, а також гнучкість соціальних структур, які можуть бути не тільки відтворені агентами, але і змінені ними. Феміністські концепції материнства окреслили концептуальне розрізнення інституційного та діяльнісного вимірів материнства. У межах структурного підходу до концептуалізації материнства наголошується на структурах патріархату та відповідній ним ідеології материнства. Основним надбанням обох підходів є включення концептів влади та нерівності до схем концептуалізації материнства.

Теоретично плідними є концептуальні розробки турботи (піклування) як соціологічної категорії. Напрямки концептуалізації турботи концентруються навколо соціально-політичних (структурних), діяльнісних та соціокультурних (етичних) її вимірів. У низці визначень поєднано структурні та діяльнісні аспекти турботи: «соціальна турбота» визначається як дії та відносини, пов'язані з задоволенням фізичних, емоційних потреб дітей та «залежних» дорослих, а також як нормативні, економічні і соціальні структури, у межах яких вони визначаються та реалізуються. На основі теорії структурації Е. Ґіденса пропонуються концепти, що дозволяють подолати дуалізм структури та дії у концептуалізації турботи, а саме, концепти «ландшафт турботи» та «інфраструктура повсякденного життя».

Додаткові пізнавальні можливості для виявлення глибинних передумов сучасних практик материнства та їх структурних умов дають концепти раціоналізації та ризиків, що дозволяють уточнити проблемну ситуацію дослідження. Ця ситуація пов'язана з процесами індивідуалізації та раціоналізації, ризиками та невизначеністю сучасності (З. Бауман, У. Бек, Е. Ґідденс, Д. Лаптон), що мають різне значення для жінок та для чоловіків. Можливості вільного вибору життєвих траєкторій та самореалізації, що є відкритими у сучасних суспільствах, спричиняють появу нових конфліктів, суперечностей та ґендерних нерівностей. Прикладом таких суперечностей є

те, що активне залучення жінок до сфери зайнятості та актуалізація цінностей самореалізації в їх життєвих стратегіях не супроводжується змінами ґендерного розподілу праці у сфері приватного, а надто у практиках піклування про дітей. Відтак, процеси індивідуалізації мають різне значення та різні ризики для чоловіків та для жінок: у той час як життєві траєкторії та біографії чоловіків не зазнають суттєвих змін у зв'язку з народженням дітей, жінки, залучаючись до піклування про дітей, можуть обмежувати своє професійне зростання та відмовляються від економічної самостійності (У. Бек, Е. Бек-Ґернсгайм), що може мати негативні наслідки для їх позицій на ринку праці.

РОЗДІЛ 2.
СТРУКТУРНО-ДІЯЛЬНІСНА КОНЦЕПЦІЯ МАТЕРИНСТВА: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ТА ПОНЯТТЯ

У попередньому розділі було здійснено огляд теоретичних підходів, що збагачують соціологічне бачення соціального характеру материнства, його окремих структурних та діяльнісних аспектів. Поряд із значим внеском означених підходів, використання окремих із них може призвести до фрагментованості знання про материнство. Так, у функціонально-рольовому та інституційному підходах ігнорується активна роль суб'єкта (матері) у соціальних змінах, діяльність якої концептуалізується як успішне (чи неуспішне) виконання «соціальної ролі матері». Ця роль есенціалізується та описується у категоріях «жіночого призначення» та найвищої форми жіночої самореалізації, поза фокусом залишаються варіативні практики материнства та їх структурні чинники. Соціально-конструктивістський підхід створює альтернативу біологічному детермінізму, характерному для функціонально-рольових концепцій материнства, та актуалізує діяльнісний характер материнства у сенсі активної ролі соціальних акторів у творенні знань про материнство, у відтворенні та зміні наявного ґендерного порядку. Поряд з цим, поза фокусом залишаються структури та структурні умови, що забезпечують суспільне відтворення материнства та стійкість ґендерного порядку. Феміністські підходи до концептуалізації материнства надають важливий пізнавальний інструмент передусім завдяки концептуалізації структурних вимірів материнства, представлених патріархатом та відповідній ідеології материнства. Особливим значенням соціально-конструктивістського та феміністського підходів є включення вимірів влади та нерівності в дослідження материнства як інституту та практик.

Отже, жодний з теоретичних підходів не забезпечує цілісного розуміння материнства. Ця фрагментарність може бути подолана за рахунок створення

соціологічної концепції материнства з позиції структурно-діяльнісного підходу, спрямованого на вивчення материнства у контексті взаємодії агентів та структур, взаємозв'язку мікро- та макрорівнів суспільства.

2.1. Вихідні принципи та положення концепції. Обґрунтування методів дослідження

У розробці концепції я спираюся на наступні загальнонаукові принципи пізнання та принципи, властиві соціогуманітарному, у т.ч. соціологічному пізнанню.

Принципи історизму та *динамічності* дають змогу дослідити розвиток процесів у хронологічній послідовності з метою виявити внутрішні й зовнішні зв'язки, закономірності та суперечності. Застосування цих принципів дозволить виявити історичний характер сучасних материнських практик та їх змін, суперечності між державною політикою регулювання материнства та цими змінами, а також дозволить концептуалізувати механізми змін сучасних практик материнства.

Принцип системності полягає в комплексному вивченні великих і складних об'єктів, дослідженні їх як єдиного цілого з узгодженим функціонуванням усіх елементів і частин. Застосування цього принципу дасть можливість комплексно дослідити материнство, виявити складний характер материнських практик та механізмів їх структурування на всіх рівнях суспільства та у різних його сферах.

Відповідно до *принципу конкретності*, предмет дослідження повинен вивчатися з урахуванням визначеності місця і часу розвитку. Цей принцип дозволить уточнити визначення практик материнства як таких, що реалізуються у часі та просторі, у конкретних соціально-економічних, соціально-політичних та соціокультурних контекстах.

Теоретичну основу концепції складають**: 1)** теорії, що дозволяють уникнути дуалізму макро- та мікрорівнів, дії та структури, об'єктивного та суб'єктивного в концептуалізації материнства (структуралістський

конструктивізм П. Бурдьє, теорія структурації Е. Ґіденса, інтегрована соціологічна теорія Дж. Рітцера та інші); **2)** об'єднувальні підходи до аналізу ґендерних відносин (Є. Здравомислова, Р. Конел, Б. Пфау-Ефінґер, Д. Сміт, А. Тьомкіна, І. Хірдман), що поєднують макро- (структурні) та мікро- (діяльнісні) аспекти в концептуалізації ґендерних відносин; **3)** праці феміністського спрямування, що сприяли розрізненню інституційного (англ. motherhood) та діяльнісного (mothering) аспектів материнства, актуалізували питання макроструктур ґендерної нерівності, представлених патріархатом та дуалізмом приватного та публічного (Е. Н. Ґлен, П.Г. Колінз, Е. Оклі, С. Радик, А. О'Райлі, Е. Рич, С. Файрстоун, Б. Фрідан, Ш. Гейз); **4)** теоретичні розробки з концептуалізації турботи (піклування) як особливого типу соціальних відносин та практик (С. Радик, С. Севенгюсен, Дж. Тронто, В. Гелд, Е. Гохшильд); **5)** дослідження ґендерованого характеру часу, простору та повсякденної мобільності (В. Брайсон, К. Дейлі, Л. МакДоуел, Ґ. Роуз та інші), темпорально-просторових вимірів сімейної повсякденності та піклування (С. Боулбі, С. Ґреґорі, І. Мак-Ферсон, К. Міліґан, Д. Созертон, Г. Ярвіс та інші).

Відповідно до теоретико-методологічних засад структурно-діяльнісного підходу, розробка концепції ґрунтується на наступних вихідних концептуальних положеннях. *Положення про активну роль суб'єктів у творенні суспільства* (П. Бергер, П. Бурдьє, Е. Ґіденс, Т. Лукман), конкретизоване у положенні про діяльнісний характер материнства (Е. Н. Ґлен, С. Радик, А. О'Райлі, Е. Рич, В. Гелд, Е. Гохшильд), дозволить уточнити концепт материнства як соціальної практики. Спираючись на принцип про «багатовимірного структурного пояснення» (П. Штомпка), соціально-топологічний підхід П. Бурдьє, а також на концептуальні розробки у межах структурно-діяльнісної концепції вітчизняних науковців (О. Куценко, С. Бабенко), сформульовано *концептуальне положення про багаторівневий характер структурування практик материнства*, що дозволяє подолати суперечності між макро-та мікрорівнями аналізу.

Положення про дуальність структури як взаємозалежності структури та дії дозволяє подолати суперечності між індивідом та суспільством у концептуалізації материнства. Йдеться про те, «що структурні властивості соціальних систем є засобом та водночас результатом практики, що конституює ці системи» [Гидденс, 2005: с. 16]. Відтак, структура реалізує себе через дії агентів, а дії агентів мають соціально-структурований характер.

Положення про динамічний характер материнства та про дуальну роль аґентів та структур в змінах практик піклування про дітей дозволяє подолати суперечності між статикою та динамікою у концептуалізації материнства. У межах теорії структурації Е. Ґіденса та структуралістського конструктивізму П. Бурдьє заперечується поділ на статику та динаміку. Стверджується, що практики та продукти ґабітусу завжди обмежені структурою, але структури не тільки обмежують, а й надають можливості для змін [Гидденс, 2005: с. 16; Бурдье, 2001: с. 46].

Означені положення доповнено *положенням про ґендерований характер материнства,* що дозволить поглибити концептуальну схему вимірами нерівності та влади. Батьківство є найґендерованішим соціальним інститутом та практикою: рольові очікування, ба́тьківські та материнські ідентичності, практики піклування про дітей, здійснювані матерями та батьками суттєво різняться. Ґендерований характер практик материнства обумовлений тим, що переважно жінки є основними суб'єктами піклування про дітей і залежних дорослих у межах ґендерного розподілу праці та відповідальність жінок за сферу приватного є основою гендерного порядку та відтворення ґендерної нерівності. Неврахування ґендерних вимірів батьківства може спричинити ігнорування складних, специфічних та некогерентних механізмів інституційного регулювання материнства та ба́тьківства та диференційованого характеру практик піклування про дітей.

Обґрунтування методів дослідження. Методи дослідження обумовлені дослідницькими завданнями. Конкретно-історичний метод дозволить виявити історичні передумови сучасного материнства, варіативний та соціокультурно обумовлений характер піклування про дітей, а також дозволив урахувати конкретні умови часу та простору, в яких розгортаються практики материнства. Порівняльний метод дозволить вирішити завдання із виявлення особливостей соціально-демографічних характеристик материнства в сучасному українському суспільстві в контексті європейських тенденцій соціальних змін та особливостей основних інструментів державної політики підтримки материнства в Україні. Метод типологізації буде використано для уточнення механізмів змін материнських практик піклування про дітей.

У контексті використання конкретно-соціологічних методів, дизайн дослідження спирається на застосування змішаної методики, тобто комбінування кількісних та якісних методів, вибір яких визначається рівнем аналізу та завданнями дослідження. Кількісні методи (аналіз даних статистики, вторинний аналіз даних інших досліджень, анкетне опитування) є доцільними для аналізу соціально-демографічних характеристик сучасного материнства, структурних умов материнських практик в сучасному українському суспільстві, а саме позицій матерів на ринку праці, кількісних характеристик доступності сервісів догляду за дітьми, а також макросуб'єктивних вимірів «культури материнства», ідеальних та нормативних уявлень відносно «материнських ролей», домінуючих в оцінках українського суспільства. Використання якісних методів (напівструктуроване інтерв'ю) є обґрунтованим для вивчення мікросуб'єктивних аспектів «культури материнства», а також розгортання повсякденних практик піклування про дітей.

Враховуючи ґендерно чутливий характер теми дослідження, його дизайн спрямований не тільки дослідницькими завданнями, а також принципами феміністської епістемології. У межах феміністської критики позитивістської

епістемології стверджується, що жіночий досвід є маргіналізованим в соціологічному мейнстрімному дискурсі. Цей дискурс (дослідниці називають його male-stream) відображає чоловічий досвід, оскільки саме чоловіки посідали(ють) ключові позиції у публічній сфері. У межах феміністської епістемології створюються гносеологічні передумови осмислення особливих жіночих досвідів та практик, приватної сфери та включення в сферу досліджень відносин турботи [Здравомыслова, Темкина, 2001б]. Відтак, соціологічна концепція материнства, презентована у дисертації, на гносеологічному рівні включає жіночий досвід до структури соціального знання. У межах феміністської епістемології надається відчутна перевага якісним («м'яким») методам дослідження: стверджується, що ці методи якнайповніше відповідають меті та етичним принципам феміністського дослідження, спрямованого на озвучування ґендерночутливих тем, жіночих голосів та суб'єктивних досвідів, а також для їх контекстуалізації. Попри критику позитивістської епістемології та методології, а також кількісних методів дослідження теоретикинями фемінізму [Harding, 1987, 1991; Haraway, 2003], я розглядаю кількісні методи як такі, що не суперечать принципам феміністської епістемології [Miner and Jayaratne, 2014]. Як зазначала Е. Оклі, без використання кількісних досліджень важко розрізнити особисті досвіди та колективне пригнічення: тільки з використанням кількісних методів можна визначити структурні розбіжності становища жінок та чоловіків [Oakley, 1999: p. 251].

Методи емпіричного дослідження буде використано у єдності з методикою співставлення з власним життєвим досвідом та методом «інсайдінга», що були теоретично обґрунтовані та емпірично використані у низці праці (P. Burke, A. Oakley, Д. Сміт), у т.ч. для вивчення материнства (Н. Міцюк). Враховуючи чутливий та емоційний характер жіночих досвідів материнства, значну роль відіграє співпереживання через залучення власного досвіду материнства. Окремі прийоми феміністського дослідження були використано у польовій роботі, а саме: елементи діалогового інтерв'ю, коли з

інформантками обговорювалися власні досвіди материнства. Ці техніки покликані пом'якшити ієрархічні відносини дослідниці та інформантки [Здравомыслова, Темкина, 2001б: с. 195].

2.2. Материнство як рольова практика.

У соціологічних студіях поняття «батьківство»[13] вживається у декількох значеннях: 1) у біологічному значенні спорідненості, визначеної фактом походження дитини від батьків або у соціально-правовому значенні спорідненості, визначеної фактом усиновлення, опіки або піклування відповідно до законодавства країни; 2) у значенні батьківської ідентичності – як система самовизначення індивідом свого образу як батька чи матері; 3) в інституційному значенні – як нормативне регулювання прав та обов'язків батьків, рольові експектації відносно поведінки батьків (англ. *parenthood*); 4) у діяльнісному значенні – як відповідні батьківські практики (англ. *parenting*). І. Кон, окрім інституційних та поведінкових аспектів батьківства, виокремлює також емоційну складову, що утворює специфіку батьківської турботи (піклування) про дітей. Він визначає батьківство як комплекс батьківських почуттів, любові, прив'язаності до дітей; специфічних батьківських соціальних ролей та нормативних приписів культури відносно них; а також поведінки, ставлення батьків до дітей, стилів виховання у конкретному суспільстві [Кон 1999: с. 442-443].

Поряд із схожістю материнських та батьківських почуттів, стилів виховання, суспільних експектацій відносно їх поведінки, існує специфіка материнства та ба́тьківства, обумовлена не стільки біологічними, скільки

---

[13] Слово «батьківство» у тлумачних словниках української мови позначає кровну спорідненість між батьком і його дитиною. Поширеною є практика вживання слова «батьківство» як такого, що стосується батьків (матері та батька). Словникового відповідника російськомовного слова «*отцовство*» в українській мові не існує. У тексті я вживаю слово ба́тьківство (з наголосом на першому складі) як пов'язаного з батьком або вживаю неакадемічне слово тато (тати у множині).

соціокультурними чинниками. Батьківство є найґендерованішим соціальним інститутом та практикою: рольові очікування відносно поведінки матері та батька, материнські та ба́тьківські ідентичності, практики піклування про дітей, здійснювані матерями та батьками не просто різняться, а утворюють ядро системи ґендерного розподілу праці. Як зазначає Р. Коннел, ґендер – структура соціальних відносин, що організована навколо репродуктивної сфери (*reproductive arena*), та набір практик, що включають репродуктивні розбіжності до соціальних процесів [Connell, 2009: p. 11]. Ґендерований характер практик материнства обумовлений тим, що переважно жінки є основними суб'єктами турботи про дітей (і залежних дорослих) у межах ґендерного розподілу праці, та ця практика конструюється як така, що витікає зі статево-еволюційного диморфізму, «природного» почуття обов'язку та емпатії.

Розкриваючи концептуальне положення про діяльнісний характер материнства, я спираюсь на поняття «діяльність» як подій, ініціатором та рушійною силою яких є конкретний індивід, як безперервного процесу, що передбачає рефлексивний моніторинг або свідоме відстежування акторами своїх дій та дій оточуючих [Гидденс, 2005: с.49].

У соціологічних теоріях соціальна практика концептуалізується у різні способи: як сукупність соціальних дій індивідів (М. Вебер, Т. Парсонс); як трудова діяльність, локалізована в економічній підсистемі суспільства (К. Маркс); як форма функціонування соціальних інститутів (Н. Антонова, Т. Заславская); як фонове (неекспліковане) знання та уміння, конкретна діяльність, що поєднує слова та дії (В. Волков, О. Хархордин); як спосіб адаптації індивідів до мінливої ситуації (О. Божков); як рутини, тобто здійснювані звичним чином у ході повсякденності дії (П. Бергер та Т. Лукман, Е. Ґіденс, А. Реквітц). У різних підходах до визначення практик обговорюється також співвідношення регулярності та ситуативності, а також неусвідомленості та цілеспрямованості дій, що утворюють практики. Так, О. Божков, критикуючи ототожнення понять «практики» та «повсякденності»

у працях П. Бурдьє, В. Волкова та Хархордіна, пов'язує поняття практики з реакцією індивіда на мінливі життєві ситуації [Божков, 2014]. В. Володько та О. Ровенчак, на прикладі рольової практики визначають останню як сукупність повторюваних та/або ситуативних соціальних дій чи взаємодій індивідів, локалізованих у часі та просторі [Володько, Ровенчак, 2008: с. 43]. У низці праць вказується на єдність цілеспрямованого та рутинизованого компонентів у визначенні практик [Бабенко, 2002; Лычковская, 2007]. Наприклад, О. Личковська визначає практику як одночасно цілеспрямовані дії індивідів із перетворення соціального світу, так і повсякденні звичні вчинки, що не вимагають пояснення [Лычковская, 2007: с. 8].

Я розглядаю материнство як особливий вид рольових практик, що дозволяє подолати суперечності між структурним (інституційним), діяльнісним та внутрішньо-особистісним компонентами у концептуалізації материнства. Так, В. Володько та О. Ровенчак розглядають соціальну роль як єдність інтерналізованого індивідом внутрішньо-особистісного компоненту та діяльнісного компоненту, наголошуючи на відсутності повної когерентності між цими компонентами. Застосовуючи положення структурно-діяльнісного підходу до вивчення соціальних ролей, дослідниці визначають рольову практику як сукупність регулярно повторюваних та/або ситуативних соціальних дій чи взаємодій індивідів, локалізованих у часі та просторі й організованих навколо певної соціальної ролі [Володько, Ровенчак, 2008: с. 43]. Для уточнення концепту материнства, я скеровуюся принципом єдності рутинизованого та цілеспрямованого у визначенні практик (С. Бабенко, О. Личковська), а також положенням про динамічний характер материнських практик. Йдеться передусім про те, що специфіка цих практик залежить від віку дитини та життєвого циклу сім'ї. Кожний з цих етапів створює специфічні виклики для материнської повсякденності, актуалізує доступ до специфічних ресурсів підтримки.

Отже, я визначаю *материнство як особливий вид рольових практик, тобто сукупність цілеспрямованих та повсякденних (рутинизованих та/або*

ситуативних) дій та взаємодій, обумовлених материнсько-дитячими відносинами, що здійснюються біологічними та/або соціальними матерями в просторі та часі, визначаються віком дитини та етапом життєвого циклу сім'ї. Враховуючи, що батьківство є динамічним процесом, що може тривати усе життя (Т. Гурко), теоретичний та емпіричний фокус даного дослідження зроблено на материнських практиках піклування про неповнолітніх дітей.

Материнська (та загалом батьківська) поведінка включає як соціально-схвальне ставлення до дітей, так і відхилення від нормативної моделі поводження із дітьми, що узвичаєна в конкретній культурі [Т. Гурко, 2008]. Діяльнісний характер материнства в його інституційному (нормативному та ідеальному) вимірі конкретизовано через поняття «турботи (піклування) про дитину».

Як йшлося у першому розділі роботи, способи визначення та концептуалізації турботи (піклування) можна умовно розділити на чотири основні групи: 1) як особливої етики та особливого типу відносин, що ґрунтується на значущості міжособистісних стосунків, відповідальності, компетенції, чутливості (С. Севенгюсен, Дж. Тронто, В. Гелд та інші); 2) як особливого емоційного зв'язку між суб'єктом та об'єктом турботи (Е. Гохшильд); 3) як категорії соціальної політики, що описує інституційні умови, за яких реалізується піклування про дітей та залежних дорослих (М. Дейлі, Дж.Льюіс, Ж. Чернова та інші); 4) як особливого типу емоційної та фізичної роботи (С. Радик, В. Гелд, Е. Гохшильд та інші). Спираючись на діяльнісний підхід до концептуалізації материнства, я визначаю *піклування про дитину як комплекс цілеспрямованих та повсякденних (рутинизованих та/або ситуативних) дій та взаємодій, спрямованих на забезпечення фізичного, емоційного та інтелектуального її благополуччя***.** Відтак, практики піклування про дітей передбачають три їх типи*:* цілеспрямовані дії та взаємодії (наприклад, пов'язані із прийняттям рішень), повсякденні практики піклування, тобто рутинизовані (повторювані) щоденні дії та взаємодії із забезпечення благополуччя дитини, та ситуативні практики піклування як дії,

необхідність яких обумовлена як передбачуваною, так і непередбачуваною конкретною ситуацією (наприклад, хворобою дитини).

Поняття простору і часу є ключовими для соціальної теорії. На думку Е. Ґіденса, влаштування суспільних інститутів можна осмислити, зрозумівши, як саме різні соціяльні діяльності «розтягуються» в широкому просторово-часовому діяпазоні [Гидденс, 2005: с. 41, 15–16]. Термін «соціальна структура» автор тлумачить як порядок відтворення соціальних практик у часі та просторі, що надає їм систематичної форми. Отже, поняття соціальної структури в Ґіденса втрачає фундаментальність і постає як набір відтворюваних практик. Соціальні практики дослідник розуміє як рутинні, тобто здійснювані в звичний спосіб у перебігу щоденної соціяльної діяльности. Рутинізація повсякдення виявляється в повторюваності дій, день у день відтворюваних в однаковий спосіб [там само: с. 40].

На думку Е. Ґіденса, структуральні властивості соціальної системи існують тільки завдяки безперервному відтворенню різних форм поведінки в часі і просторі [Гидденс, 2005: с. 15-16]. Поширені в соціології дослідження бюджетів часу не дозволяють повною мірою виявити складний характер ролі часу в організації повсякденних практик піклування про дітей, який концептуалізовано у категорії темпоральності. *Темпоральність* – часова сутність явищ, породжена динамікою їх особливого руху, на відміну від тих часових характеристик, які визначаються відношенням руху даного явища до історичних, астрономічних, біологічних, фізичних та інших часових координат, взаємозв'язок моментів часу.[14] Темпоральний порядок сімейної повсякденності локалізований на перетині публічної та приватної сфер [Daly 1996: p. 122] та підкорений ритмам різних соціальних інституцій: розкладу роботи дитячих садків, шкіл, гуртків та спортивних секцій, робочому часу батьків, годинам роботи магазинів та розкладу роботи громадського

[14] Современная западная философия : словарь. / [Ред. В.Н.Садовский]. – М.: Издательство политической литературы, 1991. – с. 298.

транспорту. Ці ритими можуть бути суперечливими, що вимагає додаткових зусиль для координації сімейної взаємодії, адже для членів сім'ї стає надзвичайно важко бути поєднаними через різні ритми їхнього життя [Beck, Beck-Gernsheim, 2002: p. 91].

Оскільки у межах традиційного гендерного розподілу праці, переважно жінки є суб'єктами піклування про дітей, їх повсякденність має особливі темпоральні виміри та суперечності. Залучення до піклування передбачає певний набір темпоральних досвідів: фрагментацію часу, його рутинизацію, необхідність маніпулювати часом, відповідальність за організацію та координацію діяльності членів сім'ї. Через те, що досвіди матерів та сімей змінюються упродовж життєвого шляху, вони стикаються з новими ситуаціями, викликами та потребують нової організації практик повсякденного життя.

Для концептуалізації просторових структур практик материнства, теоретично плідними є соціально-топологічний підхід П. Бурдьє [Бурдье, 2007], соціальна географія та ґендерно чутливі урбаністичні дослідження [Фесенко, 2014, 2015; Gender Space Architecture, 2003; Building Inclusive Cities, 2013]. Так, П. Бурдьє відзначає зв'язок фізичного простору, влади та нерівності. Соціальний простір реалізований у розподілі у фізичному просторі різних видів благ та послуг, а також індивідуальних агентів та груп, що мають можливості привласнення цих благ та послуг залежно від їхнього капіталу та від фізичної дистанції, що відокремлює їх від цих благ [Бурдье, 2007: с. 54].

Подібним чином В. Ільїн, базуючись на логіці теорії структурації Е. Ґіденса, визначає соціальну структуру т.зв. транзитивних просторів (чи просторів міст) як розподіл життєво важливих ресурсів у просторі відповідно до певних правил [Ильин, 2010: с. 91]. Розподіл цих ресурсів та їх включення до повсякденності має ґендерну специфіку. Так, багато жінок зазначають, що народження дитини змінило їх сприйняття міського простору та загалом посилило їх залежність від міста [Домащенко, 2015]. Л. Малес називає це

явище «геттоїзацією материнством», говорячи про недоступність багатьох об'єктів міської інфраструктури для матерів з маленькими дітьми, що суттєво обмежує їх просторову та зрештою соціальну мобільність [Малес, 2015].

2.3. Структури та структурування практик материнства

Структури материнства. Спираючись на визначення Р. Конела я розглядаю соціальну структуру як патерн властивий певній сукупності соціальних відносин [Конел, 2005: с. 291-292; 295]. Е. Ґіденс конкретизує визначення структури як набір правил та ресурсів, включених до системи соціального відтворення, тобто відтворення соціальних інститутів [Гидденс, 2005: с. 29, 68]. Він визначає ресурси як засоби, за допомогою яких здійснюється влада як рутинна складова поведінки у процесі соціального відтворення. Влада передбачає регулярні відносини автономії та залежності між індивідуальними акторами або колективами у контексті соціальної взаємодії [там же: с. 57-58]. Ґіденс виокремлює алокативні (матеріальні) та авторитативні ресурси практик (повноваження), що передбачають здатність управляти іншими людьми. При цьому влада розуміється автором не просто як обмеження або примус, вона представляє собою джерело здатності індивідів добиватися запланованих результатів, отже, кожне з обмежень представляю собою ту чи іншу форму можливостей [там же: с. 253].

Відтак, структури, представлені сукупністю правил (суспільних нормативних та ідеальних вимірів материнства та турботи про дітей) та ресурсів, створюють систему можливостей та обмежень практик материнства на різних рівнях суспільства та у різних його (суспільства) полях. В. Ільїн визначає ресурси як все те, що люди використовують як фактор забезпечення своєї діяльності [Ильин, 2010: с. 91]. *Я визначаю ресурси піклування про дітей як інструменти (люди, ідеї, матеріальні об'єкти, послуги, час та простір), що задіяні акторами, або можуть бути ними задіяні в цих практиках відповідно до віку дитини та етапу життєвого циклу сім'ї* (народження дитини та вік немовляти, залучення дитини до інституційних

середовищ піклування, повернення матері до оплачуваної праці після народження дитини, вступ дитини до школи тощо). Кожний з цих етапів створює специфічні виклики для сімейної та материнської повсякденності та актуалізує доступ до специфічних ресурсів підтримки.

Е. Ґіденс, П. Бурдьє концептуалізували ресурси та до доступ до них як ключовий аспекту систем нерівності. Наприклад, доступність інституційних послуг із догляду за дітьми та їх освіти має безпосереднє відношення до створення рівних можливостей для розвитку дітей. Нерівність у споживанні таких послуг, пов’язана з браком соціально-економічних ресурсів сім’ї, призводить до відтворення соціальної нерівності у наступних поколіннях [Сухова, Синявская, 2009].

У межах концепції зв'язок материнства та доступу до ресурсів піклування про дітей актуалізований у двох вимірах. По-перше, розподіл ресурсів піклування про дитину є нерівним та залежить від низки факторів: особливостей сімейної політики (спрямованої на підтримку певних категорій сімей), позицією матері на ринку праці, її освітою, статусом партнерства, залученням до мереж підтримки, фізичним простором тощо. Наприклад, в сучасному українському суспільстві брак інституційних послуг догляду за дітьми з інвалідністю спричиняє визначний вплив на трудові практики їх матерів та загострює проблему бідності таких сімей. По-друге, народження дитини та залучення матерів до репродуктивної праці є фактором обмеження їх доступу до ресурсів у сфері публічного (високих доходів, престижу, власності тощо). Оплачувана та репродуктивна праця перебувають у дуальній залежності: залучення жінок до репродуктивної праці обмежує їх життєві шанси у сфері оплачуваної зайнятості, водночас їх обмежені шанси на ринку праці призводять до закріплення відповідальності за сфері приватного. Цей нерівний розподіл ресурсів у сфері публічного підкріплюється «правилами» (у термінології Е. Ґіденса), тобто процедурами виробництва значень та санкціонування способів соціальної поведінки. Гіденс визначає правила як способи або узагальнені процедури, що

застосовуються в процесі встановлення/відтворення соціальних практик [Гидденс, 2005: с. 65]. Правила, пов'язані з соціальними позиціями, – зазначає він – зазвичай мають справу з деталізацією прав та обов'язків індивідів, які володіють певною соціальною ідентичністю або приналежать до певної соціальної групи [там же, с. 149].

Найбільш значущі типи правил включені до відтворення інституціалізованих практик, тобто практик глибоко вкорінених у часі та просторі [там же: с. 66]. В контексті українського суспільства, йдеться про законодавче регулювання прав та обов'язків батьків та про сукупність соціальних цінностей, норм та рольових очікувань, що закріплюють за жінками сферу приватного, надто у зв'язку з народженням дітей. Суспільні очікування відносно материнства як головного «жіночого призначення» та бачення жінки як єдиного (та незамінного) суб'єкту піклування виступає засобом легітимації ґендерної нерівності в Україні (про що йдеться у 4-му розділі роботи). Скорочення державних ресурсів догляду за дітьми у сучасному українському суспільстві закріплює цей гендерний порядок, а недоступність ресурсів успішного поєднання праці та материнства спричиняє зміни життєвих траєкторій жінок після народження дітей (про що йдеться у 5-му розділі роботи).

Я виокремлюю наступні типи ресурсів материнських практик. *За ступенем інституалізації*: інституційні та неінституційні. До інституційних ресурсів відносяться батьківські відпустки, система державних допомог матерям та сім'ям з дітьми, а також догляд за дітьми, їх виховання і розвиток, здійснювані в рамках дитячих дошкільних установ чи інших освітніх організацій, а також окремими людьми, для яких ця діяльність є професією (послуги викладачів, тренерів). До неінституційних ресурсів відносяться ресурси соціальної взаємодопомоги та згуртованості («соціальний капітал» за Коулманом), тобто послуги догляду за дітьми, що надаються родичами, знайомими батьків, сусідами та іншими людьми, для яких це не є професією або оплачуваною діяльністю (роботою) [Сухова,

Синявская, 2009: с. 78], та інші соціальні мережі – територіальні, неформальні об'єднання, Інтернет-спільноти [Безрукова, 2012]. *За ступенем формалізації:* формальні (послуги дитячих садочків, освітніх центрів) та неформальні (наприклад, допомога членів сім'ї).

За характером: матеріальні (наприклад, об'єкти інфраструктури догляду за дітьми) та нематеріальні (наприклад, час). Так, низка досліджень дозволяють говорити про час як не тільки як фундамент практик, але як дефіцитний ресурс, включений до ґендерних відносин влади [Брайсон, 2011; Dally K., 1996: pp. 144-180; Bittman, 1999]. Час є найбільш дефіцитним ресурсом материнських практик, а надто тих матерів, які поєднують піклування про дітей з оплачуваною працею. Е. Гохшильд стверджує, що працюючі матері є першими жертвами пришвидшених темпів життя, що спонукають їх стати «експертками з часу та руху» [Hochschild, 1989: p. 9]. «Тиск часу», «нестача часу», «*juggling lifestyle*» (англ. *juggling* – «жонглювання»), «темпоральна бідність» [Брайсон, 2011: с. 175-177; Смирнова, 2010]: через традиційний ґендерний розподіл праці та поєднання оплачуваної та репродуктивної праці ці темпоральні досвіди є більш типовими для жінок та матерів.

За рівнем: на макрорівні ці ресурси представлені системою батьківських відпусток, державних послуг із догляду за дітьми та інших форм підтримки сімей із дітьми*; на мезорівні* – регіональними, просторовими особливостями доступу до цих ресурсів; *на мікрорівні* – ресурсами індивіда та сім'ї (домогосподарства) (наприклад, складом сім'ї, позицією матері та батька на ринку праці тощо).

За функціями відповідно віку дитини та етапу життєвого циклу сім'ї: основні та допоміжні. У якості значущих, я виокремлюю такі етапи життєвого шляху, що впливають на характер практик піклування про дитину: народження дитини та вік немовляти, входження дитини до інституційних середовищ виховання (вступ до дитсадка), повернення матері до оплачуваної праці після народження дитини, вступ дитини до школи тощо. Кожний з цих

етапів створює специфічні виклики для сімейного та материнського повсякдення та актуалізує доступ до специфічних ресурсів підтримки. Для різних етапів життєвого шляху матерів та сімей актуалізуються різні типи ресурсів, що підтримують практики піклування про дітей, та доступ до цих ресурсів. Так, основними ресурсами для матерів, які повертаються до оплачуваної праці після народження дитини та стикаються з проблемою встановлення балансу між професійними та сімейними обов'язками, є інституційні сервіси догляду за дітьми, що включають послуги державних та приватних дитячих садочків, груп продовженого дня у школах, та неінституційні (неформальні) послуги, що надаються родичами та іншими особами, для яких це не є професією чи оплачуваною діяльністю.

Материнство в контексті ґендерної системи. Система, за Ґіденсом, це відтворювані взаємовідносини суб'єктів діяльності, організовані у вигляді регулярних соціальних практик [Гидденс, 2005: с. 69]. Ґендерна система у термінології Б. Пфау-Еффінґер (чи ґендерний порядок за Р. Конелом) формує основну рамку соціальних практик чоловіків та жінок. Ця система утворена сукупністю інститутів (держави, сім'ї та ринку праці), а також ґендерними структурами влади та розподілу праці, що перебувають у взаємозв'язку [Pfau-Effinger, 2000: p. 267-268]. Основу ґендерної системи утворюють моделі ґендерних відносин (Р. Кромптон) та «ґендерних контрактів» (І. Хірдман, А. Тьомкіна, А. Роткірх, Є Здравомислова). Так, Р. Кромптон виокремлює п'ять моделей гендерного розподілу праці, тобто співвідношення оплачуваної та репродуктивної праці. Перша модель – «чоловік-годувальник, жінка-домогосподарка» – властива для традиційної гендерної культури. Друга модель – «два годувальника, жінка частково домогосподарка», третя модель – «два годувальника, піклування забезпечується за рахунок державних механізмів», четверта – «два годувальника, піклування забезпечується за рахунок ринкових механізмів». І нарешті, п'ята модель – «два годувальника здійснюють піклування нарівно» [Здравомыслова, Темкина, 2002 : с. 4-5].

Шведська дослідниця І. Хірдман визначає ґендерну систему як сукупність «гендерних контрактів», що регулюють відносини між жінками та чоловіками. Спираючись на її розробки Є. Здравомислова та А. Тьомкіна визначають ґендерний контракт як контекстуально обумовлені, ієрархічно структуровані зразки взаємодії статей, що містять інституційне забезпечення, практики та символічні репрезентації ґендерних відносин, ролей та ідентичностей в конкретних культурно-історичних контекстах [там же: с. 6]. На прикладі трансформації ґендерних відносин у пострадянських країнах, дослідниці виокремлюють три типи гендерних контрактів. Контракт «працюючої матері» був стимульований радянською політикою. Відповідно до нього від жінок очікувалося поєднання виробничої діяльності з материнством. Зміни пізньорадянського суспільства з кінця 1980-х років спричинили і трансформацію ґендерних відносин: держава втрачає роль монопольного аґента, що формує ґендерний контракт, частково руйнується система соціальної та ідеологічної підтримки материнства. Разом з тим цей тип гендерного контракту зберігає культурну нормативність обов'язкового материнства та праці для жінки. Але зміст цього контракту зазнає змін: за умов ринкової економіки оплачувана зайнятість жінки є необхідним внеском у дохід сім'ї. Окрім цього типу гендерного контракту, з’являються і нові його типи, а саме: контракти кар’єрно-орієнтованої жінки та контракт матері-домогосподарки [Здравомыслова, Темкина, 2002].

Отже, у сукупності ґендерний порядок, утворений соціальними інститутами, ґендерним розподілом праці та ґендерними відносинами влади, соціокультурні смисли ґендерних відносин, батьківства та піклування про дітей, а також ресурси, що можуть бути задіяні у практиках піклування про дітей, створюють систему можливостей та обмежень для практик материнства.

Умови, що управляють відтворенням цієї соціальної системи, позначаються терміном «структурація». Структурація – це реальний темпорально-просторовий процес реалізації структур. Аналіз структурації

соціальних систем, зазначає Ґіденс, передбачає вивчення способів виробництва та відтворення цих систем [Гидденс, 2005: с. 69]. Механізм структурування практик материнства розкрито через концепти рівнів та полів структурування практик материнства. Спираючись на соціально-топологічний підхід П. Бурдьє, а також на концептуальні розробки у межах структурно-діяльнісної концепції вітчизняних науковців (О. Куценко, С. Бабенко), сформульовано концептуальне положення про багаторівневий характер механізмів структурування практик материнства, що дозволяє подолати суперечності між макро-та мікрорівнями аналізу (див. таблицю 2.1.).

Макрорівень структурування практик материнства – це умови макросоціального характеру, представлені зв'язками між політикою, економікою, сім'єю та культурою, що створюють систему можливостей (ресурсів) та обмежень практик материнства в часі та просторі. Концептуальна модель «ґендерного устрою», запропонована Б. Пфау-Еффінґер, ґрунтується на аналізі впливу соціальної політики на соціальні практики індивідів з урахуванням соцієтального (макро) контексту, що охоплює взаємовідносини суспільних інститутів (передусім соціальної політики, сім'ї та ринку праці) та способу співвідношення цих інститутів з ґендерними відносинами. Цей контекст містить також домінуючі культурні цінності та ідеали ґендерних відносин (ґендерну культуру у термінології авторки): гендерного розподілу праці, гендерних відносин влади та залежності, материнства та ба́тьківства [Pfau-Effinger, 1998; 2000; Пфау-Эффингер, 2003].

Мезорівень структурування практик материнства представлений локальними (регіональними, територіально-поселенськими) особливостями ринку праці, сімейних відносин, гендерного порядку, локальних (ґендерної та батьківської) культур, а також локальними особливостями доступу до ресурсів піклування про дітей. Роль аналітичного виділення цього рівня

структурування практик материнства має особливе значення в суспільствах з високим рівнем культурної, етнічної, регіональної неоднорідності. Так, фахівці Інституту демографії та соціальних досліджень розробили індекс для інтегральної оцінки умов материнства у регіонах України за 4-ма блоками показників, серед яких здоров'я дітей, здоров'я матерів, економічне середовище, соціально-демографічне середовище.

За результатами аналізу регіональних індексів материнства автори виділили три типологічні групи областей України за умовами материнства: західні регіони з найвищими індексами материнства завдяки кращому стану здоров'я матерів, становищу дітей та більш сприятливому соціально-демографічному середовищу; пояс областей центральної України та частина південних регіонів країни із середніми показниками індексу материнства; пояс південно-східних регіонів та окремих північних областей із найнижчими значеннями індексу переважно через негативний вплив соціально-демографічних та окремих економічних чинників [Курило, Аксьонова, Крімер, 2016].

Попри спільні макроструктури практик материнства, представлені, наприклад, державною політикою підтримки сім'ї, локальні особливості зайнятості, ґендерної та батьківської культур, можуть відчутно розрізнятися. Наприклад, явище так званих «транснаціональних сімей» та практики «дистантного материнства» (В. Володько, О. Іванкова-Стецюк, А. Толстокорова, С. Одинець) в Україні є більш поширеними у регіонах з високим рівнем жіночої трудової міграції.

Таблиця 2.1.

Блок-схема структурування практик материнства

Рівні структурування	Поля структурування			
	Політика	Економіка	Сім'я	Культура
Макрорівень	Інституційні ресурси, представлені інструментами державної сімейної та ґендерної політик (батьківські відпустки, державні послуги догляду за дітьми тощо)	Стан ринку праці та зайнятості матерів; інституційні (державні та корпоративні) інструменти сприяння балансу роботи та сім'ї	Типовий (домінуючий) гендерний розподіл праці	Суспільні норми, цінності, культура батьківства, ґендерна культура
Мезорівень	Регіональні, територіально-поселенські особливості доступу до ресурсів піклування про дітей	Регіональні, територіально-поселенські особливості ринку праці та зайнятості матерів	Регіональні особливості сімейних відносин та розподілу батьківських ролей	Локальні (регіональні) ґендерні та батьківські культури
Мікрорівень	Залучення державних ресурсів до практик піклування про дітей	Позиція матері та членів сім'ї на ринку праці, ресурси робочого місця та їх включення до повсякденних практик піклування про дітей, доступність ринкових сервісів догляду за дітьми	Ресурси сім'ї, склад сім'ї, ґендерний розподіл праці у сім'ї тощо	Материнські стратегії, інтереси, ґабітуси, уявлення про материнство та турботу про дітей

Мікрорівень структурування практик материнства представлений низкою умов, пов'язаних з позицією матері (та/або батька) на ринку праці, ґендерним розподілом праці у сім'ї, а також материнськими диспозиціями (габітусом) та материнськими стратегіями. П. Бурдьє визначає ґабітус як систему схем сприйняття та оцінювання, що агенти формують у ході тривалого досвіду перебування у певній соціальній позиції [Бурдье, 2007: с. 75]. Відтак, уявлення агентів про світ змінюються залежно від їх позиції та пов'язаних з нею інтересів. Так, професійна та особистісна самореалізація в життєвих стратегіях матерів та пов'язані з нею практики піклування про дітей (наприклад, через залучення послуг нянь) властива представницям середнього класу. Деякі практики, як, наприклад, «природного батьківства»[15], навчання на дому («хоумсулінга») чи практики, пов'язані з установкою на ранній розвиток дитини, властиві молодим, освіченим, мешканкам великих міст.

М. Давітян визначає материнські стратегії як моделі поведінки жінок, спрямовані на досягнення ідентичності «Я-мати» як цілі. Ці моделі містять набори материнських практик, що відображають уявлення жінок про материнство [Давитян, 2016: с. 53]. Дослідниця включає до цих стратегій також репродуктивні стратегії, що містять заплановану кількість дітей та терміни їх народження [Давитян, 2016: с. 52]. Відтак, у наведеному визначенні стратегії фактично ототожнюються з практиками.

У межах концепції я спираюся на розрізнення практик та стратегій як планів з сильною орієнтацією на їх виконання (С. Бабенко). Життєві стратегії вибудовуються соціальними акторами на основі життєвих уявлень, цілей та домагань, усвідомленні власних потреб та ресурсів. У більшості своїй життєва стратегія – це обумовлений різними виборами напрямок поведінки, діяльності, практик [Бабенко, 2002: с. 61]. Відтак я визначаю *материнські*

[15] Ці практики передбачають тривале грудне вигодовування, спання разом з дитиною та тактильний контакт з нею, відмову від дитячого візочку на користь носіння дитини у слінгу.

стратегії як обумовлені вибором матір'ю напрямки лінії поведінки, діяльності, практик, пов'язаних із материнсько-дитячими відносинами. Я виокремлюю два типи таких стратегій: по-перше, це стратегії, пов'язані зі співвідношенням оплачуваної праці та турботи про дитину; по-друге, це стратегії, пов'язані з доглядовими, виховними та освітніми практиками (наприклад, «природне батьківство», орієнтація на ранній розвиток дитини, домашнє навчання як альтернатива шкільному тощо).

У межах дисертаційного дослідження важливим є диференціація стратегій, пов'язаних зі співвідношенням оплачуваної праці та турботи про дитину. У типологізації такого типу материнських стратегій я спираюсь на типологію запропоновану М. Давітян. *Традиційні материнські стратегії* ґрунтуються на традиційному розподілі праці у сім'ї, за якого чоловік виконує функції «годувальника», а дружина практично одноосібно виконує хатню працю та реалізує функції повсякденного піклування про дітей. Такі стратегії є властивими для жінок, які не займаються оплачуваною працею. *Сучасні материнські стратегії* характеризуються поєднанням жінками оплачуваної та репродуктивної праці (материнства). Способи такого поєднання можуть мати різні конфігурації, зазначає М. Давітян. *Сімейно-орієнтовані стратегії* є властивими для жінок, які зайняті оплачуваною працею, але сім'я та виховання дітей для них є пріоритетними. Для них оплачувана праця – це перш за все джерело доходу. Така стратегія є близькою до типу ґендерного контракту «працююча мати» [Темкина, Роткирх, 2002]. *У кар'єрно-орієнтованих стратегіях* мати надає пріоритет роботі, кар'єрному та професійному зростанню. Нарешті, *інтегровані материнські стратегії* за яких професійні та материнські функції розглядаються жінкою як рівно важливі [Давітян, 2016: с. 53-54]. Важливо зазначити, що означені стратегії можуть бути амбівалентними та некогерентними у сенсі логічної невідповідності елементів цих стратегій, а також їх дискурсивної та практичної реалізації.

Для виокремлення *полів структурування практик материнства* використано соціально-топологічний підхід П. Бурдьє, який визначає соціальний простір як сукупність агентів, наділених різними та систематично взаємопов'язаними якостями, а також зв'язками, взаємодіями, що встановлюються між людьми та соціальними групами [Бурдье, 2007: с. 76]. У соціальному просторі агенти розподілені за ознакою обсягу та структури капіталів, якими вони володіють [там же, с. 76]. Соціальний простір утворений різними полями (полем політики, економіки, освіти тощо), які є відносно автономними утвореннями зі специфічними інтересами та типами влади.

Для уточнення полів структурування практик материнства я спираюся на об'єднувальні підходи до аналізу ґендерних відносин Р. Конела, Б. Пфау-Ефінґер, Є. Здравомислової, А. Тьомкіної. У якості цих полів я виокремлюю поле держави (представлене державною політикою), поле економіки, поле сім'ї, а також поле культури. *Поле державної політики* створює умови, тобто обмеження та можливості (ресурси) практик материнства через законодавче регулювання прав та обов'язків батьків, через систему батьківських відпусток та державних сервісів догляду за дітьми, їх освіти та виховання та інших державних ресурсів підтримки. *Поля економіки та сім'ї*, а саме оплачувана та репродуктивна праця перебувають у дуальному зв'язку: відповідальність жінок за репродуктивну сферу є передумовою обмеження їх шансів на ринку праці, а обмежені шанси на ринку праці сприяють закріпленню жіночої відповідальності за сферу приватного. *Поле культури* представлене цінностями, нормативними та ідеальними уявленнями ґендерних та батьківських ролей, турботи про дітей, та його внутрішньо-особистісними проявами у вигляді мотивації, інтерналізації материнської ролі, материнської ідентичності, габітусів, індивідуальних інтерпретацій суспільних ідеалів турботи про дітей.

П. Бурдьє зазначає, що характеристиками полів є їх відносно автономний характер та наявність специфічних інтересів, що не є властивими

для інших полів. Відтак, соціально-топологічний підхід дозволяє продемонструвати конфліктний характер сучасних практик материнства, що реалізуються у широкому сенсі на перетині приватного та публічного, у вузькому – на перетині полів держави, економіки (ринку праці), сфери сімейних відносин та культурних смислів материнства та турботи про дітей. Конфліктний характер цих практик обумовлений специфічними та конфліктуючими інтересами агентів у цих полях та конфліктуючим характером позицій матерів у цих полях: інтересами держави у регулюванні сім'ї та сфери приватного, інтересами агентів ринку з домінантою цінностей раціоналізації та ефективності, інтересами та потребами сімей та дітей в турботі, а також особистісними потребами самих матерів, наприклад, у професійній самореалізації та економічній незалежності.

Зазначу також, що розрізнення рівнів та полів структурації материнства має суто аналітичний характер, адже в реальності практики материнства можуть структуруватися одночасно усіма цими полями. Наприклад, рішення матері про повернення до оплачуваної праці після народження дитини може бути опосередковане державною сімейною політикою (наприклад, політики наприклад, тривалістю батьківської відпустки), доступністю сімейних ресурсів, позицією матері на ринку праці, життєвими стратегіями матері та її інтересами.

Структурні та діяльнісні механізми змін практик материнства. У межах інституційного підходу соціальні практики визначаються як сукупність дій та взаємодій індивідів груп, спільнот, організацій у часі та просторі, що забезпечують стійке функціонування соціальних інститутів. Отже, з цієї точки зору, соціальні практики характеризуються відтворюваністю, стійкістю, масовістю та нормативністю [Антонова, 2009: 97]. Така інтерпретація соціальних практик фактично ототожнює їх виключно з інстиуціалізованими видами. На мою думку, таке трактування обмежує пізнавальний потенціал вивчення соціальних практик материнства, адже поза фокусом аналізу виявляються ті практики, які не є

інкорпорованими до соціального інституту сім'ї, тобто не спрямованими (у різному ступені) на реалізацію суспільних функцій сім'ї та/або ненормативними на рівні рольових експектацій. Так, у межах інституційного підходу до концептуалізації материнства у якості дисфункціональних практик розглядається «пізнє» материнства, раннє повернення матері до роботи після народження дитини, делегування догляду за дитиною іншим особам тощо.

В. Радаєв пропонує іншу класифікацію практик на прикладі діяльності російського середнього класу. Він виокремлює звичайні практики (типові, звичні дії, до яких залучена значна частина населення) та інноваційні практики, що є не дуже поширеними (принаймні на даний момент часу), але вже досить помітні, або нові способи дій, які існували до цього у виключно обмежених масштабах або біли відсутні взагалі [Радаев, 2003: 89-90].

Концептуалізація механізмів змін практик материнства здійснена на основі положення про динамічний характер материнства та дуальну роль агентів та структур в змінах практик материнства. Т. Заславская зазначала, що актори макрорівня перебудовують інституційну структуру суспільстві «зверху» за допомогою правових та управлінських ресурсів, а актори мікрорівня перетворюють мікропрактики «знизу» через механізми індивідуального вибору поведінки в умовах наявного у них ступеня свободи. Стимулом трансформаційної активності слугує прагнення, з одного боку, зберегти звичні та зручні практики, з іншого – оновити та покращити практики, що не відповідають їх інтересам [Заславская, 2001: с. 8].

На прикладі ґендерних відносин, стверджується, що гендерна композиція (або система у термінології Р. Конела), яка здається стійкою та постійно відтворюваною, є насправді плинною та змінною. Ці зміни є наслідком як структурних перетворень (наприклад, соціальної політики), так і кумулятивних змін практик, що здійснюються через заперечення «старих зразків» ґендерних відносин [Здравомыслова, Темкина, 2000: С. 21-22]. Б. Пфау-Еффінгер відзначає, що взаємозв'язки ґендерної культури, інститутів,

ґендерних структур та соціальної дії не обов'язкового є когерентними у межах ґендерного устрою. Натомість ці зв'язки характеризуються суперечностями. Відтак, соціальні зміни можуть бути результатом дій акторів, які у відповідь на ці суперечності, намагаються встановити новий ґендерний порядок [Pfau-Effinger, 2000: p. 268-269].

Ш. Гейз зазначає, що більшість дій є такими, що відтворюють соціальні структури та характеризує соціальну дію (*agency*) як континуум між структурно-відтворювальним (*structurally reproductive agency*) та структурно-трансформувальним її типом (*structurally transformative agency*) [Hays, 1994]. Відтак, у межах структурно-діяльнісної концепції я виокремлюю два типи материнських практик. Перший тип – структурно-відтворювальні практики представлені тими з них, що відтворюють ґендерний порядок, у межах якого жінки є основними суб'єктами піклування про дітей. В контексті сучасного українського суспільства ці практики відповідають інституційним вимогам до материнських ролей, серед яких: відносно пізнє повернення матері до оплачуваної праці після народження дитини, переважно материнська відповідальність за повсякденне піклування про дитину, вторинність професійних інтересів жінки порівняно з материнством. Відповідно, другий тип – структурно-трансформувальні практики представлені тими з них, що кидають виклик означеним вище інституційним вимогам, а саме: раннє повернення матері до оплачуваної праці, відповідальність інших акторів за повсякденне піклування про дитину – батька дитини чи найманих працівників, орієнтація матері на професійне та кар'єрне зростання.

Висновки до розділу 2

Відповідно до теоретико-методологічних засад структурно-діяльнісного підходу, розробка концепції ґрунтується на наступних вихідних положеннях, що дозволяють подолати суперечності між структурою та дією, між макро- та мікропідходами в концептуалізації материнства.

Положення про діяльнісний характер материнства дозволяє уточнити концепт материнства як соціальної практики. Положення про багаторівневий характер структурування практик дозволяє подолати суперечності між макро-та мікрорівнями аналізу. Положення про дуальність структури як взаємозалежності структури та дії дозволяє подолати суперечності між індивідом та суспільством у концептуалізації материнства. Положення про динамічний характер материнства та дуальну роль агентів та структур в змінах практик материнства дозволяє подолати суперечності між статикою та динамікою в концептуалізації материнства. Означені положення доповнено положенням про ґендерований характер материнства, що дозволить врахувати виміри нерівності у концептуалізації материнства. На основі означених концептуальних положень було сформульовано базові концепти материнства як рольової практики, структур, ресурсів та структурації материнства; розроблено блок-схему структурування практик материнства на макро-, мезо- та мікрорівнях суспільства, у полях політики, економіки, сім'ї та культури.

РОЗДІЛ 3.
МАКРОРІВЕНЬ СТРУКТУРУВАННЯ ПРАКТИК МАТЕРИНСТВА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

У межах структурно-діяльнісної концепції материнства сформульовано концептуальне положення про багаторівневий характер структурування материнства, що дозволяє подолати суперечності між макро- та мікрорівнями аналізу. У цьому розділі буде проаналізовано макрорівень структурування практик материнства в сучасному українському суспільстві, тобто умови макросоціального порядку, представлені зв'язками між культурою, політикою, економікою та сім'єю, що створюють структуру (систему обмежень та можливостей) практик материнства.

3.1. Соціокультурні аспекти структурування практик материнства

3.1.1. Соціально-історичний та соціокультурний характер материнства та турботи про дітей як суспільно-регульованої практики

У цьому пункті буде виявлено соціально-історичний та соціокультурний характер материнства як суспільно-регульованої практики. Враховуючи соціологічний характер роботи, я сфокусую увагу на тому історичному періоді, під час якого зароджуються ідеї так званого «нового» («свідомого» чи «відповідального» материнства»), що утворюють нормативну рамку сучасних соціокультурних уявлень про материнство та суспільних експектацій відносно турботи про дітей. Важливість соціально-історичного екскурсу для дослідження сучасних материнських практик пов'язана не тільки з актуалізацією соціокультурного характеру материнства, але й також з завданням виявлення суперечностей державної політики підтримки сім'ї та материнства в сучасному українському суспільстві.

О. Кісь наголошує, що чи не кожен народ у період національного відродження звертається до жіночо-материнської символіки, яку в новітній Україні представляє образ Берегині. Дослідниця наводить три постулати міфу про «ідеальне материнство» в українській традиції, втіленого в цьому образі. По-перше, українській традиційній культурі був властивий культ дитини, яку вважали безумовною культурною цінністю та центром сімейного життя. По-друге, материнська роль була домінантною в структурі соціальних ролей української жінки. По-третє, в практиках виховання дітей народна педагогіка оперувала тільки ненасильницькими засобами. На думку Кісь, подальша пропаганда цього образу небезпечна насамперед тим, що створює ілюзію винятково високого статусу жінки-матері в Україні, а це не відповідає фактам історичного минулого [Кись, 2003; Кісь, 2005].

Ідеалізація минулого, ідеалізація «традиційного материнства» та риторика «золотої доби» української родини є одним із найпоширеніших в Україні дискурсів сім'ї. В неотрадиціоналістському дискурсі, покладеному в основу української демографічної та сімейної політики, педальовано ідею відродження національних традицій як шляху демографічного зростання та соціального благополуччя. Наприклад, Стратегія демографічного розвитку України до 2015 року проголошує своєю метою «поліпшення якісних характеристик рівня життя населення та гармонізацію процесів його відтворення *на основі відродження духовності української нації та національних традицій*, відновлення сімейних цінностей, забезпечення морального здоров'я сім'ї, виховання свідомого батьківства та запобігання соціальному сирітству» [курсив мій – О. С.] [Стратегія демографічного розвитку, 2006]. Відтак, звернення до соціально-історичних аспектів материнства дозволить критично переосмислити означену неотрадиціоналістичну риторику та сформувати уявлення про материнські практики як такі, що мають історичний, соціокультурний та мінливий характер.

Поняття «соціокультурний» відображає, з одного боку, середовище і підсистему конкретно-історичного суспільства, з іншого боку – прийняття культурних схем світосприйняття та легітимацію соціальних практик як правильних [Бабенко, 2008: с. 29]. В огляді соціально-історичних аспектів материнства варто виділити, *по-перше*, соціокультурні уявлення про материнство і дитинство та, *по-друге,* діяльнісні аспекти, тобто практики материнства, що могли не відповідати цим соціокультурним уявленням та ідеалам. Звичайно, таке розрізнення є радше аналітичним, адже між соціокультурними уявленнями та практиками є тісний зв'язок: з одного боку, зміни соціокультурних уявлень про дитинство спричинили поступові зміни практик материнства, з іншого боку, зміни практик так само поступово трансформують інституційні рамки регулювання материнства та соціокультурні уявлення про нього.

Культурні образи матері в європейській соціальній історії були тісно пов’язаними з еволюцією суспільного ставлення до дітей і феномену дитинства загалом. На багатому історичному та художньому матеріалі історики доводять, що до Нового часу не існувало поняття дитинства як такого: не було дитячого одягу, іграшок, інших атрибутів дитинства; з дітьми не грали, їх не пестили, не оточували особливою увагою; за змоги дітей віддавали годувальницям, дуже рано відправляли на навчання чи заробітки; жорстоко з ними поводилися [Арьес, 1999; Зидер, 1997: с. 36–40; Кон, 2003: с. 255–63]. На думку французького історика Ф. Ар’єса, автора класичної праці з європейської історії дитинства «Дитина та сімейне життя за Старого режиму» («Enfant Et La Vie Familiale Sous L’Ancien R’Gime», 1973), байдужість до дитинства була прямим наслідком тогочасної демографічної ситуації з високим рівнем дитячої смертности. Не було об’єктивних передумов для формування тривалих і стійких емоційних взаємин батьків і дітей.

Еволюцію соціокультурних уявлень про дитинство в Європі Ар’єс проілюстрував через історію дитячого вбрання. В європейських країнах ледь

не до XVII століття не було відмінностей між одягом для дітей і дорослих: щойно дитина виростала з пелюшок, її вдягали в зменшену точну копію «дорослого» одягу. Водночас від середини XVI майже до XIX століття дитячий одяг був слабо ґендерно маркованим: хлопці носили сукні до семи-восьмирічного віку. До 1770 року хлопців, старших за чотири роки, перестали вбирати в сукні з комірами, проте для молодших ця особливість гардероба збереглася: звичка зовнішньо вподібнювати хлопчика жінці відмерла аж після Першої світової війни [Арьес, 1999: с. 60–70].

Символічне виокремлення дитинства в особливе вікове та соціокультурне явище за допомоги елементів одягу (принаймні у вищому стані) розпочалося в європейській історії лише наприкінці XVI століття. «Поява особливого дитячого костюма, загальноприйнятого у вищих станах від кінця XVI століття, стало поворотним моментом у формуванні ставлення до дитинства, ставлення, що виділяє дітей у спільноту, окрему від спільноти дорослих...», – пише Ар'єс [Арьес, 1999: с. 66].

Американський психоісторик і психоаналітик Л. де Моз у класичній праці «Еволюція дитинства» («The evolution of childhood», 1974) періодизує історичні форми батьківського ставлення до дітей, ґрунтуючись на психоаналітичному підході. Він вирізняє шість послідовних етапів еволюції виховання, що демонструють поступове зближення дітей і батьків із тим, як батьки покоління за поколінням долають свої тривоги та починають розпізнавати й задовольняти потреби дітей.[16] За *стилю інфантициду* (від найдавніших часів до IV століття до нашої ери) були поширеними практики дітозгубництва та їх толерування в суспільстві. За *відстороненого стилю* (IV–XIII століття) дитина ще є для батьків почасти «небажаним» об'єктом, якого прагнуть позбутися – віддати годувальниці, в монастир, в іншу родину на виховання – або оточують суворими обмеженнями в рідному домі.

[16] Де Моз уточнює, що в його схемі періодизації не враховано класових, регіональних та індивідуальних особливостей.

Амбівалентний стиль (XIV–XVII століття) означує поступове входження дитини в емоційне життя батьків, однак права дитини на «самостійне» духовне існування ще не визнано. Типовий образ тієї доби – «ліплення» характеру дитини як глиняної чи воскової заготовки; всякі вияви дитячого зазнавали жорстокого придушення. За *стилю нав'язування* (XVIII століття) дитину вже не вважають небезпечною істотою чи пересічним об'єктом фізичного догляду. Батьки наближаються до дитячої особистості, однак цей поступальний рух ускладнено їхнім прагненням цілковито контролювати не лише поведінку, а й внутрішній світ, думки та волю дитини. У результаті загострюються конфлікти між поколіннями. За *стилю соціалізації* (XIX – середина XX століття) метою виховання стає не так підкорення дитини, як муштрування її волі, підготування до майбутнього самостійного життя. Втім, до дитини й досі ставляться радше як до об'єкта, ніж суб'єкта соціалізації. Нарешті, стиль допомоги (від середини XX століття) зіперто на ідею, що дитина ліпше за батьків знає, що їй необхідно на кожному етапі життя. Батьки розуміють і задовольняють індивідуальні потреби дитини. Дітей не б'ють і не карають, не намагаються дисциплінувати їх чи сформувати певні риси характеру. Такий стиль виховання вимагає чималих зусиль і часу [Демоз, 2000: с. 83–86].

Теорію де Моза критикують за те, що автор недооцінює економічні передумови ставлення батьків до дітей,[17] а також подає історію дитинства як однобічний еволюційний процес. Водночас, на думку І. Кона, ця теорія містить низку цінних думок: критику романтичної ідеалізації становища дітей в минулі епохи; вказівку на історичну зумовленість педагогічного гуманізму, спостереження щодо дедалі більшого розуміння дорослими автономії та суб'єктности дітей [Кон, 2012: с. 33].

[17] Наприклад, майже всі антропологи, демографи й історики пов'язують поширення практик інфантициду в первісному суспільстві передусім із низьким рівнем матеріяльного виробництва [Кон, 2012: с. 33]

Звернімося до розвідок про материнські практики в домодерних і ранньомодерних суспільствах, в українському зокрема. Чимало соціально-історичних досліджень свідчать, що в історії людства найтриваліше домінувало амбівалентне та жорстоке ставлення до дитини. Л. де Моз розпочинає «Еволюцію дитинства» так: «Історія дитинства – це кошмар, з якого ми лише нещодавно почали прокидатися. Що глибше в історію – то менше турботи про дітей і то більше в дитини ймовірности бути вбитою, покинутою, побитою, тероризованою та сексуально скривдженою» [Демоз, 2000: с. 14].

Зокрема, в архаїчних суспільствах були поширеними практики дітозгубництва (інфантициду), пов'язані здебільшого з дефіцитом засобів існування. За підрахунками етнографів, імовірність інфантициду в суспільствах мисливців, рибалок і збирачів є майже всемеро вищою, ніж у скотарських і землеробських суспільствах [Кон, 2003: с. 255–256]. Практики дітозгубництва наразилися на осуд лише з розвитком християнства: у Стародавньому Римі інфантицид почали вважати злочином 318 року, за часів імператора Костянтина, а до вбивства дорослої людини його прирівняли тільки 374 року. Однак ці практики існували ще довго. За даними де Моза, в Європі майже до XIX століття вбивства «незаконних» дітей були звичним ділом [Демоз, 2000: с. 43].

Д. Міхель називає чотири головні причини інфантициду [Михель, 2007: с. 441]. По-перше, це нестача ресурсів і обмежені можливості прогодувати дітей у первісному суспільстві; по-друге, євгенічні погляди, коли приводом до вбивства дитини можуть бути її вроджені фізичні вади; по-третє, стать дитини. В низці цивілізацій Сходу – Китаї, Індії, мусульманських країнах – об'єктами інфантициду історично були здебільшого дівчата, яких вважали менш цінними для родини, ніж хлопців. Ці практики існують дотепер, про що свідчить статистика співвідношення ста́тей у різних регіонах світу. Наприклад, у сучасному Китаї на 119 новонароджених хлопчиків припадає 100 дівчаток, причому в деяких провінціях цей розрив сягає навіть 130 до 100

відповідно (при пересічному природному співвідношенні 105 хлопчиків на 100 дівчаток).[18] Це наслідок практик так званих «селективних абортів»: за політики однодітної сім'ї та бажання сімей мати синів жінки частіше вдаються до абортів, добровільно чи примусово, якщо під час УЗД дізнаються, що майбутня дитина – дівчинка.[19]

Четвертою причиною дітозгубництва в деяких суспільствах могло бути народження дитини поза шлюбом. Саме ця мотивація інфантициду була головною в домодерній і ранньомодерній Україні. Власне, сам факт появи позашлюбних дітей свідчить, що моральних норм щодо заборони позашлюбних сексуальних стосунків дотримувалися не всі [Ігнатенко, 2013: с. 69–94; Кісь, 2012: с. 117–132; Маєрчик, 2010]. Намагаючись уникнути суспільного осуду, матері позашлюбних дітей були змушені приховувати свої пологи та позбавляти немовлят життя. Збереглися деякі історичні свідчення про поширення дітовбивств в Україні [Маслійчук, 2008; Волошин, 2016; Сердюк, 2012]. За даними дослідження І. Сердюка, станом на 1751 рік у полкових в'язницях Гетьманщини утримували 347 колодників, зокрема 43 жінок, з яких 20 – за підозрою в убивстві позашлюбної дитини [Сердюк, 2012: с. 73]. Такими матерями часто ставали незаміжні дівчата, яких парубки зваблювали, обіцяючи одруження, а потім кидали; вдови; наймички, яких розбестили господарі; жінки, яких зґвалтували військові. За злочин дітозгубництва середньовічне чи ранньомодерне законодавство, зокрема Литовський статут, що діяв на більшості українських земель, передбачало найсуворіше покарання – страту. Таке саме покарання очікувало на жінку за умисний аборт – «згубу ненародженого» [Маслійчук, 2008: с. 64–65]. Лише від 1750-х років на Лівобережній і Слобідській Україні спостерігається пом'якшення покарання жінок за дітозгубництво, і страту замінюють на заслання [там само, с. 72–73].

---

[18] «У 2020 році 24 мільйони китайців не знайдуть собі пару», *ТСН,* 11 січня 2010. – http://tsn.ua/tsikavinki/u-2020-rotsi-24-milioni-kitaitsiv-ne-znaidut-sobi-paru.html.

[19] Селективні аборти практикують і в інших країнах – Індії, Азербайджані, Вірменії.

Як пише Ар'єс, у ранньомодерну добу в Європі була ще одна форма дітовбивства, поширеніша за першу: діти помирали від задухи, бо спали в одному ліжку з батьками. Духовенство вимагало не класти дітей на ніч разом із дорослими. Ар'єс припускає, що мала місце практика, коли дітовбивство приховували під виглядом нещасних випадків [Арьес, 1999: с. 16], а І. Сердюк відзначає застосування цієї практики на українських землях на межі XVII та XVIII століть [Сердюк, 2011: с. 121–122].

Французька дослідниця Е. Бадинтер називає цілу багатовікову історію материнства до середини XVIII століття періодом «материнської байдужості». В праці «І любов на додачу: історія материнського інстинкту в XVII–XX століттях» («L'Amour en plus: histoire de l'amour maternel XVIIe au XXe siècle», 1980) свідчення такої байдужості авторка вбачає в беземоційному ставленні до смерти дітей, поширеній практиці підкидання «зайвих» дітей заможнішим родинам чи до сиротинців, відмову їх прогодовувати – тобто, по суті, повторює арґументи Ар'єса [Пушкарева, 2001].

Європейські соціально-історичні дослідження, зокрема українські та російські, виявляють, що доволі байдуже (із сучасної точки зору) ставлення батьків до дітей було властивим різним соціально-економічним класам до середини XIX століття [Белова, 2010; Пушкарева, 2012; Кись, 2012; Сердюк, 2011; Маслійчук, 2008]. Скажімо, в середовищі російських провінційних дворян XVIII – середини XIX століття дослідники фіксують чи не всі стилі виховання за класифікацією де Моза. Про гостроту проблеми свідчить, наприклад, той факт, що впродовж лише першої половини XVIII століття в Російській імперії питання про незаконнонароджених підкидьків тричі реґулювали законодавством (9 січня 1723 року, 22 травня та 9 липня 1744 року) [Белова, 2010: с. 156].

Дослідження *суб'єктивних аспектів* ставлення жінок до вагітності, народження дітей і материнства в домодерному та ранньомодерному українському суспільстві є ускладненими через нестачу джерел. Їх

представлено нечисленними історичними розвідками. Загалом автори соціально-історичних досліджень материнства переважно використовують матеріали, які не надають свідчень про суб'єктивні переживання матерів, як-от фольклор, звичаї й обряди, артефакти, пов'язані з вихованням дітей (дитячі іграшки тощо), літературні та педагогічні тексти. Можемо припустити, що праці з європейської історії дитинства та материнства виявляють радше не реальні почуття матерів до дітей, а дискурсивне оформлення материнської любові. Голоси самих матерів, задокументовані в текстах, надаються лише для вивчення суб'єктивного досвіду материнства освічених дворянок, які писали листи, щоденники та мемуари. Натомість можливості для вивчення суб'єктивних досвідів жінок з інших соціяльно-економічних прошарків є обмеженими.

У натуралістичному дискурсі любов матері до дітей розглядають як задану біологічно й описують зазвичай у категорії материнського інстинкту. На противагу натуралістичному підходу, соціально-конструктивістський підхід передбачає, що материнські емоції та способи їх вираження є варіативними й змінюються залежно від простору, часу та соціокультурного контексту [Arendell, 2000: p. 1196]. Справді, здебільшого батьки відчувають міцні емоційні зв'язки зі своїми дітьми, проте ці зв'язки не завжди трактували як «любов», а практики виховання дітей неабияк відрізняються в різних суспільствах і в різні часи. Специфічне значення «любові батьків до дітей» так само є сконструйованим і варіюється залежно від соціальних контекстів [Hays, 1996: p. 156].

На думку соціального історика Р. Зидера, твердження, буцім європейські матері байдуже ставилися до дітей у добу, що передувала сучасності, є надто поверховим. Почуття й емоції не є позачасовими, універсальними константами, вони змінюються соціально й історично. «Епоха материнської байдужості», про яку говорила Бадинтер, не означає, ніби в домодерних суспільствах матері не мали ніяких почуттів до своїх дітей. Ці почуття, на думку Зидера, було сприймано по-іншому, й виражали їх не через емпатію та

слово, а через символи та ритуальні дії [Зидер, 1997: с. 40–41]. Наприклад, складна система обрядів і вірувань щодо вагітної жінки, пологів і немовляти в традиційній культурі українців [Боряк, 2008; Грушевський, 2011] зумовлювала своєрідні, переважно ірраціональні, практики піклування про дітей. І. Ігнатенко й А. Забловський докладно описують систему раціональних та ірраціональних (магічних) засобів для профілактики хвороб і лікування дітей у домодерній Україні. Ці засоби стосувалися догляду за новонародженою дитиною, подальшого убезпеченням її від можливих загроз із боку інфернальних істот, відхилень у біологічному розвитку, фізичного та духовного здоров'я дитини [Ігнатенко, Забловський, 2008].

Російська дослідниця А. Бєлова вивчає суб'єктивний світ матерів на матеріалі листів і спогадів російських дворянок XVIII – середини XIX століття. В контексті нашого предмета дослідження цей історичний період цікавий поступовими трансформаціями материнських практик у бік сучасного їх типу.

Материнські почуття до дитини чи дітей варто розглядати як обумовлені: й суб'єктивним станом матері (її внутрішнім світом, переживаннями, світоглядом), і ширшими чинниками. Йдеться, зокрема, про стосунки з чоловіком, про цілковиту неможливість вплинути на перебіг репродуктивних подій у житті жінки, коли діє соціокультурна заборона втручатися в репродуктивний цикл і немає засобів контрацепції.[20] Історики припускають, що безперервна шерега вагітностей і пологів жінки сприяла сприйняттю цих подій радше як ординарних, а не як особливих і виняткових. Позаяк жінок наставляли на вагітність як обов'язкову та постійно повторювану практику впродовж цілого репродуктивного періоду життя, це

[20] На думку Н. Пушкарьової, тогочасну «цінність материнства» обумовлено безвихіддю жіночого буття, в якому дітонародження було єдино можливою сферою самореалізації та набуття власної ідентичности. Материнство було не осмисленою, а вимушеною жіночою практикою, що неабияк впливало на самовідчуття матерів [за Мицюк, 2016: с. 135].

знецінювало кожен окремий досвід, якщо лишень він не був драматично забарвленим (наприклад, важкі пологи). Через ненадійність діягностики вагітність була для жінки тривалим антропологічним досвідом, що його трансформація у XVIII й до середини XIX століття є слабо окресленою, а диференційованість залежно від статусних, майнових і локальних обставин – маловиразною [Белова, 2010: с. 382].

Дослідники жіночого повсякдення наголошують, що навіть у небажаному шлюбі перша вагітність зазвичай була бажаною. Але ставлення до численних наступних вагітностей було суперечливим, нерідко неґативним. Попри прихильність до православного світогляду, для дворянок існувало явище небажаної вагітності. Ідеал материнства з імперативом материнської любові не узгоджувався з реальним почуттям нелюбові (й навіть ненависті) до чоловіка, яке матері переносили на майбутню дитину та небажання мати дітей узагалі [Белова, 2010: с. 375]. До другої половини XVIII століття взаємини матерів із дітьми були здебільшого відстороненими: у дворянських сім'ях діти-дівчата послідовно переходили з рук у руки годувальниці, няні, ґувернантки. Мемуаристки чітко фіксують, як матері «передавали» їх на виховання ґувернанткам, а самі були епізодичними персонажами дитячого життя своїх донь

, яких називали «другими матерями», «нянюшками», «мамушками» [Пушкарева, 2012: с. 76].

Коли сім'ї бракувало коштів, дітей, частіше дівчаток, могли віддавати на виховання в інші родини. Часто в заможніших і знатніших сім'ях виховували дітей бідних (а іноді й небідних) родичів, або й узагалі сторонніх людей. Наприклад, у XVIII столітті, коли була мода на «кріпацькі театри», чимало дівчаток із простих сімей, визнаних обдарованими та здібними до акторства, виховували в родинах їхніх «панів» (рос. господ) [Пушкарева, 2012: с. 69].

Відсторонений стиль виховання (за де Мозом) був властивий і українським міським і сільським родинам. Нерідко діти жили в нерідних

сім'ях як наймана робоча сила. Сердюк наводить приклад ранньомодерного українського міста Стародуб,[21] де, згідно з Генеральним описом міста 1766 року, 160 дітей віком 5–14 років перебували в чужих сім'ях, що становило 18% усіх дітей цієї вікової групи в місті. Серед дітей, які жили не в рідних родинах, були сироти, підкидьки, діти незаможних батьків, які наймалися на роботу, аби мати їжу, одяг, утримання. Імовірно, деякі з цих дітей не мали гострої потреби в харчах або житлі, а йшли зі своїх родин із необхідности навчитися грамоті, ремесла, заробітку грошей [Сердюк, 2011: с. 125]. Історик припускає, що в нерідні сім'ї дітей приймали як не лише як дешеву робочу силу, але й як вихованців із подальшим усиновленням або вдочерінням [там само: с. 131–132].

Однією з особливостей материнських практик у домодерних і ранньомодерних європейських суспільствах, зокрема в українському, було байдуже (з сучасної точки зору) ставлення до смерти дітей. Майже в усіх мемуарах XVIII століття й автори, й авторки пишуть про тяжкі дитячі хвороби та смерті як про буденні події, що можна пояснити надзвичайно високим рівнем смертности дітей у родинах усіх станів [Пушкарева, 2012: с. 67, 73].

О. Замура наводить статистичні дані про смертність жителів одного із сіл Гетьманщини XVIII століття: діти обох статей, які не дожили до 15 років, становили 56% усіх померлих. Найчисленнішою групою серед померлих дітей були діти віком до чотирьох років, частка яких становила 47% від померлих усіх вікових груп досліджуваного періоду [Замура, 2014: с. 85]. Головними причинами дитячих смертей були інфекційні хвороби (віспа, коклюш, кір) і захворювання травного тракту, спричинені санітарно незадовільними побутовими обставинами та харчуванням. Дані, що їх наводять інші дослідники, дають змогу виснувати, що високий рівень дитячої

[21] Місто української історичної землі Стародубщина, нині – районний центр Брянської области РФ.

смертності був типовим для домодерних суспільств, українського зокрема. Наприклад, у Львові XVIII століття показник смертности дітей віком до п'яти років подеколи сягав 60% [Сердюк, 2011: с. 115].

Як зазначає О. Кісь, в українських селянських родинах смерть дитини сприймали як менш тяжку втрату порівняно зі смертю підлітка чи дорослої людини, тобто втратою працівника. На це вказують приказки: «Як умре дитина – то мала щербина, а як тато або мама – то велика яма», «Як умерла дитина – то щаслива година, а як умерла дружина – то лихая година». На Волині вважали, що «не годиться після смерті малої дитини те все робити, як по смерті старшої людини, а саме – плакати дуже, горювати, правити парастас» [Кісь, 2012: с. 188].

Досліджуючи материнські практики сільських жінок, Кісь деконструювала міф про «ідеальне материнство» в українській традиції. З одного боку, для українки материнство було соціокультурною цінністю, яка цілковито визначала її особистісну спрямованість на виконання головної жіночої ролі в традиційному українському суспільстві – народження дітей. Це вважали моральним і громадянським обов'язком жінки перед Богом і людьми, що відображено у фольклорі: «Погана та мати, що не хоче дитя мати», «Живемо не батьками – помремо не людьми» тощо [Кісь, 2012: с. 182].

З іншого боку, реальні материнські практики були суперечливими та неодностайними. Вважається, що в традиційному селянському світі не було місця емоціям і прив'язаності до інших членів сім'ї. Змалку дитина більше спілкувалася не з батьками, а зі старшою сестрою чи непрацездатними дідом і бабою, які могли й похвалити, й покарати її. Мати перебувала вдома, біля дитини, лише взимку. Часто селянська дитина лишалася ненагодованою через інші клопоти родичів, а значення дітей було зумовленим їхньою корисністю в господарстві [Маслійчук, 2008: с. 16]. Від раннього віку дітей залучали до господарських робіт, часто – поза рідною сім'єю: батьки могли

віддати дитину в наймити у віці 5–8 років [Кісь, 2012: с. 190–192; Сердюк, 2011: с. 125–134].

Жінки приділяли безпосередньому контакту з дитиною порівняно невелику частку свого часу: як свідчать етнографічні дані, вже через кілька днів після народження дитина переставала бути головним об'єктом материнської уваги, більшість якої поглинали інші родинні обов'язки, передусім господарські. Жінка була змушеною суміщати господарські та материнські функції, часто надаючи перевагу першим, адже йшлося про добробут цілої родини. Материнські почуття переобтяженої клопотами жінки ставали амбівалентними: поруч із ніжністю й піклуванням про здоров'я та добробут дитини мати могла хотіти її позбутися, на що натякають тексти деяких українських колискових пісень [Кісь, 2012: с. 186–187].

Нерідко матері реалізовували свою виховну функцію через насильницькі методи. Наприклад, є дані про те, що матері доволі часто лаяли або навіть проклинали дітей, вдавалися до фізичних покарань (рукою, ганчіркою, іноді й голодом), уважаючи їх найдієвішим способом коригувати поведінку дитини. Такі факти, на думку Кісь, заперечують ідеалізований образ української «мадонни з немовлям», який підносять не лише як культурний канон і взірець для наслідування, а й як типовий складник повсякдення селян у традиційній культурі.

Історичні дослідження свідчать, що до XVIII століття чималу частку дітей регулярно били ледь не від народження, й ці практики були дискурсивно закріпленими в порадах із виховання дітей [Демоз, 2000: с. 66–70]. Побутували й інші форми фізичного насильства (в сучасному трактуванні) над дітьми, як-от туге сповивання аж до віку 6–9 місяців, що обмежувало рухливість дитини. В Англії й Америці, як стверджує де Моз, цей звичай почав відходити наприкінці XVIII століття, у Франції та Німеччині – в XIX столітті. Найвиразніше такі практики змінились у XVIII столітті. Втім, у XIX столітті, коли старомодні пороття почали сходити нанівець на більшості європейських теренів, з'явилась альтернатива

фізичним покаранням: стало поширеним зачиняти дітей у темряві [Демоз, 2000: с. 60–62].

Історики сходяться на тому, що формування нового образу дитинства, підвищення інтересу до дитини в суспільстві, визнання за дитиною автономії, самостійної соціальної та психологічної цінности відбулося в європейській культурі в XVII–XVIII століттях. Водночас змінювалися й соціокультурні уявлення про материнство. В європейській соціальній історії еволюцію материнсько-дитячих взаємин та їхніх соціокультурних значень прийнято ділити на дві епохи: до XVIII століття й доби Просвітництва (яку Бадинтер назвала періодом «материнської байдужості») й опісля. «Народження» дитинства як окремого соціокультурного явища супроводжувалося й дискурсивним народженням «нового материнства», починаючи з XVIII століття, коли материнство ввійшло в європейський публічний дискурс як суспільне та соціальне питання.

Загалом майже всі дослідники поділяють думку, що визначення материнських і батьківських ролей у сучасному розумінні – це процес, який від середини XVIII століття супроводжував постання індивідуалізованої й інтимізованої нуклеарної сім'ї [Зидер, 1997: 127–133; Пушкарева, 2001].

Від другої половини XVIII століття батьківська любов до дітей перестала бути індивідуальним феноменом і перетворилася на нормативну настанову культури, посприявши появі нових образів материнства. «Нова мати» вже піклується про дітей. Розгорнуто кампанію за материнське грудне годування, зростають вимоги до гігієни дітей, з'являється педіатрія як спеціальний розділ медицини. Традиційне дистанціювання батьків від дітей, поширені фізичні покарання дітей віднині викликають осуд. Дедалі частіше дітей сприймають як особистостей, а батьки прагнуть зрозуміти мотивацію їхніх учинків. У вищих прошарках розгортається пропаґанда залучення батьків до виховання дітей замість нянь, ґувернанток і вчителів. Тепер громадськість, керована переконанням про можливість «формувати» особистість, сприймає дитину як «чистий аркуш», на який необхідно

ретельно та завзято наносити сліди виховання. Засадничим текстом нового педагогічного дискурсу стала праця Жана-Жака Руссо «Еміль, або Про виховання» – символ віри європейського буржуазного виховання [Зидер, 1997: с. 133–134].

У другій половині XVIII – першій половині XIX століття позитивна динаміка материнської участи в догляді за дітьми спостерігалася й на теренах Російської імперії. Жіноча автодокументальна традиція 1820-х – 1840-х років зафіксувала, що турбота про дітей ставала однією з найважливіших сфер повсякдення провінційних дворянок, які тепер самостійно опікувалися дітьми, купали їх, гуляли з ними. Дорослі жінки – матері та бабусі – почали більше зважати на емоційний стан дітей, набувало цінности спільне проведення часу. Тогочасні жіночі щоденники й мемуари рясніли описами спільної з дітьми діяльности. В житті «нових матерів» світські візити перетворилися на дружні відвідування сімей із дітьми, які ставали центром сімейного життя, довкола якого зосереджувалися щоденні материнські турботи.

Відбулися зміни й у ба́тьківському ставленні до дітей. Як задокументували мемуаристки, в 1830-х роках і жінки, й чоловіки вже не вважали негожим пестити дітей, розмовляти з ними, звертати увагу на особливості їхнього мовлення та дикції. Якщо наприкінці XVIII століття батьки дорікали дружинам за надмірно турботливе ставлення до дітей, то до 1840-х вони не тільки шанобливо говорили про материнські клопоти, а й висловлювали в листах власну занепокоєність проблемами дітей [Белова, 2010: с. 182–183].

Звісно, соціокультурні уявлення про материнську любов до дитини як невилучний складник образу матері та материнських практик еволюціонували поступово, нерівномірно в різних соціально-економічних прошарках. «Нові матері» з’явилися в середовищі просвіченої, заможної буржуазії та дворянства. Н. Міцюк зазначає, що нові вимоги до материнства могли втілити винятково представниці привілейованих станів, які мали

часові й інтелектуальні ресурси. Тож материнство модернізувалося саме в привілейованих групах. Жінки з нижчих прошарків, зокрема селянки, зайняті щоденною важкою працею, не мали змоги стати «адептками» нового материнства, й у цьому середовищі ще довго зберігалися традиційні практики догляду за дітьми та виховання [Мицюк, 2016: с. 13].

Наймасовішим інструментом конструювання образу «нової матері» та реґулювання материнських практик були популярні посібники з догляду за дітьми. Перші такі видання з'явилися в Європі й на теренах Російської імперії ще в XIX столітті, але їх читали заможні освічені жительки міст. Після революції 1917 року більшовистська держава розпочала кампанію з прищеплення основ медичних знань жіночому населенню, аби знизити рівень дитячої смертності [Chernyaeva, 2009: p. 86–118]. З просуванням кампанії ліквідації неписьменности почали виходити масовими накладами перші популярні, розраховані на найширшу авдиторію посібники з догляду за дітьми [Chernyaeva, 2009; Черняева, 2004: с. 120–121]. Від 1930-х років догляд за дітьми інтенсивно медикалізувався. Посібники змістово уподібнилися до підручників із медицини, тексти було написано переважно в науковому стилі, на противагу доступному викладу перших видань. Тепер вважалося, що перебіг вагітності й пологів безпечніше перебути в медичній палаті з підвищеними гігієнічними вимогами, в середовищі стерильности і режиму, й таке ж середовище рекомендували створювати для новонародженої дитини [Черняева, 2004: с. 129].

Масове залучення радянських жінок у сферу зайнятості і підтримуваний державою ґендерний контракт «матері-працівниці» [Темкина, Роткирх, 2002; Айвазова, 2011] передбачали, що жінки поєднуватимуть сімейні та виробничі функції за суттєвої державної підтримки (дитячі заклади, безкоштовна медицина, протекціонізм у сфері зайнятости). Образ «щасливої радянської матері» конструювався впродовж історії СРСР здебільшого як образ жінки, яка успішно поєднує роботу й материнство. Н. Черняєва, дослідивши конструювання материнства в посібниках із догляду за дитиною

дорадянського та радянського періодів, доходить висновку, що, попри масове залучення матерів у сферу зайнятості, ці посібники в різні періоди було зіперто на антиемансипаційну і традиціоналістську риторику материнства. Втілення рекомендацій медичних авторитетів про годування дитини, гігієну, виховання тощо вимагало в матерів чимало часу. Індивідуальні практики материнства в СРСР переважно конструювались як частина великої, контрольованої та підтримуваної державою системи соціалізації дітей, а експерти приписували матерям підлаштовувати свої повсякденні практики піклування про дітей під вимоги державних інституцій догляду за дітьми – ясел і дитсадків. Приватизація сімейного життя в пізньорадянський і післярадянський періоди призвела до змін соціокультурних смислів материнства, збільшення ролі батьків як відповідальних за рішення щодо турботи про їхніх дітей [Chernyaeva, 2009: p. 260–262].

Такі практики «відповідального» батьківства, передусім у формі так званого «природного материнства», що передбачає тривале грудне годування, тактильний контакт із дитиною, спільний сон тощо, сучасні матері й експерти дискурсивно конструюють як опозицію радянському, деіндивідуалізованому та негуманному стилю турботи про дітей. А. Шадріна вважає, що концепція «природного батьківства» в пострадянських суспільствах є проективним засобом переосмислення радянського досвіду дитинства – з перспективи сучасного дитиноцентризму – як однозначно «нещасливого», обумовленого травматичним досвідом через «дефіцит материнської любові» [Шадрина, 2014а].

3.1.2. Макросуб'єктивні виміри ґендерних відносин, материнства та турботи про дітей в сучасному українському суспільстві

Соціокультурні уявлення відносно ґендерних відносин, батьківства, материнства та дитинства утворюють найважливішу структурну умову відтворення материнства. Ґендерні ідеали та цінності відносно ґендерного розподілу праці, відносин влади між чоловіками та жінками інтегровані до

інститутів у якості норм та утворюють основу соціальної діяльності (agency) індивідів, хоча вони не є казуальними у детерміністському сенсі [Pfau-Effinger, 2000: p. 262-276]. Спираючись на інтегративну концепцію Дж. Рітцера, у межах якої він виокремлює макросуб'єктивні та мікросуб'єктивні рівні соціального аналізу [Ритцер, 2002: с. 420-421], я виокремлюю макросуб'єктивні аспекти «гендерної культури» та «культури материнства», а сукупність ціннісних орієнтацій та нормативних уявлень відносно материнських ролей, домінуючих в оцінках українського суспільства, та мікросуб'єктивні аспекти, а саме уявлення матерів про «хороше материнство», «хороше ба́тьківство», турботу про дітей, а також про особливості сучасного батьківства. Відтак, цей пункт присвячено макросуб'єктивним аспектам гендерних відносин, материнства та турботи про дітей.

Однією з головних суперечностей, які я розглядаю в дослідженні материнства в сучасній Україні, є зіткнення між, з одного боку, вимогами ринку праці, процесами індивідуалізації, що спричиняють активне залучення матерів у сферу зайнятості, передусім у країнах із культурною леґітимацією ґендерного контракту «матері-працівниці» і, з іншого боку, поширенням практик «інтенсивного», «відповідального», дитиноцентричного материнства в сучасній (панівній) батьківській культурі. Нині практики материнства стають дедалі інтенсивнішими в сенсі часу, уваги й зусиль, що їх матері приділяють піклуванню про своїх дітей порівняно з радянським періодом.

У пострадянських суспільствах 1990-х – 2000-х років у суспільних очікуваннях і уявленнях батьків поступово формується стійка позиція: хороші батьки «займаються» своїми дітьми[22]. За даними вибіркового

[22] Як ішлося в попередньому пункті, ідеологія «нового» («свідомого», «відповідального») материнства сформувалася впродовж XIX століття під впливом наукового, передусім педагогічного та медичного, дискурсу. Вона зазнала змін у радянський період історії, коли образ «хорошої матері» конструювався здебільшого як образ жінки, яка успішно поєднує працю та материнство, а батьків було позбавлено суб'єктности стосовно вибору практик

репрезентативного опитування «Сім'я та сімейні відносини», проведеного центром «Соціальний моніторинг» та Інститутом демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи у 2009 році, майже половина респондентів (47,9%) вважає, що виховання дітей в сучасній Україні потребує значно більше часу, зусиль та коштів, ніж це було 20–30 років тому (у 80-х рр. XX ст.). Ще 24,2% вважають, що виховання дітей стало потребувати не значно, але все ж більше часу й зусиль, ніж раніше. Спільно ці дві групи респондентів формують переважну більшість (понад 72,1%) опитаних [Сімя та сімейні відносини, 2009: с. 200].

Ідеологія «нового батьківства» постає довкола ідеї про благополуччя дитини, що передбачає не лише фізичний і матеріальний добробут, а й якість взаємин батьків і дітей, побудованих на емпатії, довірі та партнерстві (Є. Асонова, М. Майофіс та І. Кукулін; Л. Шпаковская та Ж. Чернова). Оскільки за ґендерним розподілом праці жінки є відповідальними за сферу приватного, ці соціокультурні зміни впливають насамперед на практики материнства. «Інтенсивне материнство» (Ш. Гейз, О. Ісупова, А. Шадріна) має низку прикметних виявів: материнство стає особливою діяльністю, що вимагає не тільки любові до дитини, а й особливих знань, умінь і компетенцій; піклування про дітей вже не є суто «природним» процесом, керованим любов'ю до дитини чи традиціями виховання, а перетворюється на предмет рефлексії, вибору та прийняття рішень; сучасне материнство є особливим типом «емоційної роботи» тощо.

С. Майорова-Щеглова в контексті російського суспільства вирізняє кілька додаткових суперечностей, або «кентавр-проблем» (термін Ж. Тощенка) – парадоксів, що супроводжують батьківські практики, властивих і українському соціуму. Першою кентавр-проблемою є одночасне

виховання, публічної презентації та захисту своїх інтересів. Ідея «відповідального батьківства» не є унікальною для пострадянського періоду, однак нині, ретрансльована в принципово нових (неоліберальних) економічних і соціокультурних обставинах, вона набуває нових смислів і змісту.

існування полярних явищ дитиноцентризму й інфантициду. Державна та суспільна риторика проголошує турботу про дітей завданням номер один, однак поширеним залишається насильство щодо дітей, втягування їх у протиправну діяльність та експлуатація як форма інфантициду. Другою кентавр-проблемою є одночасний розвиток дитиноцентризму та «культури бездітності», насамперед серед молодих жителів мегаполісів. Суперечливим є й власне процес виховання. Наприклад, батьки поєднують взаємозаперечні позиції радянської та сучасної систем соціалізації дітей. В російських сім'ях, зазначає Майорова-Щеглова, парадоксально суміщають «бабусь» і найманих вихователів: бабусі та дідусі, які доглядають своїх онуків і виховують їх у традиційному річищі, отримують за це оплату від своїх дорослих дітей. Водночас із поширенням батьківських установок на демократичні методи виховання досі широко побутують практики тілесних покарань дітей, а також виникає феномен «педагогічного насильства», коли батьки «примушують» дітей реалізовувати свої життєві мрії та плани [Майорова-Щеглова, 2008].

Відповідно до завдань дослідження, я зосереджуся на суперечностях між сучасними перетвореннями в бік ґендерної рівності у сфері публічного та збереженням традиційних ґендерних поглядів на роль жінки в сім'ї. Впродовж 1991–2009 років ціннісні орієнтації населення Україні не зазнали суттєвих змін: стабільні позиції втримують так звані «базові цінності» – сім'я, здоров'я, робота, матеріяльний добробут [Савельєв, 2013]. За даними згадуваного соціально-демографічного обстеження «Сім'я і діти» 2008 року, найважливішою цінністю в житті більшість респондентів назвали сім'ю: 99% жінок і 98% чоловіків повідомили, що сім'я для них «дуже важлива» або «радше важлива». Кожні дев'ять із десяти жінок і вісім із десяти чоловіків визначали сім'ю як «дуже важливу» життєву цінність. Діти посіли друге місце, причому для жінок виявилися більш значущими. Зокрема, 81% опитаних жінок зазначили, що діти для них є «дуже важливими», – порівняно з 64% чоловіків [Шлюб, сім'я, 2008: с. 134–135].

Соціокультурні уявлення про материнство як головне призначення жінки

в Україні поширеніші, ніж в інших країнах Європи. За даними Європейського соціального дослідження 2008 року, в Україні найбільша з-поміж европейських країн частка респондентів уважали, що «жінка мусить бути готовою менше працювати на оплачуваній роботі, щоб приділяти більше уваги сім'ї». З цим твердженням погодилися загалом 75% опитаних українців: 43% цілком погодилися, 32% радше погодилися. Водночас, наприклад, у Швеції та Норвегії лише 2% респондентів цілком погодилися з таким твердженням (діаграма 3.1).

Діаграма 3.1.

«Жінка має бути готовою менше працювати на оплачуваній праці, щоб приділяти більше уваги сім'ї»,

(Європейське соціальне дослідження 2008 року), вибірковий розподіл відповідей тих, хто погодився з цим твердженням, %[23]

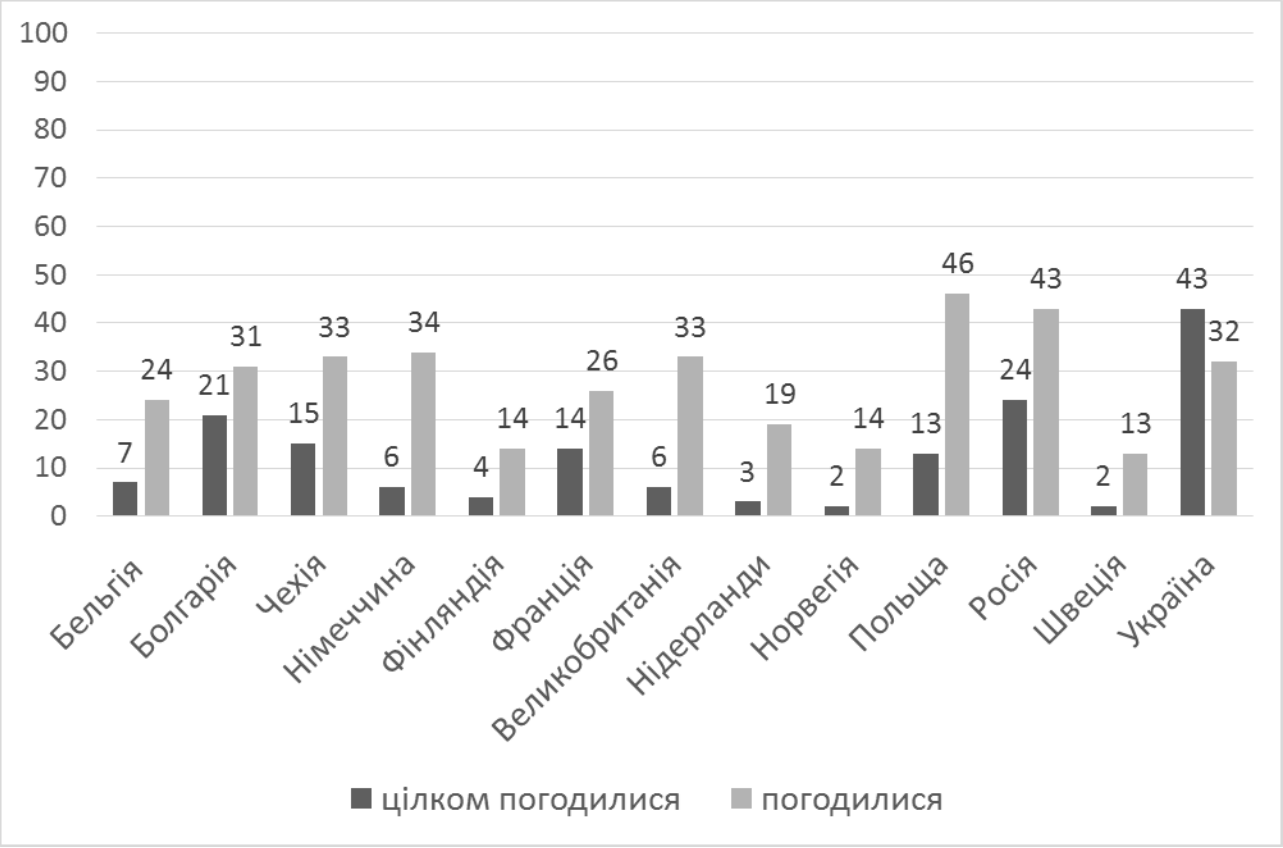

[23] Дані European Social Survey, 2008 http://www.europeansocialsurvey.org/download.html?file=ESS4e04_3&y=2008 (переглянуто 02.10.2016 року)

Позиції чоловіків і жінок в Україні з цього питання відрізняються несуттєво: 73,8% респонденток (порівняно з 75,4% респондентів-чоловіків) підтримали думку, що жінка має бути готовою менше працювати, аби більше уваги приділяти родині, зокрема 41,2% повністю погодилися та 32,6% радше погодилися (з-поміж чоловіків – 45,2% та 30,2% відповідно). Водночас, наприклад, у Швеції та Норвегії цілковито пристали на це твердження лише 2% жінок і, відповідно, 1% та 1,5% чоловіків. Протилежну крайню позицію («зовсім не погоджуюся») висловили тільки 3% жінок в Україні, порівняно з 32,9% в Данії, близько 25% – у Норвегії та Швеції. З-поміж чоловіків-респондентів в Україні 45,2% цілковито погодилися з наведеним твердженням. У Бельгії 53,6% опитаних чоловіків повністю або частково не погоджувалися з такою думкою, в Данії – 69%, у Нідерландах – 62%. В Україні незгодними зі стереотипом «жіночого призначення» виявилися 6,5% опитаних чоловіків.

Утім, ґендерні стереотипи й трудові практики не завжди збігаються. Наприклад, у Швеції та Німеччині лише 2% та 6% жінок відповідно цілковито підтримали думку, що жінка мусить бути готовою менше працювати на оплачуваній роботі, щоб приділяти більше уваги сім'ї. При цьому частка жінок, які працюють неповний робочий день, у цих країнах є однією з найвищих в Європі, сягаючи 41% та 45% відповідно [Part time work, 2011: p. 12]. Натомість в Україні на тлі поширених стереотипів про жіночу «жертовність» лише 6,8% жінок, за даними 2013 року, були працевлаштованим на умовах неповної зайнятості [Праця в Україні, 2014: с. 95]. У поясненні таких розбіжностей необхідно враховувати складні структурні чинники, як-от рівень життя в країні, особливості сімейної та ґендерної політик, стан ринку праці та зайнятості.

В авторському дослідженні[24] я запропонувала респонденткам оцінити

[24] У 2014–2015 роках було опитано 373 респонденток – найманих працівниць у місті Полтава. Докладний опис вибірки дослідження наведено в четвертому розділі.

їхні позиції за десятибальною шкалою, де «1» означає, що їхні інтереси зосереджено винятково на дитині чи дітях та їх вихованні, а «10» – винятково на роботі, кар'єрі та професійному зростанні. За підсумками дослідження середній індекс становив 3,6 бала. Дві третини респонденток зазначили, що їхні інтереси зосереджено переважно на турботі про дітей: загалом позицію від 1 до 4 балів обрали 64%. Кар'єрно орієнтовну позицію, від 6 до 10 балів, виказали 12% опитаних, а майже що четверта респондентка (24%) обрала збалансовану позицію – 5 балів. Звісно, мусимо зважати на сензитивність (чутливість) запитання: частина респонденток могли дати «соціально бажану» відповідь з огляду на панування ґендерних стереотипів про другорядність інших ролей жінки порівняно з материнською.

Важливим є питання про співвідношення ролей батьків і дітей у сучасній батьківській культурі. Ознаками сучасної західної [Hays, 1996], пізньорадянської [Chernyaeva, 2009: p. 250–251] та пострадянської [Абрамова, 2013; Асонова, 2010] (панівної)[25] батьківської культури є «дитиноцентричний» стиль батьківства. З-поміж опитаних матерів 74% висловили дитиноцентричну позицію, погодившись із твердженням, що «батьківський обов'язок – робити все можливе для благополуччя дітей навіть коштом власного благополуччя». Лише 5% пристали на позицію, що «батькам не варто жертвувати своїм благополуччям заради інтересів дітей», а 22% вагалися з відповіддю[26]. При цьому висловлена дитиноцентрична позиція не означає, ніби респондентка надає подружньому союзу меншого значення, ніж батьківським ролям: 16% опитаних повністю або частково

[25] Повсякденні практики піклування про дітей не є гомогенними, а залежать від класових, освітніх, регіональних, локальних та інших контекстів.

[26] «Яке з тверджень краще відповідає вашому уявленню про батьківську відповідальність за дітей? 1. Батьківський обов'язок – це робити усе можливе для благополуччя дітей навіть за рахунок власного благополуччя. 2. Батькам не варто жертвувати власним благополуччям заради інтересів дітей. 3. Важко відповісти». Запитання запозичено з опитувальника Європейського дослідження цінностей 2008 року.

погодилися, що сім'ю треба зберегти заради дитини (дітей), навіть якщо чоловік і дружина не кохають одне одного, 46% повністю або частково не погодилися з цим твердженням, 37% вагалися з відповіддю.

Батьківські ролі в уявленнях респонденток є ґендерно несиметричними, вони розглядають їх як важливіші для жіночої, ніж для чоловічої самореалізації. Зокрема, 64% респонденток повністю погодилися з твердженням, що для реалізації себе як особистості жінка має стати матір'ю та виховувати дітей. З аналогічною тезою про роль батьківства для чоловіка цілком погодилися 51% опитаних; 36% повністю або частково погодилися, що кар'єра заважає жінці бути хорошою матір'ю, а 23% вважають, що кар'єра заважає чоловікові бути хорошим татом. Із тезою, що для дитини дошкільного віку краще, коли її мати не працює[27], повністю або частково погодилися 51% респонденток. Можемо припустити (через статистичну незначущість коефіцієнта Хі-квадрат), що поширеність такої позиції залежить від віку. Найбільша частка згодних із наведеним твердженням припадає на вікову групу жінок старше 40 років: з-поміж них повністю або частково погодилися з тезою 73%[28]. В інших вікових групах частка згодних коливається від 45% в групі 25–29 років до 51% в групі 30–39 років.

Однакові пропорції респонденток (по 43%) погодилися та не погодилися з твердженням «Якби я мала можливість не працювати (наприклад, це дозволяли би статки сім'ї), я не працювала би». Серед тих, хто погодилися 27% висловилм цілковиту, а 16% – поміркована згоду. Ці дані можуть свідчити про культурну легітимацію ґендерного контракту домогосподині та моделі сім'ї з одним годувальником. Як зазначають Здравомислова й Тьомкіна, роль домашньої господині пов'язана зі зростанням значущости приватної сфери. Образ жінки-матері та менеджерки

---

[27] Запитання анкети є модифікацією запитання Европейського дослідження цінностей 2008 року: «A pre-school child is likely to suffer if his or her mother works» [European Values Study. Master Questionnaire, 2008; p. 12].

28 Кількість респонденток у цій групі – 48 осіб.

домашнього побуту стає моделлю бажаного майбутнього, недосяжною для більшості сімей, а роль домашньої господині перетворюється на статусний маркер середнього класу [Здравомыслова, Темкина, 2003: с. 148]. Також ці дані можна інтерпретувати в дусі неоліберального дискурсу «права вибору» жінки між професійною кар'єрою чи сімейним життям. Можливо, готовність матерів не працювати є не тільки (ба навіть не стільки) частиною життєвої стратегії, орієнтованої на традиційну модель ґендерних взаємин, а й відповіддю на структурні обмеження, а саме на слабкість інституційних обставин поєднання професійних і сімейних обов'язків на тлі зростання соціокультурних стандартів материнства.

Можемо припустити, що модель сім'ї з одним годувальником втрачає привабливість для високостатусних і заможніших груп. За результатами цитованого обстеження «Сім'я і діти» 2008 року, твердження, що бути домогосподинею та виховувати дітей є таким самим способом самореалізації, як і працювати за фахом, порівняно частіше заперечують забезпеченіші та високостатусні респонденти [Шлюб, сім'я, 2008: с. 154–155]. Ступінь згоди з цією тезою корелює також із рівнем освіти: за даними дослідження 2015 року, яке провела соціологічна група «Рейтинг» на замовлення аналітичного центру «Rating Pro», що вищою є освіта респондентів, то частіше вони не підтримують цього твердження[29].

Водночас із доволі традиціоналістським уявленням про материнську роль респондентки продемонстрували егалітарні погляди на роль тата. Наприклад, 79% опитаних повністю або частково погодилися з твердженням, що «тати можуть так само піклуватися про дітей, як і матері», а 80% – із тим, що «чоловіки мають брати таку саму відповідальність за хатні справи та

[29] Опитано 1 800 респондентів. Помилка репрезентативности – не більше 2,4%: http://ratingpro.org/ru/research/gendernye_roli_i_stereotipy_v_ukraine.html. Інших даних про характеристики вибірки у джерелі не зазначено

виховання дітей, як і жінки»[30].

В якісній частині дослідження[31] я з'ясовувала уявлення матерів про «хороше материнство», «хороше ба́тьківство», турботу про дітей, особливості сучасного (порівняно з попереднім поколінням) батьківства. Зокрема, інформантки відповідали на запитання: «Якщо порівняти ваше дитинство та дитинство вашої дитини, чи змінилося щось у ставленні батьків до дітей?».

В образі «хорошої мами» в наративах інформанток можна виокремити два основні блоки: індивідуально-характерологічних рис і соціально-професійних рис. Наприклад, ознакою образу «хорошої мами» є емоційна стриманість: «Хороша мама повинна бути при дитині стриманою, доброю... Вона повинна дитину стримувати не криком і аґресією, а спокоєм. Дитина повинна з погляду розуміти, що вона щось не те зробила» (Аліна[32], 26 років).

На думку Тетяни, «хороша мама» успішно поєднує ролі вихователькі, вчительки, професійно успішної жінки та «менеджерки» сімейного життя: «Це мама, яка все встигає. Мама, яка може навчити і самостійності, і як привести себе до ладу, і тієї ж математики... Хороша мама може це все зробити, не нервуючись, – читати, писати, тієї ж англійської. Приділяти увагу після школи... Ну й, звісно, хороша мама може побудувати свою кар'єру, щоб дитині не соромно було сказати через два-три роки, ким працює її мама. Ну й хороша мама має можливість виділити час для себе. І побудувати в сім'ї таку атмосферу, коли тато знає, що йому робити, діти знають, що їм робити, і можуть виявляти ініціативу» (Тетяна, 31 рік).

Успішне поєднання кількох ролей і вміння знайти час на все серед ознак «хорошої мами» називає й Наталія: «Мама, яка може, мусить знайти

---

[30] Запитання запозичено з опитувальника Європейського дослідження цінностей 2008 року.

[31] Методом напівструктурованого інтерв'ю було опитано 27 матерів (15 – у місті Полтава, 12 – у місті Київ). Докладніше про вибірку та соціально-демографічні характеристики інформанток ідеться в четвертому розділі.

[32] Усі згадувані в тексті імена інформанток та їхніх дітей замінено на вигадані.

час і для свого малюка, й для тата, й для себе. Тобто це гармонійно та всебічно розвинена людина. Спокійна та врівноважена людина. Це мама – професійна людина, яка реалізувалася обов'язково в професії» (Наталія, 34 роки).

Як ішлося на початку підрозділу, «хороше материнство» в уявленнях українців є жертовним. Таку думку поділяють і деякі інформантки дослідження, вважаючи, що для «хорошої мами» інтереси дитини завжди є пріоритетними порівняно з власними: «Хороша мама – хай що там у житті жінки, на першому місці в неї дитина. Хай що там станеться – батьки, чоловік, робота, будь-які обставини, – дитина завжди на першому місці» (Анна, 28 років).

Водночас дехто з інформанток говорять про те, що надмірне материнське піклування шкодить розвитку дитини: «Я не вважаю, що хороша мама має трястися над дитиною. Потрібно піклуватися про неї, щоб вона розуміла, що її вдома люблять, цінують і поважають. І водночас не можна, щоб вона розуміла, що над нею трясуться. Тому що, по-перше, вона буде егоїстом, по-друге, вона не зможе приймати самостійно жодних рішень. І в результаті вона не виросте самодостатньою особистістю» (Світлана, 38 років). Інша інформантка теж критично налаштована щодо «материнської жертовності» і вважає її потенційним засобом психологічної маніпуляції: «Хороша мама – це мама, в якої діти щасливі. Звісно, жертовність – вона є, але коли вона... Знаєте, є жертовність природна, яка вас надихає, яка вам дає відчуття щастя, блаженства, а є жертовність, якою ви потім дорікаєте, так ось – на такій жертовності щастя не побудуєш» (Марина, 41 рік).

Уявлення про «хорошого батька» нерідко відрізняються від уявлень про «хорошу маму»: «Батько хороший – це хороша зарплата. За хорошу зарплату татові можна пробачити деякі... Скажімо, коли він лежить на дивані» (Тетяна, 31 рік); «Тато повинен заробляти гроші [сміх]. І тато повинен бути прикладом. Звісно, в наш час важко поєднати, щоб і гроші заробляти, і час приділяти сім'ї. Але хоча б один день якийсь... Не знаю, думаю, що тато – це,

хай що станеться, щоб покластися. А мама – це повсякденно, туди сходила, туди відвела [сміх], десь кудись привела. А тато нехай працює» (Ірина, 37 років); «Хороший тато – це насамперед тато, який добре заробляє [сміх]. При цьому цього заробітку має вистачати і на їжу, і на одяг, і на гуртки. Чоловік, тато – це годувальник. А мама має забезпечувати тил. На першому місці заробіток, на другому – увага до своєї сім'ї» (Наталія, 34 роки).

Водночас у наративах більшости інформанток ресурс часу й уваги, що його приділяє сім'ї батько, є важливішим за ресурс матеріального забезпечення: «[Хороший тато] це той, який піклується, той, який дитині друг. Той, хто приділяє час дитині, той, хто підтримує. Тобто дитина знає, що в неї є така стіна, на яку можна зіпертися й знати, що ти ніколи не впадеш» (Оксана, 29 років); «Хороший тато має приділяти час дітям. Тому що останнім часом, як правило, вважається, що чоловіки – тільки годувальники, хоча жінки зараз можуть бути на рівних і навіть більше заробляють. Хороший тато вміє приділити час і чимось захопити, в нього є свої секрети з синами» (Лариса, 34 роки).

Утім, роль годувальника, дискурсивно не завжди актуалізовану, можуть сприймати як очевидну: «*О. С. А хороший тато – в нього якісь особливі якості?* – Різниці, мабуть, не бачу. Люблять вони однаково. Може, тато не попрасує сукню так, як мама... Може, вони погрються й не приберуть так гарно в кімнаті, як мама. – *О. С. Просто дехто каже, що тато – це годувальник*. – Годувальник – це *однозначно теж*. У нас із цим проблем немає. Левову частину, звісно, матеріально забезпечує тато... Якби мене якось торкнулася ця проблема, я, можливо, теж сказала про матеріальне, але я не вважаю... Навіть якщо багато-багато грошей, тоді тато пропадає на роботі» [курсив мій – О. С.] (Надія, 31 рік).

Образ хорошої мами доповнюють міркування щодо належної турботи про дитину, в якій важать увага та час: «Приділяти йому [синові] увагу, займатися з ним, доглядати його, проводити з ним бесіди, навіть ось як себе поводити. Ну, взагалі цікавитися життям дитини, його взаєминами з друзями,

в класі, його уроками, тобто повністю вникати в життя дитини. Якщо потрібно – якусь пораду дати, тобто володіти ситуацією, як живе твоя дитина...» (Валентина, 31 рік); «Це якомога більше часу проводити з нею і займатися тим, чим хоче дитина...» (Надія, 31 рік); «Це просто з нею треба жити весь час – і все. Просто жити... тобто я повинна все про нього [сина] знати, чим він дихає, чим живе, що його турбує» (Інга, 40 років).

Одна з інформанток відзначає, що зайнятість батьків залишає мало можливостей для спілкування з дитиною: «...потрібен час, щоб її [дитину] чути, якого, на жаль, у працюючих батьків дуже мало, тому що дитині – крім того, що потрібно її контролювати, – потрібно ще спілкуватися з нею... На жаль, у зайнятих батьків цього часу мало, найчастіше це перетворюється на таке тренування: прийди, принеси, подай, стій, прибрав, поклади, почитав, чи зробив уроки, ну такий контроль» (Вероніка, 29 років).

Матері розглядають повсякденні дії із забезпечення благополуччя дитини як необхідний, проте не найважливіший складник піклування про дитину: «Ну, якщо опускати наші батьківські обов'язки – нагодувати, одягнути, взути, – то морально він [син] має відчувати підтримку вдома. Хай що він зробить, хай що накоїть – так, його вдома, може, й насварять, але в будь-якому випадку його підтримають. Дитина повинна знати, що є люди, які... її підтримають, зрозуміють і допоможуть вибратися» (Світлана, 38 років); «Я думаю, це означає не тільки піклуватися про фізичний стан дитини, про здоров'я, про те, як вона вдягнута, хоча цьому теж треба приділяти увагу. Але треба й розвитком дитини займатися – розумовим, психологічним» (Олександра, 37 років); «Напевно, передусім коли спільна мова з дитиною є... Оце, я вважаю, хороша мама – коли дитина довіряє, спілкується, радиться. Ну, зрозуміло – нагодована, випрана, але це обов'язки всіх мам» (Олена, 31 рік).

Одним із завдань дослідження було виявити особливості сучасного типу батьківства й турботи про дітей за оцінками матерів. Зокрема, інформантки відповідали на запитання: «Якщо порівняти ваше дитинство та

дитинство вашої дитини, чи змінилося щось у ставленні батьків до дітей?». У першому розділі описано концепт «інтенсивного материнства» Гейз, що вказує на ґендерованість інституту батьківства. Цей інститут, на думку дослідниці, функціонує через «ідеологію інтенсивного материнства»: методи належного виховання дітей конструйовано як дитиноцентричні, керовані експертами, емоційно поглинальні, трудомісткі та фінансово витратні [Hays, 1996: p. 8]. В якісній частині дослідження я намагалася виявити орієнтацію матерів на інтенсивний тип материнства.

Сучасне материнство в уявленнях більшості інформанток є особливою практикою, що передбачає встановлення діалогічних і партнерських взаємин із дитиною. Наприклад, про порозуміння, скорочення дистанції між батьками та дітьми, подолання ієрархічности в дитячо-батьківських стосунках як про ознаки сучасного батьківства говорить Лариса: «Ми більше стали розуміти дітей. Я згадую своє дитинство – ми завжди їли окремо. Якщо якісь дитячі свята – завжди був окремо дитячий стіл, окремо – дорослий. Буквально останнім часом, коли з'явилося ще одне покоління, ми всі стали збиратися за одним столом – і діти, які їдять неакуратно, які кричать, які з тарілками лізуть через стіл, стали їсти разом. А раніше – ні... У моєму дитинстві мама – це мама, а дитина – це дитина... Якщо раніше були мама й тато, і дитина, то зараз – сім'я. Всі рівні. Так, батьки старші, вони досвідченіші, вони можуть допомогти, але в принципі всі рівні» (Лариса, 34 роки).

Сучасне материнство й турботу про дітей конструйовано як «емоційно залучені» та емпатійні, насичені увагою до емоційного світу дитини: «Хай що він [син] зробить, хай що накоїть – так, його вдома, може, й насварять, але в будь-якому випадку його підтримають. Дитина повинна знати, що є люди, які... її підтримають, зрозуміють і допоможуть вибратися» (Світлана, 38 років); «Зрозуміти, поговорити, знайти ключик» (Наталія, 34 роки). Спілкування з дитиною є складником повсякденних практик піклування про неї: «Їмо й розмовляємо – як минув день, що сподобалося, що не сподобалося. Намагаємося багато спілкуватись, багато говорити, багато

розпитувати, щоб дізнатися не тільки, що робила дитина, а які при цьому емоції відчувала, щоб не пропустити якогось внутрішнього її конфлікту, того, чого вона не розуміє, або того, чого вона боїться» (Наталія, 34 роки).

Зменшення авторитарності у вихованні та діалогічність сучасних дитячо-батьківських взаємин відзначає й Марина: «Авторитарності немає... Моя мама... каже, що я дочку розбалувала. Вона каже: "Я з тобто ніколи не гралася, а ти розбалувала дочку, бо вона вимагає від тебе, щоб ти її розважала". Я намагаюся бути дочці – знаєте, зараз є таке модне слово "партнерські стосунки", дружні, тобто на рівних... Все, що я роблю, я маю їй пояснити. Зі мною так ніхто не розмовляв» (41 рік).

Утім, одна з інформанток говорить про індивідуалізованіший стиль сучасного батьківства: «Мені здавалося, що в моєму дитинстві більше проводили часу з сім'єю... Мої батьки знали про мене все фактично і могли мене зрозуміти, і знали моїх друзів, знали, де я й з ким я, і довіряли мені. То зараз більше час індивідуальних людей, індивідуальних інтересів, батьки зайнятіші... Немає цього спільного, ми навіть іноді не знаємо, що в голові в наших дітей» (Вероніка, 29 років).

На думку Ш. Гейз, сучасні методи виховання та піклування про дітей конструйовано як фінансові витратні. Цей аспект сучасного материнства актуалізують наративи деяких інформанток: «Не можу сказати, що за радянських часів любили менше... Але я скажу – зараз ми стали більше балувати їх... Дочка прийшла зі школи й сказала: "Хочу планшет за дві тисячі гривень". Так, я не можу його купити завтра, але я його куплю їй, наприклад, на день народження. Якщо тридцять дві людини в класі, й у двадцяти восьми є вже планшет, то однозначно я його куплю. Ми ним погралися буквально два місяці, ніхто ним не грається вже, але щоб дитина була, звісно, не гірша. Ця гонка постійна. Тобто різниця тільки в тому, що ми більше балуємо дітей» (Надія, 31 рік).

Соціально-економічна нерівність може спричиняти додатковий тиск на батьків і дітей: «Зараз усе змінилося. І різниця між доходами батьків

з’явилась. Як зараз дітки в школу йдуть? Раніше була форма, й усі були однакові. А зараз хтось у модних джинсах і футболці, а хтось у простих прийшов. Тому між батьками оця-от нерівність, і вони від цього всього можуть нервувати, переживати, і також діти через це можуть комплексувати» (Наталія, 34 роки).

3.2. Соціально-демографічні характеристики сучасного материнства та їх чинники

В основі трансформації демографічної поведінки знаходиться зміна ціннісних передумов укладання шлюбів, створення сім’ї та народження дітей, наслідком чого стає плюралізація моделей та форм сім’ї та батьківства. Однією з теоретичних концепцій, що пояснює ці зміни, є концепція демографічних переходів. Передумовою «другого демографічного переходу» є ціннісні зміни, а саме, зміщення цінностей у бік значущості самореалізації та самоактуалізації особистості, що розглядаються як рушійна сила змін інституту шлюбу, сімейних відносин та батьківства. На рівні демографічних індикаторів другий демографічний перехід виявляється у підвищенні середнього віку укладання шлюбу та народження дитини, збільшення народжуваності поза зареєстрованим шлюбом, збільшення частки людей, які ніколи не вступали до шлюбу та не мають дітей. У цьому пункті увагу буде зосереджено на основних соціально-демографічних тенденціях змін материнства в сучасному українському суспільстві та чинниках, що визначають ці зміни.

Індивідуалізація як передумова трансформації інституту шлюбу та практик батьківства

Від середини 1960-х років у європейських країнах дедалі очевидніше виявлялися тенденції трансформації інституту шлюбу, що стали предметом численних соціологічних і демографічних розвідок, об’єднаних концептом «другого демографічного переходу». Про зміни свідчили зниження народжуваності, відтермінування вступу в шлюб і дітонародження,

поширення консенсуальних (незареєстрованих) союзів, підвищення позашлюбної народжуваності, відкрита добровільна бездітність індивідів і партнерств. Новітні демографічні процеси, властиві західним країнам другої половини XX століття, мали місце й в Україні пізньорадянської та пострадянської доби.

Демографічна модернізація відбувається, коли змінюються об'єктивні обставини людського існування: внаслідок індустріалізації економіки по-іншому функціонують усі соціальні інститути, зокрема інститут шлюбу. В. Анурін у передмові до перекладу праці Е. Ґіденса «Трансформація інтимности: секс, любов і еротизм у сучасних суспільствах» вирізняє кілька засадничих чинників таких змін на прикладі сексуальної революції [Анурин, 2004: с. 10–11]. *По-перше*, сім'я в доіндустріальних суспільствах є насамперед господарським об'єднанням. У такій сім'ї чоловік – не просто голова, годувальник і батько, а очільник виробничого підприємства. Технологічне виробництво в індустріалізованих економіках відсунуло сім'ю від виконання виробничої функції, що неабияк відбилося на ролі чоловіка в сім'ї. *По-друге,* з переходом до індустріальної економіки жінки дедалі активніше залучаються до оплачуваної праці нарівні з чоловіками. Так вони поступово набувають економічної самостійности й незалежності, що впливає на стабільність моногамних сімей. Зрештою, як зазначають У. Бек і Е. Бек-Гернсхайм, залучення до оплачуваної зайнятості, підвищення рівня освіти й законодавчі зміни дали жінкам змогу формувати власні життєві стратегії, не залежні від одруження та чоловікової підтримки [Beck, Beck-Gernsheim, 2002: p. 90].

По-третє, в індустріальному суспільстві вперше в історії потребу мати якомога більше дітей заміняє тенденція обмежувати чисельність сім'ї, передусім унаслідок зниження рівня смертності. Свобода репродуктивного вибору, тобто реґулювання батьками кількости й термінів народження дітей, у більшості домодерних суспільств є неприйнятною, одна така заборона втрачає сенс за низької смертности. В нових обставинах усі спроби зберегти

попередні норми репродуктивної поведінки не дістають обґрунтування, тож ці норми швидко відмирають. Відтепер кожна людина, кожна подружня пара має право на «планування сім'ї», а сексуальні стосунки вже не виконують суто репродуктивної функції та набувають гедоністичного характеру (Ґіденс називає це «пластичною сексуальністю»). *По-четверте*, значно змінюється мотивація шлюбної та репродуктивної поведінки: від переважно економічних мотивів у доіндустріальних суспільствах до психологічних мотивів – у сучасних. І, *нарешті*, відбувається секуляризація, тобто послаблення впливу інституту церкви та релігійних норм на повсякденні практики людей [Анурин, 2004: с. 10–11].

Отже, трансформацію демографічної поведінки зумовлюють не лише зміни об'єктивних обставин життя внаслідок індустріалізації, а й зміни ціннісних передумов укладання шлюбів, створення сім'ї та народження дітей [van de Kaa, 1999], а також перенесення центру соціального контролю над демографічною та сімейною поведінкою людей із соцієтального на індивідуальний рівень: контроль із боку держави, церкви чи місцевої громади поступається індивідуально-сімейній формі контролю [Вишневский, 1998: с. 150].

Ці зміни пояснює, зокрема, концепція демографічних переходів. Демографічний перехід – це сукупність історичних змін, у результаті яких модернізується, раціоналізується, стає набагато ефективнішим процес поновлення людських поколінь. На думку А. Вішнєвського, це явище слід розглядати як частину загальнішого цивілізаційного переходу [Вишневский, 2011: с. 58].

Перший, «класичний», демографічний перехід відбувся з історичним зниженням смертності й народжуваності в європейських країнах, починаючи від XVIII століття[33]. Р. Лестег називає три ознаки, що свідчать про завершення переходу: зниження середнього показника народжуваності до

[33] Перший демографічний перехід триває донині в більшості країн, що розвиваються.

двох дітей на жінку, нульове зростання чисельности населення та збільшення тривалості життя до 70 і більше років [Lesthaeghe, s. a.]. На теренах сучасних пострадянських країн перший демографічний перехід мав певні особливості, адже зниження народжуваності тут почалося від вищого її рівня та пізніше порівняно з більшістю європейських країн. При цьому темпи падіння народжуваності були рекордними для Європи [Захаров, 2002].

Ціннісні зміни, а саме зростання значущості самореалізації та самоактуалізації особистости, є рушійною силою зміни інституту шлюбу і тенденцій народжуваності за концепцією *другого демографічного переходу*, яку висунули в середині 1980-х років Д. ван де Каа та Р. Лестег. На рівні демографічних індикаторів ознаками другого переходу є підвищення середнього віку укладання шлюбу та народження дитини, зростання народжуваності поза зареєстрованим шлюбом, збільшення частки людей, які ніколи не вступали в шлюб і не мають дітей [van de Kaa, 2002: p. 9–10]. На думку С. Захарова, в пострадянських країнах ознаки другого демографічного переходу почали з'являтися від середини 1990-х років: швидке зниження народжуваності в наймолодших вікових групах, відтермінування народження первістка в реальних поколіннях жінок, підвищення віку вступу в шлюб, скорочення кількости абортів на тлі зниження народжуваності у вікових групах жінок до 25 років, збільшення внеску старших вікових груп матерів у підсумкову народжуваність тощо [Захаров, 2002].

Другий демографічний перехід розпочався в 1960-х роках із низки революцій, об'єднаних концептом свободи вибору. Першу, контрацептивну, зумовив винахід ефективних засобів контрацепції. Друга, сексуальна, пов'язана зі зниженням віку першого сексуального контакту й загальною сексуальною лібералізацією. Третя, ґендерна, поставила під сумнів традиційну систему розподілу ґендерних ролей [Lesthaeghe, s. a.: p. 3].

Ван де Каа відзначає суттєві відмінності між першим і другим демографічними переходами. По-перше, головним наслідком першого переходу було зниження рівня смертності, а другого – зниження

народжуваності [van de Kaa, 2002: p. 2]. По-друге, визначальна відмінність полягає в позиції сім'ї: під час першого демографічного переходу позиції інституту сім'ї посилилась, а внаслідок другого – послабилась, що виявилося, зокрема, в зростанні кількости розлучень [van de Kaa, 2002: p. 6; Lesthaeghe, s. a.: p. 7]. Другий перехід позначився зміною змістовного наповнення шлюбу: шлюб як інститут ґарантування економічної безпеки та народження дітей уже не є універсальним і необхідним, він поступово перетворюються на засіб взаємного емоційного збагачення, на шлюб-партнерство. Принципово різними в першому та другому демографічних переходах були ціннісні складники – відповідно альтруїзм та індивідуалізм у ставленні батьків до дітей [van de Kaa, 1987: p. 5].

Витоки теорії двох демографічних переходів сягають праць з історії дитинства французького дослідника Ф. Арьєса. На його думку, зниження народжуваності під час першого демографічного переходу спричинили величезні емоційні та фінансові інвестиції в дітей. Арьєс називає цей період «епохою дитини-короля», а причини вбачає в альтруїстичних мотивах, пов'язаних із прагненням батьків забезпечити якість життя дитини. Під час другого демографічного переходу мотивацією батьківства стає потреба самореалізації, а народження дитини є вибором з-поміж інших життєвих виборів. Зосереджені на дітях альтруїстичні мотиви відступають перед значущістю діядичних подружніх стосунків, що посіли важливіше місце в житті людей [цит. за Lesthaeghe, s. a.: p. 2].

Утім, У. Бек відзначає суперечливість описаних змін. З одного боку, в сучасних суспільствах дитина стає перепоною індивідуалізації, адже обмежує можливості професійної самореалізації, надто для жінок. З іншого боку, взаємини батьків і дітей перетворюються на остаточний, незамінний, нерозривний зв'язок. Коли міжстатеві стосунки втрачають міцність, дитина мовби дістає монополію як об'єкт емоцій. Пестування дітей, «інсценування дитинства», боротьба за дітей під час розлучення – деякі симптоми нового соціокультурного статусу дитинства. «Дитина є останнім засобом проти

самотності, який дає людям змогу хоч якось надолужити зникомі можливості любові», – пише Бек [Бек, 2000: с. 177].

На думку Вішнєвського, численні спроби встановити детермінанти другого демографічного переходу, пов'язати їх зі змінами репродуктивної мотивації від економічної до психологічної, секуляризацією, індивідуалізацією, поширенням «постматеріалістичних цінностей» зрештою зводяться до пояснення того, чому люди вибудовують свої життєві траєкторії в інший спосіб, аніж раніше. Відповідь у тому, що зникли жорсткі соціальні, а передусім демографічні, вимоги до цих траєкторій. Вішнєвський наголошує на первинності демографічних змін стосовно змін економічних і соціокультурних: «Народжуваність знизилася не тому, що жінки почали навчатися, працювати, прагнути самореалізації, застосовувати сучасні протизаплідні засоби та відмовлятися навіки пов'язувати життя з неперевіреними партнерами. Навпаки, все це уможливилося завдяки тому, що відпала колишня необхідність безперервно народжувати дітей, з-поміж яких величезна частка не виживала, й перед кожною людиною відкрилася свобода індивідуального вибору, якої доти ніколи не було» [Вишневский, 2011: с. 68].

Отже, у результаті другого демографічного переходу відбувається автономізація шлюбної, сексуальної та репродуктивної поведінки, а принцип автономії обумовлює неоднозначність, ненав'язливість та гнучкість нормативної системи [Голод, 2008: с. 86]. Природу цих змін аналізують через процеси індивідуалізації, смисл яких, за З. Бауманом, полягає в звільненні індивіда від приписаної, вспадкованої та вродженої зумовленості його соціальної ролі, що є визначальною ознакою доби модерніті [Бауман, 2002: с. 181]. Індивідуалізацію тут трактовано як історичний процес, що підважує та порушує традиційний ритм життя – те, що соціологи називають «нормальною біографією» [Beck, Beck-Gernsheim, 2002: p. 88]. Біографії, тепер позбавлені зовнішнього контролю та моральних законів, стають відкритими й залежними від прийняття рішень, стають біографіями-

завданнями, «біографіями вибору» [Beck, Beck-Gernsheim, 1995: p. 5]. Чільним аспектом концепту індивідуалізації є самореалізація, вільна від впливу релігійних, ґендерних, вікових норм і соціального походження, й пов'язана з нею автономія та свобода шлюбного і репродуктивного вибору. В цьому контексті важко переоцінити значення сексуальної та контрацептивної революцій, унаслідок яких народження дитини втрачає свою біологічну обумовленість і стає предметом вибору, планування та рефлексії, перетворюється з «жіночої долі» на життєвий вибір.

Проте індивідуалізація породжує нові суперечності, нерівності та конфлікти на ґрунті розділення сфер публічного та приватного в індустріалізованих суспільствах, а також антагонізми між статями внаслідок цього розділення. Бек зауважує: «Як і суперечності між капіталом і працею, вони [антагонізми між статями] теж є продуктом і основою індустріальної системи в тому сенсі, що наймана праця передбачає хатню працю, і що сфери та форми виробництва й сім'ї в XIX столітті розділяються та створюються» [Бек, 2000: с. 162].

Можливості вибору, що їх відкриває сучасне суспільство, водночас пов'язані з примусом до цього вибору, адже в індустріальному суспільстві людині теж уготована «доля» – довічна хатня праця чи ринок праці. Бек і Бек-Гернсгайм стверджують, що обставини, які заохочують індивідуалізм, також продукують нові залежності: індивіди змушені стандартизувати свої життя [Beck, Beck-Gernsheim, 1995: p. 7]. Замість класово-культурних або сімейних біографічних ритмів з'являються інституціональні біографічні взірці: вхід і вихід із системи освіти, вхід і вихід зі сфери найманої праці. Все це, на думку Бека, відбувається й у повздовжньому розрізі біографії (дитинство, юність, зрілість, вихід на пенсію), й у повсякденному ритмі та бюджеті часу (гармонізація сімейного та професійного життя). Таке нашарування є особливо виразним у «нормальній жіночій біографії». Поки чоловіків в їхній біографії оминають сімейні події, для життя жінок властиві

суперечності між сім'єю та роботою, що породжує конфліктні напруження [Бек, 2000: с. 194–195].

Перетворення в бік збільшення ґендерної рівності, пише Бек, означають передусім перетворення на папері й у свідомості, а не в реальній поведінці: «...зі зрівнянням передумов (освітніх і правових) становища чоловіків і жінок стають дедалі нерівнішими, дедалі усвідомленішими та дедалі менш леґітимними. Розбіжності між жіночими очікуваннями рівноправності та нерівноправною реальністю, між чоловічим просторікуванням про спільність і чіплянням за давніші канони загострюються, визначаючи майбутній розвиток усім суперечливим розмаїттям своїх повсякденних форм у приватному й політичному житті. Отож ми... лишень стоїмо на порозі вивільнення зі «станових» канонів статі... Багато що свідчить, що конфлікт буде тривалим: протистояння статей визначить прийдешні роки» [Бек, 2000: с. 148].

Процеси індивідуалізації мають різне значення та різні наслідки для жінок і чоловіків, загострюють дисоціацію їхніх становищ, надто у зв'язку з народженням дітей [Бек, 2000: с. 176]. Коли немає інституційних обставин для розв'язання конфлікту «робота − сім'я», подружні пари вимушені шукати приватні розв'язання [Beck, Beck-Gerhsheim, 2002: p. 107–115], що виливається у внутрішній розподіл ризиків. Наприклад, матері, залучаючись у піклування про дітей, можуть обмежувати своє професійне зростання й так відмовляються від економічної самостійності. Внаслідок цього конфліктів у сім'ях більшає, а «шлюб, сім'я, партнерство стають місцем, де перенесені в особисту сферу суперечності всуціль модернізованого ринкового суспільства... вже неможливо компенсувати» [Бек, 2000: с. 175]. «Ця суперечність між вимогами партнерства та вимогами ринку праці могла залишатися прихованою, допоки вважалося, що для жінки шлюб означає відмову від професії, відповідальність за сім'ю та «співмобільність» під професійною зіркою чоловіка. Вона проявляється там, де обоє з подружжя

мусять або хочуть бути вільними, щоб забезпечувати собі засоби існування, працюючи наймом», – пояснює дослідник [Бек, 2000: с. 175].

Бек відзначає конфліктність індивідуалізації: «Взаємини статей у всій їхній багатогранності – робота, батьківські функції, любов, професія, політика, саморозкриття й самореалізація поруч із рештою та всупереч решті – захиталися. Можливості вибору, що виникають у шлюбних (і нешлюбних) стосунках (наприклад, відцентрова професійна мобільність подружжя, розподіл хатньої праці та догляду за дітьми, способи запобігання запліднення, сексуальність), слугують детонатором усвідомлення конфліктів. <...> Наприклад, водночас із питанням про відповідальність за дітей розв'язується й питання про професійну кар'єру подружжя, а отже, про їхню нинішню та майбутню економічну незалежність з усіма подальшими наслідками – знову ж таки, для чоловіків і жінок різними. Такі можливості рішення мають особистий та інституційний виміри. Іншими словами, брак інституційних рішень (наприклад, нестача дитячих садків і змінного робочого графіку, недостатнє соціальне забезпечення) в рази посилює приватні конфлікти, а інституційні заходи, навпаки, зменшують особисті "тертя" між статями. От чому приватні та політичні стратегії розв'язання конфліктів слід розглядати у взаємозв'язку» [Бек, 2000: с. 160–161].

Критика концепції індивідуалізації у поясненні демографічних змін пов'язана, зокрема, з її нездатністю пояснити наявність прямого зв'язку між цінностями самореалізації та репродуктивною поведінкою. Так, відносно високі показники народжуваності у Швеції, Франції та Великій Британії навряд чи свідчать про їх низьку індивідуалізованість порівняно, скажімо, з Німеччиною або іншими країнами з низькою народжуваністю [Ehrhardt, Kohli, 2011: p. 39]. Тобто концепція індивідуалізації пояснює скоріше глобальний цивілізаційний перехід від норм багатодітності до норм малодітності, радше ніж сучасні розбіжності та коливання народжуваності у різних країнах. Другий аспект критики пов'язаний з релевантністю теорії другого демографічного переходу виключно для західних країн [Клупт,

2010]. Наприклад, поширення незареєстрованих (консенсуальних) союзів не завжди пояснюється зсувом у бік постматеріалістичних цінностей. Так, показники позашлюбної народжуваності в Україні нижчі у міському населенні, де значення постматеріалістичних цінностей, можемо припустити, є вищим. Отже, хоча партнерські союзи є поширеними у різних прошарках населення, смисли цих партнерств є різними. Наприклад, незареєстрований союз у представників середнього класу може бути частиною свідомого життєвого проекту, пов'язаного з приватизацією сім'ї та батьківства, натомість у групах з обмеженим доступом до ресурсів може бути вимушеним станом, що дозволяє відкласти дороговартісну церемонію святкування весілля [Шпаковская, 2012: с. 314].

Послаблення установок на імперативність материнства: добровільна бездітність. У домодерних і ранньомодерних суспільствах народження дитини було для жінки імперативом, адже вона не могла вплинути на репродуктивний цикл, та й існувала соціокультурна заборона такого втручання. Внаслідок сексуальної революції репродуктивна поведінка звільнилася від своєї біологічної обумовленості, а індивідуалізація та «біографії вибору» як її складник [Beck, Beck-Gernsheim, 1995: p. 5] перетворили народження дитини з «жіночої долі» на предмет вибору, планування та рефлексії.

Сучасні соціологічні дослідження фіксують послаблення установок на імперативність материнства та батьківства, особливо відчутне в країнах Західної Європи, де виразнішим є другий демографічний перехід. За даними Європейського дослідження цінностей (European Values Study), від 1990 до 1999 року зменшилася кількість респондентів, які вважають життя жінки повноцінним, коли вона має дітей. Особливо виразними ці зміни є в Словаччині, Чехії та Литві: зокрема, в Литві 1990 року таку думку підтримали 88% опитаних, а 1999 року – 67%. Втім, це переконання поширене в країнах Європи доволі нерівномірно: від 94% в Угорщині до 7% у Нідерландах (при цьому відповіді чоловіків і жінок відрізняються

несуттєво) [Матрикас, 2004]. Дослідження, проведені 1999 року в Росії під керівництвом Т. Ґурко, свідчать також про послаблення установки на імперативність материнства та батьківства від покоління до покоління [Гурко, 2003: с. 52–53].

Термін «вільний від дітей» (child-free, чайлдфрі) на противагу терміну «бездітний» (childless) з'явився в англомовних студіях у 1970-х роках. Другий має негативну конотацію, оскільки частина less означає нестачу. Натомість «чайлдфрі» має радше емансипативне значення, і це поняття міцно ввійшло в україно- та російськомовну лексику на пострадянських теренах. Утім, я надаю перевагу академічнішому терміну «добровільна бездітність» (voluntary childlessness).

Феномен добровільної бездітності є відносно новим соціальним явищем, малодослідженим у пострадянських соціально-демографічних студіях – є лише кілька праць [Исупова, 2010, 2014; Вовк, 2008; Населення України, 2008: с. 42–46; Стрельник, 2012с]. Почасти появі досліджень на цю тему перешкоджає ореол «моральної паніки» довкола зниження народжуваності – варто лишень переглянути інтернет-форуми щодо «чайлдфрі» та деякі наукові статті [див., наприклад, Шаповал, 2011].

Суспільну оцінку добровільної бездітності визначає чимало як індивідуальних, так і культурних чинників. До них належать і дискурсивні приписи щодо нормативности батьківства – *пронаталістський дискурс*. За цими приписами, пари одружуються винятково з намірами народити дітей, а усі жінки мають прагнути стати матерями [Trella, 2007: p. 3]. Пронаталізм функціонує на кількох рівнях: на культурному, коли материнство сприймають як центр жіночої ідентичности; на ідеологічному, коли материнство проголошують патріотичним або національним обов'язком; і на рівні демографічної політики, коли держава прямо чи опосередковано реґулює та контролює народжуваність [Heitlinger, 1991; Park, 2002: p. 22].

Хоча добровільна бездітність є індивідуальним вибором, його досі сприймають із пересторогою. В публічному дискурсі та наукових публікаціях

її нерідко розглядають як вияви еґоїзму, безвідповідальності, ненормальності й неприродності. Переважно об'єктами звинувачень стають жінки, хоча деякі дані свідчать, що добровільна бездітність є поширенішою серед чоловіків[34]. Наприклад, А. Шаповал у статті «Чайлдфрі: новітня загроза зниження народжуваності» пише про різні мотиви й причини добровільної бездітності, але зрештою зводить їх до наслідку психологічної травми чи фізіологічної нездатності жінки народжувати: «Як правило, рішення не мати дітей формується внаслідок якоїсь психологічної травми, завданої особі в дитинстві чи зрілому віці, або через фізіологічну проблему. Величезний відсоток серед "чайлдфрі" – це жінки, які насправді не можуть мати дітей із певних фізіологічних причин... У цих жінок спрацьовує захисний механізм: вони не хочуть визнавати справжні чинники й починають казати, що діти їм взагалі не потрібні» [Шаповал, 2011]. Зауважмо, що автор не наводить даних, які би підтвердили цей висновок.

У патріархатних суспільствах материнство розглядають як ядро жіночої ідентичності, а соціокультурні приписи «імперативності материнства» діють і в сучасних західних суспільствах. Дослідники пропонують поняття «*гегемонне материнство*» на позначення таких норм – панівного соціокультурного уявлення, буцім усі жінки за своєю природою хочуть мати дітей [Arendell, 1999; Gillespie, 2003; Trella, 2007].

Щоправда, результати досліджень свідчать про послаблення установок на імперативність материнства та ба́тьківства від покоління до покоління [Гурко, 2003]. Група дослідників Інституту соціології Російської академії наук 1999 року з'ясувала, що уявлення про імперативність материнства для жінки корелюють більше з віком, ніж зі статтю. Хоч у будь-якій віковій групі частка жінок, які ствердно відповіли на запитання «Чи мусить кожна жінка стати матір'ю?», перевищує частку чоловіків, найбільше респонденток, які

[34] За даними дослідження «Євробарометр – 2011», установки на бездітність у віковій групі 18–40 років варіювалися від 7% серед чоловіків до 5,2% серед жінок [Miettinen, Szalma, 2014: p. 38].

вважають материнство обов'язком кожної жінки, представляли старше покоління, а найменше таких було в молодшій віковій групі. При цьому розбіжності у відповідях залежно від рівня освіти не були такими виразними [Гурко, 2003: с. 51–53]. Результати європейських досліджень виявляють аналогічні кореляції в інших країнах [Merz, Liefbroer, s. a.: p. 6].

У міжнародних дослідженнях феномен добровільної бездітності вивчають за трьома головними показниками: ступеня суспільної толерантності до добровільно бездітних індивідів і подружніх пар, ступеня поширеності уявлень про бездітну сім'ю як ідеальну форму сім'ї та висловлених респондентами намірів не мати дітей. Європейське соціальне дослідження (European Social Survey) 2006 року дає змогу порівняти ставлення до добровільної бездітності в країнах Європи. Поруч з індивідуальними чинниками, що визначають оцінки цього явища (стать, освіта, вік, релігійність), виявлено й чималі міжкультурні розбіжності. На них впливає, зокрема, рівень ґендерної рівності й залученості жінок у сферу оплачуваної зайнятости. В країнах із найвищими показниками ґендерної рівності (наприклад, у скандинавських) зафіксовано вищий ступінь толерантності до добровільної бездітності, ніж, скажімо, в країнах Південної чи Східної Європи. Болгарія, Україна та Росія посіли, відповідно, перше, друге й третє місця за рівнем осуду добровільної бездітності [Merz, Liefbroer, s. a.: p. 33][35].

За даними дослідження «Євробарометр – 2011», за ідеал сім'ї без дітей у різних європейських країнах висловилися від 1% до 6% населення віком 18–40 років, і ці показники майже не змінилися порівняно з даними «Євробарометра – 2006»: вони є вищими в Нідерландах, Австрії, Східній Німеччині, Швейцарії, нижчими – в Болгарії, Латвії, Литві, Чехії, Румунії, Ірландії, Франції, Естонії та Португалії [Miettinen, Szalma, 2014: p. 37]. Установку на бездітність у віковій групі 18–40 років 2011 року виказували

[35] В Україні було опитано 2 002 респондентів 2006 року.

7% чоловіків і 5% жінок, і ці показники теж лишилися майже незмінними порівняно з даними 2006 року [там само: p. 38].

За результатами цитованого українського соціально-демографічного обстеження «Сім'я і діти» 2008 року, 1,2% респондентів уважають найкращою моделлю сімейних взаємин сім'ю без дітей [Населення України, 2008: с. 43]. Що п'ятий респондент ствердно відповів на запитання, чи вважає він виправданою свідому відмову репродуктивно здорових пар від народження дітей в Україні, причому в наймолодшій групі репродуктивного віку частка таких відповідей була більшою, ніж у решті груп [там само, с. 44–45]. Частка орієнтованих на бездітність респондентів віком до 30 років вдвічі перевищувала відповідну частку опитаних віком понад 30 років (1,5% і 0,7% відповідно) [Шлюб, сім'я, 2008: с. 121]. Можна припустити, що добровільно бездітних жінок суспільство толерує набагато менше, ніж чоловіків. Однак наразі в Україні немає досліджень щодо суспільного сприйняття чоловічої та жіночої добровільної бездітності, які можуть це підтвердити чи спростувати.

Як бачимо, суспільну оцінку явища добровільної бездітності в країнах Європи, зокрема в Україні, вивчено доволі добре. Набагато складніше дослідити мотивацію добровільної бездітності. *По-перше*, більшість дослідників емпірично досліджують явище бездітности, зосереджуючись переважно на групах жінок. Чоловіки є майже виключеними з досліджень репродуктивних практик загалом і проблем добровільної бездітності зокрема. Є чимало прикладів таких досліджень в європейській і американській соціології [див., наприклад, Waren, 2008; Mencarini, Tanturri, 2009; Gore, 2002; Reich, 2008], але не в українських соціально-демографічних розвідках. Зазвичай поза фокусом аналізу залишається й діадичність прийняття рішення про народження дітей або відмову від їх народження в парі та вплив на таке рішення партнера / партнерки. Окремі дослідження виявляють, що в подружніх союзах репродуктивні рішення завжди є результатом обговорення, й навіть якщо репродуктивні установки партнерів не

збігаються, вони взаємно впливають одна на одну [Thomson, Brandreth, 1995; Fennell, 2007].

По-друге, результати кроскультурних досліджень добровільної бездітності складно порівняти через різні означення цього поняття й неоднозначність критеріїв. Деякі дослідники вважають, що для емпіричного визначення добровільної бездітності достатньо висловлених намірів не мати дітей. Але більшість науковців поділяють думку, що цей показник є хоч необхідним, але недостатнім. Натомість вони пропонують комплекс індикаторів для виокремлення групи добровільно бездітних: відсутність біологічних дітей, висловлене небажання мати дітей і збережена фертильність (природні репродуктивні можливості). Втім, зміст цих показників теж не є однозначним.

Відсутність біологічних дітей на певний момент є найнадійнішим емпіричним показником, особливо в старших вікових групах. Наприклад, за даними Євробарометру-2011, рівень бездітності серед жінок народжених у 1965-1969 роки складав менше або близько 10% в Чехії, Естонії, Угорщині, Росії, Польщі, Румунії, Португалії та близько 20% в Австрії, Італії, Фінляндії, Нідерландах та Великобританії [Miettinnen et al, 2015: p. 10-13]. *Висловлене небажання мати дітей* почасти є показником добровільної бездітності. Але слід зважати, що репродуктивні установки є динамічними та з часом можуть змінюватися. Тому для молоді цей індикатор не може надійно прогнозувати бездітність *остаточну*. Збережені репродуктивні можливості – теж проблемний критерій. По-перше, чоловік або жінка можуть бути необізнаними щодо фактичного статусу свого репродуктивного здоров'я, по-друге, навіть встановлений медичний діягноз безпліддя є певною мірою умовним. У деяких дослідженнях добровільної бездітності особливу увагу приділено групі бездітних жінок 40–44 років, які перебувають на стадії завершення репродуктивного віку. Цих жінок часто трактують як добровільно бездітних, що є не цілком обґрунтованим, адже бездітність,

навіть при збереженій природній фертильності, може бути як складником життєвої стратегії, так і наслідком життєвих обставин.

Отже, на емпіричному рівні доволі непросто виокремити групу власне добровільно бездітних. Більшість дослідників означують так респонденток і респондентів, які при збереженій фізіологічній фертильності не мають дітей і задекларували небажання мати їх у майбутньому. Хоча, знов-таки, необхідно брати до уваги умовність таких емпіричних індикаторів.

Демографічні обстеження, зосереджуючись, як уже зазначалося, переважно на жінках, поділяють бездітних жінок на тимчасово бездітних (postponers), добровільно бездітних (voluntarily childless) і недобровільно бездітних (involuntarily childless). Наприклад, у США, за результатами Національного дослідження розвитку сім'ї 2002 року, серед 61,6 мільйона жінок віком 15–44 роки 42% були бездітними: 33% – тимчасово бездітними в тому сенсі, що мали наміри народити дітей у майбутньому; 2,5% – недобровільно бездітними (через природні причини) та 6,2% були добровільно бездітними [Trella, 2007: p. 4]. Соціально-демографічний портрет добровільно бездітних у США свідчить, що здебільшого вони є добре освіченими жителями міст, нерелігійними, з відносно високим рівнем доходів [Gore, 2002; Basten, 2009: p. 7–8].

Рефлексоване та відтерміноване народження дитини як ознаки сучасного типу материнства. Сучасне життя індивідів дедалі частіше перетворюється на «проект» [Beck-Gernsheim, 2002: p. 42–63], а батьківство стає результатом індивідуального вибору жінок і чоловіків, узгодженого з іншими життєвими проектами. Рефлексованість сучасного батьківства передбачає, що індивіди та подружжя / партнери планують народження дитини, спираючись на свої життєві наміри, обираючи для цього оптимальний час, вписуючи цю подію в ті чи ті етапи свого життя – завершення навчання, досягнення матеріального добробуту, кар'єрної позиції тощо [Чернова, Шпаковская, 2010: с. 31].

Як зазначалося, індивіди та подружні пари в сучасній Україні схильні планувати народження дітей. Рефлексованість і планованість батьківства зумовлюють так зване «відтерміноване материнство / батьківство». Відтермінування (postponement) є чільною демографічною тенденцією в розвинених країнах упродовж останніх десятиліть. Життєві події жителів європейських країн на зразок залишення батьківського дому, одруження та народження дітей тепер відбуваються пізніше, ніж будь-коли доти [Billari, Liefbroer, Philipov, 2006; Billari, 2006: p. 68–72]. Наприклад, середній вік жінки, яка одружується вперше, у Швеції вже перевищив 30 років, а в більшості країн Заходу та Півдня Європи сягнув 27–28 років. У країнах Східної та Центральної Європи вікова модель шлюбности теж змінюється. В Угорщині, Хорватії, Чехії вік першого одруження для жінок перевищив 25 років, у Словенії сягнув 27 років [Швидка, 2008: с. 142]. В Україні середній вік вступу в перший шлюб теж поступово підвищується: для чоловіків він зріс від 24 років 1991-го до 27,4 року 2013-го, а для жінок, відповідно, від 21,5 до 24,9 року [Населення України, 2015: с. 58].

За даними Організації економічного співробітництва та розвитку, у 2014 році пересічний вік жінок, які народжують первістка, становив 28,5 роки. Раніше за цей вік народжують в Болгарії, Румунії, Латвії, Естонії, Польщі (25-27 років), пізніше – в Італії, Іспанії, Швейцарії, Люксембурзі, Греції (30-31 рік).[36] В Україні в середині 1990-х років 84% дітей народжували матері віком 15– 29 років, а 2007 року ця частка становила 76,8% [Населення України, 2008: с. 103]. За даними європейської порівняльної статистики, 2012 року серед 21 держави Україна посідала друге (після Молдови) місце за наймолодшим середнім віком жінок, які народжують первістків. У період від 1995 до 2012 року цей вік підвищився трохи більше, ніж на два роки: від 22,2 до 24,5 року [Aksynova, 2014: p. 60].

Суспільні оцінки явища «пізнього материнства» в європейських країнах теж різняться. Під час Європейського соціального дослідження 2012 року

[36] http://www.oecd.org/els/family/database.htm

респондентам ставили запитання: «З якого віку, на вашу думку, жінка є загалом надто старою для рішення народити дитину (незалежно від того, чи йдеться про першу дитину, чи про будь-яку з наступних)?». На думку респондентів, такий вік пересічно становив 41,6 року, варіюючись від 39,1 в Угорщині до 43,8 в Австрії. В Україні цей показник становив 42 роки [там само: p. 62–63]. Фактична частка матерів, які народжують у віці від 40 років, в Україні становила 1,6%, порівняно із 7,3% в Італії та близько 5% в Іспанії, Ірландії, Греції. Відчутно менше, ніж в інших європейських країнах, в Україні народжують і жінки віком 45–49 років – у середньому дві жінки на 10 тисяч, тоді як у Греції цей показник становить 15, в Ірландії – 13, в Італії – 11 [там само: p. 63–64].

Дослідники називають три головні передумови відтермінованого народження дітей в Європі [Billari, Liefbroer, 2006]. *По-перше*, в рамках концепції другого демографічного переходу (яку описано на початку пункту) демографічні зміни, зокрема відтермінування батьківства, розглядають як наслідок змін ціннісних. Ідеться передусім про зміцнення цінностей індивідуальної автономії та самореалізації, послаблення інституційного контролю (церкви, держави, спільноти) і зростання ґендерної рівності. *По-друге*, вирішальне значення має освіта: жінки з високим рівнем освіти стають матерями в старшому віці. За даними українських медико-демографічних обстежень 2007 року, освіченіші жінки віком 25–35 років народили первістків у середньому на два роки пізніше, ніж їхні менш освічені однолітки [Грішнова, Думанська, 2010: с. 77][37]. За результатами соціально-демографічного обстеження «Сім'я і діти» 2008 року, найважливішою причиною відтермінування народження першої дитини чи наступних дітей 47,6% респондентів віком 15–24 роки назвали «бажання завершити здобуття

[37] У дослідженні здійснено розрахунки для двох груп: жінки із середньою освітою або нижче, жінки з освітою вище середньої. Рівнів освіти не деталізовано.

освіти», а це всемеро більше, ніж у групі опитаних віком 25–34 роки [Населення України, 2008: с. 46].[38]

Третьою причиною відтермінування народження дітей є економічна та політична непевність. Цей чинник особливо важить у транзитивних економіках Центральної та Східної Європи. В більшості цих країн одразу після падіння комуністичних режимів народжуваність почала стрімко знижуватися. Зокрема, в незалежній Україні впродовж 1990–2001 років кількість новонароджених скоротилася майже на 43% [Населення України, 2008: с. 60]. У 1990-х роках середньорічні темпи зниження народжуваності в Україні були не лише найвищими в період після Другової світової війни, а й відчутно випереджали аналогічні показники в досліджуваних європейських країнах, включно з Росією, яка в останньому десятиріччі XX століття теж зазнала трансформаційної кризи [там само: с. 63]. Якщо на момент перепису населення України 1989 року на одну сім'ю з неповнолітніми дітьми припадало 1,59 дитини (1,52 в містах та 1,77 в селах), то під час перепису 2001 року – 1,44 дитини (1,34 та 1,65 відповідно) [Шлюб, сім'я, 2008: с. 19].

Тенденція поступового зростання народжуваності спостерігається в Україні від 2002 року. Демографи пояснюють її «посткризовою компенсацією»: компенсаційний приріст кількости народжених дітей зазвичай притаманний періодам стабілізації після криз [Шлюб, сім'я, 2008: с. 25], коли, можемо припустити, з поліпшенням соціально-економічного становища сім'ї починають реалізовувати відтерміновані під час кризи репродуктивні плани.

Низка досліджень у колишній Східній Німеччині, Болгарії й Угорщині виявили, що аномія, дезорієнтованість і непевність є чинниками відтермінованого дітонародження [Ranjan, 1999; Bhaumik, 2002; Philipov, Spéder, Billari, 2006]. Соціальна аномія, на думку Брієни Перелі-Гарис, може бути однією з причин стрімкого зниження народжуваності в Україні в 1990-х

[38] У джерелі відсутня інформація про ґендерні розбіжности цих установок

роках. Унаслідок соціальної аномії індивіди стають менш схильними приймати додаткові ризики, до яких належить і народження та виховання дітей. Українським високоосвіченим батькам, вважає дослідниця, властиве розвинене бажання забезпечити «якість» дітей. В обставинах аномії українці неохоче народжували дітей не конче тому, що не мали для цього ресурсів, а й тому, що відчували втрату контролю над своїм середовищем. Отже, відтерміноване батьківство є не лише відповіддю на фінансову нестабільність, а й психологічною реакцією на соціальну аномію [Perelli-Harris, 2008: p. 1153–1154].

Обстеження «Сім'я і діти» 2008 року з'ясовувало думки респондентів щодо чинників, через які сім'ї в Україні відкладають народження дітей на майбутнє.[39] Головними причинами опитувані назвали «недостатній рівень матеріального добробуту більшості населення» (73,6%) та «невирішеність житлової проблеми» (50,2%). Відповіді респондентів, які мали та не мали дітей, суттєво розбігалися. На думку респондентів із дітьми, невпевненість у майбутньому дітей є вагомішим чинником відтермінування народження, ніж нерозв'язаність житлової проблеми. Причому респонденти з однією дитиною відповідь «невпевненість у майбутньому» вказували майже нарівні з «невирішеністю житлової проблеми» (а бездітні взагалі не надавали їй пріоритетності). Зі збільшенням кількості дітей у респондентів підвищується частка тих, хто серед причин відтермінування народження дітей в Україні відзначає безробіття й інші проблеми зайнятості. З-поміж респондентів із дітьми 30–31% вважали, що відтермінування зумовлюють труднощі з поєднанням кар'єри, здобуття освіти й виконання батьківських обов'язків. З-

[39] Запитання «З чим, на вашу думку, пов'язане відкладання народження дітей в Україні?» передбачало, що респондент виказує думку-міркування щодо проблеми незалежно від його / її особистої ситуації. Щоб дізнатись, які чинники впливають на рішення сім'ї опитуваного народити дитину дещо пізніше, ставили інше запитання: «Що може спричинити відкладання народження першої / наступної дитини для вас?»

поміж респондентів, які на момент опитування не мали дітей, цей показник сягнув 38,2% [Шлюб, сім'я, 2008: с. 137–138].

Відокремлення материнства від інституту шлюбу. Унаслідок другого демографічного переходу й трансформації інституту шлюбу в другій половині XX століття автономізувалася шлюбна, сексуальна та репродуктивна поведінка, що в традиційних (домодерних) суспільствах утворювали чітку послідовність і єдність.

Батьківство, а надто материнство, відокремлюється від інституту шлюбу. Відбувається перехід від уніфікованої моделі сім'ї до плюралістичних моделей сімейних взаємин. За даними обстеження домогосподарств, яке провела Державна служба статистики України 2013 року, з обома батьками живуть 80% дітей, з одним із батьків (здебільшого з матір'ю) – 19,6% дітей, без обох батьків – 0,4% дітей [Соціально-демографічні характеристики, 2014: с. 17, 62]. Український показник дещо перевищує середній для країн Європейського Союзу, де 16,2% дітей живуть з одним із батьків. Найбільше таких дітей у Латвії (28,7%), Великобританії (24%) та Бельгії (23,6%), найменше – в Греції (4,9%), Румунії (9,4%), на Кіпрі (10,1%) [там само: с. 17].

Послаблення традиційного зв'язку шлюбної та репродуктивної поведінки найвиразніше виявляється в поширенні позашлюбних народжень, частка яких у деяких країнах Європи (Естонії, Франції, Бельгії, Словенії, Болгарії, Швеції) перевищує 50% за даними 2012-2013 років [Ґендерна рівність і розвиток, 2016: с. 42]. Народження дитини поза шлюбом може відбутися в кількох ситуаціях із різними чинниками: юридично не оформлений шлюб, що його з якоїсь причини не реєструють; незареєстрований шлюб, що розпався до народження дитини; рішення жінки народити «дитину для себе»; розлучення чи овдовіння жінки, яка чекає на дитину, тощо.

Дослідивши народжуваність і сім'ю в европейських країнах, демографи дійшли висновку, що в усіх країнах більшість дітей народжуються у

фактичному шлюбі, однак не завжди цей шлюб є юридично оформленим. Це спостереження є справедливим і для України [Населення, 2008: с. 127–128, 168]. За даними соціально-демографічного обстеження, яке провів колектив Інституту демографії та соціальних досліджень імені Птухи НАН України 2009 року, в незареєстрованих союзах на той час жили 12% пар [Сім'я та сімейні відносини, 2009: 117]. Така форма партнерства та її толерування притаманніша молоді: серед опитаних віком 15–24 роки що третій чоловік і що п'ята жінка відповіли, що живуть у незареєстрованому шлюбі [Шлюб, сім'я, 2008: 97–98].

Зростання частки дітей, народжених поза юридично оформленим шлюбом, у більшості країн Європи спостерігається від 1980-х років. Загальноєвропейську тенденцію можна простежити доволі чітко, хоча ми бачимо розмаїті картини в країнах, що неабияк різняться культурою та моделями сімейної політики. На початку XXI століття в більшості країн Південної Європи частка позашлюбних народжень становила близько 10% – у Греції, Італії, Македонії, Хорватії, на Кіпрі. Водночас у Данії, Великобританії, Латвії, Словенії, Франції, Фінляндії понад 40% дітей народжувалися поза шлюбом, а в Болгарії, Естонії, Ісландії, Норвегії, Швеції – понад половина [Населення України, 2008: с. 123–124].

Зростає також суспільне толерування рішень жінок, які хочуть виховувати дитину без батька. Особливо помітні такі зміни в Литві (від 24% респондентів, які схвалюють таке рішення, 1990 року – до 55% 1999-го) та Польщі (від 12% до 42% відповідно). Найменше суспільні оцінки змінилися впродовж означеного періоду на Мальті (15% схвалюють рішення жінки виховувати дитину без батька), в Словаччині (23%), Італії (28%), Естонії й Ірландії (по 29%), Німеччині (30%) [Матрикас, 2004].

В Україні 1991 року 11,9% усіх народжень були позашлюбними, 2014 року – 21,1% [Населення України, 2015: с. 77]. Ці показники варіюються залежно від типу поселення та регіону. Якщо в 1980-х – на початку 1990-х років частка позашлюбних народжень була вищою в сільській місцевості, то

в 1993–2003 роках – у містах, а від 2004 року сільська місцевість знову «втримує першість» [Населення України, 2008: с. 125]. Традиційно позашлюбна народжуваність є найпоширенішою на півдні країни, а для заходу не є типовою. Така територіальна диференціація спостерігається й на початку XXI століття: 2007 року в областях із найвищим рівнем позашлюбної народжуваності – Миколаївській, Кіровоградській, Херсонській – що третю дитину народила мати, яка не перебувала в зареєстрованому шлюбі; в Автономній Республіці Крим і Запорізькій області на таких матерів припадало 28–29% новонароджених; а в областях Західного регіону – Тернопільській, Львівській, Рівненській, Волинській – менше 10% [Населення України, 2008: с. 137–138].

Як саме тенденція відокремлення материнства від інституту шлюбу пов'язана з дискурсом сім'ї та батьківства в соціологічних студіях і українській соціальній політиці? Є два чільні підходи до класифікації «неблагополучних сімей», які умовно можна назвати функціональним і структурним. За функціональним підходом сімейне неблагополуччя визначають як нездатність сім'ї виконувати свої виховні функції з різних причин. Водночас надзвичайно поширеним є структурний підхід, зіпертий на визначення сімейного неблагополуччя за критерієм складу сім'ї. Наприклад, російські соціологи А. Антонов і В. Мєдков розглядають сім'ю як єдність шлюбності, батьківства та спорідненості, а «неповні сім'ї» – як уламкові утворення (або сімейні групи), тобто структури, що виникли внаслідок розпаду «повної сім'ї» з дітьми [Антонов, Медков, 1996: с. 65]. За такого підходу «неповні», а де-факто здебільшого материнські, сім'ї за умовчанням вважаються дисфункційними, а діти з таких сімей – приналежними до групи ризику, схильної до девіацій, делінквентних установок, асоціальної поведінки тощо.

Загалом стале означення «неповна» стигматизує сім'ю, вказуючи на її буцімто неповноцінність. В європейській соціології та демографії від 1980-х років упроваджено альтернативний термін «монобатьківська сім'я», щоб

уникнути амбівалентності й некоректності оцінних категорій «неповна сім'я», «роздроблена сім'я», «неповноцінна сім'я» [Ивер-Жалю, 1991]. Деякі автори українськомовних і російськомовних праць теж уживають термін «монобатьківська сім'я» [Бугрова, 1999; Заякина, 2003; Цыглакова, 2005; Ярская-Смирнова, Романов, 2004], однак в Україні він досі є маловідомим і малозастосовуваним, за кількома винятками [Коломієць, 2009; Стрельник, 2012b].

Роз'єднання біологічного та соціального материнства. Допоміжні репродуктивні технології. Одним із наслідків другого демографічного переходу є плюралізація моделей і форм сім'ї. Крім поширеного в соціальних науках і повсякденних дискурсах розподілу на так звані «повні» та «неповні» сім'ї, дослідники пропонують складнішу типологію сучасних типів сімейної структури. Н. Панкратова класифікує сім'ї за «комплектністю батьків» і наявністю між ними біологічного / соціального зв'язку (за Ґурко) та виділяє три групи типів сімей [Панкратова, 2006].

Першому типу батьківства властиве поєднання біологічного та соціального батьківства в «повних» або монобатьківських сім'ях. Є кілька підгруп «повних сімей». До *першої підгрупи* належать сім'ї, утворені в результаті першого шлюбу батьків: у таких сім'ях і мати, й батько мають із дитиною біологічний (генетичний) зв'язок і виконують стосовно неї соціальні батьківські функції. До *другої підгрупи* належать бінуклеарні сім'ї, тобто сім'ї розлучених батьків. Розлучення розриває подружні стосунки, але не завжди – батьківсько-дитячі: колишні дружина та чоловік можуть продовжувати спілкуватися одне з одним і з дітьми. До *третьої підгрупи* «повних» сімей належать зведені сім'ї – ті, в яких дружина або чоловік уже мали дитину до укладання цього шлюбу. *Монобатьківські сім'ї* поділяються на материнські та ба́тьківські, а також на утворені через народження й виховання дитини поза шлюбом або після розлучення (овдовіння). *Другий тип батьківства* – соціальний – властивий сім'ям з усиновленими дітьми, прийомним сім'ям і дитячим будинкам сімейного типу. Також його

здійснюють державні інтернатні заклади (квазібатьківство) стосовно дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. *Третій тип батьківства* – біологічний, як-от у випадках відмови матері чи батька від дитини та сурогатного материнства.

Нині можна говорити про утворення складніших типів батьківства, передусім завдяки розвитку біотехнологій і репродуктивної медицини. В січні 2017 року було повідомлено про те, що в Україні вперше народилася дитина від трьох генетичних батьків. Технологія була такою: спершу сперматозоїдами батька запліднили дві яйцеклітини – матері й донорки; потім із заплідненої материнської яйцеклітини вилучили ядро, в якому міститься генетична інформація обох батьків; це ядро вживили в яйцеклітину донорки на заміну оригінальному.[40]

У сучасній медицині застосовують кілька методів біотехнологічного підтримання запліднення, тобто допоміжних репродуктивних технологій (ДРТ): екстракорпоральне запліднення (ЕКЗ, «зачаття в пробірці»), використання донорських статевих клітин, кріоконсервація (заморожування ембріонів для використання їх у майбутньому), а також програми сурогатного материнства. Важить питання про соціокультурне значення цих технологій у творенні нових конфігурацій біологічного та соціального в материнстві. Йдеться, зокрема, про проблематизацію біологічної (генетичної) спорідненості як основи батьківства в разі донорства генетичного матеріалу чи сурогатного материнства. М. Стратерн, пробуючи аналітично означити новий тип спорідненості за участи біомедицини, пропонує концепцію *дисперсної спорідненості* між подружньою парою (чи індивідом), донором і / або сурогатною матір'ю [цит. за Ткач, 2013: с. 52]. О. Ісупова вирізняє вісім комбінацій ступеня генетичної споріднености користувачів ДРТ та їхніх

[40] «Уперше в Україні народилася дитина від трьох батьків», *Українська правда. Життя*, 17 січня 2017. – https://life.pravda.com.ua/health/2017/01/17/222161.

дітей за критеріями жіночого генетичного матеріялу, чоловічого генетичного матеріялу й «інкубатора» для виношування дитини [Исупова, 2011].

Феномен сурoґатного материнства, як зазначають дослідники, перевертає розуміння материнства як такого. До того, як з'явилися біотехнології запліднення, материнство трактували як уніфікований досвід, що, на відміну від ба́тьківства, поєднує біологічні та соціальні аспекти. Сурoґатне материнство відокремлює материнство від вагітності, в такий спосіб фраґментуючи його. Е. Раґоне в цьому контексті вирізняє три категорії матерів: біологічна мати, яка є доноркою яйцеклітини; ґестаційна мати, яка вагітніє та виношує дитину, не маючи з нею біологічної спорідненості; і соціальна мати, яка виховує дитину [Ткач, 2013].

Не заглиблюючись в аналіз активних суспільних дебатів щодо нових репродуктивних технологій, відзначу, що дискурс ДРТ є негомогенним, балансуючи між стратегіями патологізації та нормалізації. Скажімо, в релігійній, зокрема православній[41], і в консервативній риторищі ДРТ позиціоновано як загрозливі. Передусім ідеться про долю незатребуваних ембріонів і питання так званої селективної «редукції»[42], а також про неґативний вплив цих технологій на моральні основи сім'ї через розділення біологічного (генетичного) та соціального батьківства в разі використання донорського матеріялу. Особливо засуджують програму сурoґатного материнства, навіть некомерційного, як таку, що руйнує глибокий емоційний і духовний зв'язок між матір'ю та немовлям[43].

---

[41] Позиції різних релігій щодо ДРТ відрізняються. Найбільше ці технології толерує юдаїзм.

[42] Ідеться про те, що під час процедури ЕКЗ у матку «підсаджують» кілька ембріонів, щоб підвищити шанси збереження вагітности. Процедура редукції передбачає видалення одного чи кількох ембріонів, адже багатоплідна вагітність може загрожувати здоров'ю жінки та виношуванню.

[43] «ЭКО: дискуссия продолжается?», *Православие и мир*, 21 июня 2010. – www.pravmir.ru/eko-pora-menyat-vzglyad-cerkvieko-diskussiya-prodolzhaetsya.

У повсякденних дискурсах використання ДРТ, зокрема послуг сурогатних матерів, часом трактують як забаганку заможних і гіршу альтернативу всиновленню чи вдочерінню[44]. Водночас інші дискурси нормалізують використання біотехнологій запліднення. О. Ткач, провівши дискурс-аналіз матеріалів російських друкованих часописів, виявила одну зі стратегій нормалізації в суспільному дискурсі: це описи життєвих історій соціально відповідальних подружніх пар, готових розв'язувати проблему бездітності за всяку ціну та здатних пройти довгий і складний шлях до батьківства [Ткач, 2013].

Безпліддя, вагітність, пологи та піклування про дітей є надзвичайно вразливими темами, що створює сприятливий ґрунт для маркетизації (або комодифікації) материнства. Суспільство споживання передбачає експансію споживання на доти неспоживчі сфери: спорт, зовнішню привабливість, мистецтво, освіту, здоров'я. Частини тіла та сексуальні стосунки перетворюються на товари, тобто комодифікуються. Комодифікацію означують як системний процес уречевлення й екстраполяції споживчого механізму на доти неринкові царини або перетворення благ, що їх раніше не сприймали як товари, на комерційні блага, які можна обмінювати на ринку [Овруцкий, 2011: с. 129; Гопкало, 2006: с. 30].

Феномен комодифікації буває суперечливим: презентація продукту на ринку може наразитися на наявні соціокультурні уявлення про те, які блага в суспільстві можна поширювати через ринок, а які – в жодному разі. Дослідники проблематизують ці суперечності на прикладі комодифікації життєво важливих благ [Бердышева, 2012а: с. 72]. Прикладом особливо вразливих у цьому сенсі благ є тілесні товари для підтримання та подовження життя: органи, репродуктивні клітини, кров, послуги сурогатних матерів;

---

[44] Див., наприклад, обговорення на батьківському форумі Полтави: http://mama.pl.ua/index.php?showtopic=39&page=1.

блага, пов'язані з дітьми та сексуальною близькістю, різні послуги в економіці піклування [Бердышева, 2012b: с. 91–92].

Споживчі практики охоплюють чи не всі етапи репродуктивного циклу. Як зазначено вище, сучасний тип репродуктивної поведінки передбачає рефлексованість і спланованість народження дитини. В медичному дискурсі «планування вагітности» пов'язане переважно з медикалізованою підготовкою вагітности (вживання вітамінів, здоровий спосіб життя, медичні обстеження) [Тёмкина, 2013: с. 13]. Фармацевтична галузь відповідає на соціокультурні та медичні запити, пропонуючи спеціальні вітамінні комплекси для жінок, які планують вагітність. В Україні споживчий ринок для вагітних пропонує широкий вибір послуг комерційних центрів із психологічної та фізичної підготовки до пологів і батьківства. Комерціялізованими стають і пологи: через формальні (офіційні) платежі в приватних і державних пологових будинках, через неформальні (приховані) платежі [Бредникова, 2009]. Суми офіційних платежів за пологи в Україні («благодійних внесків», доплат за комфортну палату тощо) складно обчислити, адже вони варіюються залежно від реґіону, статусу клініки тощо.

Особливий розгалужений ринок наповнюють послуги центрів репродуктивної медицини. Український репродуктивний ринок, або, як його називає Поліна Власенко, «індустрія фертильності», стрімко зростає [Власенко, 2014: с. 442]. Послуги із застосуванням допоміжних репродуктивних технологій тут є переважно комерціалізованими. Станом на початок 2012 року в Україні діяли 34 клініки репродуктивної медицини, з них 6 – державні [Юзько О., Юзько Т., 2012: с. 27]. На початку 2015 року мінімальна ціна одного циклу з використанням ДРТ (зокрема запліднення in vitro) в комерційних клініках становила 20 тисяч гривень. Однак лише в 30–40% випадків перший цикл завершується вагітністю та народженням дитини. Наприклад, 2010 року в українських клініках репродуктивної медицини було розпочато 11 144 циклів ДРТ, а частка вагітностей на кожні сто циклів

становила 37,4% [там само: с. 26]. Найчастіше необхідні 3-4 спроби, причому кожну слід повністю оплатити незалежно від результату.

Державна програма репродуктивної медицини в Україні нерозвинена: на перший цикл запліднення з використанням ДРТ бюджетним коштом мають право тільки жінки з абсолютними показаннями, як-от відсутність або повна непрохідність маткових труб[45]. У дослідженні П. Власенко майже всі інформантки – клієнтки клінік репродуктивної медицини критикували українську державну програму за малу кількість циклів, корупційність і бюрократичні перепони на шляху жінок до материнства [Власенко, 2014: с. 452].

Маркетинґові технології в роботі приватних клінік репродуктивної медицини застосовують класичні прийоми просування товарів і послуг: акції, знижки, подарункові сертифікати та накопичувальні картки. Ось, наприклад, фраґмент рекламного повідомлення однієї з таких клінік: «Із 25 жовтня 2012 року всі жінки під час придбання послуг клініки на суму понад 200 гривень отримують накопичувальну карту, на яку нараховуються 30% від суми кожної покупки. Власниці накопичувальних карт моментально отримують 3–5% знижки на такі послуги, як in vitro, експертне УЗД, жіноча консультація, педіятрія, а також препарати в аптеці клініки. Крім того, всі володарки карт отримують подарунковий сертифікат на послуги клініки в день народження клієнтки». Також клініки пропонують програми «акційного» та «соціального» екстракорпорального запліднення для малозабезпечених пацієнток. Наприклад, 2012 року в одній із клінік програма «стандартного ЕКЗ» коштувала 19 950 гривень, а «соціального» – 15 450 гривень.

Очевидно, що ДРТ є високотехнологічними та витратними медичними послугами, проте сконцентрованість їх у комерційному секторі впливає на доступ до таких послуг і контроль клієнток за їх наданням. Однією з проблем

[45] Наказ МОЗ «Про затвердження Порядку направлення жінок для проведення першого курсу лікування безплідності методами допоміжних репродуктивних технологій за абсолютними показаннями за бюджетні кошти» № 579 від 29.11.2004.

маркетизації медичних галузей є інформаційна асиметрія між медиком-експертом і пацієнтом: лікар, матеріяльно зацікавлений у більших обсягах платного лікування, може маніпулювати своїм знанням та індукувати додатковий попит [Бердышева, 2012а: с. 92]. О. Брєднікова та Н. Нартова, дослідивши досвіди жінок, які лікують безпліддя в комерційних клініках Росії, виявили таку інформаційну асиметрію, а отже, вразливість клієнток.

Дослідниці зазначають, що комерційна медицина, монополізуючи ДРТ, встановлює свої правила гри: клініки визначають ціни на власний розсуд, обмежують використання інших ресурсів під час процедур – наприклад, вимагають проходити цілий комплекс діагностики тільки в них. Коли кількість додаткових платних процедур, обстежень і консультацій є невизначеною, а чіткої схеми застосування технологій із зазначенням їх вартості не складено, ДРТ вимагає від клієнток постійних фінансових вкладень. Пари не можуть заздалегідь спланувати процес, зокрема економічний складник, проте не можуть і призупинити його. Дослідниці висновують, що функціонування ДРТ лише в просторі комерційної медицини ставить жінок та їхніх партнерів у цілковито залежне становище: ціни залишаються непомірно високими, умови – неадекватними ціні, а договори – кабальними [Бредникова, Нартова, 2007: с. 174–175].

Допоміжні репродуктивні технології утворюють ґлобальний ринок. За даними дослідження Всесвітньої організації охорони здоров'я, проведеного 2010 року в 190 країнах, 1,9% жінок віком 20–44 роки були первинно безплідними, тобто нездатними народити першу дитину, 10,5% – вторинно безплідними, тобто зазнавали труднощів із народженням другої дитини. Даних щодо чоловічого безпліддя за цією методикою, заснованою на самозвітах опитуваних, не отримано. Загалом, за підрахунками фахівців

ВООЗ, у світі 48,5 мільйона пар стикаються з проблемою безпліддя, при цьому за останнє десятиріччя рівень безпліддя майже не змінився[46].

За оцінками Міжнародного комітету з моніторинґу допоміжних репродуктивних технологій, станом на 2010 рік у світі було народжено понад 3,5 мільйона дітей, зачатих за допомогою ДРТ, а 20–25 тисяч безплідних щорічно лікуються не у своїй країні [Исупова, 2012: с. 16, 6]. Нині застосування ДРТ стає ґлобальним процесом, а репродуктивна медицина – галуззю ґлобальної економіки. О. Ісупова на підставі кількох досліджень називає низку чинників розвитку ґлобального ринку ДРТ: 1) більшість населення Землі не має безкоштовного чи дешевого доступу до кваліфікованої й ефективної медичної допомоги у сфері репродуктивного здоров'я; 2) в багатьох розвинених країнах створено різні законодавчі перепони на шляху розв'язання проблем безпліддя із застосуванням ДРТ; 3) у бідних країнах величезна кількість жінок готові з економічних причин за помірну ціну продавати свою репродуктивну працю; 4) репродуктивна медицина є очевидно прибутковою тощо [Исупова, 2012].

Практики поїздок за кордон для отримання доступу до ДРТ називають по-різному: прокреативний туризм, туризм народжуваності, транснаціональне розмноження тощо. Деякі дослідники пропонують термін «репродуктивне заслання», вказуючи на вимушеність таких міґрацій. Дуже поширеним і в академічних, і в медійних текстах є поняття репродуктивного туризму, однак його критикують за відтінок легковажності, мовби йдеться про відпочинок і задоволення, тоді як бездітним парам такі поїздки завдають чималого стресу. На мою думку, найкоректнішим є термін «репродуктивні поїздки» (reproductive travelling) [Pennings, 2002] або «репродуктивні міґрації». Деякі міжнародні медичні організації використовують поняття «закордонне репродуктивне лікування» (cross-border reproductive care).

[46] «Сколько в мире бесплодных пар», *Демоскоп Weekly*, 559–560 (2013). – http://demoscope.ru/weekly/2013/0559/reprod01.php.

Отже, репродуктивні міґрації – це практики тимчасового виїзду в іншу країну задля доступу до допоміжних репродуктивних технологій. Я зосереджуся на трьох головних причинах таких міґрацій. *Перша причина* – законодавчі заборони чи обмеження на використання ДРТ у країні проживання. Юридичне реґулювання ДРТ добре розвинене в європейських країнах, проте законодавство в різних державах суттєво різниться. В низці країн такі процедури заборонено чи суттєво обмежено. Наприклад, у Бразилії й Угорщині «біологічною», тобто сурoґатною, матір'ю може бути тільки родичка «генетичних» батьків, а в Австрії, Німеччині, Італії, Франції, Швейцарії програми сурoґатного материнства є цілком забороненими. В деяких європейських країнах, як-от у Швеції та Норвегії, заборонено неанонімне донорство сперми, що помітно скорочує кількість донорів. У пострадянських країнах законодавство щодо ДРТ є доволі ліберальним. Зокрема, програми сурoґатного материнства є узаконеними в Україні, Росії, Казахстані.

Друга причина репродуктивних міґрацій – обмеження доступу до ДРТ для певних груп людей. Такі обмеження можуть бути пов'язаними з віком або шлюбним статусом охочих завагітніти. Цю ситуацію можна описати терміном «стратифікована репродукція», що позначає владні взаємини, за яких деякі категорії людей є вповноваженими народжувати й виховувати дітей, а решту позбавлено таких повноважень [Ginsburg, Rapp, цит. за Taylor, 2004: p 9].

У Бельгії, Великобританії, Фінляндії та Нідерландах методами ДРТ можуть скористатися гомосексуальні пари. Законодавство Великобританії допускає екстракорпоральне запліднення з донорством для партнерок-лесбійок: дві жінки, соціяльні матері дитини, беруть участь у зачатті дитини: одна надає яйцеклітину, яку буде запліднено за допомоги донорських сперматозоїдів, друга виношує дитину. Отже, перша буде генетичною матір'ю, а друга – біологічною.

Донедавна послугами українських сурогатних матерів могли скористатися гомосексуальні пари з-за кордону. Ситуація змінилася 2011 року, коли було внесено поправку до статті 123 Сімейного кодексу, що чітко означила подружню пару як союз чоловіка та жінки, коли йдеться про охочих застосувати ДРТ. У тексті законопроєкту зазначено, що його ухвалення забезпечить права дитини, народженої за допомоги ДРТ, на виховання в «повноцінній традиційній сім'ї»[47].

Третя причина репродуктивних міграцій – висока вартість послуг із ДРТ у деяких країнах. Країни, що розвиваються, стають привабливими для репродуктивних поїздок завдяки відносно недорогим послугам, зокрема сурогатного материнства. Однією з таких країн є Індія, що посідає перше місце у світі за кількістю клінік, які надають послуги ДРТ для іноземців, здебільшого з Північної Америки. Оскільки в США лікування вкрай дороге, американки їдуть в Індію, насамперед у пошуках дешевих послуг сурогатних матерів, а також донорок яйцеклітин. Так чинять і чимало європейських клієнток. В Індії сурогатне материнство є масовим бізнесом, адже місцеві жінки, з одного боку, часто є бідними та позбавленими перспективи вдалого працевлаштування, а з іншого боку, мають доволі традиційні погляди, тому вагітність і пологи сприймають як «природну» жіночу справу й стан. Крім того, на відміну від росіянок, українок, румунок, канадок і американок, індійські жінки «правильніше» харчуються та рідше вживають алкогольні напої [Исупова, 2012].

Так репродуктивні міграції актуалізують нові виміри соціальної нерівності. З одного боку, репродуктивні міграції сприяють соціальній рівності у сфері здоров'я: клієнт(к)и отримують доступ до послуг, якого не мають у своїй країні. Проте якщо припустити, що частка жінок, які потребують такої медичної допомоги, є приблизно однаковою в різних

[47] Проект Закону «Про внесення змін до статті 123 Сімейного кодексу України (щодо визначення батьків дитини, народженої в результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій)» № 8212 від 10.03.2011: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=39859.

країнах і регіонах, географічний розподіл ДРТ-народжуваності демонструє дуже велику нерівність у доступі до таких послуг [там само]. Найпоширенішим керунком репродуктивних поїздок для клієнток і клієнтів із розвинених країн є бідні країни, що розвиваються, тоді як самі жителі цих країн часто не мають жодної можливости отримати адекватне та доступне лікування.

Дискусії про ґлобалізацію ДРТ, зокрема сурогатного материнства, часто точаться у зв'язку з расизмом і неоколоніалізмом, адже в ґлобальному контексті користувач(к)ами послуг сурогатних матерів є здебільшого білі представниці та представники середнього класу з розвинених країн. При цьому дискурсивно відтворювано образ азійських, зокрема індійських, жінок як, з одного боку, жертв бідності, насильства й експлуатації, а з іншого – як жінок поступливих і покірних, найкращих кандидаток на ролі сурогатних матерів. Така риторика є об'єктом феміністської критики «ґестаційних контрактів» як експлуататорських і таких, що дегуманізують, фраґментують і комодифікують материнство.

3.3. Державна соціальна політика як макроструктурна умова практик материнства

У цьому підрозділі буде виявлено суперечності державної соціальної політики, що створює важливу структурну умову практик материнства, та некогерентності цієї політики соціально-демографічним та соціокультурним змінам практик сімейних відносин та материнства.

3.3.1. Суперечності державної політики підтримки материнства в контексті соціально-демографічних та соціокультурних змін материнських практик

Цей пункт дозволить виявити суперечності між означеними у попередніх пунктах соціально-демографічними та соціокультурними змінами материнських практик та сімейною політикою в сучасному українському суспільстві, яка не є когерентною цим змінам. Йдеться про зіткнення

державних політик та дискурсів сім'ї, орієнтованих на так звану «традиційну» українську сім'ю (що утворюють важливу макроструктурну умову материнських практик) та практиками приватизації та деінституціалізації сімейних відносин та батьківства [Шпаковская, 2012]. Методом дослідження є дискурс-аналіз державних документів, що визначають пріоритети політики підтримки сім'ї та материнства, а саме: Сімейного кодексу України, Кодексу законів про працю, «Стратегії демографічного розвитку України до 2015 року», «Державної програми підтримки сім'ї до 2010 року» та «Державної цільової програми підтримки сім'ї до 2016 року».

Як зазначалося у попередньому підрозділі, починаючи з середини 1960-х років у розвинених країнах все очевидніше проявляються процеси трансформації інституту шлюбу, викликані другим демографічним переходом. Проявами цих трансформацій є: відтерміноване укладання шлюбів та народження дітей, значна кількість розлучень, поширення незареєстрованих партнерств; підвищення рівня позашлюбної народжуваності; поява відкритої добровільної бездітності та інші. У цілому можна говорити про дві основні тенденції: по-перше, про автономізацію шлюбу, сексуальності і батьківства, які в доіндустріальних суспільствах утворювали сувору послідовність і єдність, та, по-друге, про процес деінституціалізації сім'ї, викликаний загальними процесами індивідуалізації. За останні 20 років в Україні, хоча і за інших соціальних умов, також відзначається стійка тенденція індивідуалізації шлюбу, сім'ї, батьківства та плюралізації їх моделей та форм: відбувається поступове підвищення віку вступу до шлюбу і народження першої (часто єдиної) дитини; незареєстровані партнерства дедалі більше толеруються суспільством на тлі поступового збільшення їх частки; зростає частка дітей, народжених поза зареєстрованим шлюбом тощо. Ці процеси створюють нові виклики для сімейної політики.

Нормативно-правове забезпечення державної сімейної політики (та політики підтримки материнства як її частини) в Україні ґрунтується на Конституції України, Сімейному кодексі України, Кодексі законів про працю, на Законах України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми», «Про охорону дитинства», «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям», «Про відпустки», «Про попередження насильства у сім'ї», «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні», «Про забезпечення рівних прав та можливостей для жінок і чоловіків», а також на «Стратегії демографічного розвитку України до 2015 року», «Державній цільовій соціальній програмі підтримки сім'ї до 2016 року», «Державній програмі із забезпечення рівних прав та можливостей жінок та чоловіків до 2016 року» та інших.

У сучасних суспільствах конфігурація відносин держави та сім'ї проблематизується з огляду на суперечності між деінституціалізацією сімейних взаємин і державними політиками інституціалізації сім'ї [Beck, Beck-Gernsheim, 2002; Шпаковская, 2012; Чернова, 2013; Чернова, Шпаковская, 2010]. Наслідком стає зіткнення політичного та приватного у сфері демографічної та сімейної політики, більш чи менш притаманне пострадянським країнам [Ловцова, 2003; Печерская, 2013; Чернова, Шпаковская, 2010; Чернова, 2013; Шпаковская, 2013; Щурко, б. д.].

Залишаючи поза увагою тривалу та складну історію державного реґулювання сімейних і ґендерних відносин у СРСР, докладно проаналізовану в багатьох працях [Темкина, Роткирх, 2002; Здравомыслова, 2003; Здравомыслова, Темкина, 2003; Здравомыслова, Темкина, 2004; Gradskova, 2007], зазначу, що перші ознаки зміни державної ідеології сім'ї в бік традиціоналізму з'явилися в СРСР на початку 1980-х років. Зміну спричинила криза ґендерного контракту «матері-працівниці», який передбачав, що жінки поєднують сімейні та виробничі функції за суттєвої державної підтримки (дитячі заклади, безкоштовна медицина, протекціонізм у сфері зайнятости) [Темкина, Роткирх, 2002; Айвазова, 2011].

Контракт «матері-працівниці» в період перебудови зазнав гострої критики з боку як лібералів, так і прибічників «традиційних цінностей», які говорили про «неефективність жіночої зайнятості». Водночас із упровадженням нових пільг і допомог, покликаних підвищити народжуваність, уперше розгорнулися публічні дебати про перевантаженість жінок сімейними та виробничими функціями, про необхідність надати жінці свободу вибору між професійною кар'єрою та сім'єю [Здравомыслова, Темкина, 2003: с. 143; Журженко, 2008: с. 86]. На думку Т. Журженко, питання «свободи вибору» було прямо пов'язаним зі скороченням попиту на робочу силу та спробами перевести радянську економіку в режим інтенсивного розвитку. Тобто розрив ґендерного контракту «матері-працівниці» став результатом радикальної реорганізації системи соціального відтворення та перерозподілу функцій між сім'єю, державою та ринком [Журженко, 2008: с. 83–84, 86].

На початку 1990-х років у незалежній Україні тема сім'ї та материнства актуалізувалася в новому контексті політичного націотворення та ринкових перетворень. Журженко зазначає, що відродження традиціоналістських цінностей так чи так супроводжувало політичні й економічні трансформації більшості посткомуністичних країн у 1990-х роках. У медіях, політичних і академічних дискусіях, документах жіночого руху тогочасної України наголошувалося на вагомості традиційних жіночих ролей дружини та матері, «традиційно міцної української сім'ї» для консолідації та відродження нації; на значущості жіночої репродуктивної функції для посилення позицій українського етносу. Тож підґрунтям соціально-політичної актуалізації теми материнства в Україні є риторика «демографічного націоналізму» (термін Ніри Юваль-Девіс): зниження народжуваності було проголошено загрозою національній безпеці [там само: с. 118–144].

Особливістю українського неотрадиціоналізму, пише Журженко, є міф про «український матріархат», покликаний дистанціювати українську ідентичність від російської. Згідно з цим міфом, у минулому українські жінки

відігравали важливі соціальні й економічні ролі, проте внаслідок російської колонізації цю перевагу було втрачено. За такою логікою, деколонізація української культури та побудова незалежної національної держави слугує інтересам жінок, створюючи політичний альянс жінок і держави на націоналістичному ґрунті [Журженко, 2008: с. 50–51, 140]. У неотрадиціоналістській риториці особливу символічну роль відведено Матері, яка уособлює духовну єдність суспільства довкола вічних цінностей національної культури, традицій і мови, тяглість поколінь і майбутнє нації [там само: с. 132]. О. Кісь уважає такі процеси закономірними: чи не кожен народ у період національного відродження звертається до жіночо-материнської символіки, втілюючи ідею патріотизму в образі Жінки-Матері [Кись, 2003; Кісь, 2006].

Від 2005 року ідеалізація минулого, надто в риториці демографічної кризи, стала наріжним каменем неотрадиціоналістського дискурсу материнства в Україні, опорою політичних дій, скерованих на реґулювання репродуктивних практик. У цьому дискурсі універсалізується єдина модель сімейних взаємин. Зокрема, Державна цільова соціальна програма розвитку сім'ї до 2016 року як (бажану) сімейну модель розглядає сім'ю, що складається з пари в зареєстрованому шлюбі та двох або більше їхніх дітей, а однією з цілей програми названо «посилення мотивації до реєстрації шлюбів» [Державна цільова, 2013].

Одним із найважливіших завдань державної сімейної політики в сучасній Україні проголошено підтримку багатодітних сімей як «основи розвитку країни», передусім у контексті державної неотрадиціоналістської риторики про необхідність стимулювати сімейну репродуктивну функцію та з огляду на панічні настрої щодо зниження народжуваності [Стрельник, 2012а, 2014а]. «Повернення до традицій» трактовано як засіб поліпшення демографічної ситуації. Наприклад, у Стратегії демографічного розвитку до 2015 року зазначено: «Метою Стратегії є поліпшення якісних характеристик життя населення та гармонізація процесів його відтворення *на основі*

відродження духовності української нації та національних традицій, відновлення сімейних цінностей, забезпечення морального здоров'я сім'ї, виховання свідомого батьківства та запобігання соціальному сирітству» [курсив мій – О. С.] [Стратегія демографічного, 2006]. Такого штибу заклики «повернутися до традицій» суперечать сучасному перебігу відтворення населення, зумовленому глибокими історичними процесами модернізації сім'ї у зв'язку з переходом від доіндустріальної до індустріальної стадії суспільного розвитку. Зниження народжуваності – явище історичне та незворотне, спричинене як соціяльно-економічною модернізацією суспільства, так і глибинними змінами в системі ціннісних орієнтацій, про що докладніше йшлося вище.

На неотрадиціоналістську риторику зіперто низку політичних ініціатив із регулювання материнства. Зокрема, депутати Верховної Ради України тричі за останні п'ять років пропонували законопроекти про заборону абортів. Перший проект ініціював націоналіст, представник партії «Батьківщина» Андрій Шкіль 2012 року[48], другий – представники партії «Свобода» Руслан Зелик і Руслан Марцінків 2013 року, пов'язавши його в пояснювальній записці зі святкуванням 1025-річчя Хрещення Русі. Автори другого законопроекту обґрунтовували необхідність заборонити аборти суб'єктністю ембріона («інтереси зачатої, але ще ненародженої дитини охороняються законом»), медичною етикою та «невтішними демографічними тенденціями» (зниженням народжуваності, поширенням безпліддя), а також міркуваннями економічного зростання та національної безпеки («ненароджені діти могли би бути майбутніми молодими працівниками, достойною заміною фахівців пенсійного віку на робочих місцях, винахідниками, платниками податків

[48] Проект Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо заборони штучного переривання вагітності (абортів), № 10170 від 12.03.2012. – http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=10170&skl=7.

тощо»).[49] Третій законопроєкт запропоновано у березні 2017 року представником «Блока Петра Порошенка» Дмитром Голубовим.[50]

Окрім того, відзначу ще кілька показових законодавчих ініціатив. Передусім це ініціатива про внесення змін до статті 167 Податкового кодексу України щодо перегляду ставки податку на доходи фізичних осіб (№ 10112 від 23.02.2012) представниці блоку «Наша Україна – Народна самооборона» К. Лук'янової та члена Партії регіонів Я. Сухого. Автори пропонували впровадити диференційоване оподаткування громадян залежно від наявности й кількости дітей. Максимальну ставку податку (на рівні 17%) пропонували встановити в разі, якщо платник податку досяг тридцятирічного віку та не має дітей (крім випадків, коли такий платник є особою з інвалідністю). Мінімальну ставку податку було запропоновано встановити на рівні 5%, якщо платник податку має п'ятьох чи більше дітей, наймолодша з яких досягла трирічного віку. Законопроект, як було заявлено, мав на меті збільшити народжуваність і подолати демографічну кризу в Україні[51]. Українські медії та експерти сприйняли законопроект надзвичайно критично, назвавши пропозицію «податком на бездітність».

Ще одним законопроектом стосовно материнства була ініціатива К. Лук'янової про внесення змін до статті 123 Сімейного кодексу України щодо визначення батьків дитини, народженої в результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій. Авторка запропонувала означувати

---

[49] Проект Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо заборони штучного переривання вагітності (абортів)», № 2646-1 від 05.04.2013. – http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=46457.

[50] Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обмежень по проведенню операцій штучного переривання вагітності (абортів) № 6239 від 27.03.2017. - http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61424

[51] Пояснювальна записка до проекту Закону «Про внесення змін до статті 167 Податкового кодексу України щодо перегляду ставки податку на доходи фізичних осіб», 23.02.2012. – http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/GF7SW00A.html.

подружжя, яке звертається по послуги ДРТ, як «чоловіка та жінку», аби послугами сурогатних матерів – громадянок України не могли скористатися іноземні громадяни, які перебувають в одностатевих шлюбах, а також реалізувати право дитини на «утримання та виховання у повноцінній традиційній сім'ї».[52] Верховна Рада ухвалила цей законопроєкт, і зміни набули чинності 2012 року.

Отже, є суперечності між процесами індивідуалізації сім'ї та дискурсами сім'ї, закріпленими в державній неотрадиціоналістській риториці. Вони впливають на ефективність сімейної політики, яку в Україні донедавна, щонайменше до 1 липня 2014 року, було фактично підмінено політикою стимулювання народжуваності (пронаталістською політикою). Пронаталістська, консервативна сімейна політика притаманна Україні, Росії та Білорусі [Журженко, 2008; Печерська, 2012; Чернова, Шпаковская, 2010; Чернова, 2010, 2013а; Щурко, б. д.], де набули поширення алармістські (панічні) настрої щодо низької народжуваності й уживано заходів зі стимулювання сімейної репродуктивної функції.

Переломним у спробах політизації материнства став 2004 рік, коли питання державної підтримки сім'ї та матеріальної допомоги матерям уперше почали активно використовувати в передвиборчій риториці. Президент України Віктор Ющенко встановив 2005 року чималу суму матеріальної допомоги у зв'язку з народженням дитини в рамках своєї передвиборчої, а згодом президентської програми «Десять кроків назустріч людям». Від 2008 року суму матеріальної допомоги диференціювали залежно від черговості народження дитини, а 2013 року вона зросла до еквівалента 3 000 євро за першу дитину, 6 000 євро за другу та 12 000 євро за третю та кожну наступну дитину. На той час це були величезні кошти: скажімо,

[52] Проект Закону «Про внесення змін до статті 123 Сімейного кодексу України (щодо визначення батьків дитини, народженої в результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій)», № 8212 від 10.03.2011. – http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=39859.

середня зарплата в Україні 2013 року становила близько 300 евро. Від 1 липня 2015 року з огляду на економічну кризу в Україні суму виплати було знижено до 41 280 гривень для кожної новонародженої дитини (наприкінці 2014 року це було близько 2 000 евро, на початку 2015-го внаслідок інфляції – 1 100 евро). Станом на початок 2015 року першу частину виплати – 10 320 гривень – виплачували одразу після народження дитини, а решту – рівними частинами по 860 гривень щомісяця впродовж наступних 36 місяців.[53]

Матеріальна допомога у зв'язку з народженням дитини корелює з *певним* підвищенням народжуваності: від 9,0 новонароджених дітей на тисячу населення 2005 року до 11,1 – 2013-го, за даними Державної служби статистики. Проте демографи критикували ці заходи пронаталістської політики як неефективні й такі, що забезпечують лише тимчасовий ефект [Шлюб, сім'я, 2008: с. 200; Думанська, 2013], а медії та експерти відзначили зростання народжуваності в «неблагополучних» сім'ях[54].

Численні дослідження впливу заходів демографічної політики на народжуваність не виявили між ними лінійного зв'язку. Наприклад, доволі високий рівень народжуваності у Франції зазвичай пояснюють впливом заходів державної сімейної політики, водночас Великобританія з близьким до Франції показником народжуваності стало належить до країн із мінімальною підтримкою сім'ї [Кайлова, 2004: с. 53]. Також немає прямого зв'язку між рівнем народжуваності й економічною активністю жінок. Наприклад, у

---

[53] У січні 2017 року до Верховної Ради України внесено законопроєкт № 5709 про наближення матеріяльного стимулювання народжуваності до попереднього рівня та диференціацію виплат залежно від черговости народження: на першу дитину – 70 460 грн, на другу – 94 850 грн, на третю й подальших – 162 600 грн: www.kadrovik01.com.ua/news/1943-qqn-17-m1-zblshennya-dopomogi-pri-narodjennya-ditini-do-70-460-grn-noviy-zakonoproekt.

[54] Див., наприклад: «Дети как средство получения денег», *Житомирська обласна суспільно-політична газета*, 15 января 2014. – http://exo.net.ua/exo/5201-2014-01-15-09-10-58.

Швеції доволі висока народжуваність спостерігається на тлі високого рівня жіночої зайнятости, зокрема матерів із дітьми.[55]

Згідно з висновками демографів, інструменти стимулювання народжуваності, від яких очікують тривалого ефекту, насправді стимулюють лише кон'юнктурну реакцію. Тобто народжуваність зростає лише впродовж кількох років, при цьому сумарні показники народжуваності в реальних поколіннях майже не змінюються [Шлюб, сім'я, 2008: с. 200; Думанська, 2013]. Коефіцієнт народжуваності в Україні дещо збільшився після впровадження матеріальної допомоги 2005 року та її підвищення 2013-го, однак цей ефект був нетривалим. За період із 2013 по 2015 роки коефіцієнт народжуваності в України знову знизився до позначки 10,7 народжених на кожну тисячу населення (діаграма 3.2).

Діаграма 3.2.

Динаміка коефіцієнту народжуваності в Україні

(кількість народжених на тисячу населення)

[Населення України, 2016: с. 39]

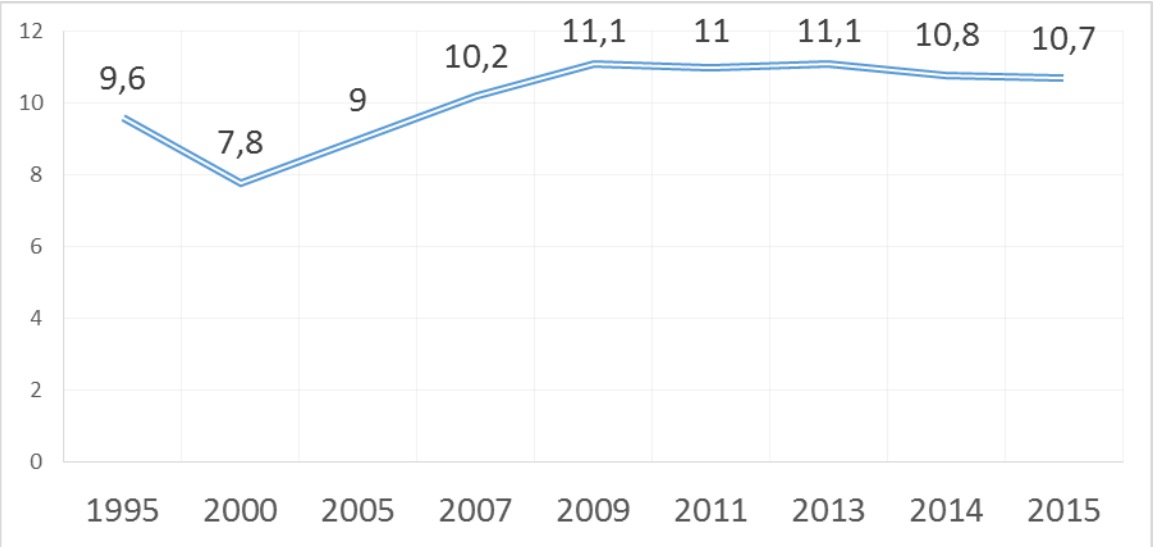

[55] За даними Організації економічного співробітництва та розвитку 2014 року: www.oecd.org/els/family/database.htm.

Дослідники також з'ясували, що народжуваність в Україні активізувалася після 2005 року не лише в результаті впровадження вагомої одноразової допомоги на дитину, а й завдяки реалізації раніше відтермінованих народжень, поліпшенню соціально-економічних умов життя населення й іншим чинникам [Думанська, 2013: с. 34]. До того ж після 2000 року народжуваність підвищилася в усіх країнах Европи, що свідчить про наявність і загальноєвропейських чинників [Крімер, 2013: с. 39].

Тож можна говорити лише про *частковий* вплив заходів демографічної політики на народжуваність. Важливіше оцінити ефективність програм підтримки сім'ї в аспекті їхнього впливу на якість життя, адже зміна демографічних показників не має бути ні метою, ні завданням сімейної політики [Козлов, 2010: с. 17]. Зокрема, розв'язання надважливої проблеми балансу сім'ї та роботи, що є засадничим у найкращих взірцях сімейних політик у державах Європи, в українських дискурсах та інструментах сімейної політики майже не актуалізоване.

Наприклад, у Державній цільовій соціальній програмі підтримки сім'ї до 2016 року одним зі шляхів розвитку сімейної політики проголошено «створення умов для формування сім'ї, орієнтованої на народження і виховання двох або більше дітей, здатної самостійно вирішувати проблеми, забезпечувати власний розвиток, брати активну участь у житті суспільства, виховувати відповідальних громадян». Жоден пункт програми не пов'язаний із проблемою балансу сім'ї та роботи. «Створення умов для сімей» передбачає впровадження педагогічних технологій із формування відповідального батьківства, зокрема через інформаційно-просвітницькі та рекламні кампанії, скеровані на підвищення престижу сім'ї, багатодітності й відповідального батьківства; підготуванням молоді до подружнього життя, підвищення рівня відповідальності батьків за утримання, виховання та розвиток дітей, їхні життя й здоров'я; навчання фахівців із підготування вагітних жінок до народження дитини та розвитку дитини раннього віку.

Однак певний поступ в актуалізації проблеми поєднання професійних і сімейних обов'язків на рівні державної політики та громадських ініціатив має місце. Державна програма забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2016 року передбачає створення належних обставин для забезпечення жінкам і чоловікам можливости суміщати трудову діяльність із сімейними обов'язками. Для цього, згідно з документом, необхідно розробити рекомендації працедавцям і профспілкам щодо забезпечення гнучких умов праці для працівників із сімейними обов'язками; розробити моделі реінтеґрації матерів і батьків у професійне життя після повернення з відпустки з догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку й апробувати таку модель на підприємствах.

Всеукраїнська громадська організація «Ліга соціальних працівників» ініціювала впровадження в 2012–2015 роках у чотирьох областях України та Києві проєкту «Знову до роботи: реінтеґрація матерів і батьків до професійного життя після відпустки по догляду за дитиною» за підтримки Представництва ЄС в Україні[56]. Партнерами проекту виступили Конфедерація роботодавців України, Міністерство соціальної політики, обласні управління праці та соціальної політики, управління у справах сім'ї та молоді, Державна служба зайнятости та центри зайнятости, профспілки. В результаті було розроблено модель сприяння реінтеґрації матерів і батьків у професійне життя після відпустки по догляду за дитиною [Модель сприяння, 2014].

Попри неабиякий поступ у законодавчому забезпеченні ґендерної рівності, низка державних документів дискурсивно відтворюють традиціоналістські уявлення про матір як єдиний суб'єкт піклування про дітей. Поруч з активізацією державної та суспільної уваги до відповідального ба́тьківства, ч

[56] http://znovudoroboty.org.ua/ua.

, проте створення обставин для поєднання батьківства зі здійсненням інших прав і обов'язків декларують тільки для дружини-матері [Сімейний кодекс України, 2002]. Подібно Стратегія демографічного розвитку до 2015 року передбачала внесення змін до законодавства про працю стосовно можливостей для *жінок*, які мають дітей, обирати зручний для себе графік роботи [Стратегія демографічного розвитку, 2006]. Такі норми не враховують потреб сімей, позбавляючи їх можливости самостійно визначати особу, яка може ефективніше виконувати функції догляду та піклування про дітей з огляду на професійну потребу батьків, оплату праці тощо.

Питання балансу професійної зайнятості й материнства час од часу актуалізується в контексті дискурсивного відтворення жіночої провини за демографічну кризу (хоча як жінки, так і чоловіки в сучасній Україні майже однаково зорієнтовані на малодітність). Наприклад, у Стратегії демографічного розвитку до 2015 року зазначено: «...процес зниження народжуваності має глобальний характер і обумовлений цілою низкою причин – економічних, соціальних, психологічних, біологічних. Це *насамперед* зміни в соціальному статусі жінки, розширення сфери її позасімейних інтересів, підвищення рівня освіти та зайнятості» [курсив мій – О. С.] [Стратегія демографічного, 2006].

Відтворення в законодавчому дискурсі традиціоналістських уявлень про материнські та ба́тьківські ролі суперечить завданням досягнення ґендерної рівності. Україна ратифікувала кілька міжнародних документів: Конвенцію ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1980), Європейську конвенцію з прав людини (переглянута, 2010), Європейську соціальну хартію (переглянута, 2006); а також низку конвенцій Міжнародної організації праці, а саме: Конвенцію № 100 про рівне винагородження чоловіків і жінок за працю рівної цінности (ратифікована 09.06.1956), Конвенцію № 103 про охорону материнства (ратифікована 11.08.1956),

Конвенцію № 111 про дискримінацію в галузі праці та занять (ратифікована 30.06.1961).

Конвенція № 156 «Про рівне ставлення й рівні можливості для трудящих чоловіків і жінок: трудящі із сімейними обов'язками», ратифікована 22 жовтня 1999 року, постановляє, що для забезпечення цілковитої рівности ставлення та можливостей для чоловіків і жінок, які працюють, необхідно надати *особам із сімейними обов'язками*, які виконують або бажають виконувати оплачувану роботу, можливість здійснювати таке своє право, не зазнаючи дискримінації, й за змогою гармонійно поєднувати сімейні та професійні обов'язки [Конвенція про рівне ставлення, 1983]. Вживання ґендерно нейтрального терміна «працівники із сімейними обов'язками», на мою думку, дає змогу уникнути відтворення ґендерних стереотипів і гнучкіше враховувати потреби сімей.

Вагомий поступ можна відзначити у зв'язку з ухваленням у першому читанні в листопаді 2015 року проекту нового Кодексу законів про працю (КЗпП)[57]. Кілька статтей чинного Кодексу відтворюють уявлення про матір як основний суб'єкт піклування про дитину. Наприклад, статті 174–186 забороняють відмовляти жінкам у прийнятті на роботу й зменшувати їм заробітну плату з мотивів, пов'язаних із вагітністю чи наявністю дітей віком до трьох років, а одиноким матерям – за наявності дитини віком до 14 років або дитини-інваліда. Водночас закон забороняє залучати вагітних і жінок із дітьми до трьох років до надурочних робіт, роботи в нічний час, у вихідні та святкові дні, а також скеровувати їх у відрядження; жінок, які мають дітей віком 3–14 років або дітей-інвалідів, можна залучати до надурочних робіт або скеровувати у відрядження тільки за їхньою згодою. Отже, низка трудових прав поширюється лише на жінок-матерів.

---

[57] Проект Трудового кодексу України № 1658 від 27.12.2014. – http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53221. Станом на 5 квітня 2017 року нову редакцію закону не було ухвалено.

У тексті проекту нового Трудового кодексу, відповідно до Конвенції Міжнародної організації праці № 156, ужито термін «працівники із сімейними обов'язками», до яких належать мати, батько, усиновлювач, опікун, піклувальник, прийомні батьки (стаття 272). На відміну від чинного закону, проект Трудового кодексу надає рівні трудові права матері та батькові двох і більше дітей. Зокрема, стаття 187 передбачає, що працівникам із сімейними обов'язками, які мають двох і більше дітей віком до 15 років або дитину-інваліда, одинокій матері, батьку, усиновлювачу, опікуну, які виховують дитину віком до 15 років, щороку надається оплачувана соціальна відпустка тривалістю десять календарних днів без урахування днів державних і релігійних свят. Стаття 39 забороняє працедавцям встановлювати випробувальний термін для вагітних жінок і для працівників із сімейними обов'язками, які мають дітей віком до трьох років.

У законопроекті змінено й статті щодо охорони праці жінок: деякі норми поширено на всіх працівників із сімейними обов'язками. Наприклад, нічні роботи заборонено тільки для вагітних жінок, наднормові – для вагітних і матерів дітей віком до трьох років (статті 130, 142). Натомість вимогу залучати до робіт у нічний час лише з письмової згоди проект поширює на працівників із сімейними обов'язками, які мають дітей віком до 15 років чи дитину-інваліда або здійснюють догляд за хворим членом сім'ї згідно з медичним висновком.

Водночас низка статтей проекту Трудового кодексу закріплюють за жінкою функції піклування про дітей, як і чинний закон. Зокрема, стаття 123 законопроекту передбачає, що працедавець зобов'язаний установити неповний робочий час за письмовою заявою вагітній жінці, *жінці, яка має дитину віком до 15 років або дитину-інваліда*, працівнику, який здійснює догляд за хворим членом сім'ї відповідно до медичного висновку, за членом сім'ї – інвалідом першої групи, а також інваліду відповідно до медичного висновку.

Деякі зміни стосовно захисту трудових прав «одиноких матерів» можуть погіршити їхнє становище. Відповідно до чинного КЗпП, «одиноких матерів» із дітьми віком до 15 років можна звільняти лише в разі повної ліквідації підприємства та з подальшим працевлаштуванням. Новий законопроект дозволяє звільняти таких матерів на загальних підставах. При цьому деякі трудові права «одиноких батьків»[58] лишаються незахищеними. Наприклад, стаття 274 законопроекту забороняє відмовляти жінкам у прийнятті на роботу й знижувати їм заробітну плату з мотивів, пов'язаних із вагітністю або наявністю дітей віком до трьох років чи дитини-інваліда, а одиноким *матерям* – за наявності дитини віком до 15 років.

Відчутний поступ у забезпеченні трудових прав працівників і працівниць із сімейними обов'язками засвідчує поява в проекті Трудового кодексу статтей щодо можливостей гнучкого робочого часу, надомної праці та самостійного планування робочого часу (статті 43, 135, 137), що може врешті сприяти поширенню окремих практики використання таких форм регулювання робочого часу та місця.

3.3.2. Батьківські відпустки та державні послуги догляду за дітьми як ресурси практик материнства

Батьківські відпустки. В сімейних політиках європейських країн є три різновиди батьківських відпусток. *Материнська відпустка* (maternity leave) – відпустка, пов'язана з вагітністю та пологами (або декретна відпустка); (paternity leave) – відпустка, яку надають батькові дитини; *батьківська відпустка* (parental leave) – ґендерно неозначені відпустки після відпусток у зв'язку з вагітністю та пологами, якими можуть скористатися й мати, й батько з можливістю розподілити їх між собою

[58] Згідно з роз'ясненням Міністерства соціяльної політики 2008 року, одиноким батьком слід уважати чоловіка, який не перебуває в шлюбі й у свідоцтві про народження дитини записаний як її батько, зокрема вдівця чи розлученого чоловіка, який виховує дитину без матері.

[Кайлова, 2005]. В Україні усталеним є термін «*відпустка з догляду за дитиною»*. Така відпустка доповнює декретну та є різновидом батьківської, а фактично материнської відпустки, адже інституційних механізмів, на кшталт шведських, які би стимулювали татів нею скористатися, українське законодавство не передбачає. Я не заглиблюватимуся в аналіз материнських відпусток, пов'язаних із вагітністю та пологами, а зосереджуся на системі батьківських відпусток як складнику інституційних умов, у яких реалізуються практики материнства в сучасному українському суспільстві.

У країнах Європи системи батьківських відпусток мають різні механізми й інструменти залежно від типу соціальної політики. Застосовуючи класичну типологію режимів держав загального добробуту Ґ. Еспінґа-Андерсена, де за критерій узято форму взаємин між державою, ринком і сім'єю [Esping-Andersen, 1990], Ж. Чернова аналізує сімейні політики, що відповідають соціяльно-демократичному, консервативному та ліберальному типам цих режимів [Чернова, 2008: с. 262–264]. *Соціально-демократична модель* сімейної політики, притаманна скандинавським країнам, передбачає широку державну підтримку сім'ї, материнства та батьківства на законодавчому рівні. Соціальну допомогу надають усім сім'ям; діють програми забезпечення ґендерної рівності як у сфері зайнятості, так і в батьківстві. Країнам із такою моделлю властивий високий рівень професійної зайнятості жінок, «дружній до сімей» ринок праці, розгалужений державний сектор сервісів догляду за дітьми (дитячих дошкільних закладів).

Консервативну модель сімейної політики, застосовувану, наприклад, у Німеччині, орієнтовано на підтримання традиційних ґендерних ролей. За такої моделі державний сектор дитячих дошкільних закладів розвинений недостатньо, держава не проводить політики щодо поєднання материнства та професійної зайнятості, можливості працювати неповний робочий день або за гнучким графіком є обмеженими. Така система підтримує тип сім'ї із «сильним годувальником» або сім'ї з чоловіком-годувальником і жінкою-домогосподинею.

Ліберальну модель засновано на мінімальному втручанні держави в приватне життя. Прикладом є сімейна політика Великобританії. Спеціальних державних програм сприяння материнству та ґендерній рівності немає, держава майже не підтримує системи дитячих дошкільних закладів. Однак, на відміну від країн із консервативною сімейною політикою, де материнство є нормативною жіночою роллю, у Великобританії багато жінок надають перевагу професійній зайнятості, відтерміновуючи народження дитини або відмовляючись від нього [Чернова, 2008: с. 262–264].

В Україні декретна відпустка триває 126 днів, або 140 днів у разі ускладнених пологів або народження кількох дітей. Відпустка з догляду за дитиною – до трьох років[59], що дорівнює найтривалішим європейським аналогам. На відміну від більшості європейських країн, в Україні батьківська відпустка не оплачується, однак донедавна для матері чи інших членів сім'ї, які доглядають дитину, була передбачена можливість працювати під час відпустки вдома або неповний робочий день зі збереженням соціальної допомоги. Від 1 липня 2014 року закон «Про запобігання фінансової катастрофи та створення передумов для економічного зростання в Україні» від 27.03.2014 до Закону «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» виплату цієї допомоги припинив (її було поєднано з виплатами у зв'язку з народженням дитини). Проте жінка чи інша особа, яка оформлює батьківську відпустку, має принаймні ґарантії збереження робочого місця на цей період. На жаль, цих законодавчих норм дотримуються не всі працедавці, а надто в приватному секторі зайнятості, про що йдеться в підрозділі 3.4.

Для батька обовязкової та оплачуваної відпустки по догляду за дитиною законодавство України не передбачає. За бажання чоловіка, дружина якого перебуває у «декреті», йому надається 14 днів неоплачуваної відпустки. В статті 18 Закону України «Про відпустки» зазначено, що «після закінчення

[59] В окремих випадках відпустка може тривати до шести років – за станом здоров'я дитини, якщо вона потребує домашнього догляду.

відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами *за бажанням жінки* їй надається відпустка для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку. Ця відпустка може бути використана повністю або частинами також батьком дитини, бабою, дідом чи іншими родичами, які фактично доглядають за дитиною, або особою, яка усиновила чи взяла під опіку дитину» [курсив мій – О. С.]. Також стаття 19 «Додаткова відпустка працівникам, які мають дітей» поширює дію на жінку, яка працює та має двох чи більше дітей віком до 15 років або дитину-інваліда, на жінку, яка всиновила дитину, одиноку мати й на батька, який виховує дитину без матері, зокрема в разі тривалого перебування матері в лікувальному закладі [Закон України «Про відпустки», 1997].

Отже, додаткову відпустку можна надавати батькові, але тільки в разі, коли мати не може виконувати доглядові функції. Натомість мати отримує її безумовно. Втім, нова редакція Трудового кодексу України, ухвалена в першому читанні в листопаді 2015 року, надає матері та батькові двох і більше дітей віком до 15 років рівні права на додаткову (соціальну) відпустку. В статті 187 законопроекту зазначено, що працівникам із сімейними обов'язками, які мають двох і більше дітей віком до 15 років або дитину-інваліда, одинокій матері, батьку, всиновлювачу, опікуну, які виховують дитину віком до 15 років, щороку надається оплачувана соціальна відпустка тривалістю десять календарних днів без урахування днів державних і релігійних свят.[60]

Станом на 2012 рік лише 2% українських татів користувалися відпусткою з догляду за дитиною[61], що може пояснити кількома причинами. По-перше, в Україні наявний суттєвий ґендерний розрив у розмірі заробітної плати жінок і чоловіків[62], тож у відпустку зазвичай іде член сім'ї, котрий

---

[60] Проект Трудового кодексу України № 1658...

[61] «Лише 2% українських чоловіків йдуть у відпустку з догляду за дитиною», *Корреспондент.net*, 8 березня 2012. – http://ua.korrespondent.net/dw/1327426-lishe-2-ukrayinskih-cholovikiv-jdut-u-vidpustku-z-doglyadu-za-ditinoyu.

[62] За даними Державної служби статистики України, 25% станом на кінець 2016 року.

заробляє менше, а це найчастіше жінка. По-друге, в Україні побутують традиційні уявлення про материнські та ба́тьківські ролі. Наприклад, 2008 року 66% опитаних були переконані, що відпустку з догляду за дитиною має брати жінка; 20% вважали, що це мають робити обоє батьків; 6% вважали, що це має робити чоловік [Ґендерні стереотипи, 2008: с. 72].

У сімейних політиках європейських країн, на відміну від України, застосовують різні інструменти стимулювання залученості чоловіків у догляд за дітьми через системи ба́тьківських відпусток. У Польщі відпустка для батька не є обов'язковою. В Німеччині, якщо обоє батьків використають відпустку, допомогу з догляду за дитиною їм виплачуватимуть два додаткові місяці – 14 замість 12 [Калабихина, Федотова, 2013: с. 117]. У Швеції від 2007 року обоє батьків мають право на відпустку: із загальної відпустки тривалістю 480 днів 60 днів є «квотою» для матері, 60 днів – для батька, решту 360 днів вони можуть вільно розподілити на власний розсуд. При цьому, якщо батько не використає відведеної для нього квоти, сім'я взагалі втрачає цей період оплачуваної відпустки (виплати становлять 90% від зарплати батька чи матері). Однак, попри сприятливі інституційні обставини, відпусткою досі користується невелика частка чоловіків. У Швеції 2007 року квоту використали 90% татів, проте 79% вільних для розподілу днів використали матері. Втім, на тлі інших європейських країн ці показники є доволі прогресивними. Наприклад, у Німеччині після впровадження «ба́тьківської квоти» нею скористалися 10,5% татів, однак лише близько 2% оформили відпустку на 12 місяців [Чернова, 2011b: с. 83–84].

Послуги догляду за дітьми. Поняття послуг догляду за дітьми охоплює весь спектр послуг державних і приватних дитячих садків, найманих працівниць (нянь, ґувернанток), груп продовженого дня в школах, а також додаткових послуг освіти й розвитку дітей (гуртки, секції, уроки репетиторів тощо). О. Сінявская й А. Сухова поділяють такі послуги на інституційні (формальні) та неформальні, здійснювані особами, які не є членами нуклеарної сім'ї. До першого типу належить догляд за дітьми, їх виховання й

розвиток у дитячих дошкільних закладах чи інших освітніх організаціях, а також надавані окремими людьми, для яких така діяльність є професією (послуги викладачів, тренерів, нянь[63]). *Інституційні послуги* можна поділити на два види: послуги з догляду за дітьми (ясла чи дитячий садок) і послуги освіти й розвитку дітей (гуртки, спортивні секції, студії, дитячі освітні центри; індивідуальні заняття з викладачами). *Неформальні послуги* з догляду за дітьми надають родичі та знайомі батьків, сусіди й інші люди, для яких це не є професією чи оплачуваною діяльністю (роботою) [Синявская, Сухова, 2009: с. 78].

Ядром системи догляду за дітьми є дошкільні навчальні заклади (ДНЗ). Порівняльний аналіз розвиненості сервісів догляду за дітьми в європейських країнах ускладнюють різні методології підрахунків. Деякі результати свідчать, що Україна належить до кластера країн із відносно невеликою часткою дітей, особливо дітей до трьох років, охоплених інституційними сервісами догляду. Згідно із Законом України «Про дошкільну освіту» та Положенням про дошкільний навчальний заклад, ДНЗ типу «ясла-садок» можуть відвідувати діти віком від двох місяців [Закон України про дошкільну освіту, 2001; Положення про дошкільний навчальний заклад, 2003], але на практиці дітей приймають у такі заклади з півторарічного віку, оскільки в дитячих садках немає приміщень і умов для перебування молодших дітей.[64]

Такі структурні обставини, тривалі батьківські відпустки та соціокультурні уявлення про те, що оптимальним віком для початку відвідування дитсадка є три роки й більше, зумовлюють низьку залученість найменших дітей до інституційних послуг догляду [Прошкова, 2013; Градскова, 2010: с. 50]. Станом на 2013 рік в Україні дитячі садки відвідували 15,3% дітей віком до трьох років: у містах і селищах міського типу – 19,8%, у

[63] Послуги няні можна, на мою думку, назвати умовно інституційними, адже діяльність няні регламентовано здебільшого на неформальних (довірчих) засадах.

[64] Див., наприклад: «Дитячі ясла у Львові: міф чи реальність», *Львівська пошта*, 25 листопада 2010. – www.lvivpost.net/suspilstvo/n/8793.

селах – 6,5% [Дошкільна освіта, 2015: с. 14]. Водночас у країнах Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) 2013 року в середньому 32,9% дітей відвідували центри денного догляду чи отримували догляд від ліцензованих нянь. Найвищі показники зафіксовано в Данії (67%), Ісландії (58%), Нідерландах (54,6%) та Норвегії (54,3%), найнижчі – у Чехії (4,3%), Польщі (9,6%), Болгарії (12,1%) (Див. таблицю А 3. Додатку А).[65]

Старші діти в Україні відвідують дитсадки набагато масовіше: 2013 року 80% дітей віком 3–5 років відвідували ДНЗ, зокрема в міських поселеннях – 91,4% , у селах – 57,1%. Найвищі показники охоплення послугами дитсадків дітей цієї вікової групи зафіксовано в Хмельницькій області – 94,5%, Сумській – 93,6%, Полтавській – 93%, Черкаській – 92,6%, Київській – 90,7% – областях. Найнижчі показники зафіксовано у Волинській – 71,1%, Одеській – 71,2%, Львівській – 68,1%, Рівненській – 67,0% та Івано-Франківській – 59,0% – областях[66] [Дошкільна освіта, 2014: с. 17].

У 1990-х роках показники охоплення дітей послугами дитячих дошкільних закладів в Україні суттєво знизилися [Дошкільна освіта, 2015: с. 14], а від 2000 року почали поступово зростати (на тлі зменшення кількости дитсадків і місць у них): від 40% 2000 року до 62% 2013-го, причому більше зростання відзначено в сільській місцевості (діаграма 3.3).

Найгострішою проблемою дитсадків у містах Україні, що неґативно відбивається на професійній зайнятості матерів, є нестача в них місць, фіксована від 2006 року. Порівняно з 2000 роком кількість дітей у ДНЗ зросла на 29,5%, а кількість місць − на 1,7%. За даними 2010 року, на 1 136 тисяч місць у дитсадках припадало 1 273 тисячі дітей, тобто 112 дітей на кожні сто місць [Нерівні можливості, 2011: с. 17]. Станом на 2014 рік у дитсадках було 1 077 тисяч місць, а відвідували їх 1 295 тисяч дітей, тобто на кожні сто місць

[65] За даними Організації економічного співробітництва і розвитку. Переглянуто 05 вересня 2016 року (http://www.oecd.org/els/family/database.htm).

припадало вже 120 дітей: у містах і селищах міського типу – 132, у селах – 94 [Дошкільні освіта, 2015: с. 7].

Діаграма 3.3.

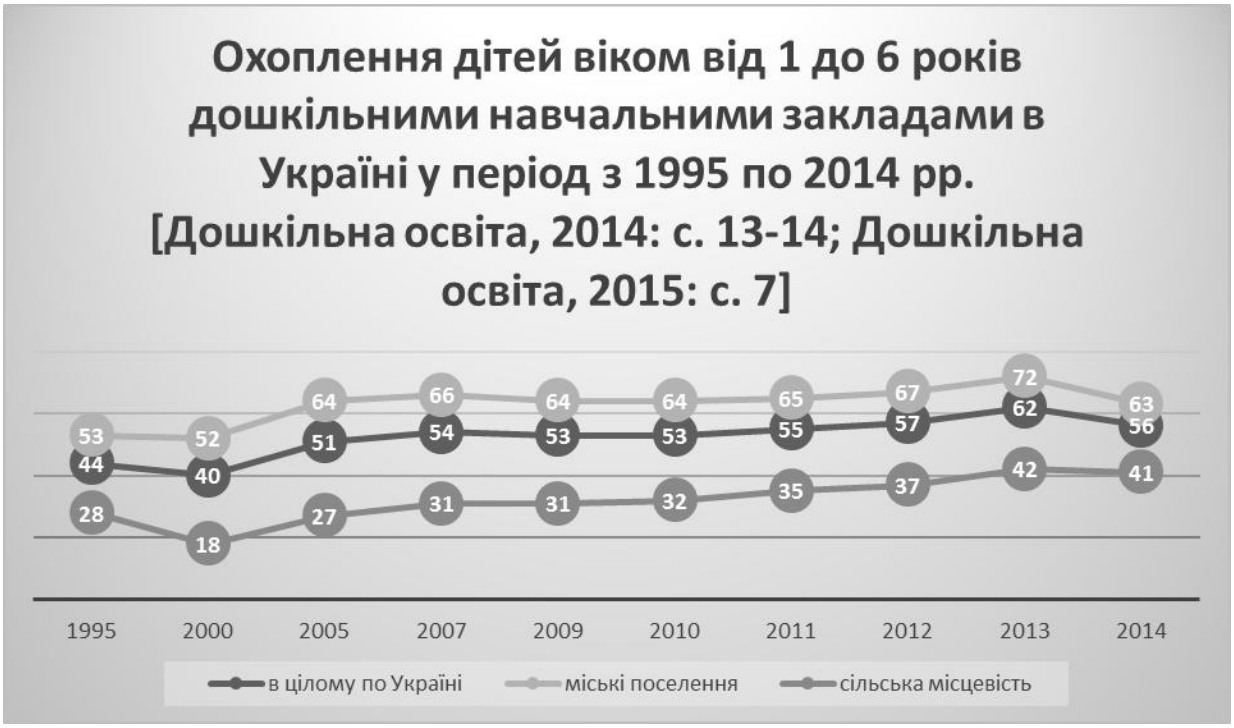

Найгострішою проблемою дитсадків у містах Україні, що неґативно відбивається на професійній зайнятості матерів, є нестача в них місць, фіксована від 2006 року. Порівняно з 2000 роком кількість дітей у ДНЗ зросла на 29,5%, а кількість місць – на 1,7%. За даними 2010 року, на 1 136 тисяч місць у дитсадках припадало 1 273 тисячі дітей, тобто 112 дітей на кожні сто місць [Нерівні можливості, 2011: с. 17]. Станом на 2014 рік у дитсадках було 1 077 тисяч місць, а відвідували їх 1 295 тисяч дітей, тобто на кожні сто місць припадало вже 120 дітей: у містах і селищах міського типу – 132, у селах – 94 [Дошкільні освіта, 2015: с. 7].

Найбільша переповненість дитсадків традиційно спостерігається в реґіонах із високою народжуваністю, однак на сьогодні й у деяких містах інших реґіонів проблема загострилася порівняно з 2012–2013 роками – ймовірно, внаслідок масштабних внутрішніх переселень через військові дії на Сході України. Наприклад, 2014 року на кожні сто місць у дитсадках у

Тернополі припадало 183 дитини, у Львові – 180, у Полтаві – 172, у Кременчуку – 168, в Одесі та Рівному – по 167, в Івано-Франківську – 162, у Хмельницькому – 160, в Ужгороді – 158. Найменш наповненими були групи дитсадків у Маріуполі (99 дітей на сто місць 2012 року, 96 – 2014-го) та в Керчі (106 дітей на сто місць 2012 року) [Дошкільна освіта, 2013: с. 41–42; Дошкільна освіта, 2015: с. 41–42].

Згідно з державною риторикою, дитячі дошкільні заклади покликані реалізовувати передусім освітні та виховні функції. В Законі України «Про дошкільну освіту» зазначено: «Основними завданнями дошкільної освіти є збереження та зміцнення фізичного, психічного і духовного здоров'я дитини, виховання любові до Батьківщини, шанобливого ставлення до родини, поваги до народних традицій і звичаїв, свідомого ставлення до себе, оточення та навколишнього природного середовища, формування особистості дитини, розвиток її творчих здібностей, набуття нею соціального досвіду тощо» [Закон України «Про дошкільну освіту», 2001].

Однак переповненість дитячих садків, коли кількість дітей у групі стає завеликою – 30 і більше осіб, а навантаження на вихователів неабияк зростає, стає на заваді реалізації освітньої функції ДНЗ. За даними експертних опитувань у рамках Комплексного дослідження стану дошкільної системи в Україні, що його провела 2013 року ВБО «Громадська соціальна рада» за підтримки міжнародного фонду «Відродження», функція дитячого садка майже цілком зводиться до нагляду за дітьми, тоді як освітня й виховна функції реалізовуються недостатньо [Комплексне дослідження, 2013: с. 68]. Це може призводити до перенесення освітніх функцій на батьків або на сектор комерційних послуг із дошкільної освіти. Ситуацію ускладнює також неузгодженість очікувань батьків і вихователів ДНЗ щодо функції дитячого садка (батьки вбачають у завданнях дитсадка переважно послуги догляду за дітьми, а не освіти), а також неузгодженість освітніх програм дошкільних навчальних закладів і початкової школи. Хоча Базовий компонент дошкільної освіти не передбачає навчання дітей у дитсадках читання й письма, батьки та

частина вихователів, за даними фокус-груп, уважають, що діти мають набути цих навичок до вступу в школу; й самі школи, особливо спеціалізовані, можуть вимагати наявности таких навичок [Комплексне дослідження, 2013: с. 62, 68].

Розв'язанню окреслених суперечностей, як і проблеми нестачі місць у державних ДНЗ, могли би сприяти приватні дошкільні заклади та послуги нянь. Проте 2013 року частка приватних дитсадків у системі освіти України сягала лише 2% від загальної кількости ДНЗ. Зокрема, в Києві цей показник становив 2,5%, у Київській області – 1% [Комплексне дослідження, 2013: с. 33]. Станом на кінець 2014 року приватні дитсадки охоплювали 1% дітей, які відвідують дитсадки різних форм власності [Дошкільна освіта, 2015: с. 39].

Незначним також є попит на послуги няні. За даними вибіркового репрезентативного опитування «Сім'я та сімейні відносини», проведеного центром «Соціальний моніторинг» та Інститутом демографії та соціальних досліджень у 2009 році, форма домашнього виховання із залученням сторонньої людини (няні) знайшла найменше прихильників серед опитаних, які мали досвід виховання дітей. Цю форму виховання як найкращу підтримали близько 4% опитаних. Найбільше опитані висловилися на користь поєднання домашнього виховання та перебування дитини неповний день у садку [Сім'я та сімейні відносини, 2009: с. 156-157].

Вкрай низький батьківський попит на комерційні послуги догляду за дітьми зумовлений кількома причинами: *по-перше*, високою вартістю; *по-друге*, недовірою до ринкових послуг, надто коли йдеться про найцінніше – дитину [Здравомыслова, 2008; Галиндабаева, 2010а]. *По-третє*, попит на послуги нянь знижують стійкі уявлення, що дитячий садок є важливим і незамінним аґентом соціалізації дитини [Стратегии родителей, 2013: с. 5–6; Собкин, Марич, 2006].

Особливо глибокими в Україні є проблеми денного догляду за дітьми окремих категорій, зокрема дітей з інвалідністю, а це, своєю чергою,

актуалізує проблему зайнятості їхніх матерів. Щороку більшає дітей із функціональними порушеннями здоров'я. Від 2003 до 2013 року чисельність дитячого населення в Україні скоротилася на 19%. Водночас кількість дітей з інвалідністю щорічно зростає на 0,5%. На початку 2014 року таких дітей було 167 059, або 2% від усього дитячого населення (8 мільйонів)[67]. В Україні затверджено програми інклюзивної освіти, але їх реалізація є суперечливою та повільною, що ускладнює повсякденні материнські практики піклування про дітей з інвалідністю. Станом на 2014 рік в українських дитсадках діяли 3 967 спеціяльних груп, на які припадало 4,9% від загальної чисельності дітей у ДНЗ [Дошкільна освіта, 2015: с. 62]. Наприклад, у Києві 2013 року лише 8 із 650 садків державного та комунального підпорядкування приймали дітей із синдромом Дауна. На кінець 2014 року частка дітей з інвалідністю становила 0,6% від загальної кількости дітей в українських ДНЗ [Дошкільна освіта, 2015: с. 28]. В Україні також діють 75 центрів денного догляду за дітьми з інвалідністю[68].

3.3. Ринок праці та сім'я як інституційні середовища практик материнства: дуальний зв'язок продуктивної та репродуктивної праці

Радянська емансипативна політика, орієнтована на продуктивну працю й чоловіків, і жінок, привела до встановлення в СРСР панівного ґендерного контракту «матері-працівниці». Ґендерний контракт – це контекстуально обумовлені, ієрархічно структуровані взірці взаємодії статей, що охоплюють інституційне забезпечення, практики та символічні репрезентації ґендерних взаємин, ролей та ідентичностей у конкретних культурно-історичних

---

[67] «В Україні щороку зростає кількість дітей з інвалідністю», *Інформаційне агентство УНІАН,* 4 грудня 2014. – www.unian.ua/society/1017747-v-ukrajini-schoroku-zrostae-kilkist-ditey-z-invalidnistyu.html.

[68] «В Україні відкрито вже 75 центрів денного догляду за дітьми-інвалідами», *Укрінформ,* 20 листопада 2013. – www.ukrinform.ua/rubric-society/1578623-v_ukraiini_vidkrito_vge_75_tsentriv_dennogo_doglyadu_za_ditmi_invalidami_1884613.html.

контекстах [Темкина, Роткирх, 2002: с. 6]. Радянський варіант ґендерного контракту матері-працівниці передбачав мобілізовані державою працю та материнство як громадянські обов'язки жінок. Офіційний контракт містив внутрішні суперечності та напруження, проте ґендерна та сімейна політика, що його формувала, загалом поширювалася на більшість радянських громадян(ок). Відповідно до правил і норм радянського суспільства, від жінок очікували поєднання виробничої діяльности з материнством. Попри те, що в різні періоди ґендерна ідеологія в СРСР змінювалася, засади ґендерного порядку та домінування такого ґендерного контракту зберігалися впродовж усієї радянської історії [Темкина, Роткирх, 2002].

Зміни пізньорадянського суспільства потягли за собою і трансформацію ґендерних відносин: держава втрачала роль монопольного аґента, що формує ґендерний контракт, частково руйнувалася система соціальної й ідеологічної підтримки материнства. Водночас контракт «матері-працівниці» підтримував культурну нормативність обов'язкового материнства та праці для жінки. Змінився зміст цього контракту: в обставинах ринкової економіки оплачувана зайнятість жінки є необхідним внеском у дохід сім'ї. Крім того, сучасна індивідуалізація, що передбачає емансипацію й автономізацію жінок, актуалізує професійну зайнятість як один із найвагоміших складників їхньої самореалізації [Темкина, Роткирх, 2002; Нартова, 2008].

За сучасного типу ґендерного контракту «матері-працівниці» ринок праці утворює найважливіший структурний контекст материнських практик. У всіх країнах Європейського Союзу рівень зайнятості жінок є нижчим, ніж рівень зайнятости чоловіків: 2012 року у віковій групі 20–64 років він становив 64,3% та 75,9% відповідно[69]. Втім, ці показники суттєво варіюються в різних країнах: від 78,3% у Швеції до 50,6% в Італії. Україна належить до кластера європейських країн із високим рівнем економічної активності

[69] За даними Європейської Комісії: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/File:Employment_rates_for_selected_population_groups,_2005-2015_(%25)_YB16_III.png.

жінок[70]: 2013 року для українських жінок працездатного віку він становив 68,5%, порівняно з 77,6% економічно активного чоловічого населення. Загальний рівень жіночої зайнятості (з урахуванням груп непрацездатного віку) становив 58,9%, що є близьким до середнього значення в країнах ЄС [Аналітичне дослідження, 2012: с. 9].

У всіх країнах Організації економічного співробітництва та розвитку рівень зайнятости жінок виразно залежить від наявності в них дітей та їх кількости. Середній показник зайнятости матерів, які мають дітей віком до 15 років, у 28 країнах ОЕСР 2013 року становив 65,8%.[71]. Найвищий рівень зайнятості матерів, за даними 2011 року, зафіксовано у Швеції (83,1%), Данії (81,9%), Словенії (79,4%), найнижчий – у Мексиці (45%), Греції (51%), Угорщині (53,8%), Туреччині (26,1%). Найбільший розрив загальних показників жіночої зайнятості і зайнятості матерів зафіксовано в Чехії (14,9%), Угорщині (16,2%) та Словаччині (14,1%). Тимчасом у Швеції, Данії, Словенії та Португалії середній рівень зайнятості матерів із дітьми віком до 15 років перевищує середній рівень зайнятості всіх жінок. В Україні рівень зайнятості матерів, які мають дітей віком до 15 років, близький до середнього показника країн ОЕСР – 66,8%, а серед усіх жінок віком 25–59 років зайнятими є 69,2% [Аналітичне дослідження, 2012: с. 141; Економічна активність, 2012: с. 55].

Показники зайнятості матерів також відчутно коливаються залежно від кількості дітей у них (табл. А.7. Додатку А). Станом на 2014 рік середній рівень зайнятості матерів однієї дитини в країнах ОЕСР становив 65,9%,

---

[70] Економічно активне населення – це населення обох статей, яке впродовж певного періоду забезпечує пропозицію робочої сили для ринкового виробництва товарів і послуг. До економічно активного населення належіть тільки ті особи, які вели економічну діяльність або шукали роботу й були готові розпочати її, тобто класифіковані як «зайняті» або «безробітні» (Методологія Державного комітету статистики, затверджена наказом № 12 від 19.01.2011: http://ukrstat.org/uk/metod_polog/metod_doc/2011/12/metod.htm).

[71] За даними ОЕСР 2013 року: www.oecd.org/els/family/database.htm.

матерів двох дітей – 65,6%, трьох і більше дітей – 51%[72]. У деяких країнах зайнятість матерів двох дітей перевищує зайнятість матерів однієї дитини, зокрема в Словенії, Фінляндії, Бельгії, Данії, Канаді. Однак у всіх країнах кількість дітей від трьох і більше є обернено пропорційною рівню зайнятості їхніх матерів. Найбільший розрив між показниками зайнятості матерів однієї дитини та матерів трьох і більше дітей зафіксовано в Болгарії (40,6%), Угорщині (36,7%), Словаччині (33,7%), Великобританії (27,6%) та Німеччині (27,4%)[73].

В Україні станом на 2011 рік розбіжність між рівнями зайнятості матерів однієї дитини та матерів трьох дітей становила 21,4%, а розбіжності рівнів зайнятості матерів однієї дитини та чотирьох і більше дітей – 30,6%. Окрім того, у 2007–2011 роках в Україні скорочувався рівень зайнятості жінок із дітьми, передусім матерів із трьома, чотирма й більше дітей (діаграма 3.4).

Діаграма 3.4.

Рівень зайнятості жінок віком 25-49 років в Україні залежно від кількості дітей у цих жінок, станом на 2011 рік, %

[Аналітичне дослідження, 2012: с. 142]

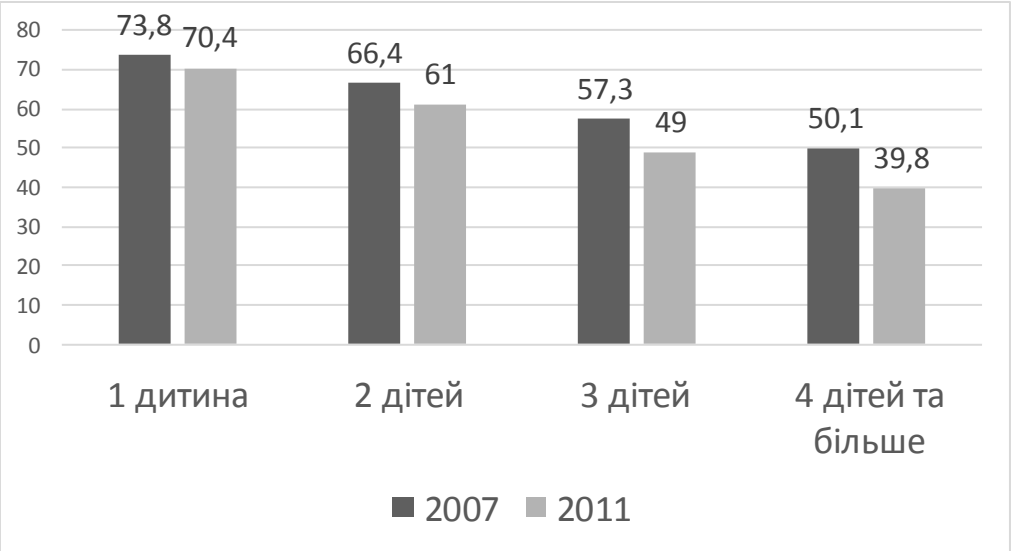

[72] Станом на 2014 рік відповідні показники Швеції були недоступними для розрахунків, однак 2011 року рівень зайнятости матерів двох дітей, як і матерів трьох і більше дітей, перевищував рівень зайнятости матерів однієї дитини (85,9%, 77% та 75,7% відповідно).

[73] Розрахунки авторки за даними ОЕСР 2014 року: www.oecd.org/els/family/database.htm.

Залучення жінок до репродуктивної праці обумовлює ґендерні розбіжності життєвих циклів, пов'язаних, зокрема, з економічною активністю та її коливаннями в різних вікових групах жінок і чоловіків. Згідно з аналізом ґендерних показників зайнятості, найбільша різниця в рівнях економічної активності має місце у віковій групі 25–34 роки. Зокрема, 2013 року найбільший розрив між цими показниками для жінок і чоловіків спостерігався у віковій групі 25–29 років (70,2% економічно активних жінок та 90,1% економічно активних чоловіків) і в групі 30–39 років (78,8% та 91,7% відповідно) (таблиця 3.1). О. Купець висновує, що молоді жінки відтерміновують вихід на ринок праці або переривають уже розпочату професійну діяльність через сімейні обов'язки. З огляду на труднощі поєднання репродуктивної та оплачуваної праці чимало жінок починають активну економічну та професійну діяльність у віці понад 30 років [Купець, 2010: с. 9]. Наприклад, 2013 року рівень економічної активності жінок у віковій групі 25–29 років становив 70,2%, у віковій групі 30–34 роки – 75,9%, у групі 35–39 років – 81,7%. При цьому рівень економічної активності чоловіків у тих самих вікових групах майже однаковий: 91%, 91,8% та 91,6% відповідно [Економічна активність, 2014: с. 57].

Таблиця 3.1.

Рівень економічної активності населення України за статтю та віковими групами у 2013 році

(у середньому за період, у % до загальної кількості населення відповідної вікової групи)[74]

	Всього	у тому числі за віковими групами, років						Працездатного віку
		15–24	25–29	30–39	40–49	50–59	60–70	
Все населення	65,0	39,3	80,8	85,2	85,8	67,1	23,8	73,1
жінки	58,9	34,0	70,2	78,8	84,0	60,9	21,4	68,5
чоловіки	71,6	44,4	91,0	91,7	87,8	74,9	27,5	77,6

74 За даними Державної служби статистики. Переглянуто 2 серпня 2015 року (https://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2013/rp/eans/eans_u/rean_rik13_u.htm).

Отже, залучення жінок до репродуктивної праці обумовлює вікові розбіжності виходу жінок і чоловіків на ринок оплачуваної праці та часто спричиняє економічну неактивність жінок, надто жінок-матерів. В Україні, за даними 2013 року, головними причинами економічної неактивності жінок були пенсійний вік (50,5% порівняно з 51,7% серед чоловіків), навчання (19,6% порівняно з 32,7% серед чоловіків), виконання сімейних, домашніх обов'язків (26% порівняно з 7,7% серед чоловіків) тощо [Економічна активність, 2014: с. 108-110]. Виконання сімейних обов'язків у структурі причин незайнятості жінок зросло від 19,6% 2005 року до 26% 2011 року (серед чоловіків – від 3,6% до 7,7% відповідно) [Економічна активність, 2012: с. 107]. За даними 2013 року, найбільше домогосподинь було у віковій групі 25–29 років – 89% економічно неактивних жінок, а також у групі 30–34 роки – 86,6% [Економічна активність, 2014: с. 109]. Найбільшою є частка домогосподинь серед жінок із повною вищою освітою – 40,2% [там само, с. 113]. Після періоду економічної неактивності й безробіття жінкам важче, ніж чоловікам, знайти роботу: це справедливо для майже всіх перехідних економік. Крім того, жінки з більшою ймовірністю залишаються економічно неактивними впродовж року чи довше [Купець, 2010: с. 16].

Одним із чинників ґендерної нерівності є ґендерна дискримінація жінок, передусім жінок-матерів, на ринку праці. Попри неабиякий поступ з ухваленням 2005 року Закону «Про рівні права та можливості жінок і чоловіків», в українському законодавстві, зокрема трудовому, досі є чинними дискримінаційні положення та статті. За результатами ґендерно-правової експертизи 38 законодавчих актів, що її здійснило 2015 року Міністерство юстиції, в десятьох документах було виявлено ґендернодискримінаційні положення. Найбільше таких статей містить Закон України «Про відпустки». Наприклад, стаття 19 надає додаткові сім днів оплачуваної щорічної відпустки окремим групам осіб, а саме жінкам, які мають двох і більше дітей віком до 15 років; жінкам, які мають дитину-інваліда; жінкам, які всиновили дитину; одиноких матерям; батькам, які виховують дітей без матері (зокрема

в разі, якщо мати перебуває в лікарні); особам, які взяли дитину під опіку. Експертиза висновує, що це й інші положення є невиправдано дискримінаційними, а натомість слід надати однакові права обом батькам – і матері, й батькові, – які мають двох чи більше дітей віком до 15 років, дитину-інваліда, тощо [На межі, 2015: с. 33–35][75].

Незважаючи на чинні законодавчі акти, що сприяють ґендерній рівності, зокрема містять статті про так звані «афірмативні дії» з охорони праці матерів, їм суперечать практики дискримінації жінок у сфері праці. Соціологічні дослідження фіксують порушення таких законодавчих норм: на співбесідах працедавці ставлять жінкам прямі запитання про сімейний стан і наявність дітей, під час працевлаштування просять розписки про те, що жінка не має наміру одружуватися та народжувати дітей упродовж певного періоду, або ж пропонують підписати недатовану заяву про звільнення на випадок вагітності тощо [Вергуленко та ін., 2013].

За даними дослідження потреб батьків під час повернення до професійної діяльності, проведеного в рамках проєкту «Знову до роботи: реінтеґрація матерів і батьків до професійного життя після відпустки по догляду за дитиною» 2013 року[76], 29,1% опитаних одержували відмови в працевлаштуванні у зв'язку з імовірністю народження дитини, вагітністю чи наявністю малої дитини; 14,7% повідомили, що їх змушували звільнятися з роботи через вагітність, народження дитини або часті лікарняні (7,6% працівниць державних і 22,1% працівниць приватних компаній)

[75] Варто зазначити, що стаття 187 проєкту нової редакції Трудового кодексу, ухваленого в першому читанні в листопаді 2015 року, надає матері та батькові рівні права на додаткову оплачувану відпустку.

[76] Опитано 1 996 осіб методом анкетування й онлайн. У вибірку ввійшли респонденти, які планують відпустку у зв'язку з вагітністю й пологами, які перебувають у відпустці у зв'язку з вагітністю чи доглядом за дитиною до трьох років (зокрема ті, які працюють і які не працюють) і респонденти, які повернулися з такої відпустки. Детальніше про вибірку дослідження див.: Дослідження потреб батьків, 2013: с. 11–14.

[Дослідження потреб батьків, 2013: с. 54–55]. Водночас 66,1% працівниць приватних і 89,8% працівниць державних компаній зазначили, що на їхніх підприємствах дотримувано законодавчої норми про збереження робочого місця на період відпустки з догляду за дитиною [Дослідження потреб батьків, 2013: с. 48].

Як виявило опитування «Дослідження участі жінок у складі робочої сили України», що його провели 2012 року фахівці Українського центру соціальних реформ, Інституту демографії та соціальних досліджень імені Птухи НАН України у співпраці із соціологічною аґенцією «Центр "Соціальний моніторинг"», працедавці неоднаково ставляться до працівників і працівниць. З-поміж опитаних працедавців 75,9% вважають, що чоловіки та жінки є нарівно «цінними» як працівники, 19% вважають «ціннішими» працівниками чоловіків, а 5,1% – жінок [Аналітичне дослідження, 2012: с. 114]. Також дослідження з'ясувало, що у великих підприємствах вияви дискримінації жінок є помітно поширенішими, ніж у малих. Зокрема, в невеликих організаціях, де працюють менше п'яти осіб, 44% жінок ніколи не стикалися з дискримінацією на робочому місці, а серед опитаних на підприємствах із понад сотнею зайнятих осіб таких було 23%. Дослідники припускають, що в малих підприємствах розвивається особливий соціально-психологічний мікроклімат, який сприяє зменшенню дискримінації [там само, с. 95–96].

Важливим чинником балансу професійних і сімейних ролей є кількість і структура робочого часу. В усіх країнах Європи жінки набагато частіше за чоловіків працюють на умовах часткової зайнятості [Drew, 2000: p. 90–93]. В Україні станом кінець 2013 року 6,8% жінок були працевлаштованими на умовах неповної зайнятості – порівняно з 5,4% від загальної кількості працівників. Цей показник коливається в різних регіонах: від 4,1% жінок у Дніпропетровській і Донецькій областях до 13,8% в Івано-Франківській області, 13,5% – в Тернопільскій, 12,7% – у Волинській [Праця в Україні, 2014: с. 95]. Середній показник часткової зайнятості жінок в Україні неабияк

поступається європейським країнам: у державах ЄС 2009 року він становив пересічно 31,5%, варіюючись від 2,7% в Болгарії, 4,7% в Словаччині, 7,5% в Угорщині до 42,9% в Австрії, 42,5% у Великобританії, 41,5% в Бельгії, 41,2% у Швеції, 45,3% в Німеччині. Рекордний рівень зафіксовано в Нідерландах, де 75,8% жінок працюють на умовах неповної зайнятості [Part time work, 2011: p. 40].

Низький рівень життя і вразливі позиції жінок, зокрема матерів, на українському ринку праці призводять до жіночої трудової міґрації. Західноукраїнський центр «Жіночі перспективи» провів 2003 року опитування заробітчан (88% опитаних – жінки), які працюють в Італії: лише 6,1% респондентів не мали дітей, 28,5 % мали по одній дитині, 46,7 % – по двоє, 8% мали трьох і більше дітей, близько 1% – чотирьох і більше дітей; 52% опитаних мають дітей віком до 16 років [Марков, 2005: с. 4]. За оцінками Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, 2009 року в Україні жили до 200 тисяч неповнолітніх, у яких один чи й обоє батьків виїхали працювати за кордон. Наприклад, обстеження в Тернополі виявило, що в 25,5% школярів хтось із батьків працював за кордоном, зокрема в 4,2% – обоє батьків. За даними органів влади Чернівецької області, 2004 року в 8% учнів батьки працювали за кордоном, а 2008 року – вже в 11%. У деяких районах області частка дітей трудових міґрантів сягала 28% [Малиновська, 2011: с. 16–17].

Ґлобальна економіка й трудові міґрації утворюють нові конфігурації сімейних взаємин – «транснаціональні» [Beck-Gernsheim, 2011; Толстокорова, 2012], або «полілокальні» сім'ї [Іванкова-Стецюк, 2011], яким властиві специфічні форми стосунків [Volodko, 2015]. Материнська ідентичність стає потужним мотиваційним стрижнем трудової міґрації, адже саме з прагнення зробити все можливе «для блага дітей» матері змушені їх залишати, нерідко з тяжкими наслідками для дитячого емоційного та соціального благополуччя. За результатами експертних інтерв'ю українська дослідниця А. Толстокорова дійшла висновку, що діти, які отримують

фінансові трансферти від батьків-міґрантів, належать до групи соціального ризику та стають об'єктами зацікавлення кримінальних угруповань, які втягують молодь в азартні ігри, вживання алкоголю й наркотиків, проституцію. Ці й інші інтерв'ю засвідчують, що досвід матерів-міґранток буває психологічно травматичним, адже часто вони вважають себе «псевдомамами», відчувають провину, надто якщо рідні діти від них відвернулися [Толстокорова, 2012].

Аналіз позиції жінок і зокрема матерів на ринку праці, звісно, буде неповним без урахування розподілу праці у сфері приватного, тобто залученості жінок у репродуктивну працю. В широкому розумінні поняття репродуктивної діяльности охоплює не лише народження та виховання дітей, а й види робіт, пов'язані з відтворенням поколінь, підтриманням життєдіяльности сім'ї: хатню роботу, піклування про дітей, хворих і літніх членів родини, придбання товарів повсякденного вжитку тощо. Продуктивна та репродуктивна праця жінок є взаємозалежними: залучення жінки в репродуктивну працю обмежує її шанси на ринку оплачуваної праці, водночас обмежені можливості для жінок на ринку праці обумовлюють більше їх залучення в працю репродуктивну.

Європейське соціальне дослідження п'ятої хвилі, проведене 2010 року, виявило, що в багатьох країнах Європи завантаженість домашньою працею жінок віком 20–49 років, які перебували в шлюбі, мали дітей і були зайняті оплачуваною діяльністю поза домом, перевищувала 20 годин на тиждень. За результатами Європейського дослідження якості життя 2011 року, жінки витрачають у середньому 30 годин на тиждень на піклування про дітей і 16 годин – на хатню роботу (чоловіки – 17 та 10 годин відповідно) [Quality of life, 2012: p. 57]. Найбільше часу присвячують піклуванню про дітей жінки у Великобританії (47 годин) і в Ірландії (44 години), тоді як середній показник у країнах ЄС становить 28 годин на тиждень [Quality of life, 2012: p. 58].

Лідеркою за кількістю годин, що їх витрачають жінки на хатню роботу (без урахування піклування про дітей), за даними Європейського соціального

дослідження 2010 року, стала Україна. За його результатами, в середньому заміжні українські жінки витрачали на буденну хатню працю 24,6 години на тиждень. Високі показники зафіксовано також у Польщі (23,8), Словаччині (23,1) та Греції (22,9). У країнах Північної Європи заміжні жінки витрачали на хатню працю набагато менше часу: в Норвегії – в середньому 12,8 години на тиждень, у Данії – 14,6, у Швеції – 15,2. Зауважу, що українські чоловіки теж витрачали на домашню роботу в середньому найбільше часу порівняно з іншими європейськими країнами – 14,5 години на тиждень. Різниця між середніми показниками часових витрат для чоловіків і жінок виявилася доволі суттєвою – 10 годин, хоча в Німеччині, Швейцарії та Чеській Республіці така різниця була ще більшою – 12–13 годин, а в Греції – 16,7 години [Аксьонова, 2013: с. 129].

За даними соціологічного опитування «Дослідження участі жінок у складі робочої сили України», понад три чверти одружених жінок повідомили, що саме вони здебільшого виконують у своєму домогосподарстві прибирання (78,4% респонденток) і приготування їжі (75,3%). Близько двох третин із-поміж жінок, чиї діти або члени родини потребують постійного догляду, відповіли, що піклування про таких осіб належить до їхніх обов'язків. Більшість респонденток стверджували, що в сім'ях саме вони відповідають за придбання продуктів і товарів повсякденного вжитку. Доволі мала частка одружених жінок повідомили, що окремі роботи в домогосподарстві виконують рівною мірою обоє з подружжя (від 7% до 27% залежно від виду хатньої роботи). Насамперед ішлося про придбання продуктів і товарів повсякденного вжитку, виховання дітей і піклування про непрацездатних членів родини. Лише кілька відсотків респонденток зазначили, що такі обов'язки в їхніх сім'ях переважно виконують чоловіки. Єдиним різновидом хатньої праці, що залишається «чоловічою справою» в більшості українських домогосподарств, є дрібні ремонтні роботи, про що повідомили понад половина опитаних жінок [Аналітичне дослідження, 2012: с. 82–83].

Практики розподілу хатньої праці є обумовленими та підкріплюваними суспільними очікуваннями. За результатами дослідження, яке провела 2015 року в Україні соціологічна група «Рейтинг» на замовлення аналітичного центру «Rating Pro», 43% чоловіків і 24% жінок погодилися з тезою, що «жінка не повинна обтяжувати чоловіка хатніми справами». Це твердження очікувано дістало високу підтримку респондентів старшого покоління, а також осіб із малозабезпечених прошарків населення; натомість скепсис щодо нього зростає з підвищенням рівня освіти питаних. Лише 28% чоловіків та 36% жінок уважають, що «жінка в будь-який момент може знехтувати домашніми обов'язками та зайнятися власними справами». Консервативнішими у схваленні цієї тези були респонденти старших вікових груп і респонденти, які мають дітей[77].

С. Аксьонова проаналізувала часові витрати на оплачувану та хатню працю у Великобританії, Франції та Німеччині на основі даних Європейського соціального дослідження 2010 року та дійшла висновку: що більше жінка залучена до оплачуваної праці, то менше годин вона витрачає на хатню роботу. Це підтверджує теорію раціоналізації та доступності часу, згідно з якою розподіл домашньої праці є раціонально обумовленим відповідно до наявності в конкретного члена сім'ї обсягу часу, необхідного для виконання хатньої роботи. Жінки можуть зменшувати витрати часу на хатню працю, делегуючи частину завдань іншим учасникам домогосподарства чи залучаючи зовнішні ресурси (наприклад, комерційні послуги), а також завдяки зниженню рівня вимог (стандартів) до якості виконання домашньої роботи. Однак аналіз опитувань, проведених в Україні, виявив доволі несподівані результати, що не узгоджуються з теорією доступності часу.

Аксьонова з'ясувала, що українські жінки, чия зайнятість на ринку праці

---

[77] Опитано 1 800 респондентів. Помилка репрезентативности – не більше 2,4%: http://ratingpro.org/ru/research/gendernye_roli_i_stereotipy_v_ukraine.html.

перевищувала зайнятість їхніх чоловіків, також витрачали найбільше часу на домашню працю, а жінки, менш активні в оплачуваній трудовій сфері, були менш активними й у виконанні хатніх справ. За даними дослідження, в Україні жінки віком 20–49 років, які перебували в шлюбі, мали дітей і були зайняті оплачуваною діяльністю менше 35 годин на тиждень, на домашню роботу витрачали в середньому 17,3 години на тиждень. Водночас жінки, які щотижня приділяли оплачуваній роботі 35–40 годин, на хатню роботу витрачали 22,4 години на тиждень. Ще більше часу витрачали на домашню працю жінки, зайняті оплачуваною роботою 41–49 годин на тиждень, – близько 30 годин щотижнево. Отже, для більшости українських жінок важливо бути успішними і в професійній діяльності, й у домашній сфері, висновує Аксьонова [Аксьонова, 2013: с. 131–132].

Утім, варто зважати на обмеженість таких висновків. Скажімо, Д. Судин, аналізуючи результати Європейського дослідження 2011 року, припускає, що чоловіки та жінки в різні способи оцінюють тривалість хатньої роботи, яку виконують вони особисто та їхні партнер(к)и. Проте в такому разі «хибні» відповіді теж є важливим дослідницьким результатом, адже дають змогу зрозуміти важливу особливість сприймання хатньої роботи чоловіками та жінками. Розбіжностями чоловічих і жіночих оцінок щодо кількості годин, витрачених на хатню роботу, можна пояснити ситуацію, коли свій внесок і внесок партнера чи партнерки в хатню роботу респонденти або недооцінюють, або переоцінюють, або те й те одночасно [Судин, 2015].

Надмірне навантаження жінок хатньою роботою додатково обтяжено тим, що в українському суспільстві немає традицій використання оплачуваних послуг у побуті домогосподарства, дуже поширених у розвинених країнах Європи. Дослідження участі жінок у складі робочої сили України 2012 року виявило, що більшість респонденток ніколи не користуються платними послугами з виконання окремих видів хатньої роботи та піклування про непрацездатних членів родини. Частка жінок, які постійно або доволі часто (принаймні раз на тиждень) користуються платними

послугами прибирання, приготування їжі, піклування про дітей або непрацездатних членів сім'ї, становить менше 8% і в групі роботодавиць, і в групі найманих працівниць. Найпоширенішим різновидом побутових сервісів, по які звертаються респондентки, виявилися хімчистки та пральні, проте й ними регулярно користуються лише близько 10% респонденток [Аналітичне дослідження, 2012: с. 83–84].

Висновки до розділу 3

У розділі було вирішене завдання аналізу макрорівня структурування практик материнства в сучасному українському суспільстві, тобто умов макросоціального характеру, представлених зв'язками між культурою, політикою, економікою та сім'єю, що створюють систему можливостей та обмежень практик материнства.

Розкрито глибинні соціально-історичні, соціально-демографічні та соціокультурні чинники сучасного стану материнства та практик піклування про дітей, спричинені процесами модернізації суспільства та «другим демографічним переходом». Звернення до соціально-історичних аспектів материнства дозволило сформувати уявлення про материнські практики як такі, що мають історичний, соціокультурний та мінливий характер. З-поміж тенденцій, що характеризують соціально-демографічні зміни материнства в сучасних європейських, у т.ч. в українському, суспільствах, були виокремлені наступні: 1) імперативне, нерефлексоване та неплановане батьківство / материнство змінюється на неімперативне, рефлексивне та плановане; 2) дедалі відбувається автономізація шлюбної та репродуктивної поведінки, внаслідок чого батьківство, а надто материнство, відокремлюється від інституту шлюбу; 3) відбувається плюралізація моделей та форм сім'ї, розділення єдності біологічного та соціального в материнстві, зокрема, завдяки допоміжним репродуктивним технологіям. Важливість соціально-історичного та соціально-демографічного екскурсу для дослідження сучасних материнських практик пов'язана не тільки з актуалізацією

соціокультурного та історичного характеру материнства, але й також з завданням виявлення суперечностей державної політики підтримки сім'ї та материнства в сучасному українському суспільстві, яка нерідко опирається на неотрадиціоналістичну риторику, що супроводжується закликом повернення до «традиційних цінностей» та універсалізацією моделі сім'ї та батьківства.

Проведений аналіз дозволяє стверджувати, що макроструктурні механізми структурування практик материнства в сучасному українському суспільстві створюють ґендерний порядок (систему), тобто модель соціальних відносин, у межах якої за жінками закріплюється відповідальність за турботу у сфері приватного поряд із залученням у сферу оплачуваної праці. У полі державної політики ця система підтримується суперечливими законодавчими нормами, що відтворюють відповідальність жінок за сферу приватного поряд із нормами забезпечення ґендерної рівності, неотрадиціоналістичною державною риторикою з апеляцією до «традиційних цінностей», універсалізації моделі сім'ї (пара, що перебуває у зареєстрованому шлюбі та має двох та більше дітей), що суперечить соціально-демографічним та соціокультурним процесами деінституціалізації сімейних відносин та батьківства, активному залученню жінок до сфери зайнятості, процесам індивідуалізації, потребам досягнення ґендерної рівності.

Ринок праці та сім'я як інституційні середовища практик материнства перебувають у взаємозалежності та слугують закріпленню наявного ґендерного порядку. Рівень економічної активності жінок в сучасній Україні є високим порівняно з європейськими показниками. Поряд із цим зберігається відповідальність жінок за репродуктивну працю. Оплачувана та репродуктивна праця перебувають у дуальній залежності: відповідальність жінок за репродуктивну працю обмежує їх шанси на ринку оплачуваної праці (через дискримінаційні практики та концентрацію у низькооплачуваних галузях економіки), а обмежені шанси на ринку праці сприяють закріпленню

жіночої відповідальності за сферу приватного. Так, однією з поширених причин економічної неактивності жінок в Україні є їх сімейні обов'язки, а рівень зайнятості жінок значним чином коливається залежно від кількості дітей у них.

Державна політика є регулятором відносин між сім'єю та ринком, а одним із найважливіших ресурсів підтримки ґендерного контракту «матері-працівниці» є державні послуги догляду за дітьми та батьківські відпустки. Втім, недосконалість означених механізмів сприяє закріпленню за жінками відповідальності за сферу приватного: система тривалих батьківських (а де-факто материнських) відпусток, нерівність у доступі до державних послуг догляду за дітьми закріплюють за жінками функцій піклування про дітей.

Соціокультурні уявлення про ґендерні ролі та турботу про дітей є вагомим механізмом структурування материнства. За даними авторського та інших досліджень, соціокультурні смисли батьківства, а саме його ціннісні, нормативні та ідеальні виміри, є ґендерованими. Уявлення про «природні жіночі ролі», а надто в їх зв'язку з материнством виступає засобом легітимації ґендерної нерівності. Населення України демонструє загалом більш традиційні, порівняно з іншими європейськими країнами, ґендерні уявлення. Так, панує думка про більшу важливість материнства для жіночої самореалізації порівняно зі значущістю ба́тьківства для самореалізації чоловіка, та про другорядність інших (окрім материнських) соціальних ролей жінок. Сучасні практики материнства обумовлені не тільки особливостями «ґендерної культури», але зазнають також впливу соціокультурних змін статусу дитинства та батьківської культури. Характеристиками сучасної панівної батьківської культури є «центрований на дитині» стиль батьківства та «інтенсивне материнство», що вимагає додаткових ресурсів часу та уваги, що їх матері приділяють своїм дітям.

РОЗДІЛ 4.
МІКРОРІВЕНЬ СТРУКТУРУВАННЯ ПРАКТИК МАТЕРИНСТВА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

У попередньому розділі було показано, що умови макросоціального характеру, представлені зв'язками між політикою, економікою, сім'єю та культурою, створюють систему можливостей та обмежень практик материнства в сучасному українському суспільстві. У цьому розділі на матеріалах емпіричного дослідження будуть продемонстровані пізнавальні можливості концепції материнства для вивчення повсякденного розгортання материнських практик та умов їх структурування на мікрорівні на прикладі матерів, які поєднують оплачувану працю та турботу про дітей.

Дизайн емпіричного дослідження. *Проблемна ситуація* обумовлена суперечностями між, з одного боку, вимогами ринку праці, процесами індивідуалізації, що передбачають активне залучення матерів до сфери зайнятості, актуалізацію цінностей життєвого успіху та професійного зростання, та, з іншого боку, зростанням вимог держави, суспільства до соціалізаційної функції сім'ї, батьківської відповідальності, а також поширенням практик «інтенсивного», дитиноцентричного материнства у сучасній панівній батьківській культурі. Процеси індивідуалізації як найбільш значуща риса сучасності є суперечливими та неоднозначними. Попри нові можливості для самореалізації особистості, «відкритість» життєвих біографій, автономію та свободу вибору (у т.ч. у сфері шлюбної, сексуальної та дітородної поведінки), індивідуалізація породжує нові суперечності, нерівності та конфлікти. Йдеться передусім про суперечності між вимогами ринку праці та сферою приватного – сім'єю, шлюбом, материнством, батьківством [Бек, 2000; Beck, Beck-Gernsheim, 1995; Hochschild, 1989, 1997, 2003]. В основі цих суперечностей та конфліктів – розділення сфер публічного та приватного в індустріалізованих суспільствах,

внаслідок чого виникає специфічна для сучасних індивідів проблема рівноваги роботи та життя (*work-life balance*), що стосується насамперед жінок, які поєднують оплачувану працю з сімейними обов'язками (*work-family balance*).

Об'єктом емпіричного дослідження є матері, залучені до найманої праці, які мають принаймні одну дитину віком від трьох до десяти років (когорти дітей дошкільного віку, які відвідують дитячі садки, і молодшого шкільного віку) та живуть у великому місті (на прикладі міст Полтава та Київ). У структурі жіночої зайнятості наймана праця є найпоширенішою: 2011 року в Україні 79,9% жінок, які працюють, були найманими працівницями [Аналітичне дослідження, 2012: с. 19].

Об'єкт дослідження вибрано на чотирьох підставах: *по-перше*, матері дітей віком від трьох до десяти років здебільшого повертаються до трудової діяльности після відпустки з догляду за дитиною; *по-друге*, вікові особливості дітей дошкільного та молодшого шкільного віку актуалізують особливі материнські практики поза обслуговуванням і доглядом, як-от участь в активному розвитку дитини, в адаптуванні її до дитячого садка та школи, допомога з навчанням тощо; *по-третє*, наявність дітей цих вікових групи пов'язана зі специфічними для життєвого циклу сім'ї потребами в ресурсах, що забезпечують повсякденні батьківські практики піклування про дітей, зокрема в ресурсах робочого місця та послуг догляду за дітьми; *по-четверте*, найманих працівниць, на відміну від самозайнятих жінок і приватних підприємниць, обмежують інституційно закріплені умови робочого часу, ускладнюючи балансування між роботою та сімейними обов'язками.

Предмет емпіричного дослідження: повсякденні (рутинизовані та ситуативні) практики поєднання матерями оплачуваної праці та піклування про дітей, ресурси, на які спираються ці практики, а також окремі умови та механізми структурування цих практик.

Мета емпіричного дослідження – продемонструвати пізнавальні можливості структурно-діяльнісної концепції для емпіричного дослідження практик материнства та механізмів їх структурування на мікрорівні. *Завдання емпіричного дослідження:* 1) виявити роль позиції матерів на ринку праці у структуруванні практик материнства; 2) виявити використання матерями інституційних ресурсів піклування про дітей, а також доступ до цих ресурсів в механізмі структурування практик материнства; 3) охарактеризувати роль сім'ї, а саме її складу та ґендерного розподілу праці в повсякденних практиках піклування про дітей та їх структуруванні; 4) виявити роль часу та фізичного простору як структур практик материнства.

*Методи дослідження та алгоритм аналізу даних***.** Позаяк тема дослідження є ґендерно чутливою, його дизайн скерований не тільки дослідницькими завданнями, а також принципами феміністської епістемології. У межах феміністської епістемології надається відчутна перевага якісним методам дослідження: стверджується, що ці методи якнайповніше відповідають меті та етичним принципам феміністського дослідження, спрямованого на озвучування ґендерно чутливих тем, жіночих голосів та суб'єктивних досвідів, а також для їх контекстуалізації. Попри критику позитивістської епістемології та методології, а також кількісних методів дослідження теоретикинями фемінізму [Harding, 1987, 1991; Haraway, 2003], я розглядаю кількісні методи як такі, що не суперечать принципам феміністської епістемології [Miner and Jayaratne, 2014]. Як зазначала Е. Оклі, без використання кількісних досліджень важко розрізнити особисті досвіди та колективне пригнічення: тільки з використанням кількісних методів можна визначити структурні розбіжності становища жінок та чоловіків [Oakley, 1999: p. 251].

Дизайн емпіричного дослідження, що проведене за змішаною методикою, передбачає послідовне застосування кількісного та якісного методів. На першому етапі було реалізоване кількісне дослідження (анкетне опитування), після його завершення, первинної обробки та аналізу даних –

якісне (методом напівструктурованого інтерв'ю). Такий алгоритм дозволив сформулювати питання інтерв'ю з урахуванням необхідності поглибити окремі теми дослідження, виявити індивідуальні смисли, інтерпретації та мотиви дій інформанток. Первинні результати інтерв'ю були представлені у вигляді транскриптів. На другому етапі відбувався дескриптивний аналіз даних шляхом виділення окремих тем та узагальнення даних. Під час аналізу я виходила з припущення, що один і той самий фрагмент інтерв'ю може мати декілька значень залежно від контексту, отже деякі цитати були використані декілька разів у різних частинах тексту. Після цитати з інтерв'ю, окрім вигаданого імені, зазначено також окремі соціально-демографічні характеристики інформантки, що є важливими для інтерпретації даних, як-то кількість та вік дітей, тип сім'ї, вік тощо.[78]

Достовірність даних дозволила забезпечити процедура тріангуляції, що здійснювалась у два способи: а) як порівняння з позицій кількісного та якісного методів; б) як співставлення даних та їх інтерпретацій з результатами, одержаними в інших дослідженнях.

Як додатковий метод дослідження застосовано якісний (традиційний) аналіз повідомлень на батьківських форумах «Носики-курносики» (Полтава, тема «Реальний час роботи дитячих садочків», 98 повідомлень), сайту доктора Комаровського (тема «Садок: ближче до дому чи до роботи?», 20 повідомлень), «Kidstaff Порадниця» (тема «Як ви встигаєте працювати й забирати дитину з дитячого садка?», 45 повідомлень), «Київські мамусі й не тільки» (тема «До котрої години працюють дитсадки», 19 повідомлень). Як ілюстрації також використано окремі повідомлення форумів «Woman.Ru» (тема «Мама-одиначка. Труднощі та як даєте з ними раду?»), «GradForum» (тема «Немарні питання для одинокої мами: чи варто працювати в

[78] У цитатах із інтерв'ю (як перекладених українською, так і україномовних), наведених у тексті, було здійснене стилістичне та перекладне редагування без викривлення змісту висловлювання. Втім, у деяких випадках було збережено розмовні та широко вживані слова, як, наприклад «продовженка» замість «групи продовженого дня».

інтернеті?»), «Діти-янголи» (тема «Українські матусі: як вижити з нашими дітьми в Україні»). Як додатковий дослідницький матеріал використано також результати проекту «Полтава очима жінок», реалізованого в червні – серпні 2016 року за ініціативи ГО «Демократичний альянс жінок». Авторки ідеї та методології проєкту – Христина Голинська та Ганна Заремба, я ж виступила авторкою методики та координаторкою проєкту.

Інструментарій дослідження – анкета з 39 запитань і гайд-інтерв'ю з 12 основних запитань (див. Додаток Б). Результати кількісної частини дослідження оброблено за допомогою програми «SPSS Statistics 22».

Вибірка кількісної частини дослідження та її соціально-демографічні характеристики. Генеральна сукупність дослідження – матері, які працюють за наймом, мають принаймні одну дитину віком від 3-х до 10-ти років та проживають у м. Полтава. У вибірку ввійшли 373 респондентки. Обсяги генеральної сукупності й вибірки дослідження розраховано так. Кількість дітей віком від трьох до десяти років у місті Полтава станом на 1 січня 2014 року становила 23 539[79]. Оскільки генеральну сукупність представляють матері дітей, народжених між 2004 та 2011 роками, для розрахунку орієнтовного обсягу генеральної сукупності було використано середній для цього інтервалу сумарний коефіцієнт народжуваності в Полтаві 2007 року, що становив 1,2 на одну жінку (за даними Головного управління статистики в Полтавській області). Отже, кількість матерів дітей віком від трьох до десяти років (без урахування їхньої економічної активності) становить щонайбільше 19 615 осіб (кількість дітей, поділена на сумарний коефіцієнт народжуваності).

За даними дослідження Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України ім. М.В. Птухи, максимальний рівень зайнятості матерів

[79] Розраховано за даними Полтавського обласного управління статистики про кількість дітей у дитсадках і початковій школі з урахуванням частки охоплення дітей дитсадками. Станом на 1 січня 2014 року дитсадки та початкову школу відвідували 22 452 дітей, при цьому дитсадками було охоплено 90,4% усіх дітей відповідного віку.

зафіксовано серед жінок, які мають по одній дитині: 2011 року цей показник становив 70% [Аналітичне дослідження, 2012: с. 142]. Отже, генеральна сукупність дослідження, а саме зайняті матері, які проживають у місті Полтава та мають дітей віком від трьох до десяти років, становить приблизно 13 730 осіб, а вибіркова сукупність – 373 особи (довірчий інтервал 95%).

Метод формування вибірки – багатощаблевий. На першому етапі було складено список шкіл і дитячих садків державної форми власності за територіальними районами міста. Зі списку було вилучено малокомплектні дитячі садочки, в яких менше шести груп, а також відомчі та спеціалізовані дитсадки корекційного типу. Було довільно вибрано шість шкіл (дві школи-гімназії та чотири загальноосвітні школи відповідно до часток у складі шкільних закладів) і шість дитячих садків так, щоб у списках гнізд було представлено кожен район міста. На останньому етапі формування вибірки як гніздо для опитування було вибрано класи початкової школи та групи дитсадків.

Польовий етап дослідження було проведено в грудні 2014 року – лютому 2015 року за сприяння Полтавського міського управління освіти (й особисто завідувачки Центру практичної психології та соціальної роботи Тетяни Горошко), за підтримки комунальної установи Полтавської обласної ради «Обласний молодіжний центр», який надав технічні ресурси для тиражування анкет і волонтерську допомогу в реалізації польового етапу.

Польовий етап здійснювали у два способи. В школах опитування проводили авторка та волонтерки Обласного молодіжного центру у випадково відібраних класах початкової школи під час батьківських зборів. У класах, де навчаються в середньому по 25–30 учнів, на зборах були присутніми від 12 до 16 респонденток, які брали участь в опитуванні. Отже, 46% вибірки становили матері, які прийшли на батьківські збори. У дитячих садках анкети розповсюджували попередньо проінструктовані вихователькі у випадково відібраних групах.

Соціально-демографічні характеристики вибірки дослідження за кількістю й віком дітей. По одній дитині мають 68% опитаних, по двоє дітей – 30%, трьох і більше дітей – 2% опитаних; 54% опитаних мають принаймні одну дитину дошкільного віку, 46% – молодшого шкільного віку. *За статусом партнерства* (формальний шлюбний статус не визначали): 78% респонденток мешкають разом зі своїми чоловіками, 22% мешкають без чоловіків.[80] *За типом сім'ї*[81]: нуклеарні сім'ї – 65%, розширені сім'ї з двома батьками – 14%, материнські сім'ї (мати мешкає сама з дитиною, дітьми) – 13%, материнські розширені сім'ї (мати, дитина та батьки матері) – 9%. Розподіл респонденток *за віковими групами*: 20–24 роки – 4%, 25–29 років – 25%, 30–34 роки – 33%, 35–39 років – 26%, 40 років і більше – 13%. *За рівнем освіти*: повну середню освіту мають 2% респонденток, середню професійну – 13%, середню спеціальну – 17%, неповну вищу – 7%, вищу – 62%.[82]

---

[80] У вибірці розподіл за кількістю дітей і типом сім'ї є близьким до середнього по Україні. За даними опитування домогосподарств, яке провела 2013 року Державна служба статистики, з обома батьками живуть 80% дітей, з одним із батьків – 19,6%, без обох батьків – 0,4%; 95% монобатьківських сімей є материнськими [Соціально-демографічні характеристики, 2015: с. 17, 62].

[81] Не наведено даних про мешкання в домогосподарстві інших осіб (загалом 5% серед опитаних).

[82] Частки респонденток із вищою та неповною вищою освітою є пояснюваними. За даними дослідження участі жінок у складі робочої сили 2012 року, 56% зайнятих жінок в Україні мають вищу освіту (зокрема повну, базову та неповну вищу освіту) [Аналітичне дослідження, 2012: с. 25]. Генеральну сукупність мого емпіричного дослідження представляють зайняті жінки – жительки великого міста віком переважно до 40 років. З огляду на те, що осіб із вищою освітою більше серед молоді, жінок і жителів великих міст [Соціально-демографічні характеристики, 2014: с. 50, 52], а також на те, що впродовж останнього десятиріччя зросла частка жінок у складі випускників вишів [Аналітичне дослідження, 2012: с. 25–26, Основні показники, 2015: с. 6; Основні показники, 2011: с. 7], припускаю, що висока частка жінок із вищою освітою у вибірці дослідження є обґрунтованою. Втім, зважаючи на особливості організації польового етапу дослідження,

Розподіл респонденток *за професійними групами:* керівниці, менеджерки – 7%, професіоналки – 37%, фахівчині – 20%, технічні службовки – 13%, працівниці сфери торгівлі та послуг – 19%, інше – 3%. *За секторами зайнятости*: 60% опитаних матерів працюють у державному секторі економіки, 40% – у приватному.[83]

Вибірка якісної частини дослідження та її соціально-демографічні характеристики. Для реалізації якісної частини дослідження було проведено 15 напівструктурованих інтерв'ю в травні – червні 2015 року в місті Полтава та 12 інтерв'ю у вересні 2015 року в місті Київ. У Полтаві чотирьох інформанток було рекрутовано з мого найближчого оточення, решту – за допомоги анкетного опитування, під час якого респонденткам запропонували залишити номер телефону для глибшої розмови із соціологом. В такий спосіб було отримано 52 номери телефонів. Інформанток для інтерв'ювання було відібрано з урахуванням представництва матерів різної кількості дітей, із різними типами сімей і режимами праці. Під час рекрутування отримано три відмови від участі, четверо інформанток дали згоду на участь, проте не йшли на контакт для узгодження часу й місця зустрічі. В Києві інтерв'ю проводили студент(к)и факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.[84] Студент(к)и відбирали інформанток із заданими соціально-демографічними характеристиками зі свого найближчого кола та методом «снігової кулі».

можливим є також, що група жінок із низьким рівнем освіти, залучених у некваліфіковану працю, залишилася недосяжною для опитування.

83 Розподіл матерів за секторами зайнятості збігається з даними загальноукраїнського опитування батьків (із них 98,5% – матері), що його провела 2013 року ВГО «Ліга соціальних працівників» у рамках проєкту «Знову до роботи: реінтеґрація матерів і батьків до професійного життя після відпустки по догляду за дитиною» [Дослідження потреб, 2013: с. 26].

84 Дякую Юлії Сіращ, Анастасії Шаріповій, Вікторії Колокольцевій, Даниїлу Толмачову, Марині Закриничній, Дані Реві та Домінїці Романюк за проведену польову роботу.

Соціально-демографічні характеристики інформанток за складом сім'ї: 17 інформанток живуть у нуклеарних сім'ях із двома батьками; 2 – у розширених сім'ях із двома батьками, 4 – у материнських сім'ях, 4 – у материнських розширених сім'ях. *За сектором зайнятості:* 8 працівниць державного сектора, 19 працівниць приватного сектора економіки. *За кількістю дітей*: 20 матерів однієї дитини, 6 матерів двох дітей, 1 мати трьох дітей.

4.1. Позиція матері на ринку праці як умова структурування практик материнства

За умов сучасного типу ґендерного контракту «матері-працівниці» ринок праці утворює найважливіший структурний контекст материнських практик. Об'єкт емпіричного дослідження не дозволив повною мірою диференціювати материнські практики залежно від позиції матері на ринку праці, адже усі респондентки та інформантки мають статус працівниць за наймом. Відтак, можемо припустити, що інші позиції матерів на ринку праці, наприклад приватне підприємництво чи самозайнятість будуть продукувати інші практики турботи про дітей, спричинені більшим доступом до ресурсів гнучкого режиму праці, економічних ресурсів тощо. Втім, у ході дослідження вдалося виявити деякі осі диференціації практик материнства, пов'язані зі статусом зайнятості матерів у державному чи приватному секторах економіки, а також доступом до ресурсів робочого місця, пов'язаних передусім з часовим режимом праці.

4.1.1. Повернення матерів до роботи після народження дитини: структурні умови

У межах структурно-діяльнісної концепції було сформульовано положення про багаторівневий характер структурування практик материнства. Розрізнення рівнів та полів (або інституційних середовищ) структурації материнства має суто аналітичний характер, адже в реальності практики материнства можуть структуруватися одночасно різними умовами

та позиціями матерів у різних полях (як на ринку праці, так і в сім'ї). Продемонструю це на прикладі повернення матерів до оплачуваної праці після народження дитини.

Як було обґрунтовано у третьому розділі, найважливішим структурним фактором, що впливає на терміни повернення матерів до оплачуваної праці після народження дитини є батьківськи відпустки та доступність дитячих дошкільних закладів. Характеристики цих структурних умов, а саме: розвиток державних сервісів догляду за дітьми, а також тривалість (та механізми надання) батьківської відпустки виступають найважливішими складовими типів (моделей) сімейної політики. Так, за умов соціально-демократичної моделі сімейної політики державний сектор послуг для сімей та дітей є розгалуженим, а для країн з таким типом політики властивий високий рівень професійної зайнятості матерів.

Найвагомішими структурними чинниками термінів материнського повернення до оплачуваної праці є батьківська відпустка та доступність дитячих дошкільних закладів. В Україні відпустка з догляду за дитиною може тривати до трьох років і, на відміну від більшості європейських країн, від 1 липня 2014 року є неоплачуваною (відколи набули чинности зміни, внесені Законом від 27.03.2014 «Про запобігання фінансової катастрофи та створення передумов для економічного зростання в Україні» до Закону України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми»). Водночас особі, яка бере батьківську відпустку, ґарантовано збереження робочого місця на цей період.

Структурних умов для відносно раннього – до 1,5 року після народження дитини – повернення матерів до роботи немає, про що свідчить тривалість батьківської відпустки, умови роботи державних дитсадків, куди переважно не приймають дітей віком до 1,5 року, та соціокультурні уявлення про важливість материнського (на противагу інституційному) піклування про дитину віком до трьох років.

Після народження дитини переважна більшість опитаних матерів повернулися до роботи до досягнення дитиною (або наймолодшої з них)

трьох років (див. Таблицю В 2.10. Додатку В). До того, як дитина досягла «ясельного» півторарічного віку, повернулися на роботу 18% матерів. Майже що третя респондентка (29%) повернулася на роботу, перш ніж дитина досягла двох років. Чимало матерів не використали максимально тривалої відпустки з догляду за дитиною: загалом щонайменше 47% респонденток вийшли на роботу, перш ніж діти досягли 2,5 року, здогадно на умовах неповної зайнятості (офіційно перебуваючи у батьківській відпустці), або ж перервали відпустку, повернувшись до роботи на умовах повної зайнятості (Діаграма 4.1.).[85]

Діаграма 4.1.

Терміни повернення матерів на роботу після народження дитини

(«*Через який час після народження дитини або наймолодшої з них Ви повернулися до роботи?*”),%

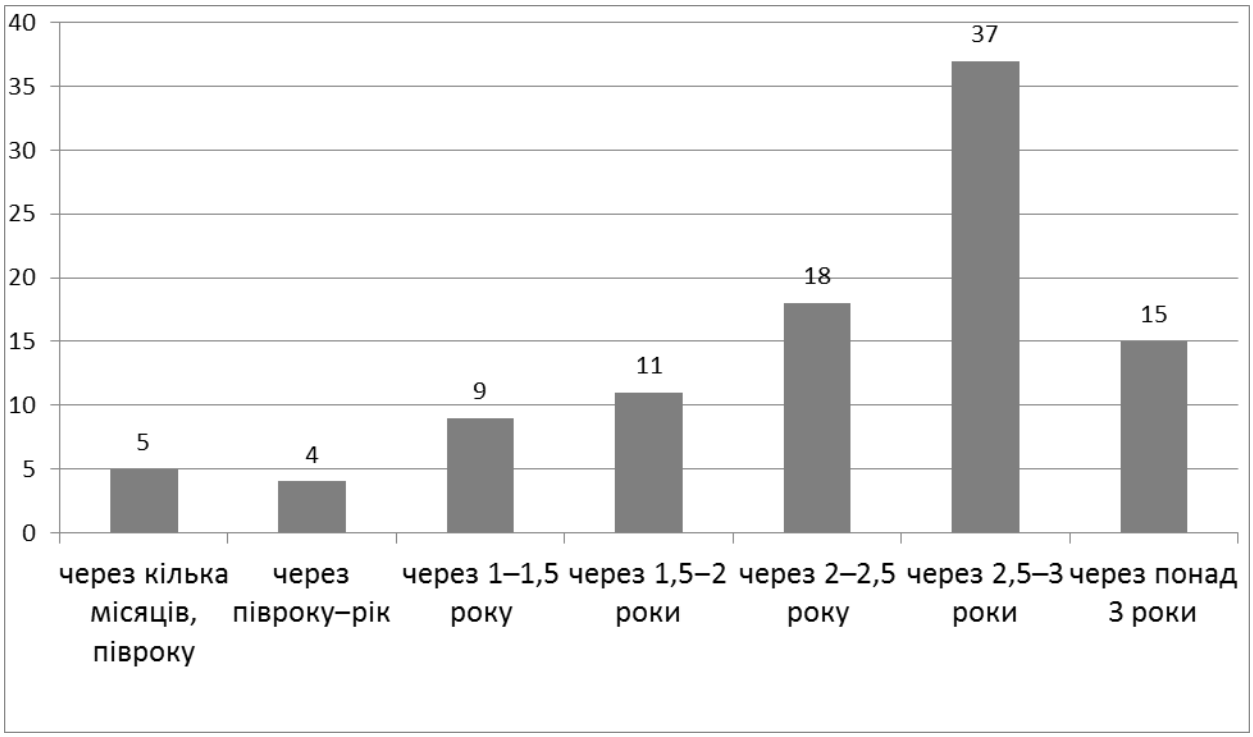

[85] Через статистичну незначущість кількості татів, які беруть в Україні відпустку по догляду за дитиною (від 2% до 4% за різними даними 2012-2013 років), до анкети не було включене питання про те, хто в сім’ї респондентки брав таку відпустку.

Близькі дані отримав кадровий портал «HeadHunter», провівши дослідження 2016 року. З-поміж опитаних матерів третина повністю використовують відпустку з догляду за дитиною, 7% повернулися до роботи через 1–3 місяці після народження дитини, 10% – через 4–6 місяців, 19% – через 7–12 місяців. Причинами раннього виходу на роботу 40% респонденток назвали матеріальний стан сім'ї, який не давав змоги тривало перебувати у відпустці, 26% – побоювання втратити кваліфікацію, 19% – утому від хатніх справ і рутини, 16% – бажання самореалізуватися та професійно зростати, тощо[86].

За даними авторського дослідження, 15% матерів повернулися до роботи вже по завершенні відпустки з догляду за дитиною (12% за даними «HeadHunter»), що актуалізує проблему ймовірної втрати професійних навичок. Аналогічні дані отримав під час репрезентативного дослідження 2006 року Інститут соціології НАН України [Ґендерні проблеми, 2007: с. 73].

Можемо припустити[87], що жінки з високоосвічених груп керівниць, менеджерок і професіоналок раніше припиняють відпустку з догляду за дитиною. В цих групах набагато менше матерів, які повернулися до роботи вже по завершенні батьківської відпустки. Перш ніж дитині виповнилося 2,5 року, вийшли на роботу 48% менеджерок і керівниць, 41% професіоналок, 33% фахівчинь, 34% технічних службовок і 29% працівниць сфери торгівлі та послуг. Аналогічні результати отримано за опитуванням проєкту «Дослідження участі жінок у складі робочої сили» 2012 року: в успішних

---

[86] «Материнский инстинкт или карьерные амбиции: почему украинки выходят из декрета раньше времени», *HeadHunter Ua*, 13 декабря 2016. – https://hh.ua/article/19712?utm_campaign=misc&utm_medium=email&utm_source=email&utm_content=rab_15_12_2016. Дослідження не є репрезентативним. У листопаді 2016 року було опитано 715 жінок із різних регіонів Україні, які перебували у відпустці з догляду за дитиною певний період упродовж останніх п'яти років.

[87] Через статистичну ненасиченість груп.

компаніях із високими зарплатами жінки частіше скорочують батьківські відпустки [Аналітичне дослідження, 2012: с. 103].

Отже, не всі респондентки повністю використали відпустки з догляду за дитиною. В деяких країнах ЄС одним із механізмів сімейної політики є система гнучких батьківських відпусток, за якої невикористану частину відпустки мати чи батько можуть узяти пізніше – наприклад, коли дитина йде в школу (така система діє, наприклад, у Швеції). Впровадити такий механізм в Україні запропоновало Міністерство соціальної політики 2013 року. Позаяк групи продовженого дня в початковій школі є малодоступними, він міг би стати затребуваним. Утім, затребуваність гнучкого типу батьківської відпустки суттєво знижено через її неоплачуваність.[88]

Якісна частина дослідження мала на меті з'ясувати мотиви повернення матерів на роботу до того, як дитина досягає певного віку. Більшість інформанток у Полтаві вийшли на роботу з повною зайнятістю в період 2,5–3 років після народження дитини. В Києві п'ятеро інформанток повернулися до роботи в ранні терміни (через рік-півтора після народження дитини), шестеро інформанток – у період 3–6 років.[89]

Повернення частини інформанток до роботи після народження дитини дискурсивно раціоналізовано ними як складова їх життєвих стратегій. М. Давітян виокремлює дві базові материнські стратегії: традиційні та

[88] Від 1 жовтня 2014 року до 30 червня 2015-го мінімальна допомога з догляду за дитиною становила 130 гривень, максимальна – 1 102 гривні, суму призначали залежно від середнього сукупного доходу сім'ї в розрахунку на одну особу. Від 1 липня 2014 року було об'єднано допомогу при народженні дитини та з догляду за дитиною до трирічного віку в один вид виплати і встановлено фіксований розмір допомоги при народженні дитини. Відтоді жінки, які народили дитину, отримують допомогу загальною сумою 41 280 гривень: одноразову виплату 10 320 гривень, решту суми – протягом наступних 36 місяців рівними частинами.

[89] Одна інформантка на момент народження дитини була студенткою та не оформлювала академічної відпустки (Полтава), одна інформантка фактично не переривала професійної діяльності після народження дитини (працює дизайнеркою інтер'єрів, Київ).

сучасні. *Традиційні материнські стратегії* ґрунтуються на традиційному розподілі праці у сім'ї, за якого чоловік виконує функції «годувальника», а дружина практично одноосібно виконує хатню працю та реалізує функції повсякденного піклування про дітей. Такі стратегії є властивими для жінок, які не займаються оплачуваною працею, отже, вони не потрапили до фокусу емпіричного дослідження. *Сучасні материнські стратегії* характеризуються поєднанням жінками оплачуваної та репродуктивної праці (материнства). Способи такого поєднання можуть мати різні конфігурації, зазначає М. Давітян. Сімейно-орієнтовані стратегії є властивими для жінок, які зайняті оплачуваною працею, але сім'я та виховання дітей для них є пріоритетними. Для них оплачувана праця – це передусім джерело доходу. У кар'єрно-орієнтованих стратегіях мати надає пріоритет роботі, кар'єрному та професійному зростанню. Нарешті, інтегровані материнські стратегії за яких професійні та материнські функції розглядаються жінкою як рівно важливі [Давітян, 2016: с. 53-54].

У межах емпіричного дослідження респонденткам було запропоновано оцінити свою позицію відносно зосередженості інтересів за 10-ти бальною шкалою, де позиція 1 означає, що інтереси зосереджені виключно на дитині (дітях) та її вихованні, а позиція 10 – виключно на роботі, кар'єрі та професійному зростанні. Відповіді на це питання дозволяють окреслити життєві стратегії жінок відповідно до їх орієнтації на сім'ю та/або на професійній самореалізації. За підсумками дослідження, середній індекс становив 3,6 бали. Дві третини респонденток визначили свої стратегії як «сімейно-орієнтовані», тобто відзначили зосередженість своїх інтересів переважно на турботі про дітей: у цілому позицію від 1 до 4 балів обрали 64%. Кар'єрно-орієнтовну позицію (від 6 до 10 балів) висловили 12% опитаних, а майже що четверта респондентка (24%) позначила свою стратегію як «інтегровану», обравши збалансовану позицію (5 балів).

Звичайно, необхідно брати до увагу можливу невідповідність дискурсивних стратегій та практик. Так, Ірина у ході анкетного опитування

оцінила свою життєву стратегію як «інтегровану», втім, після народження другої дитини змінила місце роботи на інше, що не відповідає її кваліфікації, але має сприятливіші умови для поєднання праці та турботи про дітей: «Вийшла на цю роботу тільки тому, що запропонували такі умови, в яких я можу дитину відвести в садок спокійно, спокійно забрати» (нуклеарна сім'я з двома батьками, які працюють, двоє дітей, інформантка вийшла на роботу через 2,5 роки після народження молодшої дитини). Інша інформантка, яка так само позначила свою життєву позицію як орієнтовану у рівному ступені на виховання дитини та на кар'єрне (професійне) зростання відмовилася від високооплачуваної роботи, пов'язаної з відрядженнями, через її (роботу) несумісність з сім'єю: «Мені недавно пропонували підвищення на роботі. Я відмовилася тільки тому, що там відрядження. Заробітна плата була в два рази вище, і було б цікавіше…. Я відмовилася тільки через те, що ти не будеш в сім'ї» (Надія, нуклеарна сім'я з двома батьками, які працюють, дитина 7 років).

На противагу означеним непослідовним стратегіям, Марина у ході анкетного опитування позначила свою життєву стратегію як кар'єрно-орієнтовану та демонструє відповідні практики. Так, інформантка відносно рано повернулася до роботи після народження дитини: «Я вийшла на роботу, коли дитині виповнилося 11 місяців… Взагалі я і не збиралася сидіти до трьох років і не бачила себе такою мамою у класичному розумінні. У мене посада – я начальник відділу і я відчувала, що якщо я буду сидіти до трьох років, то моя кар'єра просто може бути перекреслена декретною відпусткою (вища освіта, керівничка відділу в приватній фірмі, доглядові функції здійснювала няня).

Однією із макроструктурних умов материнських практик є батьківства відпустка та соціокультурні (зокрема експертні) приписи відносно виключної важливості материнського піклування про дитину. Так, Оксана, яка повернулася до роботи через три роки після народження дитини, пояснює своє рішення тривалістю батьківської відпустки, визначеної державою («Ну,

я вважала, що якщо держава дозволяє одсидіти три роки, то значить так треба») та експертними приписами («І я скільки книжок читала, і в Інтернеті, коли мама не досиджує до належного терміну, то різні проблеми у дитини починаються….). Серед перешкод для раннього виходу на роботу інформантка зазначила також неготовність дитини до дитсадка та важливість материнського (на противагу інституційному) піклування про дитину: «…у три роки дитина вже може сказати: «Мама, мене там [у дитсадку] образили». А дитина, яка ще не балакає, яка ще дуже маленька вона навіть, якщо її ображали, вона цього сказати не може. А на підсвідомому рівні воно десь відкладається…Садочок це хороша установа, але там не завжди працюють такі чуйні люди, щоб ставилися до моєї дитини так, як я сама до неї ставлюся» (повернулася до роботи через три роки після народження дитини).

Додатковими мотивами відносно пізнього повернення до роботи були наступні: тривале грудне вигодовування: «Ми в 2 і 8 тільки закінчили грудне вигодовування. Якби ми раніше закінчили, то можливо все раніше і сталося – вихід на роботу, влаштувати в садочок» (Олена, вийшла на роботу через три роки після народження дитини).

Також серед причин матері називали *прагнення приділити увагу старшій дитині*: «Раніше не планувала вийти, тому що в нас на роботі були такі обставини, що помінялося керівництво... І друга причина – те, що треба було старшого сина водити на англійську, він тоді малий ще був, возила його на тренування теж... Це була така вагома причина, щоб не вийти у два роки» (Ольга, повернулася до роботи, коли молодшій дитині було три роки); *емоційний зв'язок із дитиною*: «Планувала на півроку раніше, але, дякувати Богу, не вийшла, мені важко було з дитиною розлучатись. Я й так після декрету вийшла – мені це важко морально було. Доки я звикла, що він у садочку без мене» (Валентина, повернулася до роботи, коли дитині було три роки).

Однією з умов структурування практик материнства та материнських стратегій повернення до оплачуваної праці є позиція матері на ринку праці.

Усі мої інформантки мають спільну позицію на ринку праці, пов'язану зі статусом найманої праці, відтак, об'єкт дослідження не дозволив повною мірою диференціювати практик материнства залежно від статусу зайнятості. Поряд із цим, вдалося зафіксувати деякі механізми диференціації, обумовлені доступом до ресурсів робочого місця, зокрема, доступністю гнучкого режиму робочого часу та місця праці. Так, у випадку Анни причиною зміни роботи після народження дитини було бажання знайти нове робоче місце, що дозволить поєднувати роботу з піклуванням про дитину: «…коли я йшла з попередньої роботи в декрет, як би робота була складна. Я пропрацювала рік і 5 місяців і звільнилася за власним бажанням. Мені було просто дуже складно працювати і повертатися на таку роботу з маленькою дитиною, тому що у мене графік роботи був до 9 вечора, і на вихідних мене теж не було вдома, вихідні випадали на будні. І мене це не дуже влаштовувало» (Анна, вийшла на роботу, коли дитині виповнилося 3 роки та 3 місяці).

(Не)доступність ресурсів робочого місця для успішного поєднання оплачуваної та репродуктивної праці є суттєвим фактором поведінки матерів на ринку праці. Так, у випадку Інги, можливості роботи за гнучким режимом та гнучким місцем роботи дозволили їй не переривати професійну діяльність через відпустку з догляду за дитиною: інформантка повернулася до оплачуваної праці через два місяці після народження дитини: «Моя робота дозволяє мені бути з дитиною та працювати…працюю в дизайн-студії і в мене відносно вільний графік роботи. Тобто я можу працювати як в офісі, так і вдома». Дві інформантки після народження дитини змінили місце роботи на більш сприятливе з точки зору можливостей суміщення оплачуваної та праці та піклування про дитину.

Одна з інформанток відзначає невідповідність виконуваної роботи її освіті та кваліфікації, але зазначає, що обрала це місце роботи через сприятливі умови праці: «…Вийшла на цю роботу тільки тому, що запропонували такі умови, за яких я можу дитину відвести в садок спокійно, спокійно забрати» (Ірина, двоє дітей 5 та 11 років, вища освіта, працює

комірницею у приватній фірмі). Цікаво, що усі інформантки (як у Полтаві, так і в Києві), які повернулися до роботи у ранні терміни (до досягнення дитиною 1,5 річного, ясельного віку), є працівницями приватних фірм. Можемо припустити, що це обумовлене вразливішою позицію матерів у приватному секторі зайнятості. Так, найраніше повернулася до роботи на умовах повної зайнятості Світлана – коли дитині виповнилося три місяці: «Вийшла на роботу через 3 місяці відразу на повний робочий день. Тому що ми самі, без тата і мені треба було працювати. Мені не можна було втрачати роботу, я працюю у приватній установі, мене ніхто не чекав би» (Світлана, дитина 9 років, материнська розширена сім'я). Отже, у цьому випадку повернення до роботи було спричинене як позицією матері на ринку праці, так і структурою сім'ї та доступністю ресурсів сімейної підтримки.

4.1.2. Ресурси робочого місця в структуруванні практик материнства

Одним із завдань дослідження є виявити ступінь дружності робочих середовищ до матерів, тобто доступности ресурсів успішного поєднання оплачуваної праці та сімейних обов'язків. Створення робочих місць, дружніх до сім'ї, є складником сімейної політики на рівні держави та конкретного підприємства, орієнтованої на потреби батьків, які зіштовхуються з проблемою балансу між домашньою та професійною працею. Корпоративна сімейна політика передбачає спеціальні заходи з підтримання працівниць і працівників із сімейними обов'язками [Чернова, 2014: с. 34].

У перебігу дослідження я виокремила низку чинників, пов'язаних із робочим місцем, що можуть сприяти успішному поєднанню сімейних і професійних ролей: *гнучкий графік роботи*, тобто можливість самостійно визначати час початку та завершення робочого дня; *гнучке робоче місце*, тобто можливість працювати вдома; *гнучка відпустка*, зокрема можливість узяти відпустку влітку чи під час шкільних канікул; *соціальний захист*, зокрема пільгові путівки на дитяче оздоровлення, лікарняні з догляду за хворою дитиною; *лояльність робочого колективу та керівництва* до

працівниць із сімейними обов'язками, зокрема можливість розв'язувати сімейні питання в робочий час.

Респонденткам було запропоновано оцінити доступність цих ресурсів за п'ятибальною шкалою, де 1 – «можливості немає», 5 – «можливість цілком доступна». Найдоступнішими ресурсами виявилися гнучка відпустка та можливість без додаткових ускладнень піти на лікарняний із догляду за дитиною. Водночас найважливіші ресурси успішного поєднання оплачуваної та доглядової праці – гнучкий робочий час і гнучке робоче місце – виявилися малодоступними для респонденток (таблиця 4.1.).

Таблиця 4.1.

Індекси доступності ресурсів робочого місця,
що сприяють успішному поєднанню праці та сімейних обов'язків

Ресурси робочого місця	**Середній індекс** за 5-ти бальною шкалою (1– можливість відсутня, 5 – можливість дуже висока)
можливість взяти відпустку влітку чи під час шкільних канікул	**3,8**
можливість без проблем піти на лікарняний по догляду за дитиною	**3,5**
можливість привести дитину на роботу	**2,5**
пільгові путівки на дитяче оздоровлення	**2,3**
гнучкий графік роботи (можливість самостійно визначати час початку та завершення роботи)	**1,8**
гнучкість робочого місця (можливість працювати вдома)	**1,5**

Порівняльний аналіз доступності цих ресурсів показав наявність статистично значущих відмінностей між державним та приватним секторами зайнятості, окрім можливості привести дитину на роботу (таблиця 4.2., табл. В 2.18 – В 2.23 Додатку В). Державні підприємства та установи частіше забезпечують ресурси соціального захисту (гнучкість відпустки, лікарняні листи, пільгові путівки), а приватні – надають більшу можливість гнучкого режиму праці та гнучкого місця роботи. Так, можливості гнучкого графіку роботи як цілком недоступні (на 1 бал) оцінили 74% працівниць державного сектору та 61% працівниць приватного секторів економіки, можливості як дуже високі – 3% та 9% відповідно.[90] Можливості гнучкого робочого місця як цілком недоступні зазначили 85% працівниць державного сектору та 69% приватного. Поряд із цим, про відсутні можливості гнучкої відпустки повідомили 25% працівниць приватного сектору економіки та лише 4% працівниць державних установ, водночас ці можливості як максимально високі – 25% та 61% відповідно. Метод порівняння середніх показав наявність середнього зв'язку між сектором зайнятості та можливістю взяти відпустку влітку, а також можливістю пільгових путівок на оздоровлення дитини (значення Ета в обох випадках становить 0,402), у решті випадків зв'язок є, але він є слабким: значення Ета коливається від 0,209 до 0,292 (див. Табл. В 2.24 Додатку В).

До надважливих ресурсів для успішного поєднання професійних і сімейних обов'язків належить робочий час, а саме інституційний режим робочого часу та його окремі особливості, як-от (не)передбачуваність, понаднормова праця, робота ввечері та/або вночі й у вихідні дні.

[90] Для чистоти розрахунків з масиву було вилучено відповіді тих респонденток, які зазначили, що працюють за вільним графіком

Таблиця 4.2.

Порівняльний аналіз індексів доступності ресурсів робочого місця, що сприяють успішному поєднанню праці та сімейних обов'язків, у державному та приватному секторах зайнятості

Ресурси робочого місця	**Середній індекс** за 5-ти бальною шкалою (1– можливість відсутня, 5 – можливість дуже висока)	
	державний сектор зайнятості	приватний сектор зайнятості
Гнучкість робочого часу (можливість самостійно визначати час початку та закінчення роботи)[91]	1,6	1,9
Гнучкість робочого місця (можливість працювати вдома)	1,3	1,7
Гнучкість відпустки (можливість взяти відпустку влітку чи під час шкільних канікул)	4,2	3,1
Можливість без проблем піти на лікарняний по догляду за дитиною	3,9	3,0
Пільгові путівки на дитяче оздоровлення (табори, санаторії)	2,8	1,5

Найважливішою структурою повсякденних практик материнства є робочий час. У 2009 році серед 27 країн Європейського союзу 19% усіх

[91] Із розрахунків було виключено тих респонденток, які мають інституційно закріплений вільний режим роботи. З урахуванням цих респонденток середній індекс гнучкості робочого часу працівниць приватного сектору економіки становить 2,1 бали

працівників працювали неповний робочий день (part-time work) [Part time work, 2011: p. 11]. У 2009 році рівень часткової зайнятості серед жінок становив у середньому 30%, варіюючись від близько 10% у Болгарії, Чехії, Угорщині, Латвії, Словенії, Словаччині та Хорватії до більш ніж 40% в Австрії, Бельгії, Німеччині та Норвегії. Рекордний рівень цього показника зафіксовано у Нідерландах, де 75% жінок працюють на умовах неповної зайнятості [Family life and work, 2010: p. 41].

В Україні станом на кінець 2013 року 6,8% жінок були працевлаштованими на умовах неповної зайнятості – порівняно з 5,4% від загальної кількості працівників [Праця в Україні, 2014: с. 95].[92]

З-поміж опитаних матерів 92% працюють повний робочий день / тиждень, що відповідає середньому показнику по Україні. Режим робочого часу в межах повного робочого дня / тижня буває типовим, атиповим і вільним (гнучким). Поняття атипового (atypical), або ж несоціального (anti-social), робочого часу є широко вживаним в англомовних дослідженнях стосовно балансу роботи й життя. Під атиповим робочим часом розуміють режим, за якого люди вимушені працювати в час, що його прийнято приділяти сім'ї або відпочинку: роботу вранці (до 8:00), пізно ввечері (після 18:00) або вночі, в суботу й/або в неділю [La Valle, 2002; Le Bihan and Martin, 2004: p. 566–567].

92% опитаних матерів працюють повний робочий день / тиждень, що відповідає аналогічному показнику серед зайнятих жінок в Україні. У режимах роботи працюючих повний робочий день / тиждень були виділені типовий, атиповий режими робочого часу, а також вільний (гнучкий) режим роботи. Зазначу, що поняття атипового (англ. *atypical*) або рідше несоціального (*anti-social*) робочого часу є широко вживаним в англомовних дослідження проблем балансу роботи та життя. Під атиповим робочим часом

[92] Цей показник слід відрізняти від показника частки працівників, переведених на скорочений день або тиждень з економічних причин (так звана «вимушена неповна зайнятість»), що становив 2013 року 7,9%.

розуміють усі ситуації, за яких люди вимушені працювати у час, що зазвичай приділяється сім'ї або відпочинку, а саме: робота вранці (до 8.00), пізно ввечері (після 18.00) чи вночі, у суботу та/або неділю [La Valle, 2002; Le Bihan and Martin, 2004: p. 566–567].

У моєму емпіричному дослідженні *типовий робочий час* слід трактувати як восьмигодинний робочий день від понеділка до п'ятниці. До *атипового робочого часу* належать усі решта, крім типового, режими роботи: подовжений робочий день (понад 8 годин на день або понад 40 годин на тиждень), змінний (добовий або тижневий) режим. Змінний режим робочого часу я розглядаю як атиповий, оскільки зазвичай він передбачає скомпресовані (й подовжені) робочі дні й/або роботу у вихідні.

З-поміж респонденток мого дослідження типовий восьмигодинний робочий день від понеділка до п'ятниці мають 76%, зокрема 87% працівниць державного та 60% працівниць приватного секторів зайнятости. Атипові робочі години / дні мають 21% опитаних матерів, зокрема 10% – подовжений робочий день / тиждень (4% в державному та 18% у приватному секторах), 12% працюють за змінним графіком (8% у державному та 15% у приватному секторах), вільний режим роботи мають лише 3% респонденток (1 працівниця державного та 9 працівниць приватного секторів) (Діаграма 4.2., Табл. В 2.25 та В.2.26 Додатку В).

Як з'ясувалося в інтерв'ю, змінний графік роботи, зокрема добовий, попри скомпресовані робочі години, дає змогу ефективно організовувати повсякденне піклування про дитину. Одна з інформанток пояснила переваги роботи за режимом «доба через дві»: «Я іноді думаю, що, може, краще піти на кожен день на роботу. Потім думаю... Це в мене робочий день буде мінімум до шостої години вечора. Це дочці в школі бути до шостої. Так я її забираю після уроків. Двічі на тиждень, коли я на чергуванні, її забирає дідусь після уроків. Тобто вона до вечора в школі на продовженку не ходить. І я два дні вдома. І ми можемо щось собі дозволити, кудись піти» (Олена, дитині 8 років).

Діаграма 4.2.

Особливості режимів робочого часу матерів-працівниць державного та приватного сектору зайнятості, %[93]

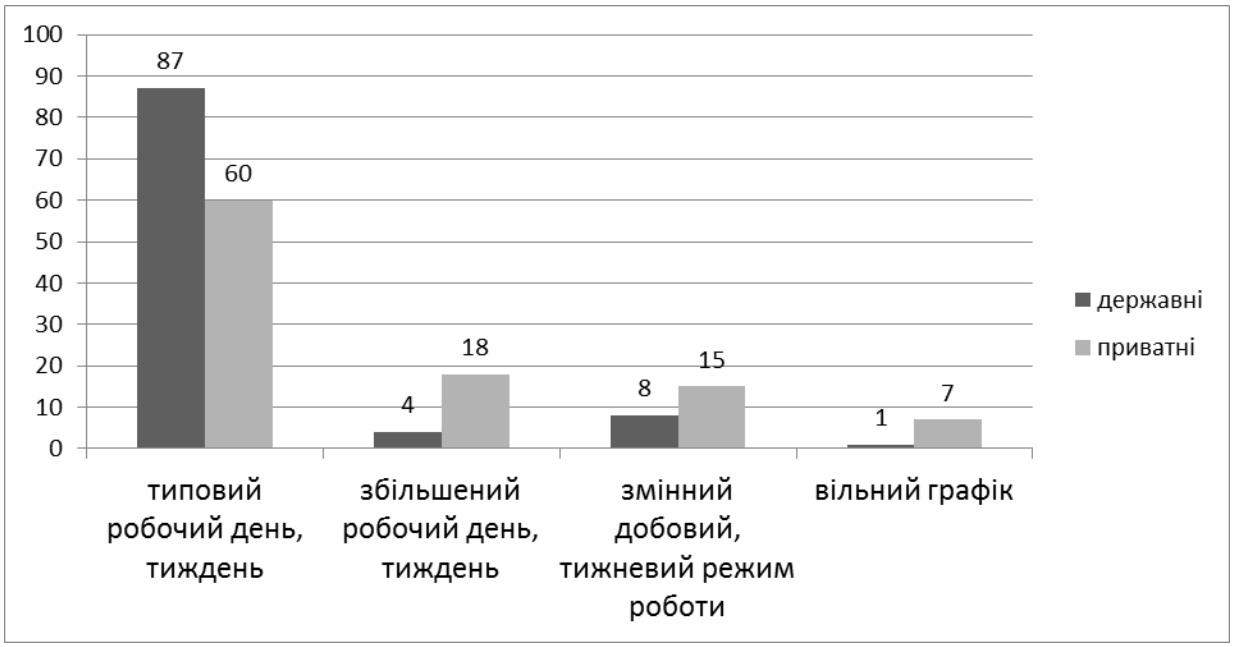

Лариса, ставши мамою, намагалася знайти роботу, що дасть змогу більше часу приділяти дітям. Попри скомпресовані робочі години, вона теж вбачає в такому режимі переваги: «Я намагалася знайти такий графік, щоб якомога більше приділяти часу дітям – два дні я працюю і два дні я вдома. І ті два дні, коли я вдома, я намагаюся приділити їм більше часу. Якби це були тільки субота-неділя, може, було би складніше, а так у будні я можу, наприклад, прийти в школу» (Лариса, двоє дітей по 8 років).

Окрім закріпленого режиму робочого часу були виявлені також окремі темпоральні характеристики практик роботи респонденток. Згідно з опитуванням, 54% матерів працюють у вихідні принаймні один раз на місяць (44% працівниць державного та 68% працівниць приватного секторів зайнятости); 30% працюють понаднормово принаймні один раз на тиждень

[93] Сумма відсотків за секторами зайнятості може не дорівнювати 100% через округлення даних до цілих. Статистичний зв'язок між змінними є дуже сильним (значущість критерію Хі-квадрат Пірсона становить 0,000)

(26% у державному та 37% у приватному секторах). У 27% респонденток робочий час є непередбачуваним: їх можуть позапланово викликати на роботу щонайменше один раз на тиждень (22% в державному та 34% в приватному секторах); 11% працюють увечері або вночі щонайменше раз на тиждень (12% у державному та 10% у приватному секторах). Жодної з перелічених несприятливих обставин робочого часу не мають 43% респонденток, зокрема 50% працівниць державного та 34% працівниць приватного секторів зайнятости (Діаграма 4.3., Табл. В 2.27 – В 2.30 Додатку В).

Діаграма 4.3.

Порівняльна характеристики окремих темпоральних особливостей роботи матерів у державному та приватному секторах зайнятості,[94] %

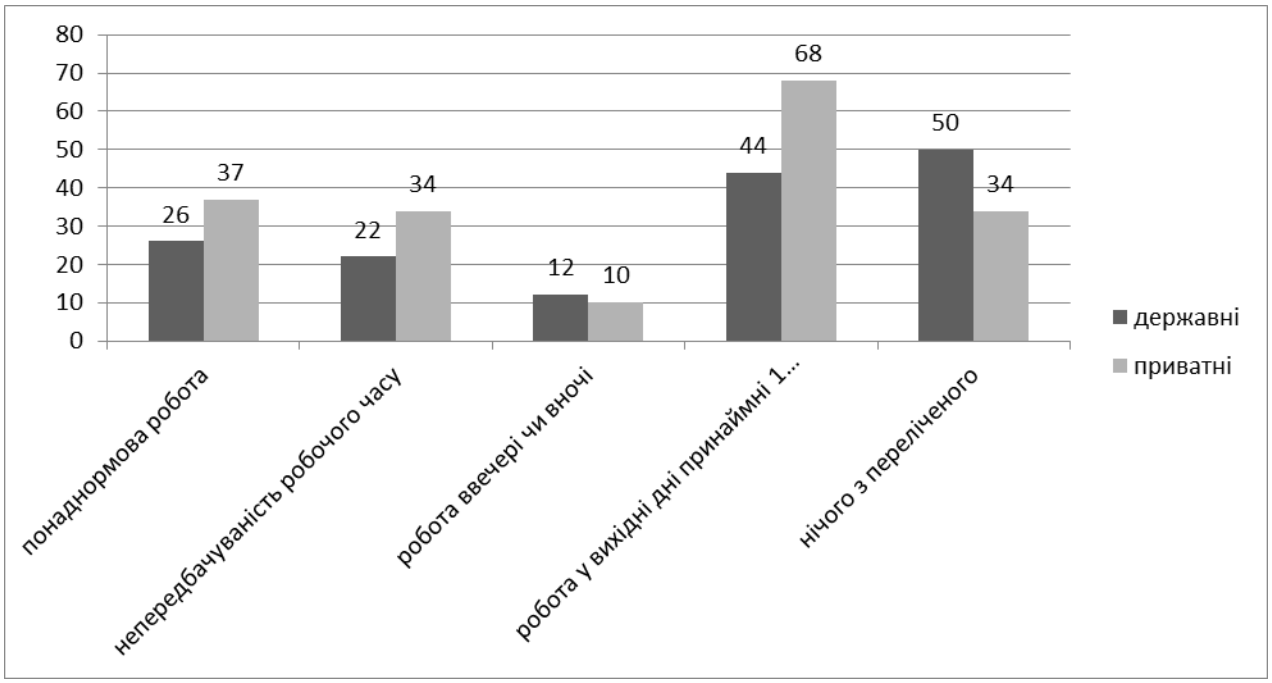

Доступність ресурсів робочого місця для успішного поєднання праці та піклування про дитину впливає на поведінку матерів на ринку праці. Наприклад, Інга завдяки можливості працювати вдома й за гнучким режимом змогла не переривати професійної діяльності відпусткою з догляду за

[94] Статистичний зв'язок в усіх випадках (окрім «робота ввечері чи вночі) є значущим

дитиною. Інформантка повернулася до оплачуваної роботи через два місяці після народження дитини: «Моя робота дає змогу бути з дитиною та працювати... Працюю в дизайн-студії, в мене відносно вільний графік роботи. Тобто я можу працювати і в офісі, й удома» (працює дизайнеркою інтер'єрів).

На противагу трудовій стратегії Інги, інша інформантка, яка між народженням першої та другої дитини працювала на державній службі, вирішила продовжити відпустку з догляду за другою дитиною через несприятливі обставини поєднання професійних і сімейних обов'язків: «Я була держслужбовець... Наприклад, щоб сходити на ранок у садочок, мені треба було брати відгул... Якщо дзвонять із садочка – захворів, висока температура, – то я мусила цим же днем взяти лікарняний. Оце я о дев'ятій на роботу прийшла. О 18:15 закінчується робочий день. Дуже часто треба було затримуватися, то раніше сьомої-восьмої я додому не потрапляла» (Олександра, дітям 8 та 3 роки).

Лариса після народження дитини намагалася підшукати роботу, що дозволить їй більше часу приділяти дітям. Попри скомпресовані робочі години (праця за змінним графіком два дні по 12 годин роботи через два дні) вона віднаходить переваги такого режиму роботи: «Я намагалася знайти такий графік, щоб якомога більше приділяти часу дітям – два дні я працюю і два дні я вдома. І ті два дні, коли я вдома, я намагаюся приділити їм більше часу. Якби це були тільки субота-неділя, може бути було б складніше, а так в будні дні я можу, наприклад, прийти до школи» (двоє дітей 8 років).

Ще одна інформантка після розлучення з чоловіком змінила місце роботи, перейшовши з державного підприємства в приватне, зокрема через труднощі поєднання професійної та материнської ролей: «Коли ти працюєш у державній установі, ти розумієш, що в тебе робочий день із восьмої до п'ятої, й у тебе немає переробітку. Й тут, коли мені треба дитину забрати о четвертій із садочка, тому що короткий день у садочку, мені кажуть: "Ні, треба залишитися на роботі, тому що ми чекаємо, керівництво щось

вирішує". Ну почекали ми, посиділи, хтось там щось вирішив. Мене не має права ніхто на роботі затримувати, в мене робочий день закінчився. Але постійно "чого ти пішла", "куди ти пішла", або забирай дитину, прибігай із нею на роботу й чекай, тому що керівництво там щось вирішує. – *О. С. А зараз, на новій роботі в приватній установі, вам простіше сімейні справи залагоджувати?* – Так, так, якщо мені треба піти, я кажу керівнику: "Мені треба піти на дві години". – "Добре, пиши заяву й іди"... Я пішла, а потім відпрацюю ці дві години в обід колись, або буде дитина на канікулах у бабусі, я можу пізніше з роботи піти, попрацювати до шостої, до сьомої... Можу за свій рахунок узяти, це теж дозволяється. На старій роботі за свій рахунок було проблематично, я, навіть сидячи з дитиною на лікарняному, мусила виходити робити роботу» (Оксана, дитині 7 років).

Однак не всі приватні компанії забезпечують умови гнучкого регулювання робочого часу. Одна з інформанток, яка працює в приватній фірмі, витрачений на розв'язання сімейних питань робочий час офіційно оформлює коштом відпустки, аж до годин: «Я пишу в рахунок відпустки заяву – скільки там мені потрібно, півдня чи день, або я пишу заяву за свій рахунок, по-іншому ніяк. От зараз... йому [синові] довідку потрібно було для табору. Дві години ми на це витратили, я написала дві години в рахунок відпустки» (Світлана, дитині 9 років).

Коли корпоративні механізми сприяння успішному поєднанню професійної та сімейної ролей є слабкими, їх компенсують неінституційні практики – наприклад, неформальні домовленості з керівництвом і/або колеґами про відсутність на роботі через сімейні обставини. З-поміж респонденток 26% повідомили, що їм важко чи дуже важко піти з роботи для розв'язання сімейних питань, водночас 60% опитаних не мають чи радше не мають таких проблем. Між державним і приватним секторами зайнятості не виявлено статистично значущих розбіжностей щодо доступності ресурсу неформальних домовленостей із керівництвом і колеґами, однак удвічі більше працівниць приватного сектора зазначили, що їм дуже важко

залагодити питання про відсутність на роботі через сімейні обставини (12% проти 6% відповідно).

Більшість працедавців не розробили політики з підтримки працівників із сімейними обов'язками, тож матері стають залежними від особистих позицій і лояльності керівництва: «*О. С. Буває, що в робочий час є потреба розв'язати сімейне питання. Як ви це вирішуєте на своїй роботі?* – Ось показовим було перше вересня. Вперше дитина йде до школи... У нас перше вересня – початок навчального року, то завідувачка дуже, дуже болісно поставилася до того, що я першого вересня не можу бути на робочому місці. Хоч я лаборант, пар я не веду, мій обов'язок – відчиняти аудиторії й витирати дошку... Було таке, що я не могла відпроситися на останній новорічний ранок у садку. "Ні, хай сходить бабуся, дідусь, що ви постійно ходите. Ви ж мусите виконувати свої прямі обов'язки"» (Тетяна, працівниця державного університету).

Конфлікти між професійними обов'язками та доглядом за дитиною, що виникають внаслідок скорочення державних ресурсів, актуалізують проблему компенсаторних ресурсів робочого місця. Наприклад, у Полтаві вже два роки поспіль влаштовують тривалі зимові канікули, аби заощадити кошти на опалення. У 2016 та 2017 роках канікули тривали близько місяця. Перед сім'ями постає проблема догляду за дітьми в цей період. Інституційних механізмів надання державних послуг у такій ситуації немає, тож догляд за дітьми залежить від можливостей конкретних шкіл, а здебільшого сім'ї організовують його за допомоги власних ресурсів. Деякі школи частково організовують дозвілля дітей у період зимових канікул («У школі свій розпорядок на канікули – екскурсії, вікторини... В школі в них розпорядок був десь через день. Або їх учитель веде на екскурсії, або в бібліотеці вони... В нас так усі канікули – й осінні, й весняні, й зимові»); в інших школах розклад таких занять був незручним для батьків, які працюють («У них були якісь там заходи, це приведи на годину-півтори, потім забери») (Ольга, Ірина, мами дітей молодшого шкільного віку).

Одна з інформанток стверджує, що школа ніяк не допомагала батькам у цей період. Догляд за дитиною мати забезпечувала коштом ресурсів робочого місця: «Це було дуже важко... Я її [дочку] брала на роботу, тому що мама моя, бабуся, дуже далеко, і, виходить, я її брала на роботу. В мене там у бухгалтера – вона мама-одиначка – була дитина, вони разом гралися. Переважно вона зі мною була. Вдома ми її не залишаємо саму, бо ще маленька. В чоловіка не було можливости, він водій, вантажна машина, тому дитину возити нема як» (Надія, нуклеарна сім'я, дитині 7 років).

4.2. Інституційні послуги догляду за дітьми, їх освіти та розвитку як ресурс практик материнства: нерівність у доступі та напруження повсякденних практик піклування про дітей

4.2.1. Залучення інституційних послуг догляду за дітьми та напруження повсякденних практик піклування про дітей

Російські дослідниці А. Сухова та О. Сінявская виокремлюють два типи послуг із догляду за дітьми: інституційні (формальні) та неформальні послуги з піклування, здійснювані особами, які не є членами нуклеарної сім'ї. До першого типу відноситься догляд за дітьми, їх виховання і розвиток, здійснювані в рамках дитячих дошкільних установ чи інших освітніх організацій, а також окремими людьми, для яких ця діяльність є професією або оплачуваною діяльністю (послуги викладачів, тренерів, нянь). *Інституційні послуги* можна розділити на два види: послуги з догляду за дітьми (ясла або дитячий сад) та послуги з освіти, розвитку дітей (гуртки, спортивні секції, студії, дитячі освітні центри; індивідуальні заняття з викладачами). *Неформальні послуги* з догляду за дітьми надаються родичами, знайомими батьків, сусідами та іншими людьми, для яких це не є професією або оплачуваною діяльністю (роботою) [Синявская, Сухова, 2009: с. 78; Сухова, 2011: с. 475-476].

П. Бурдьє відзначає зв'язок фізичного простору та нерівності. Соціальний простір, зазначає він, реалізований у розподілі у фізичному

просторі різних видів благ та послу, а також індивідуальних агентів та груп, що мають нерівні можливості привласнення цих благ [Бурдье, 2007: с. 54]. Так, у сучасному українському суспільстві доступ до державних послуг догляду за дітьми відчутно залежить від територіально-поселенського фактору. Наприклад, у 2013 році 80% дітей віком 3-5 років відвідували ДНЗ — 91,4% у міських поселеннях та 57,1% — у селах. У 2015 році найвищі показники охоплення дітей цієї вікової групи дитсадками зафіксовано у Хмельницькій (92,8%), Черкаській (92,7%), Сумській (92,7%), Київській (90,7%), Полтавській (90,3%) областях. Найнижчі показники – у Волинській (71,9%), Львівській (69,6%), Одеській (69,4%), Рівненській (68,0%) та Івано-Франківській (59,0%) областях. [95] У містах Полтавської області у 2012-2014 роках чисті показники охоплення дітей ДНЗ[96] віком від 3 до 5 років становили 100% [Дошкільна освіта, 2015: с. 15-17].

Об'єкт емпіричного дослідження, а саме – мешканки великого міста, не дозволив повною мірою диференціювати материнські практики залежно від доступу матерів до державних та ринкових ресурсів послуг догляду за дітьми: за даними мого дослідження лише 2% дітей респонденток ніколи не відвідували дитячий садок. Втім, у ході дослідження вдалося зафіксувати деякі напруження повсякденних практик материнства, пов'язані з доступом до цих послуг.

Як ішлося в третьому розділі дисертації, однією з найгостріших проблем державних дошкільних навчальних закладів у містах Україні є їх переповненість. У Полтаві від 2012 до 2014 року ситуація відчутно погіршилася – ймовірно, внаслідок внутрішніх переселень через військові дії на Сході України. Якщо 2012 року на сто місць у дитсадках припадало 149

[95] http://www.pedrada.com.ua/files/news/Statystyka_DNZ_2016.pdf. Переглянуто 06 вересня 2016 року

[96] Кількість вихованців ДНЗ певного віку в відсотках до чисельності населення відповідного віку.

дітей, то наприкінці 2014 року – вже 172 дитини [Дошкільна освіта, 2013: с. 41–42; Дошкільна освіта, 2015: с. 41–42].

Через переповненість груп гіршають умови перебування дітей у дитсадках, зокрема епідемічні. За результатами мого опитування матерів, з-поміж дітей, які відвідували ДНЗ, 11% хворіли кілька разів на місяць, 32% – кілька разів на кілька місяців, 22% – кілька разів на півроку, 28% – кілька разів на рік, і лише 5% дітей майже ніколи не хворіли. Висока дитяча захворюваність ускладнює материнські практики поєднання оплачуваної праці та піклування про дітей, коли діти потребують домашнього догляду.

За даними мого дослідження, у 81% нуклеарних сімей, де працюють обоє батьків, лікарняні в разі хвороби дитини переважно або завжди беруть матері, в 14% сімей мати й батько лишаються вдома з хворою дитиною порівну, й тільки в 5% сімей частіше це робить тато. Коли виникають труднощі в суміщенні догляду за хворою дитиною та професійних обов'язків, матері звертаються до ресурсів розширеної сім'ї: «Ми зараз більш-менш уже в школу ходимо, а в садочку ми хворіли дуже часто. Я на лікарняному була частіше, ніж на роботі. І свекруха залишалась, і до мами доводилося відвозити на тиждень-два, тому що лікарняні не особливо хтось любить» (Оксана, материнська сім'я).

Загалом 65% опитаних матерів залучають ресурси розширеної сім'ї, а саме допомогу своїх батьків, для організації ситуативного догляду за дитиною в разі хвороби чи карантину. Також 39% респонденток розраховують на допомогу чоловіка, 4% – на допомогу колишнього чоловіка (що становить 16% матерів, які живуть самі з дитиною чи дітьми). На допомогу сусідів розраховують 3% опитаних, на допомогу найманої працівниці (няні) – менше 1%. Якщо поруч немає родичів або сусідів, з якими налагоджено неформальні зв'язки, для деяких матерів, насамперед одиноких, гостро постає питання ресурсів, на які можна спертися в разі затримання на роботі чи неможливості залишитися вдома з хворою дитиною. З-поміж опитаних 13% не розраховують на жодну підтримку в разі потреби

доглядати за дитиною, зокрема 35% матерів, які живуть самі з дитиною чи дітьми (Таблиці В 2.11. – В 2.16 Додатку В).

Альтернативою державним дошкільним навчальним закладам є комерційні послуги нянь, нянь-вихователь ок і приватних дитсадків. Утім, більшість батьків по такі послуги не звертаються. Станом на кінець 2014 року приватні ДНЗ в Україні охоплювали менше 1% всіх дітей, які відвідували дитсадки різних форми власності [Дошкільна освіта, 2015: с. 39].

Лише 9% опитаних матерів зазначили, що зверталися до послуг найманих працівниць із догляду за дітьми. На їхню ситуативну допомогу (коли дитина потребує домашнього догляду, а мати мусить вийти на роботу) розраховують менше 1% опитаних. Є кілька причин вкрай низької затребуваності ринкових послуг догляду за дітьми з боку матерів і сімей. *По-перше*, це висока вартість таких послуг: 2015 року перебування дитини в приватному дитсадку коштувало від 3 500 до 7 500 гривень за місяць або 15–35 гривень за годину, послуги няні чи няні-вихователь ки – від 4 000 до 5 000 гривень на місяць (середня номінальна зарплата 2015 року становила 5 230 грн). *По-друге*, недовіра до ринкових послуг лише зростає, коли йдеться про найцінніше – дитину [Здравомыслова, 2008: с. 335; Работа и семья, 2008: с. 69]. Робота няні є довірчою послугою, якість якої неможливо контролювати цілковито [Здравомыслова, 2008; Галиндабаева, 2010: с. 110–111]. *По-третє*, за соціокультурними уявленнями, дитячий садок є важливим і незамінним аґентом соціалізації дитини [Ботвинченко, 2014; Стратегии родителей школьников, 2013: с. 5–6; Собкин, Марич, 2006]. У моєму дослідженні лише 10% респонденток відповіли, що скористалися б послугами няні замість дитсадка, якби мали таку змогу.

Коли йдеться про дітей молодшого шкільного віку, одним із важливих ресурсів підтримки матерів-працівниць є групи продовженого дня (ГПД). Станом на початок 2012/2013 навчального року в школах України такі групи

охоплювали 33,7% учнів початкових класів.[97] За даними мого дослідження, в Полтаві 43% учнів початкових класів ніколи не відвідували таких груп. Середній індекс потреби в ГПД тих матерів, чиї діти не відвідують такої групи, становить 2,2 за п'ятибальною шкалою, де 1 – «не потрібна», 5 – «дуже потрібна». На 3 бали оцінили таку потребу 13% опитаних, на 4 бали – 15%, а на 5 балів, визначивши свою потребу в ГПД як дуже гостру, – 9%. Отже, майже що четверта респондентка, чия дитина шкільного віку не відвідує групи продовженого дня, має високу чи дуже високу незадоволену потребу в такій групі.

Зауважу, що ГПД виконують радше доглядові, ніж навчальні функції: «Вона [дочка] в школі вчить уроки, але там як – не звертають увагу на те, чи дитина зрозуміла, що задали домашнє завдання... Я в неї [дочки] питаю: "Ти була на продовженці, чому не зробила домашнього завдання?!" А вона каже: "Мені було незрозуміло, але до мене не підійшли й не пояснили"» (Юлія, має дитину-першокласницю).

Це ускладнює повсякденні практики піклування про дітей молодшого шкільного віку, до яких належить контроль за виконанням домашніх завдань. «*О. С. Я так розумію, що в групі продовженого дня з дітьми особливо не займаються?* – Я пам'ятаю по собі, раніше ми приходили додому, ми вже вивчили уроки та просто гралися. Зараз ні, ніхто з ними не возиться. Я знаю, доплачують гроші, щоб учитель повчив із дитиною уроки, але я вважаю, якщо в першому класі йому доплачувати за те, що й так педагог мусить зробити... Мені простіше з нею [дочкою] позайматися» (Надія, має дитину-першокласницю).

Слабку навчальну функцію груп продовженого дня, надто для першокласників, зумовлює колізія між інституційними вимогами та практиками регулювання навчального навантаження молодших школярів.

[97] Розраховано за даними статистичного бюлетеня «Загальноосвітні навчальні заклади України на початок 2012/2013 навчального року» як співвідношення кількости учнів, охоплених групами продовженого дня, до загальної кількости учнів 1–4 класів (с. 41, 74).

Згідно з Листом Міністерства освіти і науки № 1/9-72 від 28.01.2014 «Про недопущення перевантаження учнів початкових класів надмірним обсягом домашніх завдань», у першому класі домашніх завдань бути не має. Тож офіційно вчитель ГПД не має права контролювати, як першокласники виконують домашні завдання. Однак на практиці такі завдання дають, і діти їх виконують – через неформальні вимоги вчителя, конкретну навчальну програму, батьківське бажання підвищити результативність навчання дітей.[98]

Інформантка розповідає: «Зараз-то в неї [дочки] більше уроки. Їх наче й не задають, але все одно. Уявіть, дитина пішла в другий клас, там уже починається повноцінне навчання. А дитина звикла, що рік вона займається чим хоче після школи, а тут треба уроки вчити. Я вважаю, що дитину треба поступово привчати... – *О. С. А в групі продовженого дня вона уроки не вчить?* – Ні. – *О. С. А чому?* – Розумієте, держава наша сказала, що в першому класі ніяких уроків. Тобто вчителі не мають права дати домашнє завдання, не мають права щось із ними робити» (Оксана, має дитину-першокласницю).

До повсякденних практик Валентини теж належить активна участь у навчанні сина-першокласника: «*О. С. Зараз у вашого сина перший клас. Що найскладніше?* – Займатися потрібно. Займаємося ми після роботи... Перший клас – вони там не займаються, уроки їм не задають, ну а вдома все одно потрібно займатися, бо тоді відставатиме. Вчителька в цьому плані не рекомендувала нічого, просто з дитиною повторюєш матеріал, який вони проходили в школі... Ми сидимо з ним практично щодня півтори-дві години.

[98] З особистого досвіду можу сказати, що батьків, які обрали розвивальну систему навчання, шкільні адміністрації й учителі одразу орієнтують на активну участь у навчальному процесі. Попри офіційну заборону домашніх завдань для першокласників, на ділі домашні завдання задавали обом моїм дітям. Виконання було добровільним, проте вчителька радила робити уроки, якщо батьки бажають результативного й успішного навчання своїх дітей.

У вихідні трошки більше. Ми й почитаємо, й вірші для себе повчимо, й математику... Краще посидіти, перезайматися, ніж потім щось упустиш».

Нестачу навчальних занять у школі та групах продовженого дня компенсують і додатковими вчительськими послугами з підготовки домашніх завдань: «Я коли пішла на добу [добове чергування], вчительку попросила займатися з нею, коли я на добі [послуга платна]. Я спокійна тоді, що моя дитина зробить уроки» (Олена, дитині 8 років).

У контексті соціокультурних процесів «інтелектуалізації дитинства» [Асонова, 2010: с. 81; Профессиональные группы, 2014: с. 247–248[99]], високих вимог початкової школи та слабкості (на думку батьків) освітньої ролі дошкільних навчальних закладів [Комплексне дослідження, 2013: с. 75] зростає батьківський попит на додаткові освітні послуги для дітей. Дві третини дітей респонденток відвідують додаткові гуртки, секції, заняття, зокрема державні (муніципальні) – 30%, недержавні (приватні, зокрема навчання з репетитором) – 51%; щонайменше по два гуртки, приватні або державні, відвідують 9% дітей.

Частина інформанток є прихильницями доволі раннього й інтенсивного інтелектуального розвитку дитини. Наприклад, одна з них на момент опитування планувала віддати дитину в школу у віці 5 років і 8 місяців: «*О. С. А чому вирішили так рано?* – Їй у садочку буде нецікаво. Вона вже вміє читати, англійську знає... Нам вихователька каже, їй немає сенсу в садочку пересиджувати» (Аліна, дитині 5 років).

Державні дошкільні навчальні заклади, на думку матерів, не здатні забезпечити інтелектуальний розвиток дитини, й таке переконання збільшує попит на додаткові освітні послуги для дітей: «От старша дитина – ми ще в садочу ходили на додаткові заняття, з двох років. Він там займався й

[99] Інститут соціології Російської академії наук провів у 2013–2014 роках дослідження, щоб визначити зміст спільного проведення часу батьків і дітей молодшого віку. Виявилося, що в батьківській свідомості найвищу цінність має розвиток інтелекту, й батьки завжди готові допомагати дітям у складних інтелектуальних іграх і присвячувати цьому найбільше часу.

загальним розвитком, й англійська там була трошки. Він у три роки пішов у садочок і вже читав прості слова, писати ще не вмів, але знав цифри, фігури, елементарна англійська в нього була. А пішов у садочок, мама пішла на роботу – і цей розвиток зупинився... В садочку немає такого індивідуального розвитку дитини, немає підходу» (Олександра).

Слабку освітню функцію державних дитсадків, на думку матерів, можуть компенсувати приватні ДНЗ. Наприклад, Ніна, жителька Києва, використовує водночас послуги державного та приватного садків: «Ми можемо два дні на тиждень піти в приватний садочок і ще три дні – в державний. Нам так зручніше, бо в державному садочку трохи менше уваги приділяють... Зараз приватні садочки беруть дітей від двох років на заняття: розвиток моторики, мовлення, англійська мова».

Поруч із наданням чималого значення ранньому інтелектуальному розвитку зафіксовано й протилежну тенденцію – прагнення матерів «подовжити дитинство» своїх дітей, коли початок шкільного навчання розглядають як завершення дитинства: «Ми якось до школи повноцінно відпочивали. Кажу: “Давай повчимо букви”, а вона [дочка]: “Не хочу”. Її вистачало максимум на десять хвилин. Вона не хотіла займатися до школи... У них і в садочку була підготовка до школи, але особливих результатів я не бачила. Хоча ми й намагалися з нею займатися... Але результату я не бачила, я вважала, ну то хай у дитини буде повноцінне дитинство» (Оксана, дитині 7 років).

4.2.2. Повсякденність в умовах обмеженого доступу до інституційних ресурсів підтримки: матері дітей з інвалідністю

Диференціація практик материнства залежно від доступу до інституційних, зокрема, державних ресурсів підтримки буде продемонстрована на прикладі матерів, які виховують дітей з інвалідністю. Щороку в Україні збільшується кількість дітей з функціональними обмеженнями здоров’я. Так, за період 2003-2013 років чисельність дитячого населення в Україні зменшилась на 19%. Водночас, загальна чисельність

дітей з інвалідністю щорічно збільшується на 0,5%. Станом на початок 2014 року кількість таких дітей сягнула показника 167 тис. 059 осіб або 2% від усього дитячого населення країни (8 млн.).[100] Попри помітне зростання останніми роками суспільного, державного та наукового інтересу до механізмів соціальної адаптації дітей з інвалідністю, зокрема, через програми інклюзивної освіти, стан їх реалізації є вкрай суперечливим та повільним, що загострює повсякденні практики батьківського піклування про дітей із інвалідністю. В Україні існують також гострі проблеми денного догляду за дітьми з інвалідністю різних нозологічних груп. Станом на 2014 рік в Україні працювали 3967 груп спеціального призначення у дитячих садочках, в яких перебували 4,9% дітей від загальної чисельності дітей ДНЗ [Дошкільна освіта, 2015: с. 62]. Наприклад, у Києві у 2013 році тільки 8 із 650 садочків державної та комунальної власності приймали дітей із синдромом Дауна. Загалом станом на кінець 2014 року кількість дітей з інвалідністю становила 0,6% від загальної кількості дітей у ДНЗ Україні [Дошкільна освіта, 2015: с. 28].

Нестачу інклюзивних груп у дитячих дошкільних закладах почасти компенсує діяльність реабілітаційних центрів і центрів денного догляду за дітьми з інвалідністю. Такі центри надають реабілітаційні послуги, забезпечують харчування та відпочинок дітей упродовж робочого дня – аналогічно перебуванню дитини в дитсадку. Очевидно, кількість таких центрів[101] не цілком задовольняє потреби сімей у денному догляді, надто за дітьми з важкими розладами здоров'я.

Про це свідчать дописи матерів на інтернет-форумах: «Дорогі матусі з України, от і відразу хочу висловити наболіле. Тут ідеться про діток, які ну

---

[100] «В Україні щороку зростає кількість дітей з інвалідністю» // УНІАН, 04.12.2014. Переглянуто 12.09.2015 р. (http://www.unian.ua/society/1017747-v-ukrajini-schoroku-zrostae-kilkist-ditey-z-invalidnistyu.html).

[101] Станом на кінець 2013 року в Україні діяли 75 центрів денного догляду за дітьми з інвалідністю.

взагалі нічого не вміють, тобто дуже важких. Яких повністю потрібно обслуговувати − годувати, одягати, памперс міняти тощо. У таких діток зараз підгрупа А[102], й матуся отримує всього десь 1 800 грн, якщо з доглядом... Якщо така мама одна в цьому житті з такою дитиною (немає взагалі кому допомогти), а такі випадки нерідкісні... На роботу така мама піти не може, така мама не може навіть у лікарню піти, якщо їй треба. Питання от у чому: чому в нашій країні не передбачено садків, центрів для таких важких дітей на день? Тобто щоб мама могла віддати дитину на день, як у садок, піти на роботу, ввечері забрати дитину додому? Нехай навіть щось (у розумних межах) заплатити за перебування дитини в такому центрі? ...як вижити з такою дитиною на ці нещасні 1 800 грн? Як мати можливість піти у своїх справах, трохи відволіктися? <...> Ось у нашій Вінниці, наприклад, дуже важких дітей ніде не беруть»[103].

Нестачу інституційних послуг догляду за дітьми компенсують сімейні ресурси та час матері, приділений доглядовій праці. Так у сім'ях із дітьми з інвалідністю посилюються традиційні ролі «жінки-домогосподині» та «чоловіка-годувальника». Російське дослідження виявило суттєві ґендерні відмінності в економічній активності батьків, які мають дітей з інвалідністю[104]. Жінки з таких сімей поступаються чоловікам за всіма позиціями на ринку праці. Їх менше й серед підприємців (1,8% проти 6,4%), і серед робітників (18,9% проти 41,9%), і серед службовців (32,4% проти

---

[102] Згідно з Положенням про лікарську консультативну комісію, затвердженим постановою КМУ від 21 листопада 2013 року, підставою для надання дитині категорії «дитина-інвалід підгрупи А» є винятково висока міра втрати здоров'я та надзвичайна (повна) залежність від постійного стороннього догляду, допомоги або диспансерного нагляду та фактична нездатність до самообслуговування.

[103] Допис користувачки «Хмелевочка» (Вінниця) в темі «Украинские мамочки! Как выжить с нашими детьми на Украине?», форум *Дети-ангелы*, 30.10.2014. – http://5.9.67.208/index.php?topic=45610.0.

[104] Опитування батьків дітей з інвалідністю із 574 сімей в місті Москві (РФ) 2000 року.

37,5%), а серед самозайнятих жінок не виявилося зовсім. Особливо показовими є розбіжності в групі службовців, де зазвичай частка жінок у кілька разів перевищує частку чоловіків [Кулагина, 2004б]. Низький рівень зайнятості матерів дітей з інвалідністю збільшує їхню частку серед усіх економічно неактивних батьків: 40,6% матерів визначили свій статус як «домогосподині», тоді як таких татів виявилося тільки 0,8%. На економічну активність матерів дітей з інвалідністю впливають кілька чинників: а) рівень освіти: жінки з вищою освітою частіше залишаються на робочому місці, а звільняються найчастіше жінки із середньою освітою; б) стан здоров'я дитини: матері дітей, які потребують постійного догляду, частіше не працюють; в) вік дитини: матері дітей дошкільного віку частіше переривають трудову діяльність; г) шлюбний стан матері: жінки, які самостійно виховують дітей з інвалідністю, частіше залучені також в оплачувану працю, ніж одружені жінки [там само].

Повсякденний догляд за дітьми з інвалідністю потребує чималих часових ресурсів і передбачає широкий перелік дій: пошук і придбання ліків, допоміжних засобів (протезів, окулярів, ортопедичного взуття), поїздки з дітьми до лікарів, на лікувальні процедури, щоденні лікувальні та реабілітаційні процедури вдома. Більшість цього здійснюють матері. Дослідження, яке провела Є. Кулагіна в Москві у 2000–2001 роках, виявило нерівномірність часових витрат матерів і батьків на догляд за дітьми з інвалідністю: що більше часу вимагає такий догляд, то частіше його здійснюють матері. Частину функцій догляду беруть на себе близькі родичі, але така допомога відіграє другорядну роль порівняно з трудовитратами батьків, передусім матерів [Кулагина, 2004а: с. 79].

Не маючи доступу до інституційних послуг догляду за дітьми з інвалідністю, матері застосовують стратегії поєднання праці та догляду за дитиною, насамперед надомну працю. Дописувачки інтернет-форумів діляться своїми історіями: «Як може працювати жінка на дому? Хто як виходить зі становища, не маючи можливости ходити на постійну роботу?

Добре, якщо в сім'ї є годувальник, але ж багато татів не витримують проблем, пов'язаних із дитиною-інвалідом, і йдуть... Як я вийшла з цієї ситуації? Взялася за розповсюдження косметики, писала статті в місцеву газету, вивчилася на перукаря – тепер із майже двома вишками [дипломами про вищу освіту] приробляю вдома перукарством».[105]

Робота за змінним графіком теж дає можливість поєднувати оплачувану та доглядову працю: «Я працюю на швидкій допомозі за графіком доба через три. У мене двоє дітей-інвалідів. Обоє – візочники з вираженою затримкою психомоторного розвитку. За дітьми, поки я на роботі, можуть наглядати дві мої доньки-школярки, тому я виходжу на роботу за індивідуальним графіком – у неділю на добу (коли старші не в школі) та по середах із 16:00... Це була моя єдина можливість поєднувати роботу та догляд за дітьми-інвалідами. Вдень я проводжу час в реабілітаційному центрі, займаючись із дітьми. Це насправді дуже важко, суміщати нічні чергування та реабілітацію дітей!».[106]

Лікування та реабілітація дитини з інвалідністю може тривати довго, тож мати ризикує збереженням робочого місця. В таких обставинах деякі матері навіть планують народження другої дитини та декретну відпустку, щоб мати змогу приділити час і лікуванню старшої (хворої) дитини та зберегти робоче місце: «Я залишила сина у вісім місяців і вийшла на роботу, за що себе зараз картаю. Але тоді я не знала про серйозність нашого становища. До року нам нічого виразного лікарі не казали. Робота була за графіком два на два. Два дні на роботі, два дні займалась із Сашком. А коли постало питання про тривале оперативне лікування, вихід був один – декрет. Отак і спланувала другу вагітність. У рік і три залишила свою доньку під опікою тата й бабусь і поїхала на півроку із Сашком».[107]

---

[105] Допис користувачки «Фея» (Росія) в темі «Работающая мама», форум *Дети-ангелы*, 10.05.2008. – http://5.9.67.208/index.php?topic=53.0.

[106] Допис користувачки «Marina 1975» (Росія), там само, 27.11.2014.

[107] Допис користувачки «Kissa» (Росія), там само, 01.07.2008.

4.3. Ресурси сім'ї у структуруванні практик материнства

У ході емпіричного дослідження було виявлено особливості організації практик піклування про дітей у різних типах сімей за критерієм складу сім'ї та типу ґендерного розподілу праці у сім'ях з двома батьками.

4.3.1. Ресурси розширеної та нуклеарної сім'ї. Ґендерний розподіл праці як умова структурування практик піклування про дитину

З огляду на слабкі інституційні механізми сприяння балансу оплачуваної праці та піклування про дітей набувають ваги ресурси сім'ї. Насамперед ідеться про ресурси розширеної сім'ї. Є. Здравомислова пише про «кризу ролі» сучасної бабусі, обумовлену кількома чинниками. По-перше, триває нуклеарізація міських сімей середнього класу, міжпоколінні контакти слабшають, молоді сім'ї воліють автономно організовувати побут, живуть окремо, намагаються набути матеріальної й емоційної незалежності від старших. Подеколи молоді люди ставлять під сумнів леґітимність ролі бабусь, адже вона сприяє посиленню влади старшого покоління в родині. По-друге, внаслідок, зокрема, змін пенсійного законодавства бабусі дедалі довше працюють, щоб забезпечити собі економічно прийнятне існування. Іншими словами, утверджується рольова модель і життєва стратегія «бабусі-працівниці» – на зміну радянським практикам «бабусі – вихователькі онуків» [Здравомыслова, 2014].

Згідно з опитуванням, у разі конфлікту між професійними обов'язками та доглядом за дитиною[108] 65% матерів залучають ресурс розширеної сім'ї, тобто неформальні послуги своїх батьків (бабусь і дідусів дитини) з догляду за дітьми; 39% розраховують на допомогу чоловіка, 4% – на допомогу колишнього чоловіка (що становить 16% матерів, які живуть самі з дитиною чи дітьми). На допомогу сусідів розраховують 3% респонденток, на допомогу

[108] Респонденткам пропонували проєктивну ситуацію: «Уявіть, що дитина захворіла чи в дитсадку (школі) оголосили карантин, а вам потрібно вийти на роботу. На чию допомогу ви розраховуєте в догляді за дитиною?» (за шкалою з восьми пунктів із сумісними альтернативами).

найманих працівниць – менше 1%. Загалом 13% респонденток не розраховують на жодну підтримку в такій ситуації; серед матерів, які живуть самі з дитиною чи дітьми, цей показник становить 35%.

Як повідомляють інформантки, допомога родичів, з одного боку, є незамінною в їхніх практиках піклування про дітей: «Ми зараз більш-менш уже в школу ходимо, а в садочку ми хворіли дуже часто. Я на лікарняному була частіше, ніж на роботі. І свекруха залишалась, і до мами доводилося відвозити на тиждень-два, тому що лікарняні не особливо хтось любить» (Оксана, материнська сім'я).

Водночас у наративах інформанток нерідко звучить тема міжпоколінних конфліктів і важливости автономії матерів у піклуванні про дитину як у нуклеарних, так в розширених сім'ях: «Поменше допускати оцих думок, обговорень бабусь і дідусів… Ми вдвох від самого народження. Бабуся каже: "Я покажу, як купати", а я кажу: "Ми впораємось". І я хочу сказати, коли ви разом – разом якомога менше впускаєш у своє оточення: важко дуже, але це потім повертається сторицею. Просто чоловік із дружиною знають, що вони тільки вдвох» (Надія, нуклеарна сім'я).

Світлана, яка живе з дитиною та своїми батьками, теж говорить про важливість автономії: «Ну от зараз ми з сином живемо вдвох [батьки інформантки у весняно-літній період живуть за містом] –

, і я нікому нічим не зобов'язана. В той час мама, коли готує, – вона вже людина літня, – їй важко, я бачу, що їй важко. І з Андрієм [сином] – коли вона з ним удома, вона намагається з ним займатися, хоч скільки я просила: "Не чіпай дитину". Мені простіше, коли бабуся туди не лізе, бо бабуся не нервує – дитина не нервує. Мені простіше вечерю приїхати самій приготувати й бути спокійною. Різні покоління мають жити окремо» (Світлана, материнська розширена сім'я).

Інша інформантка розповідає про конфлікти між її дочкою та своїми батьками як чинник додаткового емоційного напруження: «*О. С. Буває, що*

дочка на роботу тобі телефонує? – Особливо коли в неї конфлікт виходить із моїми батьками або з її татом... Бувало таке, що я зривалася. Дитина в істериці. Я її на роботу до себе. Тобто залишала все, їхала, забирала її до себе на роботу. Вона з бабусею не може знайти спільну мову. І вона [дочка] мені дзвонить: "Я хочу до тебе, я тебе люблю, мені з тобою добре, я тільки з тобою хочу, я з тобою на край світу"». Мати говорить про почуття провини в ситуаціях, коли вимушена перекласти на своїх батьків функції піклування про її дочку: «Звісно, бувають проблеми, коли батьки хочуть поїхати на дачу, а я на добі [добове чергування]... Іноді мені так буває прикро – хоч їдь її забери, щоб батьки могли на дачу поїхати. Ось у мене трохи зрив іде – ось через мене з моєю дитиною сидять, панькаються. Тоді вже робота не йде... Я на добі, а не можу зараз поїхати її забрати. Батьки вихідні, але хочуть поїхати у своїх справах. І вони через те, що Оксану [дочку] треба забрати, не їдуть. І це для мене тягар, мені це заважає» (Олена, материнська розширена сім'я).

Одним із фокусів дослідження було вивчення ступеня залученості чоловіків до репродуктивної праці та піклування про дітей у сім'ях із двома батьками. Для більшості опитаних властивий традиційний тип гендерного розподілу репродуктивної праці (приготування їжі, прибирання тощо): 64% опитаних зазначили, що переважно вони виконують хатню роботу, 34% опитаних зазначили, що вони нарівно із чоловіком ділять ці хаті обов'язки та лише 2% опитаних зазначили, що ці обов'язки виконуються чоловіком (Таблиця В 2.17. Додатку В). Ці дані є близькими до результатів репрезентативних загальноукраїнських досліджень. Так, за результатами дослідження 2015 року, проведеного соціологічною групою «Рейтинг»: 79% опитаних зазначили, що їхній сім'ї готує їсти переважно жінка (82% серед жінок та 76% серед чоловіків), 18% респондентів вважають, що у їх родині

цей обов'язок поділяється порівну, тоді як лише у 3% сімей приготуванням їжі зайняті переважно чоловіки.[109]

Наступний блок питань стосувався участі батька у рутинизованих та ситуативних практиках піклування про дитину. У цілому середній індекс залучення батька до піклування про дітей та їх виховання, за оцінками опитаних матерів, становить 7,5 балів за шкалою від 1 до 10, де 1 – чоловік не бере участі взагалі, 10 – чоловік бере дуже активну участь.[110] При цьому 22% матерів оцінили цю участь на 10 балів. Хоча за цим індексом спостерігається розкид значень (стандартне відхилення – 2,16), переважна більшість опитаних (77%) оцінила участь тата на 6 балів та вище. Втім, наступне питання, що стосувалося розподілу повсякденних практик піклування між батьками, не підтверджує цієї оцінки, адже тати значно частіше залучені до прийняття важливих рішень відносно дитини та ситуативного піклування (організація дозвілля, святкування дня народження), ніж до повсякденних рутинних практик піклування про дитину (Таблиця 4.3., Табл. В 2.31 – В.2.39 Додатку В). Подібна непослідовність є наслідком різних інтерпретацій батьківської та материнської турботи про дітей, про що йшлося у третьому розділі.

[109]Опитано 1800 респондентів. Помилка репрезентативності – не більше 2,4%. http://ratingpro.org/ru/research/gendernye_roli_i_stereotipy_v_ukraine.html. Переглянуто 05 січня 2016 року

[110] Питання було сформульоване наступним чином: «Оцініть, будь-ласка, ступінь участі Вашого чоловіка у турботі про дитину (дітей) та її (їх) вихованні за 10-ти бальною шкалою, де 1 – чоловік зовсім не бере участі, 10 – участь чоловіка є дуже активною»

Таблиця 4.3.

Розподіл практик піклування про дитину

в нуклеарних сім'ях із двома батьками (n=307), %[111]

	завжди або частіше мама	мама і тато нарівно	завжди або частіше тато
Контролює режим дня дитини (харчування, сон, підйом)	73	24	3
Слідкує за зовнішнім виглядом дитини	86	11	1
Контролює навчання, допомагає з домашніми завданнями та/або займається інтелектуальним розвитком дитини	62	34	3
Організовує у разі потреби візит дитини до лікаря	65	28	7
Бере лікарняні у разі хвороби дитини	81	14	5
Організовує дозвілля (спільні ігри, прогулянки)	38	55	8
Готує свята для дитини (подарунки, місце проведення)	55	44	1
Відвідує батьківські збори, святкові заходи у дитсадку, школі	71	28	2
Приймає важливі рішення відносно дитини (вибір дитсадка, школи, гуртка тощо)	41	56	3

[111] Ступінь залучення батька до повсякденного піклування про дитину оцінювався за відповідями матерів, тому можливий ефект «асиметрії приписування».

Те, що відповідальність за виховання дітей беруть на себе переважно матері, виявило й не раз цитоване репрезентативне опитування «Сім'я та сімейні відносини», проведене центром «Соціальний моніторинг» та Інститутом демографії та соціальних досліджень у 2009 році. За його результатами, майже 61% опитаних чоловіків, які мали дітей, відповіли, що в їхній сім'ї основний догляд за дітьми забезпечує дружина; 15,7% вказали, що саме вони відіграють головну роль у цій справі; 20,4% назвали батьків (своїх або дружини) основними виконавцями роботи з догляду за дітьми. Серед жінок з дітьми 79,2% вказали, що вони є основними виконавцями обов'язків по догляду за дітьми. Чоловіка як головного виконавця назвали 5,3% опитаних жінок, батьків (своїх або чоловіка) – 13,1% [Сім'я та сімейні відносини, 2009: с. 158-159]. Дещо інші результати виявило всеукраїнське опитування, проведене соціологічною групою «Рейтинг» на замовлення аналітичного центру «Rating Pro» 2015 року: 54% чоловіків і 63% жінок повідомили, що в їхніх сім'ях за виховання дітей відповідає жінка. Лише в 3% сімей цю функцію покладено на чоловіків, причому так вважають здебільшого чоловіки.[112] Наведені результати, попри відмінності їх результатів, підтверджують тенденцію, що й піклування і догляд за дитиною лишається переважно «жіночою справою».

Ступінь участі батька у піклуванні про дитину залежить від кількості дітей та етапу життєвого циклу сім'ї. Так, під час опитування «Сім'я і сімейні відносини – 2009», у багатодітних сім'ях про допомогу чоловіків повідомлялося частіше. Було також виявлено, що в однодітних сім'ях, в яких жінки були головними виконавцями обов'язків щодо догляду за дітьми, 71% матерів дошкільнят указали на допомогу чоловіка у цій справі (причому серед жінок з дітьми віком до трьох років частка тих, які відмітили участь чоловіка у догляді за дітьми, була ще більшою – 78,6%), а от серед матерів

[112] Опитано 1 800 респондентів. Помилка репрезентативности – не більше 2,4%: http://ratingpro.org/ru/research/gendernye_roli_i_stereotipy_v_ukraine.html. Інших даних про методологію дослідження в джерелі не зазначено

дітей шкільного віку значно менше жінок повідомили про допомогу чоловіків (55,3%) [Сім'я та сімейні відносини, 2009: с. 161].

Чи впливають умови робочого місця на залученість чоловіків у репродуктивну працю та повсякденне піклування про дітей? Щоб відповісти на це запитання, я передусім визначила типи режимів праці татів як головного ресурсу успішного поєднання професійної та батьківської ролей. З'ясувалося, що з-поміж татів тільки 38% мають типовий (нормований) восьмигодинний робочий день від понеділка до п'ятниці; подовжений робочий день мають 31% татів, змінний (добовий, тижневий) графік роботи – 9%, вільний режим роботи – 14%, перебувають у постійних відрядженнях 5% (Діаграма 4.4).

Діаграма 4.4.

Порівняльний аналіз режимів робочого часу матерів і татів у сім'ях, де обоє батьків працюють на умовах повної зайнятості (n=271), %

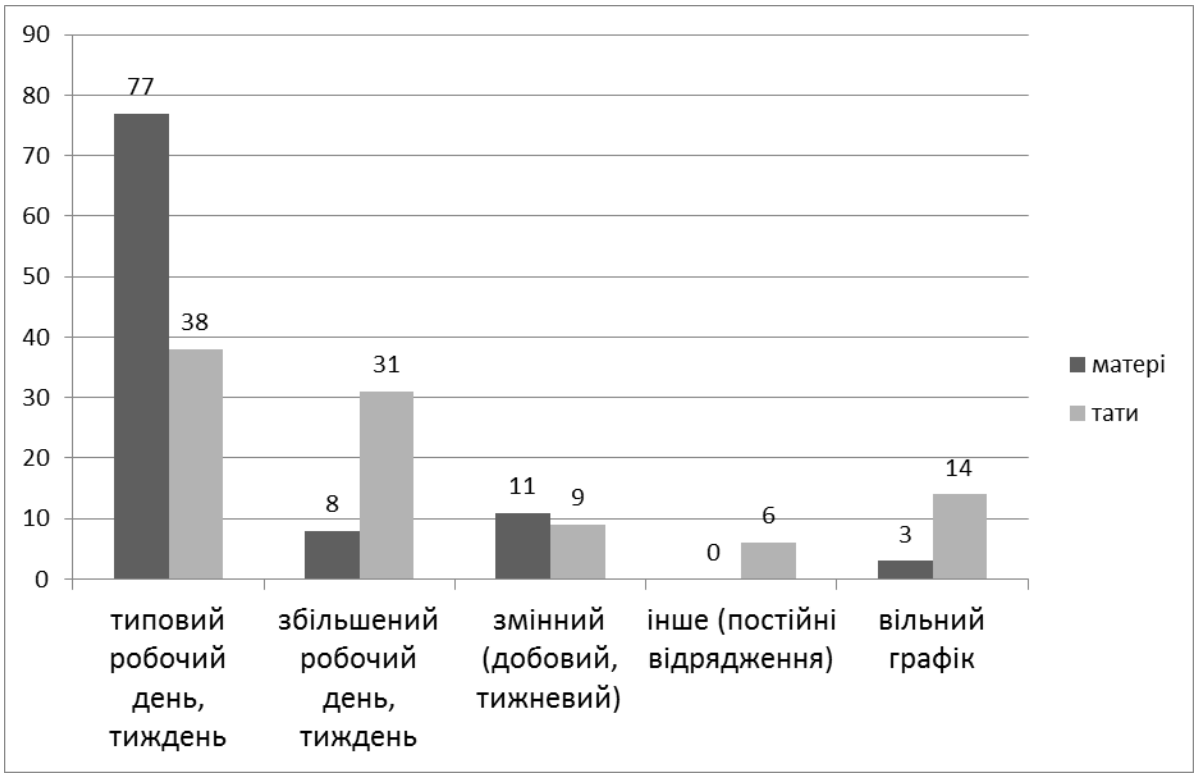

Однак відзначу, що інтерпретація цих даних є дещо обмеженою, адже режими роботи чоловіків оцінювали жінки. Позаяк у суспільних очікуваннях

роль «тата-годувальника» є нормативною, можливо, мала місце помилка реєстрації годин оплачуваної праці чоловіків у бік збільшення.

Можна припустити (через статистичну незначущість виявлених зв'язків), що найнесприятливішим чинником залученості чоловіків до хатньої праці є подовжений робочий день / тиждень. Переважно чи винятково жінки виконують хатню роботу в 75% нуклеарних сімей, у яких чоловіки мають подовжений робочий день / тиждень – порівняно з 60% сімей, де чоловік працює типовий робочий день; 56% сімей, де чоловік працює за змінним графіком; 54% сімей, де чоловік має вільний графік роботи. Отже, рівніший розподіл хатньої праці більш притаманний сім'ям, у яких чоловік має вільний або змінний графік роботи, і є ґендерно асиметричним у сім'ях, у яких чоловік працює подовжений робочий день / тиждень.

Також імовірно, що тати, які працюють типовий робочий день, дещо більше залучені в окремі практики піклування про дитину. Зокрема, в 63% таких сімей батьки порівну організовують дозвілля дитини (ігри, прогулянки) порівняно з 55% нуклеарних сімей загалом (Діаграма 4.5.).[113]

Вільний графік роботи сприяє більшому залученню татів до такої ситуативної практики як догляд за хворою дитиною. У сім'ях, де батько працює за таким графіком, 16% татів переважно здійснюють цей догляд порівняно з 5% у середньому за масивом.[114] Найнесприятливішим чинником того, що тати беруть порівняно меншу участь у важливих рішеннях щодо дитини (вибір дитсадка, школи, вчителя, гуртка) та ситуативному піклуванні про дитину (організація дозвілля, святкувань, відвідин лікаря), виявися подовжений робочий день / тиждень.

---

[113] Розбіжності є статистично незначущими.

[114] Критерій Хі-квадрат є статистично значущим на рівні 0,000, але число ячейок зі значенням менше 5, становить 60% (Таблиця В.2.39 Додатку В).

Діаграма 4.5.

Участь матері та батька в організації дозвілля дитини у нуклеарних сім'ях

(«Визначте, хто у вашій сім'ї організовує дозвілля дитини (спільні ігри, прогулянки, розваги»),

залежно від типу режиму робочого часу батька (n=274), %

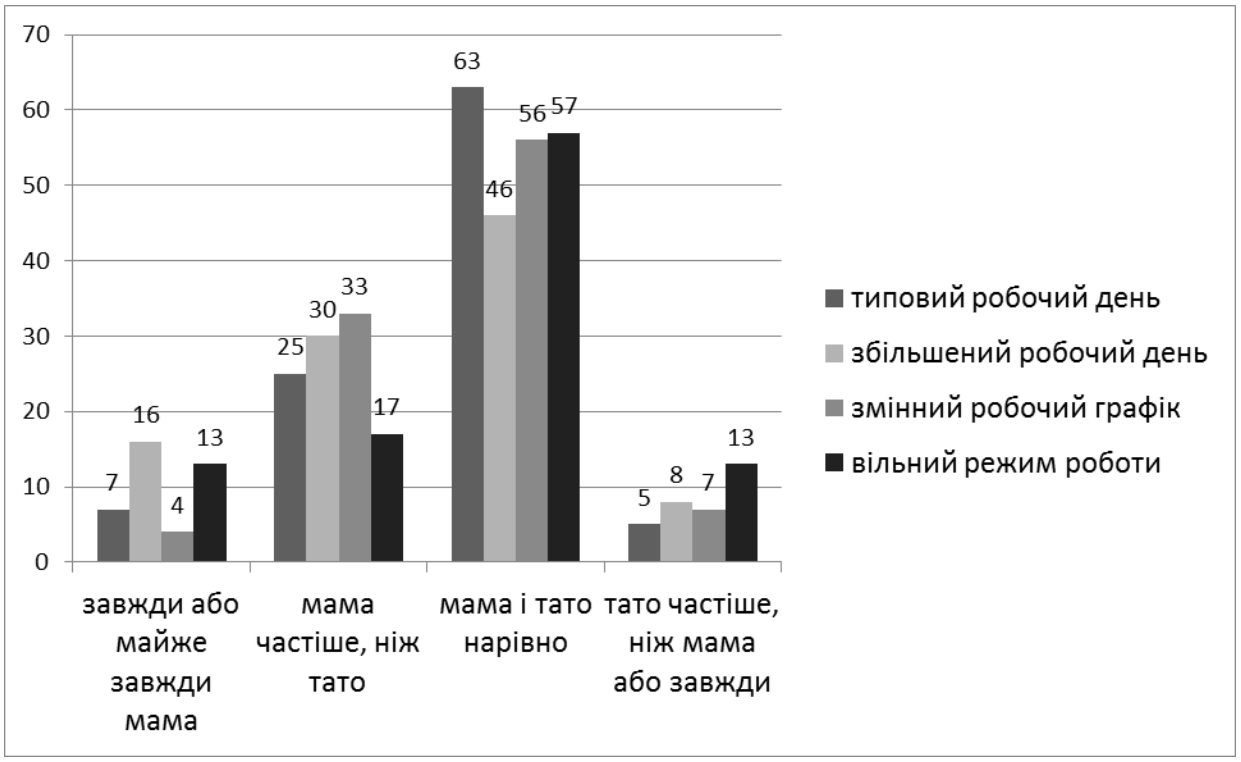

Нарівно організовують дозвілля дитини в 46% таких сімей – порівняно з 63% сімей, де батько має типовий робочий день. У 54% сімей, де тато працює за подовженим режимом, батьки нарівно ухвалюють важливі рішення щодо дитини – порівняно з 63% сімей, де тато працює типовий робочий день. Натомість тати можуть, наприклад, приділяти дитині час у вихідні: «Тато в нас дуже хороший. Він старається й матеріально, він на роботі фізично дуже втомлюється, він цілу добу за кермом. Плюс у нього постійно ввечері робота... це щось писати, щось рахувати. Ну, до восьмої він зайнятий точно. Приїжджає, ми поїли, він сидить щось своє робить. Плюс приватний будинок, він постійно щось робить. Якщо в нього вільна хвилинка – там десь щось покосити, загалом чоловіча робота якась. Але старається... На вихідних

ми завжди разом утрьох кудись виїжджаємо. На вихідних виходить тільки» (Надія, нуклеарна сім'я з однією дитиною).

Водночас умови робочого місця й часу майже не впливають на залученість татів у рутинні повсякденні дії піклування про дитину, як-от контроль режиму дня й навчання, стеження за зовнішнім виглядом тощо. Наприклад, чоловік Оксани працює за типовим режимом від понеділка до п'ятниці, завершує робочий день на півгодини раніше за дружину, однак саме вона виконує хатні справи й забезпечує піклування про дитину : «*О. С. А якщо говорити про ступінь участі тата в турботі про дитину, як ти її охарактеризуєш?* – Тато бере участь так, як більшість наших чоловіків. Добре бере участь [сміх]. Ну знаєш як, чоловік – годувальник, він цілий день працює-добуває, ввечері їсть і відпочиває. В основному так. Ну, не без того, щоб з нею [дочкою] пограти, порозмовляти й почитати книжку. Але це дівчинка, дівчатка фізіологічно завжди ближчі до мам. Тому що це кухня, це прикраси, це дівчачі всякі моменти... Тому в основному дівчинка, звісно, з мамою. Ну а тато – коли вже в мами сил немає. Тато може погратися, якісь мультики разом подивляться. Тобто тато теж бере участь у міру своїх можливостей і бажання [сміх] (Оксана, дитині 5 років).

Чоловік Тетяни працює за режимом відряджень, переважно у вихідні й святкові дні, однак більшість повсякденного піклування про дитину покладено на матір: «*О. С. Як ви можете охарактеризувати участь тата в турботі про дитину?* – Замало, звісно, немає від тата ініціативи. Хоча він стежить за ним [сином], дивиться, щоб він був більш-менш у чистому вигляді. Звісно, йому набагато зручніше, коли син біля комп'ютера чи біля телевізора, й чоловік теж може подивитися телевізор... Чоловік категорично відмовляється виконувати деякі вправи шкільні. Аж до того, щоб скласти рюкзак, подивитися розклад, подивитися, в якому стані зошити. Він дуже нервується, починає кричати... Каже: "Давай краще ти, ти себе краще в руках тримаєш". Відповідно, дитина півдня вдома нічого не робить. А я приходжу з

роботи, мені потрібно їх нагодувати, щось приготувати... І дивитись, як він [син] складає свій портфель» (Тетяна, дитині 6 років).

Чоловік Ольги теж працює в режимі відряджень. У ті дні, коли він удома, він *може* виконати *деяку* хатню роботу, а дружина виступає менеджеркою господарства: «Якщо він удома, а я на роботі, він, звісно, робить хатні справи, але не всі й не завжди. Треба попросити, треба нагадати, треба сказати. Якщо нічого не скажу – то нічого й не зробив» (нуклеарна сім'я, обоє батьків працюють, діти 9 та 3 років).

Отже, найсприятливішим чинником залученості чоловіків у *деякі* практики піклування про дітей виявився вільний графік їхньої роботи, найменш сприятливим – подовжений робочий день / тиждень. Проте режими роботи татів корелюють більше із ситуативними практиками піклування (догляд за хворою дитиною, організація дозвілля й святкувань, відвідування батьківських зборів тощо), ніж із повсякденними, рутинізованими.

Можемо припустити (з огляду на незначущість коефіцієнту Хі-квадрат і ненасиченість статистичних груп), що лише в 42% сімей, де працюють обоє батьків, їхній «соціальний» час є синхронізованим, тобто й мати, й батько мають типовий восьмигодинний робочий день від понеділка до п'ятниці. Робочі графіки решти сімей є асинхронними: наприклад, у матері режим стандартний, а в батька подовжений; у матері змінний, а в батька подовжений тощо. З одного боку, асинхронні робочі графіки подеколи дають змогу гнучкіше організовувати піклування про дітей, розподіляючи його між батьками, з іншого – зменшують можливості для сімейного спілкування та спільного часу. Додаткові напруження може створювати й асинхронізація сімейного (дитячого) та материнського (робочого) часу. Наприклад, одна з інформанток працює за змінним графіком, робочі дні завжди припадають на суботу й неділю: «Я працюю три дні через чотири: з четверга до неділі, а понеділок, вівторок, середа – вихідні, проте буває і два через п'ять: два вихідні, п'ять робочих. Але в суботу-неділю я завжди працюю» (Лідія, діти 6 та 10 років, продавчиня).

4.3.2. Практики материнства в умовах обмеженого доступу до сімейних ресурсів підтримки: матері, які самостійно виховують дітей

За даними Державної служби статистики, в 2012 році в Україні було зареєстровано 278 тисяч шлюбів і більше 168 тисяч розлучень. Відтак, ймовірність утворення материнських сімей, враховуючи, що переважна більшість дітей залишаються після розлучення проживати з матір'ю, є високою. Особливо гострою є проблема невиконання аліментних зобов'язань у випадку розлучення. Так, за інформацією, оприлюдненою Уповноваженим Президента з прав дитини М. Кулебою, протягом 2015 року в органах Державної виконавчої служби перебувало 671449 виконавчих проваджень про примусове стягнення аліментів, враховуючи рішення іноземних судів.[115] Означені ризики підсилюються ґендерною нерівністю на ринку праці України, що ускладнює соціально-економічне становище материнських сімей. Згідно з даними державної статистики, у 2016 році середній рівень оплати праці жінок поступався середньому розміру оплати праці чоловіків на 25%.[116]

Згідно із законодавчими актами України, жінка може набути юридичного статусу одинокої матері, що надає право на соціальну допомогу та користування пільгами: 1) якщо під час реєстрації народження дитини вона не перебуває в зареєстрованому шлюбі; 2) у разі смерти батька дитини, 3) у разі позбавлення батька дитини батьківських прав[117]. Водночас, за

---

[115] http://komsport.rada.gov.ua/uploads/documents/30674.pdf. Переглянуто 22 грудня 2016 року

[116] http://www.ukrstat.gov.ua/. Переглянуто 23 грудня 2016 року

[117] «Яку жінку вважають "одинокою матір'ю" та які документи повинна подати одинока матір для отримання відпустки на дітей, *HRZone Україна*, 28 квітня 2013. – http://hrzone-ukraine.blogspot.com/2013/04/blog-post_28.html#more.

низкою документів, розлучені жінки до категорії «одинока мати» не належать[118].

Однак тут я розумітиму «материнську сім'ю» як сім'ю з дитиною чи дітьми, чия мати *фактично* живе без партнера, незалежно від причин – хай то народження дитини поза партнерством, розлучення чи овдовіння. За даними обстеження домогосподарств, яке провела Державна служба статистики 2013 року, в Україні з обома батьками мешкають 80% дітей, з одним із батьків – 19,6%, без обох батьків – 0,4%. Більшість монобатьківських сімей є материнськими: 95,5% дітей у таких сім'ях живуть із матерями [Соціально-демографічні характеристики, 2015: с. 62, 17].

Як емпіричну базу для цього підрозділу я використовую дані власного опитування, а як додаткові ілюстрації – дописи на інтернет-форумах «Woman.ru» (тема «Мама-одиначка. Труднощі та як даєте з ними раду?»), «GradForum» (тема «Немарні питання для одинокої мами: чи варто працювати в інтернеті? Коли починати? Чим доведеться пожертвувати?»), форуму «Малеча» (тема «Аліменти») та форуму «UAUA.info» (тема «Я+малюк і мінус тато (одинокі мами)».[119] Повідомлення на інтернет-форумах не лише відображають найгостріші проблеми одиноких матерів, а й дають змогу поглибити результати дослідження з огляду на ненасиченість кейсів, зібраних під час інтерв'ю. Більшість обговорень на таких форумах присвячено юридичним і правовим питанням щодо аліментів, трудового права та соціальних виплат.[120] Мою увагу буде сфокусовано на проблемах

---

[118] «Визначення поняття "одинока мати" в постанові "Про практику розгляду судами трудових спорів"», *HRZone Україна*, 20 квітня 2013. – http://hrzone-ukraine.blogspot.com/2013/03/blog-post.html.

[119] Слід зважати на обмежені можливості аналізу й інтерпретації таких даних, адже доступна інформація відображає досвід матерів – користувачок інтернету (можемо припустити, здебільшого освічених жінок, жительок міст).

[120] Див., наприклад, форум «UAUA.info», тема «Я+малюк і мінус тато (одинокі мами)»: http://forum.uaua.info/mama-papa/p2/

організації повсякденного догляду за дитиною та поєднання матерями, які самостійно виховують дітей, піклування про дитину з оплачуваною працею.

Ранній вихід матерів на роботу після народження дитини та їхні трудові стратегії можуть бути зумовлені соціально-економічними чинниками, зокрема нестачею підтримки з боку батька дитини. Наприклад, одна з інформанток дослідження повернулася до роботи, коли дитині виповнилося три місяці: «Вийшла на роботу через три місяці одразу на повний робочий день. Тому що ми самі, без тата, й мені треба було працювати. Мені не можна було втрачати роботу, я працюю в приватній установі, мене ніхто не чекав би» (Світлана, дитині 9 років, материнська розширена сім'я). Інша інформантка після розлучення з чоловіком змінила місце роботи з державного підприємства на приватне, зокрема із соціально-економічних причин: «...перейшла на нову роботу, тому що ми з чоловіком розійшлися, квартиру треба знімати, а в державній установі не платять, щоб я могла заробити на квартиру» (Оксана, дитині 7 років, материнська сім'я).

Одним із ресурсів, що дає матерям змогу поєднувати оплачувану роботу й піклування про малу дитину, коли дитсадок і підтримка інших членів сім'ї недоступні, є надомна робота: «Я теж мама-одиначка, й працювати я почала майже одразу після пологів. Звісно, не обійшлося без допомоги бабусі, яка доглядала за онуком у той час, коли я працювала. Я добре знаю німецьку, непогано володію англійською, тому мені на думку спала ідея давати уроки вдома»[121]. Джерелом заробітку стає також робота з використанням інтернету: «Я із задоволенням працюю в інтернеті. Правда, виходить тільки вночі, оскільки в мене двоє маленьких дітей. Але зарплата в мережі стала для мене хорошою підмогою».[122]

---

[121] Допис користувачки «bondank» у темі «Непраздные вопросы для одинокой мамы: стоит ли работать в интернете? Когда начинать? Чем придется пожертвовать?», *Grad Forum*, 19.10.2012. – www.forum-grad.ru/forum2105/thread68627.html.

[122] Допис користувачки «Juli777», там само, 06.04.2012.

Стикаючись із труднощами організації домашнього догляду за дитиною через професійні обов'язки, матері переважно звертаються до ресурсів розширеної сім'ї: за результатами кількісної частини мого дослідження у м. Полтава, 65% респонденток залучають допомогу своїх батьків, коли дитина хворіє. «Ми зараз більш-менш уже в школу ходимо, а в садочку ми хворіли дуже часто. Я на лікарняному була частіше, ніж на роботі. І свекруха залишалась, і до мами доводилося відвозити на тиждень-два, тому що лікарняні не особливо хтось любить» (Оксана, дитині 7 років, материнська сім'я). Утім, цей ресурс є менш доступним для матерів, які живуть самі з дитиною чи дітьми[123]: 42% сподіваються на допомогу бабусі, дідуся дитини в разі необхідности домашнього догляду за нею, а 16% матерів, які живуть без батька дитини, розраховують на його допомогу в такій ситуації. Якщо поруч немає родичів або сусідів, з якими налагоджено зв'язки, перед деякими матерями, надто тими, хто виховують дітей самостійно, постає гостре питання ресурсів, на які можна спиратися в разі затримки на роботі чи неможливості лишитися з хворою дитиною вдома. Взагалі не розраховують на чиюсь допомогу в таких ситуаціях 35% матерів, які живуть самі з дитиною чи дітьми, – порівняно з 13% з-поміж усіх опитаних.

Звісно, на «одиноке» материнство як таке неабияк впливають соціально-економічні чинники, адже нестачу неформальних ресурсів підтримки може компенсувати сектор комерційних послуг догляду за дітьми. Своєю чергою, обмежені фінансові ресурси, що унеможливлюють наймання досвідченої няні, матері можуть компенсувати альтернативними, дешевшими послугами: «Можна знайти, попросити бабусю з вашого будинку доглянути малюка, поки ви відлучитесь у справах (думаю, це недорого коштуватиме)»[124].

---

[123] Кількість таких матерів у вибірці – 43 особи.

[124] Допис користувачки «Татьяна» в темі «Мама-одиночка. Трудности и как с ними справляетесь?», форум *Woman.Ru*, 24.05.2009. – www.woman.ru/kids/medley5/thread/3894540.

Дописувачки материнських форумів, які самостійно виховують дітей, переймаються також організацією повсякденного піклування про малу дитину без допомоги членів сім'ї: «Мені цікаво, як мами одинокі миються, готують, у крамниці ходять, у справах? Як залишити дитину, якщо треба приготувати їсти, винести сміття?».[125] У відповідь одна з учасниць форуму наголосила на важливості просторової мобільності матері, щоденного планування, організації часу та режиму дня дитини: «Брати дитину можна із собою скрізь. Діти до цього швидко звикають (особливо маленькі) й можуть спати-їсти де завгодно. Навіть якщо на ГГ [грудне годування], ви можете годувати поза домом (у машині на парковці в крайньому разі). Міняти підгузки теж можна поза домом. Знову ж таки, в машині (найкращий варіант)... Якщо є можливість, то купуйте всі важкі й об'ємні продукти тільки в інтернеті, на пару тижнів із запасом... Бажано вже зараз почати пошуки няні (без неї ніяк, хоч на кілька годин на тиждень)... І ще потрібно бути дуже організованою та планувати свій день. Завжди! Дуже важливо (!!!) привчати дитину до режиму сну та їжі з перших місяців... Новонароджені майже постійно сплять, прокидаються, щоб поїсти, поміняти памперс. А ось у 3-4 місяці в нього вже має бути режим дня».[126]

Один зі шляхів подолання проблеми – привчити дитину до самостійності: «Треба привчати дитину до "самостійності" від перших днів життя. Погралися з нею, поцілували, зробили масаж, поклали на животик трошки (при цьому не залишайте малюка самого, щоб не задихнувся)... І нехай вона далі сама себе розважає, з іграшками чи без. Вона може лежати на килимку на підлозі, сидіти в дитячому кріслі (напівлежачи), в манежі (коли підросте), ви робите свої справи поруч із нею, розмовляєте з нею, співаєте... До речі, раджу купити крісло для малюка (в якому регульований нахил від лежачого положення до сидячого з максимумом варіантів). Так ви можете

[125] Допис користувачки «Мария», там само, 07.01.2015.

[126] Допис користувачки «Ksyusha», там само, 24.05.2009.

його носити з собою скрізь у квартирі – кухня, ванна – і спокійно робити свої справи. Якщо у ванній мало місця, поставите його в коридорі й залишите двері відчиненими, щоб бачити дитину, і приймайте собі душ».[127]

У повсякденні матерів, які самостійно виховують дітей, важливу роль відіграють мережі солідарності для обміну досвідом і взаємної підтримки: «Намагайтеся познайомитись і потоваришувати з мамами однолітків вашого малюка...»[128]; «Коли гулятимете з малюком, познайомитеся з матусями, заприятелюєте й будете одна одній допомагати».[129] Формою взаємопідтримки може бути спільна оренда житла, зокрема з можливостями організації догляду за дітьми: «Мені дуже потрібна дівчина, з якою я могла би знімати житло і влаштуватися на дзеркальний графік [роботи], у вихідні свої сиділа б з її дитиною, а вона, своєю чергою, з моєю. Плюс за житло платити вдвічі менше, й ми спільними зусиллями змогли б гідно виховати наших дітей... Або можна не жити разом, але працювати за дзеркальним графіком».[130]

4.4. Час та простір як структури материнських практик

Час та простір є фундаментальними вимірами соціальних практик загалом та найважливішими структурами практик материнства, зокрема. У цьому підрозділі увагу зосереджено на окремих об'єктивних та суб'єктивних темпорально-просторових вимірах структурації повсякденних практик материнства. Об'єктивні темпоральні структури характеризуються конфліктом між «множинними темпоральностями», зокрема, між робочим часом матерів та послуг догляду за дітьми, їх освіти та розвитку, та

[127] Там само.

[128] Там само.

[129] Допис користувачки «гость», там само, 24.05.2009.

[130] Допис користувачки «Задумчивость дождя» в темі «Давайте взаимно поможем друг другу, или ищу одинокую маму», *форум Ижевска*, 26.04.2014. – http://izhevsk.ru/forummessage/34/4426850-2.html.

простором міста, у якому розгортаються повсякденні практики піклування про дитину. Суб'єктивні виміри пов'язані зі сприйняттям матерями темпоральних та просторових характеристик їх повсякдення.

Час роботи дитячих садків: правила, практики та темпоральні конфлікти організації матерями повсякденного піклування про дитину

Для виявлення темпоральних особливостей повсякденних материнських практик піклування про дітей, зокрема щодо суперечностей між робочим часом матерів і годинами роботи державних дитсадків, було проаналізовано повідомлення на батьківських інтернет-форумах: «Носики-курносики» (Полтава, тема «Реальний час роботи дитячих садочків», 98 повідомлень), форуму на сайті доктора Комаровського (тема «Садок: ближче до дому чи до роботи?», 20 повідомлень), «Kidstaff Порадниця» (тема «Як ви встигаєте працювати й забирати дитину з дитячого садка?», 45 повідомлень) і «Київські мамусі й не тільки» (тема «До котрої години працюють дитсадки», 19 повідомлень).[131] Матеріали форумів дають уявлення про батьківські досвіди стосовно дитсадків, зокрема такі, що їх неможливо вивчити за іншими джерелами чи іншим методом [Градскова, 2010: с. 55].[132]

Тривалість перебування дитини в дитсадку інституційно реґулює Лист МОН України № 1/9-36 від 24.01.2007 «Про режим роботи дошкільних навчальних закладів». В Україні ДНЗ й окремі групи в них працюють від понеділка до п'ятниці за чотирма режимами роботи: 10,5 годин на день, 12 годин на день, а також із цілодобовим або короткотривалим режимом перебування дитини.

Більшість українських дитсадків працюють 10,5 години або 12 годин впродовж робочого дня. В практиці роботи груп дванадцятигодинного

---

[131] Тексти цитованих повідомлень перекладено з російської та відкориґовано пунктуаційно.

[132] З огляду на методику анкетного опитування, здійсненого за підтримки міського управління освіти й адміністрацій ДНЗ, було б недоцільним ставити в анкеті запитання про задоволеність режимом роботи дитячого садка.

перебування, що працюють від 7:00 до 19:00, пріоритет у прийомі надають дітям, чиї батьки офіційно працюють до 18:00: «У нашому садочку є чергова група, яка працює з 7:00 до 19:00, але до самого вечора в ній можуть залишатися діти, тільки якщо обоє батьки надали довідки, що працюють до 18 години» (Полтава).[133] Якщо батьки затримуються на роботі, дитина може потрапити в таку групу як у чергову: «В тім-то й річ, що група працює до 19:00, але вона не зведена, в неї режим роботи до 19:00, інші групи в садку працюють до 17:30. От вихователі з неї не дуже охоче приймають дітей з інших груп – як величезний виняток, звісно, можна, але не регулярно» (Полтава).[134]

Водночас із офіційно встановленим часом початку та завершення роботи дитсадка побутують неформальні практики регулювання розкладу, що ускладнює організацію повсякденного піклування про дітей для батьків, які працюють: «У нас у садку, як і скрізь, до 18:00 робочий день, а потім до 19:00 – чергова група, але вихователі чомусь наполягають, щоб дітей забирали до 17:00» (Київ).[135]

Одна з інформанток теж розповіла про неформальні практики регулювання часу завершення роботи групи в дитсадку: «Коли ми в садочок ходили, дитина була в групі, яка працювала до 19:00, але вимагали, щоб забрали до пів на сьому. В мене о 18:15 закінчується робочий день, чоловік у відрядженні. Просто біжиш... Я за чверть сьома приїду, вихователька вже

---

[133] Допис користувачки «Гелла» в темі «Реальное время работы детсадов», форум *Носики-курносики*, 04.01.2013. – http://mama.pl.ua/index.php?showtopic=13983. Такі довідки вимагають і в деяких дитсадках Харкова («В садике требуют справку с места работы», *Харьков Форум*. – www.kharkovforum.com/showthread.php?t=1064703).

[134] Допис користувачки «Меламори» в темі «Реальное время работы детсадов», форум *Носики-курносики*, 04.01.2013. – http://mama.pl.ua/index.php?showtopic=13983.

[135] Допис користувачки «Entourage» в темі «До скольки работают детсады?», форум *Киевские Мамочки и не только*, 17.04.2011. – http://detka.maminforum.com/viewtopic.php?id=7510.

«надута»... Їй пояснюєш, що група працює до сьомої, я розраховую свій час до сьомої. “Ні” й усе: “Ви повинні забрати дитину о пів на сьому, ну максимум за двадцять сьома”» (Валентина, Полтава).

Темпоральні конфлікти організації зайнятими батьками, а надто матерями, повсякденного піклування про дітей виявляються в неузгодженості робочого графіка батьків і розкладу роботи дитячих садочків: «Наша група працює до 17:30, і я взагалі не уявляю, як встигати забирати. Хіба що біля садка за метр працювати» (Полтава).[136]

Місто Полтава є невеликим за площею, має добре розгалужену транспортну інфраструктуру, тож з одного кінця міста до протилежного можна дістатися громадським транспортом за 30-40 хвилин. Імовірно, темпоральні й просторові конфлікти материнського повсякдення у великих містах є набагато гострішими, й перед матерями постає дилема: віддавати дитину в садочок, ближчий до дому чи до місця роботи. В першому разі проблемою буде вчасно дістатися садочка після роботи, в другому – тривалі втомливі поїздки з дитиною в громадському транспорті та ризик зараження вірусними інфекціями. Ці темпоральні конфлікти можуть впливати й на зайнятість матерів, які обмежують свою професійну активність через неузгодженість робочого часу з розкладом роботи дитсадка: «Ну де це можна працювати, щоб о 17:00 мати можливість забрати дитину з садка... Для мене це теж проблема, тому довелося піти з роботи у відпустку з догляду за дитиною до шести років» (без зазначення міста проживання дописувачки форуму).[137]

Особливості просторової організації та транспортної інфраструктури Києва спричиняють додаткові напруження повсякдення. Тут виникають

---

[136] Допис користувачки «Lucky» в темі «Реальное время работы детсадов», форум *Носики-курносики*, 10.01.2013. – http://mama.pl.ua/index.php?showtopic=13983&page=2.

[137] Допис користувачки «Левый локоть» в темі «Как Вы успеваете работать и забирать ребенка из сада?», форум *Kidstaff Советчица*, 01.11.2013. – http://sovet.kidstaff.com.ua/question-242336.

специфічні проблеми доступу матерів, які живуть у місті й передмісті, до державних дитсадків. Електронна черга на прийом у дитсадки, яка не враховує просторової специфіки міста та щоденних міґрацій, загострює конфлікти. Анастасія, яка живе на околиці Києва, описала це так: «Є загальна електронна черга. Коли народжується дитина, її батьки мають узяти номер свідоцтва про народження та ввести номер, зареєструватися та стати в чергу в ті п'ять садочків, які теоретично їх влаштують. Один садочок – це пріоритетний, в який ти найбільше хочеш, а інші – на випадок, якщо в цьому не буде місць. У нас у дворі дитсадок. Але оскільки в нас околиця міста, а всі діти України мають рівні права ходити в будь-який садок... Усі найближчі поселення до Києва – батьки приїжджають в Київ на машині або на маршрутці, заводять дитину в дитсадок, машину ставлять у мене під вікном, самі сідають на метро, тому що по Києву на машині проблематично, та їдуть на роботу в центр. І в зворотному напрямку за тією ж схемою. Тому в найближчих у нашому районі дитсадках місць немає».

Послуги додаткової освіти та розвитку дітей як фактор темпорально-просторових напружень повсякденних практик піклування про дітей

Російська дослідниця Т. Черкашина на підставі дослідження часових і економічних інвестицій у дітей висновує, що останні п'ятнадцять років наявна тенденція (в українському суспільстві, можемо припустити, теж) зростання частки інституційних послуг у загальному обсязі послуг догляду за дітьми, освіти й виховання дітей, що їх надають «зовнішні» стосовно домогосподарств суб'єкти. Черкашина пояснює це двома головними причинами. По-перше, сучасні норми батьківської поведінки передбачають дедалі більшу участь професіоналів у формуванні людського потенціалу дітей. По-друге, зростає рівень жіночої зайнятості й у працездатному, й у пенсійному віці, тобто споживання виховних і освітніх послуг для дітей «звільняє» матерів для ринкової зайнятості, тоді як бабусі не завжди готові припинити зайнятість заради онуків [Черкашина, 2012].

Додаткові освітні та виховні послуги для дітей, що їх надають гуртки, освітні центри, спортивні секції, вимагають від матерів додаткового ресурсу їхнього часу й вступають у конфлікт із робочим графіком: «Якби була можливість, я була би й до шести років із ним [сином] удома, а може, і до дев'яти. Мені зараз страшенно бракує часу поводити його на гуртки. Але в мене немає часу, а все-таки бабусю ганяти я не можу так часто» (Тетяна, дитині 6 років), «Краще б робочий день починався о дев'ятій і закінчувався о 15:00, щоб устигнути на всі гуртки та всі секції» (Ірина, діти 6 та 11 років).

Е. Гохшильд стверджує, що матері-працівниці є першими жертвами пришвидшених темпів життя, що змушують їх стати «експертками з часу та руху» [Hochschild, 1989: p. 9]. Це слушно висловила одна з інформанток: «Мій клопіт більше – організувати день так, щоб усім було зручно, комфортно, швидко, і щоб усі дісталися куди треба» (Вероніка, нуклеарна сім'я, дитині 9 років). Позаяк здебільшого матері є головними суб'єктами повсякденного піклування про дітей, зайняті на оплачуваній роботі матері балансують між «множинними темпоральностями» [Everingham 2002, qtd. by Sarre, 2011: p. 84]: саме вони відповідають за часову координацію сімейного повсякдення, зокрема щодо відвідування дитиною гуртків і додаткових занять.

Одна з інформанток поділилася міркуваннями про образи «хорошого тата» й «хорошої мами»: «...думаю, що тато – це, хай що станеться, щоб покластися. А мама – це повсякденно, туди сходила, туди відвела [сміх], десь кудись привела. А тато нехай працює». Вона описує свої практики в термінах мобільності між різними локаціями (місцем роботи, дитсадком, гуртками та крамницями), що створюють просторовий каркас повсякдення: «О п'ятій я закінчую роботу. В понеділок, середу й суботу ми ходимо на танці, у вівторок і четвер ми ходимо на малювання на шосту годину. Я їду її [дочку] забирати на тролейбусі – від мене тільки тролейбус ходить – і вже дзвоню вихователькі, щоб Маша вдягалась. Я її швидко забираю і везу на танці в п'яту школу, якщо на малювання – то на Алмазний [район у Полтаві]. Там

година вільного часу в мене є – якщо потрібно скупитися, можеш скупитися» (Ірина, діти 6 та 11 років).

Конфлікт робочого часу матері й часу роботи гуртків і секцій для однієї з інформанток став чинником, що почасти вплинув на термін повернення до роботи після народження другої дитини: «Раніше не планувала вийти, тому що в нас на роботі були такі обставини, що помінялося керівництво... І друга причина – те, що треба було старшого сина водити на англійську, він тоді малий ще був, возила його на тренування теж...» (Ольга, діти 9 та 3 років). Старші діти переважно відвідують гуртки самостійно, але деякі матері контролюють кожен етап переміщення дитини: «Стежу зранку, щоб телефон був заряджений. Потім приходить зі школи – дзвонить, потім дзвонить, коли виходить із квартири та їде, потім коли приїхав, і коли закінчилося тренування» (Ольга, дитині 9 років).

Також матері підшуковують гуртки й секції, розташовані ближче до дому. Важливу роль, особливо у великих містах, відіграють гуртки при школах: «Гурток при школі, після продовженого дня вчитель відводить дітей на танці, це набагато полегшує нам життя й заощаджує мій час» (Ярослава, Київ). Подекуди батьки створюють мережі взаємодопомоги: «В цьому [супроводі дитини з гуртка] допомагає сім'я, чия дитина теж ходить на ці заняття, по черзі забираємо дітей» (Вероніка, Київ).

Суб'єктивні відчуття темпоральної напруженості життя як показник конфлікту між професійними та сімейними обов'язками

Конфлікт між професійними та сімейними ролями може брати початок і в роботі, й у сім'ї, й одночасно в обох джерелах. Щоб з'ясувати, якими є вияви цього конфлікту, в опитувальнику матерям було запропоновано суб'єктивно оцінили темпоральну напруженість свого робочого та домашнього життя. *На роботі* постійно відчувають тиск часу, нестачу часу, поспіх 34% опитаних, 59% відчувають їх час од часу, 7% майже ніколи не мають такого відчуття. *Вдома* постійно відчувають тиск часу, нестачу часу й

поспіх 28%, відчувають час од часу – 60%, ніколи не відчувають – 12% опитаних матерів.

Деякі інформантки описують буденний ранок як суцільний поспіх: «Сьома ранку – підйом. Дуже швидко збираю, годую, вдягаю дітей, заплітаємося, зачісуємося, снідаємо, дуже швидко відправляю їх у школу, ну потім так само дуже швидко збираюся на роботу» (Лідія, діти 10 та 6 років, Київ); «Усе відбувається дуже швидко, я постійно підганяю дитину, бігаю по квартирі з криками "бігом, бігом, бігом", "швидко, швидко, швидко", потім біжимо до школи, завжди спізнюємося, потім я біжу на роботу. Ввечері приблизно так само, я біжу з роботи, забираю дитину – й додому» (Тамара, дитині 8 років, Київ).

Суб'єктивні відчуття тиску та нестачі часу вдома залежить як від сімейних факторів, так і від характеристик робочого часу. Одним із факторів цього відчуття є тип сім'ї (Таблиці В 2.41 – В.2.44 Додатку В). Найсприятливішим виявися тип сім'ї – материнський розширений (мати з дитиною проживає без чоловіка зі своїми батьками), в яких 13% матерів постійно відчувають поспіх вдома. Поряд із цим серед матерів, які проживають самі з дітьми, поспіх та нестачу часу вдома постійно відчувають 37% респонденток. У розширених сім'ях з двома батьками суб'єктивне відчуття матерями постійного поспіху вдома не відрізняється від середнього по масиву, втім, серед матерів у таких сім'ях дещо більше тих, хто майже ніколи його не відчуває (18% порівняно з 11% у нуклеарних сім'ях з двома батьками). Можемо також припустити, що відчуття поспіху вдома залежить від кількості дітей.[138] Так, серед матерів однієї дитини постійно відчувають поспіх вдома 26% порівняно з 32% матерів двох дітей. У нуклеарних сім'ях з двома батьками відчуття респондентками поспіху та нестачі часу вдома

[138] Через незначну кількість респонденток з трьома та чотирма дітьми (9 осіб) не вдалося зафіксувати статистично значущу тенденцію.

залежить від ступеня участі чоловіка у повсякденній хатній праці (Таблиця 4.4., Табл. В 2.45 Додатку В). [139]

Окремі негативні психофізичні стани, як-от утома, безсоння, напруженість, знесиленість, і суб'єктивні відчуття браку часу залежать також від загальної спрямованості інтересів матерів щодо їхніх материнських і професійних ролей. Такі свої особистісні диспозиції респондентки оцінювали за десятибальною шкалою, де 1 – «інтереси зосереджено винятково на дитині та її вихованні», 10 – «інтереси зосереджено винятково на роботі, кар'єрі та професійному зростанні». За відповідями було виокремлено дві групи матерів: «матері-працівниці»[140] (оцінили свої позиції від 1 до 4, n = 225) і «кар'єрно орієнтовані матері» (позначили свої позиції від 6 до 10, n = 42)[141].

Таблиця 4.4.

Суб'єктивне відчуття матерями поспіху та нестачі часу вдома залежно від ступеня участі чоловіка у повсякденній хатній праці (n=298)[142]

Розподіл хатньої праці між подружжям	«Як часто Ви відчуваєте тиск часу, нестачу часу, поспіх вдома»			Усього (частота, частка)
	постійно	час від часу	майже ніколи	
майже всю хатню працю виконує жінка	30	43	2	75
	40%	**57%**	**3%**	100%
переважну кількість хатньої праці виконує жінка	31	70	17	118
	26%	**59%**	**14%**	100%
рівний розподіл хатньої праці	23	60	17	100
	23%	**60%**	**17%**	100%
Усього	84	178	36	298
	28%	**60%**	**12%**	100%

[139] Через статистичну незначущість у таблиці не представлено дані про кількість сімей, де переважно чоловік виконує хатню працю (близько 2%)
[140] Я спираюся на типологію ґендерних контрактів Анни Тьомкіної та Анни Роткірх.
[141] 84 респондентки (24%) позначили свою позицію як збалансовану, обравши значення 5.
[142] Значущість коефіцієнту Хі-квадрат Пірсона становить 0,020

Тиск часу, нестачу часу, поспіх удома постійно відчувають 39% кар'єрно орієнтованих матерів і 24% матерів-працівниць. Упродовж останнього перед опитуванням тижня відчували напруженість 41% кар'єрно орієнтованих матерів порівняно з 23% матерів-працівниць. Жодного з неґативних психофізичних станів (втома, безсоння, напруженість, знесиленість, депресія) не відчували упродовж останнього перед опитуванням тижня 10% кар'єрно орієнтованих матерів порівняно з 19% матерів-працівниць.

Відчуття поспіху вдома також залежить від суб'єктивного відчуття поспіху та нестачі часу на роботі. Матері, які постійно відчувають тиск, нестачу часу, поспіх на роботі так само постійно відчувають брак часу вдома: серед тих респонденток, які постійно відчувають поспіх та нестачу часу на роботі, 55% відчувають його і вдома, а переважна більшість тих, хто майже ніколи не відчуває поспіху на роботі, не відчувають його і вдома (Таблиця 4.5.)

Таблиця 4.5.

Комбінаційна таблиця відчуття тиску часу, нестачі часу, поспіху на роботі та вдома (n=365)

«Як часто Ви відчуваєте тиск часу, нестачу часу, поспіх на роботі»	***«Як часто Ви відчуваєте тиск часу, нестачу часу, поспіх вдома»***			Усього (частота, частка)
	постійно	час від часу	майже ніколи	
постійно	68	52	4	124
	55%	42%	3%	100%
час від часу	34	157	24	215
	16%	73%	11%	100%
майже ніколи	2	10	14	26
	8%	39%	54%	100%
Усього	104	219	42	365
	29%	60%	12%	100%

Значущість коефіцієнту Хі-квадрат Пірсона становить 0,000

Я також порівняла суб'єктивні відчуття темпоральної напруженості життя та окремі психофізичні стани матерів, які не мають жодної з несприятливих характеристик робочого часу (як-то понаднормова робота, непередбачуваність робочого часу, робота ввечері чи вночі) з середніми даними розподілів по масиву. Виявилося, що постійно відчувають поспіх вдома у цій групі респонденток 18% порівняно з 28% опитаних матерів у цілому по масиву. Стан напруженості упродовж останнього перед опитуванням тижня відчували 18% порівняно з 25% у цілому по масиву. Жодного з негативних психофізичних станів (втома, безсоння, напруженість, знесилення, депресія) не відчували у цій групі 24% порівняно з 17% у цілому по масиву.

Низка західних дослідників стверджують: стрес, що його зазнають жінки-працівниці, – це питання не лише кількості годин оплачуваної та неоплачуваної праці, а й інтенсивності використання часу [Southerton, 2003]. Ідеться, зокрема, про виконання кількох завдань одночасно: «Я вже їду [з роботи] й думаю, що треба в першу чергу зробити. Прилетіли, мікрохвильовку ввімкнули, закинули туди супчик або кашку, уроки розклали й швиденько щось читаємо, доки приготується їжа» (Надія, нуклеарна сім'я, обоє батьків працюють, дитині 7 років); «*О. С. А уроки син сам учить?* – Або я з ним сиджу, або я перебіжками з кухні в кімнату. Подивилася – пише. Все, побігла знову на кухню. Він взагалі сам не може бути, йому потрібно, щоб хтось був поруч» (Тетяна, нуклеарна сім'я, обоє батьків працюють, дитині 7 років).

Загалом серед опитаних 60% зазначили, що більшу частину спілкування з дитиною вони поєднують із хатніми справами. При цьому ступінь поширеності цієї практики залежить від ступеня залучення чоловіка до повсякденної хатньої праці (таблиця 4.6., Таблиця В 2.46 Додатку В).

Протилежна тактика – відмежовувати хатню роботу й піклування про дітей, аби більше часу приділити дитині. За даними дослідження, 29% матерів намагаються виділяти час спеціально для повсякденного спілкування

з дитиною. Однак така практика пов'язана з браком повноцінного відпочинку, втомою, фізичним знесиленням: «Відчуття втоми кардинальне. Я вкладаю її [дочку] спати о десятій, а сама, буває, лягаю й о дванадцятій, і на початку першої. Встаю за десять, за двадцять шоста, буває, о 5:20. Я її вкладаю, а потім готую їсти, щоб на роботу з собою взяти... Потім щось попрати, щось десь поприбирати. Скласти їй портфель, приготувати речі на ранок. Я відсипаюся тільки у вихідні...» (Оксана, 29 років, материнська сім'я, дитині 7 років).

Таблиця 4.6.

Поширеність практики поєднання матерями спілкування з дитиною та хатньої праці залежно від типу ґендерного розподілу хатньої праці у нуклеарних сім'ях (n=303)

Розподіл хатньої праці між подружжям	«Чи вірно твердження про те, що більшу частину спілкування з дитиною Ви поєднуєте з хатньою працею»					Усього (частота, частка)
	так, цілком вірно	так, скоріше вірно	важко сказати	ні, скоріше невірно	ні, невірно	
майже всю хатню працю виконує жінка	23	31	8	12	2	76
	30%	**41%**	**11%**	**16%**	**3%**	100%
переважну кількість хатньої праці виконує жінка	12	53	19	31	2	117
	10%	**45%**	**16%**	**27%**	**2%**	100%
рівний розподіл хатньої праці	5	44	14	32	8	100
	5%	**43%**	**14%**	**31%**	**8%**	100%
Усього	41	131	42	76	12	302
	14%	**43%**	**14%**	**25%**	**4%**	**100%**

Значущість Коефіцієнту Хі-квадрат Пірсона становить 0,001. Для 52% ячейок припускається значення менше 5.

Як пише Дж. Бакстон, синонімом поняття «мати, яка працює» стало слово «провина» [Buxton, 1998: p. 23]. Середній індекс провини, яку відчувають респондентки мого дослідження щодо кількості часу й уваги, приділених дитині, становить 5,8 бала (стандартне відхилення 2,65) за десятибальною шкалою, де 1 – «почуття немає», 10 – «почуття дуже сильне». Загалом 52% опитаних оцінили це почуття на 6 балів і вище. Причому показник не залежить від диспозицій опитаних стосовно материнської та професійної ролей: середній індекс почуття провини є однаковим для груп матерів-працівниць і кар'єрно орієнтованих матерів.

Матері застосовують різні стратегії й тактики, щоб подолати конфлікт між роботою та сім'єю. Наприклад, деякі інформантки намагаються виконати більшість хатніх справ у вихідні: «Я на вихідних можу заготовки зробити – підливу там, або щось ґлобальне. На два-три дні вистачить» (Аліна, материнська сім'я, дитині 5 років). У пригоді стає й побутова техніка: «Побут сучасної жінки – половина робиться все технікою. Прання завантажили – машинка пере. Тобто не так, як раніше, мами стояли у ванній, щось ручками прали. Так само з їжею – в духовку поставили, духовка запекла. Мікрохвильовкою розігріла. Тобто в тебе якісь заготовки були, ти прийшла після трудового дня, дістала, розігріла, поїли, посуд помила. Це буквально півтори години» (Наталія, нуклеарна сім'я, обоє батьків працюють, дитині 5 років).

До стратегій зниження конфлікту між роботою та сім'єю належить виховання самостійності в дитини: «Я не можу сказати, що якби в мене не було роботи, я набагато більше приділяла би часу дитині. Ну, може, уроки з ним більше робила би. Але людина росте, розвивається, він має до самостійности звикати, він має вміти організувати свій день... Буває таке – не те щоб я все пускаю на самоплив, намагаюся привчити його до самостійності. Питаю: "Уроки зроблені?" Він каже: "Так, зроблені". Я можу йому повірити, що зроблені, а можу перевірити» (Світлана, материнська розширена сім'я, дитині 9 років).

Також дітей залишають удома без нагляду: «Звісно, вони дуже часто залишаються вдома самі. В принципі, вони навчені. Вони знають, що може нашкодити здоров'ю, що робити небажано, як потрібно поводитися з технікою вдома, що потрібно робити в певних ситуаціях» (Лариса, нуклеарна сім'я, обоє батьків працюють, двоє дітей по 8 років).

Час як дефіцитний ресурс

Час та, зокрема, вільний час, є найбільш дефіцитним ресурсом материнських практик, особливо тих матерів, які поєднують піклування про дітей з оплачуваною працею. Так, результати досліджень структури позаробочого часу, проведені в Україні, свідчать про наявність суттєвих розбіжностей у видах діяльності жінок та чоловіків: жінкам радше притаманні більш пасивні, «домашні» форми дозвілля, а чоловікам – активні заняття, часто у публічній, позадомашній, сфері [Адамська, 2014] (таблиця 4.7).

Таблиця 4.7.

Ґендерний розподіл видів дозвіллєвої діяльності у міських сім'ях, % (за даними «Маркетинг та медіаіндекс України, 2010 р.[143])

[Адамська, 2014: с. 9]

вид діяльності	жінки	чоловіки
Читання книг	72	59
Прогулянки містом	79,8	72,2
Хатня робота	95,5	72,1
Приготування їжі	95,8	66,1
Шиття, рукоділля	63,4	12,9
Заняття дітьми	69,6	56,8

[143] Дослідження проведене маркетинговою компанією TNS Україна (N=5001, репрезентативна для міського населення України від 12 до 65 років). Адамська з масиву даних виокремила інформацію про тих дорослих (18+) представників та представниць міського населення України, які перебувають або в офіційному, або у незареєстрованому шлюбі. Таких респондентів та респонденток виявилося 2981.

Продовження табл. 4.7.

Вид діяльності	**жінки**	**чоловіки**
Прийом, відвідування гостей	90,3	83,2
Відвідування художніх виставок	22	16,3
Відвідування центрів краси	55,4	37,5
Гра в більярд, боулінг	10,8	18,6
Полювання, рибальство	8,9	36,3
Догляд за автомобілем, його ремонт	6,6	31,3
Виїзди на природу	55,8	62,5

Унаслідок традиційного ґендерного розподілу праці, поєднання оплачуваної та репродуктивної праці сучасним материнським практикам властиві «тиск часу», «нестача часу», «жонґлювання справами», загалом темпоральна бідність [Брайсон, 2011: с. 175–177; Смирнова, 2010]. Нестача вільного (від оплачуваної та репродуктивної праці) часу є прикладом темпоральної бідності. Одна з інформанток дослідження зазначила: «У мене немає вихідних днів. Коли в мене вихідний день на роботі, в мене робочий день на всю котушку вдома» (Лідія, діти 6 та 10 років).

В. Брайсон стверджує, що жінки з огляду на свої обов'язки розуміють час як спільний і як приділений іншим, тоді як чоловіки розглядають час як такий, що належить їм, і використовують його на власний розсуд [Брайсон, 2011: с. 70]. Наприклад, у сім'ї Тетяни дозвілля чоловіка є автономізованим від сім'ї: «*О. С. Як ви охарактеризуєте участь тата в турботі про дитину?* – Не вистачає... Можливо, він вважає його [сина] занадто маленьким, немає в них спільних захоплень, типу риболовлі. Він його ще не бере. Чоловік займається аматорськи підводним полюванням, зрозуміло, що дитині під воду ще ніяк». Водночас розподіл вільного часу дружини стає полем владних

взаємин між подружжям: «Іноді я можу собі дозволити з подругами пройтись, але це буває дуже рідко, тому що і зайнятість велика, й чоловік дещо ревниво ставиться, не відпускає. Йому треба, коли о шостій пішла, то о дев'ятій мушу бути вдома. Не те щоб це зовсім було проблематично, можна домовитися й вирішити цю проблему, але я сама звикла до цього графіка. А так часу на себе немає» (дитині 6 років).

Автономізоване від сім'ї дозвілля має також чоловік Валентини – на відміну від дружини: «*О. С. А у вас є ваш час?* – Ой, це дуже важко. Це, напевно, година обідньої перерви. Я можу сходити, куди мені треба. Хобі в мене особливих немає, немає в мене на це часу. – *О. С. А в чоловіка вашого є захоплення?* – Риболовля. Чоловік знаходить час, йому простіше – компанію зібрав і поїхав на риболовлю. Він і сина бере з собою іноді» (дитині 7 років). Навіть у періоди, коли матері вільні від оплачуваної праці, кількість вільного часу в них не зростає: «Ми коли з ними [дітьми] вдома сиділи – нас відправили за власний рахунок, – я не прочитала жодної книжки. Чи це я така, чи мені весь час треба кудись бігти, кудись когось вести, а на себе дуже нечасто часу вистачає» (Ольга, діти 3 та 9 років).

Вільний час, або час «для себе», деякі інформантки трактують як час спокійного виконання хатніх і побутових справ: «Вільний час – коли дитина на цирковій студії півтори години. Це вільним часом і не назвеш [сміх] – то прибирання, то готувати їсти» (Аліна, дитині 5 років); «Це коли нікого немає вдома. Тоді я роблю те, що мені потрібно. Або це робота по господарству, або це час, який я приділяю тільки собі. Сходити в магазин – той, який мені потрібен, щоб ніхто мене не смикав за руку. Час для себе – це сходити до перукаря, це теж такий немаловажний момент» (Ольга, діти 3 та 9 років).

Для Лариси не лише темпоральна, а й просторова автономія є складником «часу для себе»: «Мій час – це... однозначно не вдома. Я маю на увазі мій час – коли я можу піти зробити зачіску, десь відпочити, зустрітися з друзями. Я не беру до уваги те, коли я втомилась і хочу відпочити, або мені потрібні двадцять хвилин, щоб щось зробити, і щоб мене не відволікали. Це

звичайний час, коли ми працюємо в сім'ї. А мій час – не вдома, коли мені потрібен якийсь час, щоб зайнятися собою» (Лариса, двоє дітей по 8 років).

Місто як структура материнських практик: суб'єктивні аспекти

Об'єкт даного емпіричного дослідження, а саме – матері дітей віком від трьох років, мешканки великих міст, не дозволив повною мірою висвітлити просторові напруження та обмеження практик піклування про дітей. Наприклад, ці обмеження можуть стосуватися недоступності інфраструктурних об'єктів для матерів з дитячими візочками або проживання у сільській місцевості, де відсутні дитсадки та школи тощо. Так, дослідження М. Домащенко показало, що народження дитини змінює сприйняття жінками міського простору та загалом посилило їх залежність від міста [Домащенко, 2015]. Л. Малес називає це явище «геттоїзацією материнством», говорячи про недоступність багатьох об'єктів міської інфраструктури для матерів з маленькими дітьми, що суттєво обмежує їх просторову та зрештою соціальну мобільність [Малес, 2015].

У ході соціального проекту «Полтава очима жінок», який було реалізовано за ініціативою ГО «Демократичний Альянс Жінок» та координаційної підтримки авторки влітку 2016 року, було виявлено низку таких просторових проблем.[144] Упродовж семи днів десять жінок-мешканок міста здійснювали моніторинг міста та описували свої враження від щоденного пересування Полтавою у два способи (на вибір) – аудіо-запис (у подальшому транскрибований) або текстовий. Моніторинг здійснювали представниці різних груп – велосипедистка, автомобілістка, мама, яка користується дитячими візочком, мама дошкільняти, мама двох та більше дітей, жінка з інвалідністю, користувачка громадського транспорту, вагітна жінка. Учасниці у довільному порядку фіксували свої враження

[144] Авторки ідеї та методології – Христина Голинська та Ганна Заремба. Авторка методики моніторингу та координаторка проекту – Олена Стрельник.

(орієнтуючись на базові питання), робили світлини та фіксували свої переміщення на мапі. Оскільки проект було реалізовано у літній час, у його ході не вдалося зафіксувати специфічні для інших сезонів проблеми міста, як-то погане освітлення, сніг, що не прибирається тощо. Основні проблеми, які було виявлено учасницями моніторингу, серед яких були матері дітей різного віку, наступні: недоступність об'єктів інфраструктури для батьків із дитячими візочками, небезпечні споруди та відкриті люки на вулицях, відсутні дорожні розмітки («зебри») на пішохідних переходах, тимчасові споруди для ведення бізнесу, літні майданчики кафе, що створюють перешкоди для пішоходів, надто для батьків із дітьми, пішоходні зони та тротуари, непридатні для пересування з дитячим візочоком через ями, відсутність похилих заїздів тощо.

Інтерв'ючи матерів, я з'ясувала деякі аспекти проблеми, зокрема пов'язані з тим, що інформантки сприймають міський простір як небезпечний для дитини. Батьківська тривога та підвищена увага до безпеки дитини створює додаткові темпорально-просторові напруження повсякденного піклування про дітей. Як ішлося в підрозділі 1.5, суспільство ризику формує «культуру страху», що специфічно впливає на практики піклування. Теми батьківських страхів, розмаїтих загроз для дітей і бажання убезпечити від них дитину звучали в наративах більшости інформанток.

Наприклад, матері відзначають потенційну загрозу з боку дорослих людей: «Раніше це все було набагато простіше. Хоча раніше батьки були теж зайняті роботою. Але раніше світ був якимсь добрішим, і люди були добрішими й простішими.... Мені здається, не було цих психічнохворих на вулиці, що просто боїшся дитину залишати. Ми з сестрою виросли в авіамістечку. І перші класи, школа закінчилася – й ми цілими днями були на вулиці. Мама була на роботі й ніхто не переживав, що ми там десь пропадемо чи десь впадемо в якусь яму. Батьки хвилювались, але не так, як ми» (Наталія, дитині 5 років).

Ця тема не просто є дискурсивно актуалізованою, а й стала складником організації повсякденного піклування про дитину. Оксана щодня супроводжує дочку-першокласницю до школи й зі школи: «*О. С. Ви її до школи водите?* – Так. Розумієте, зараз такий час, скажімо так, усі не надто добрі й до дітей, і до дорослих... Страшно пускати дитину, щоб ішла сама. Хоча, в принципі, ми живемо недалеко від школи. Але все одно я боюся. Так, вона знає, як через дорогу ходити, але все одно я її воджу й забираю та в жодному випадку саму не відпускаю. Я вважаю, вона ще маленька. Може, тому, що я виросла не в місті. Тобто в мене більше страху, що в місті більше небезпеки для дитини, ніж у селі» (Оксана, дитині 7 років).

У Києві та, можемо припустити, в усіх великих містах цю проблему загострює просторовий контекст, адже школа може бути розташованою далеко від дому: «Перші чотири роки [всі початкові класи] я сама супроводжувала дитину, тому що школа далеко від дому, в іншому районі» (Лідія, дитині 10 років).

Місто як небезпечний для дитини простір – на противагу селу – розглядає Аліна: «*О. С. А ти відпускаєш дочку саму гуляти*? – Ні, ще рано. Може, років через два – через три. В селі вона сама гуляє, може сама й до магазину сходити. Там безпечно. А тут страшно поки» (Аліна, дитині 5 років). За оцінками матерів дітей дошкільного віку та практиками матерів дітей молодшого шкільного віку, приблизним віком для початку самостійних прогулянок є 7 років, а відносно безпечним простором – прибудинковий двір: «*О. С. А давно він сам гуляє?* – Другий рік, напевно. З другого класу. У нас просто відносно тихий дворик. Є місце, де діти можуть із кількох будинків збиратися й грати» (Світлана, дитині 8 років).

Матері пов’язують небезпеку міського простору, зокрема, із загрозами дорожнього руху: «По середах Настя [дочка] ходила на підготовчі заняття. І мені ніяк – чоловіка не було. І підготовче [дошкільні заняття в школі] в дивний день – середа на 15:40. То я просила Микиту [старшого сина] – постійно на телефоні: давай через підземний перехід, а там – через світлофор.

Хоча він коли був маленький, часу з ним возитися не було, то він сам почав у школу їздити з другого класу. Тому що я вважала, що йому не потрібно дорогу переходити. Мене просто лякає дорога, що зараз водії не дуже уважні» (Ірина, діти 6 та 11 років).

Схожі наративи є у звітах учасниць моніторинґу «Полтава очима жінок». Наприклад, мама дошкільняти Оксана повідомляє, що «некомфортно переходити дорогу в місцях, де не оновили стерту розмітку, не встановлені знаки пішохідного переходу. Зони, де є пішохідний перехід, не реґульований світлофором, майже не роблять перехід вулиці безпечнішим. Авта на великій швидкості проносяться, навіть не пригальмовуючи. Пішоходів, які стоять перед пішохідним переходом, водії рідко помічають. Через це є дуже багато тривоги під час переходу вулиці, а також за майбутнє, коли дитина почне ходити містом сама». Інша учасниця проєкту, Надія, описує свій досвід переходу вулиці з дитиною в центральній частині Полтави: «Неодноразово в нас були випадки, коли ми вже на пішохідному переході, а громадський транспорт, замість нас пропустити, починає нас об'їжджати. Ми стикалася кілька разів із випадками, коли взагалі могли потрапити під ці автобуси».

Висновки до розділу 4

У розділі на матеріалах емпіричного дослідження було продемонстровано пізнавальні можливості структурно-діяльнісної концепції на прикладі повсякденних практик поєднання матерями оплачуваної праці та піклування про дітей. Дослідження фокусувалося на досвідах матерів, які перебувають у спільній позиції у соціальному просторі (працюють за наймом, проживають у великих містах), відтак його результати не дали змоги повною мірою диференціювати практики материнства залежно від інших позицій матерів (самозайняті чи приватні підприємиці, багатодітні матері, матері, які проживають у сільській місцевості, матері – представниці середнього та вищого класів тощо). Втім, результати емпіричного дослідження дозволили виявити основні умови структурування практик

материнства. Виокремлення цих умов має аналітичний характер, адже в реальності практики материнства структуровані одночасно різними механізмами та різними позиціями матерів. Так, повернення матері до оплачуваної праці після народження дитини структуроване одночасно державною сімейною політикою (зокрема, тривалістю батьківської відпустки) та соціокультурними приписами відносно важливості материнського (на противагу інституційному) піклування про дитину, доступом до державних послуг догляду за дітьми, позицією матері на ринку праці, життєвими стратегіями матері тощо.

Було виявлено, що на індивідуальному рівні умовою структурування є життєві стратегії матерів, пов'язані з співвідношенням оплачуваної та репродуктивної праці, а саме: орієнтацією переважно на турботу про дитину (сімейно-орієнтовані стратегії), кар'єрне та професійне зростання (кар'єрно-орієновані стратегії) або інтегровані материнські стратегії, за яких професійна самореалізація та турбота про дитину розглядаються жінкою як рівно важливі. Ці материнські стратегії та практики у свою чергу можуть бути структуровані іншими факторам, зокрема, освітою та позицією матері на ринку праці. Так, працівниці високооплачуваних груп керівників та менеджерів після народження дитини повертаються до роботи раніше порівняно з іншими групами працівниць. Позиція матері на ринку праці, пов'язана з зайнятістю в державному чи приватному секторах зайнятості, а також з доступністю ресурсів робочого місця, що дозволяють поєднувати оплачувану працю та повсякденну турботу про дитину, є ще однією умовою структурування практик материнства. Було виявлено, що недоступність цих ресурсів є одним із факторів, що визначає життєві стратегії матерів та сприяє відтворенню наявного ґендерного порядку, що ґрунтується на жіночій відповідальності за турботу про дітей, а саме спричиняє: відтерміноване повернення матерів до роботи після народження дитини, пошук роботи з кращими умовами праці на шкоду можливостям кар'єрного зростання, подовження терміну відпустки по догляду за дитиною тощо.

Наступною умовою структурування практик материнства є доступ до інституційних ресурсів, зокрема, до державних послуг догляду за дітьми як одного із найважливіших ресурсів поєднання оплачуваної праці та материнства. Об'єкт емпіричного дослідження, а саме – мешканки великих міст, не дозволив повною мірою диференціювати материнські практики залежно від доступу матерів до державних послуг із догляду за дітьми. З використанням додаткових емпіричних матеріалів було продемонстровано, що нерівність у доступі до таких послуг (наприклад, у випадку матерів дітей з інвалідністю) спричиняє серйозні зміни у життєвих траєкторіях жінок та їх повсякденності.

Наступною умовою структурування практик піклування про дітей є доступ до неінституційних (зокрема сімейних) ресурсів, що у свою чергу структурований складом сім'ї та ґендерним розподілом праці в повсякденних практиках піклування.

Нарешті, це час та фізичний простір, що виступають як найважливіші структури практик материнства. На прикладі послуг догляду за дітьми, їх освіти та розвитку було продемонстровано як «множині темпоральні структури» та, зокрема, темпоральні конфлікти між робочим часом матерів та наданням цих послуг, впливають на повсякденні практики піклування про дитину. Аналіз було доповнено суб'єктивними вимірами, пов'язаними зі сприйняттям матерями темпоральних та просторових характеристик їх повсякдення, з відчуттям браку часу, поспіху, та використанням ними тактик зниження конфлікту між оплачуваною та репродуктивною працею.

РОЗДІЛ 5. ДІЯЛЬНІСНІ ТА СТРУКТУРНІ МЕХАНІЗМИ ЗМІН ПРАКТИК МАТЕРИНСТВА

У межах структурно-діяльнісної концепції материнства сформульовано концептуальне положення про дуальну роль аґентів та структур в змінах практик материнства, що дозволяє подолати суперечності між дією та структурою, а також між статикою та динамікою в концептуалізації материнства. Третій та четвертий розділи дисертації було присвячено макро- та мікроструктурним умовам та механізмам структурування материнства, що відтворюють ґендерну систему, в межах якої жінки є відповідальними за турботу про дітей. Цей розділ присвячено змінам цього ґендерного порядку, представленими як власне діями аґентів, так і структурними (інституційними) перетвореннями.

5.1. Практики материнства, що трансформують структуру традиційного ґендерного розподілу праці у піклуванні про дітей

Ш. Гейз зазначає, що більшість дій є такими, що відтворюють соціальні структури та характеризує соціальну дію (*agency*) як континуум між відтворенням структури (*structurally reproductive agency*) та її трансформацією (*structurally transformative agency*) [Hays, 1994]. Попередній розділ було присвячено переважно тим практикам материнства, які відтворюють структури традиційного ґендерного розподілу праці у піклуванні про дітей. Цей розділ присвячено змінам цього гендерного порядку, представленими як власне практиками, так і інституційними перетвореннями.

Є. Здравомислова та А. Тьомкіна ілюструють роль практик у змінах ґендерного порядку на прикладі радянського ґендерного контракту «матері-працівниці», що спирався на інституційну підтримку трудової та материнської мобілізації радянських громадянок. Дослідниці вважають, що його руйнування може відбуватися як унаслідок структурних змін у цілому (наприклад, соціальної політики), так і внаслідок кумулятивних змін практик.

Надання переваги материнству замість кар'єри, відмова від материнства на користь кар'єри – ці альтернативні життєві вибори (стратегії) спочатку створюють прецедент, а потім поступово легітимізуються в контрактах «матері-домогосподині» та «кар'єрно-орієнтованої жінки». Щоб змінилася колективна практика, їй повинен бути кинутий виклик – індивідуальний або груповий. Цей виклик буде уособлений "маргіналом", який – через обставини власного життя – створить прецедент "недоречної" поведінки. Мати, яка залишає дитину під опікою батька, сприймається або як "чудовисько", або як жертва життєвих обставин. Але саме такий випадок проблематизує практики батьківства і структуру сім'ї. "Компетентний" батько-одинак – спочатку маргінал, а потім може стати нормальним випадком батьківства, поряд з багатьма іншими [Здравомыслова, Темкина, 2000].

Зміни практик материнства, поява нових (окрім материнських) практик піклування про дітей стимульовані ціннісними змінами. Як йшлося у попередніх розділах роботи, у соціокультурних уявленнях та рольових експектаціях більшості населення України, материнство є найголовнішою сферою жіночої самореалізації, а «хороше материнство» є жертовним з точки зору підкорення жінкою власних інтересів (у т.ч. професійних) інтересам дитини. Цю думку висловили і деякі інформантки якісної частини емпіричного дослідження, говорячи про образ «хорошої мами»: «Це мама, у якої на все вистачає часу і діти звичайно на першому місті…» (Ольга, 36 років); «Хороша мама – що б там не було в житті жінки, на першому місці у неї дитина. Що б там не сталося – батьки, чоловік, робота, будь-які обставини, дитина завжди на першому місці» (Анна, 28 років). Поряд із цим, деякі інформантки критично налаштовані відносно експектацій щодо «материнської жертовності»: «...щасливі діти можуть бути тільки у щасливих батьків. Хороша мама – це мама, у якої діти щасливі. Звичайно жертовність – вона є, але коли вона… Знаєте, є жертовність природна, яка вас надихає, яка вам дає відчуття щастя, блаженства, а є жертовність, якою ви потім дорікаєте, так ось – на такій жертовності щастя не побудуєш» (Марина, 41 рік).

У цілому, орієнтація на кар'єру в життєвих стратегіях матерів не є поширеною у сучасній Україні. Так, у межах кількісного дослідження респонденткам було запропоновано оцінити свою позицію відносно зосередженості інтересів за 10-ти бальною шкалою, де позиція 1 означає, що інтереси зосереджені виключно на дитині / дітях та їх вихованні, а позиція 10 – виключно на роботі, кар'єрі та професійному зростанні. Дві третини респонденток відзначили зосередженість своїх інтересів переважно на турботі про дітей: у цілому позицію від 1 до 4 балів обрали 64%. Кар'єрно-орієнтовну позицію (від 6 до 10 балів) висловили 12% опитаних. Звичайно, мусимо зважати на обставину, що на це питання респондентки могли давати «соціально-бажану» відповідь, беручи до уваги панування в українському суспільстві соціокультурних уявлень про хороше материнство як «жертовне» та другорядне порівняно з професійними ролями жінки.

Однією з найважливіших структурних умов відтворення практик материнства в Україні є батьківська відпустка по догляду за дитиною, яка надається терміном до трьох років, в окремих випадках – до шести. Одна з інформанток якісної частини дослідження, яка повернулася до роботи рівно через три роки після народження дитини, говорить серед іншого і про інституційні передумови свого рішення, пов'язані з державною політикою: «Ну, я вважала, що якщо держава дозволяє одсидіти три роки, то значить так треба» та «експертними приписами»: «… І я скільки книжок читала, і в Інтернеті, коли мама не досиджує до належного терміну, то різні проблеми у дитини починаються». Інституційне закріплення материнського піклування про дітей раннього віку підкреплене і відустністю законодавчо фіксованої «ба́тьківської квоти» у відпустці по догляду за дитиною та умовами роботи державних дитсадків. За «Законом України про дошкільну освіту» та «Положення про дошкільний навчальний заклад» дошкільні навчальні заклади типу «ясла-садок» можуть відвідувати діти віком від двох місяців, але на практиці прийом дітей здійснюється з 1,5 річного віку через те, що у дитячих садочках відсутні приміщення та умови прийняття молодших дітей.

За результатами кількісного дослідження у м. Полтава 52% матерів повернулися до оплачуваної праці після досягнення дитиною 2,5-3 років, що відповідає інституційним умовам та соціокультурним експектаціям відносно материнства. Поряд із цим, 18% матерів повернулися до роботи до досягнення дитиною (ясельного) 1,5-річного віку. Майже що третя респондентка (29%) повернулася до роботи до досягнення дитиною двох років. Значна частина матерів не повністю використали відпустку по догляду за дитиною: у цілому щонайменше 47% респонденток вийшли на роботу до досягнення дитиною 2,5 років здогадно на умовах неповної зайнятості (перебуваючи у відпустці по догляду за дитиною), чи перервали цю відпустку, вийшовши на роботу на умовах повної зайнятості. Раніше переривають відпустку по догляду за дитиною представниці високоосвічених груп керівничок, менеджерок та професіоналок. Так, інформантка якісної частини дослідження – керівничка відділу приватної компанії – повернулася до роботи через 11 місяців після народження дитини, відзначаючи наступне: «Взагалі я і не збиралася сидіти до трьох років і не бачила себе такою мамою у класичному розумінні. У мене посада, я начальник відділу і я відчувала, що якщо я буду сидіти до трьох років то моя кар'єра просто може бути перекреслена декретною відпусткою» (Марина, 41 рік).

Серед причин раннього виходу на роботу інформантками були відзначені: запропонована робота з кращими умовами праці, можливості дистанційної праці та роботи за гнучким графіком, а також причини матеріального та кар'єрного характеру. Відсутність ресурсу підтримки, а надто у випадку материнської сім'ї, також є одним із факторів раннього повернення на роботу. Так, Світлана вийшла на роботу через три місяці після народження дитини: «Вийшла на роботу через 3 місяці відразу на повний робочий день. Тому що ми самі, без тата і мені треба було працювати. Мені не можна було втрачати роботу, я працюю у приватній установі, мене ніхто не чекав би» (Світлана, дитина 9 років, материнська розширена сім'я). Отже, вона розглядає роботу у приватній фірмі як нестабільну щодо забезпечення

гарантій повернення її на роботу.

Альтернативною та відносно новою практикою піклування про дітей в Україні можна вважати використання послуг найманих працівниць для догляду за дитиною. Тільки 9% опитаних у м. Полтава матерів зазначили, що зверталися до послуг найманих працівниць по догляду за дітьми. На їх ситуативну допомогу (коли дитина потребує домашнього догляду, а мамі треба вийти на роботу) розраховують менше 1% опитаних. Ця практика не є поширеною через низку причин. По-перше, низький рівень життя та це висока вартість цих послуг. По-друге, це недовіра до ринкових послуг, а надто у сфері догляду за дітьми. По-третє, це стійкі уявлення про те, що дитячий садочок є важливим та незамінним агентом соціалізації, що знижує попит на послуги няні. Лише 10% респонденток у нашому дослідженні відповіли, що скористалися би послугами няні замість дитсадка, якщо би мали таку можливість.

Відносно новою практикою піклування про дітей є так зване *дистантне материнство*, яке А. Толстокорова вивчає на прикладі трансформації батьківських ролей в українських «транснаціональних сім'ях» жінок – трудових міґранток. Материнська ідентичність стає потужним мотиваційним стрижнем трудової міґрації, адже саме з прагнення зробити все можливе «для блага дітей» матері змушені їх залишати, нерідко з тяжкими наслідками для дитячого емоційного та соціального благополуччя. Працю за кордоном жінкам доводиться поєднувати з функціям транскордонної турботи про дітей за допомоги новітніх інформаційних технологій.

Результати дослідження, що його провела Толстокорова, свідчать: переваги трудової міґрації для жінок можуть бути ілюзорними, оскільки їх ґрунтовано на не завжди виправданій вірі в користь материнських жертв заради благополуччя дітей. Тягар материнства найчастіше виявляється заважким і призводить до емоційного вигорання. Жінки-міґрантки розплачуються втратою подружніх і материнських прав, взаєморозуміння з дітьми та рідними. Вони наражаються на численні різновиди експлуатації: з

боку працедавців, які використовують дешеву працю хатніх робітниць; рідних, які живуть коштом їхніх заробітків; національної економіки, яка отримує грошові вливання завдяки фінансовим трансфертам з-за кордону; компаній міжнародного телефонного зв'язку й інтернет-бізнесу, які експлуатують інтимний сімейний простір матерів-міґранток; транспортної індустрії та поштових служб, які заробляють на поїздках заробітчанок додому, листах, посилках та інших формах емоційних зв'язків із сім'єю; тощо.

При цьому зміни ґендерних ролей татів, зумовлені від'їздом їхніх дружин за кордон, є короткочасними та не спричиняють суттєвих змін «культури ба́тьківства» в Україні. Толстокорова висновує, що транскордонна турбота сприяє посиленню традиційних ґендерних норм, стає механізмом закріплення патріархатних ґендерних взаємин, перешкоджаючи проґресивним змінам у батьківстві [Толстокорова, 2012].

До нових батьківських практик належить і *активне залучення татів у піклування про дітей*. Набуває популярності присутність татів під час пологів: за даними 2012 року, в Україні 52% пологів були партнерськими[145]. В деяких пологових будинках, яким надано статусу ЮНІСЕФ «Клініка, дружня до дитини», цей показник набагато вищий. Наприклад, за даними Першого міського пологового будинку Полтави, 2013 року частка партнерських пологів у цьому закладі сягнула 95%. Такому зростанню сприяли інституційні зміни в системі акушерсько-гінекологічної допомоги з метою створення обставин для партнерських пологів: цю практику було закріплено в наказах і положеннях Міністерства охорони здоров'я, було відкрито індивідуальні пологові зали тощо.

Дослідження досвіду татів, які брали участь у пологах, що його провела в Росії Є. Анґелова[146], засвідчило: майбутні тати демонструють різні ступені

[145] Ці статистичні дані стосуються партнерських пологів загалом – за участі батька дитини або інших осіб.

[146] Дослідження методом інтерв'ю проведено в Санкт-Петербурзі 2005 року.

особистої залученості на етапі вагітності партнерки (наприклад, спільне відвідування курсів, консультацій) і в плануванні сімейних пологів. На підставі відмінностей в установках і поведінці татів дослідниця описала дві головні моделі участи батька в пологах. *Перша модель* є свідомим проектом, коли батько бере активну участь і в пологах, і на всіх стадіях вагітності. Це «ґендерний проєкт», орієнтований на егалітарні взаємини та подолання дисбалансу в практиках батьківства. В таких сім'ях немає традиційного ґендерного розподілу батьківських обов'язків: тато може виконувати ті ж обов'язки, що й мама, за винятком грудного годування. *Друга модель* описує ситуативну, великою мірою формальну участь батька в пологах, яка не є свідомою стратегією. В післяпологовий період такі тати набагато менше залучені в піклування про дитину, їхня роль зводиться до інструментальної ролі «годувальника» [Ангелова, 2009].

Проведені в Україні соціологічні дослідження, у тому числі представлені у дисертації, засвідчують, що й на рівні рольових очікувань, і на рівні повсякденних практик турботу про дітей закріплено за жінками [Лавриненко, 2010; Стрельник, 2011с]. Окремі практики батьківства свідчать про позитивні зміни щодо участи татів у піклуванні про дітей, які наразі ще не сформували суспільної тенденції. Одна з таких практик – перебування батька у відпустці з догляду за дитиною. Станом на 2012 рік лише 2% українських татів скористалися батьківською відпусткою.[147] Непопулярність такої практики зумовлена низкою чинників, з-поміж яких важливу роль відіграють ґендерні стереотипи. За даними 2008 року, 66% опитаних в Україні були переконані, що відпустку з догляду за дитиною має брати жінка; 20% вважали, що це мають робити обоє батьків; 6% вважали, що це має робити чоловік [Ґендерні стереотипи, 2008: с. 72].

В Україні поки що немає соціологічних досліджень стосовно поширеності практик «нового ба́тьківства» – постійної й активної участі тата

[147] «Лише 2% українських чоловіків йдуть у відпустку з догляду за дитиною»...

в повсякденному піклуванні про дитину – та чинників, що їх визначають. З огляду на це звернімося до результатів дослідження, яке провела А. Авдєєва у 2010–2011 роках у Росії.[148] На матеріа

’ях. *Стратегія «управління»* передбачає активну участь батька в побутовому догляді за дітьми й ухваленні рішень щодо виховання. В таких сім’ях хатню працю, обов’язки догляду за дітьми та відповідальність більш-менш рівномірно розподілено між партнерами. Тати великою мірою орієнтовані на сім’ю, яка має для них чимале значення. Сферами самореалізації чоловіків, за їхніми словами, є нарівно й сім’я, й трудова діяльність, а ба́тьківство вони розглядають як вагомий складник життя.

Стратегія «виконання» передбачає дещо пасивну (порівняно з попередньою стратегією) участь батька у вихованні та побутовому догляді за дитиною. Однак, говорячи про пасивність, дослідниця не має на увазі цілковите невтручання та відстороненість, адже йдеться про татів, які ідентифікують себе як залучених батьків і беруть участь у піклуванні про дитину. В рамках цієї стратегії батько має певний набір постійних обов’язків. Його практики можуть виходити за межі «інструкцій», однак з ініціативи партнерки. В розв’язанні більшості повсякденних питань, пов’язаних із вихованням дітей, «батько-виконавець» покладається на матір, яка виконує роль керівниці – організовує та контролює догляд за дитиною. Прикметно, що «батьки-виконавці» орієнтовані передусім на кар’єру та професійну діяльність [Авдеева, 2012].

Авдєєва відзначає найважливішу умову поєднання професійної зайнятості й практик «залученого батьківства» для обох стратегій: турбота про дитину не має ставати на заваді трудовій (професійній) зайнятості

[148] Дослідження методом глибинного інтерв’ю проведено в рамках програми Європейського університету в Санкт-Петербурзі під керівництвом Анни Тьомкіної. Об’єктом були чоловіки – батьки дітей дошкільного та молодшого шкільного віку, які живуть у Москві, Санкт-Петербурзі та Ленінґрадській області. Критерієм відбору слугувала участь батька в повсякденному побутовому догляді за дитиною.

батька. Розподіл обов'язків у сім'ях залучених татів неабияк залежить від робочого графіка батька, умов його роботи. На чоловіка покладено здебільшого ті функції, які він може виконувати у вільний від роботи час – до початку чи по завершенні робочого дня, у вихідні.

Одноосібно функції піклування про дітей виконують тати в монобáтьківських сім'ях. За даними обстеження домогосподарств, яке провела 2013 року Державна служба статистики України, 95,5% монобатьківських сімей є материнськими [Соціально-демографічні характеристики, 2014: с. 17]. Можемо припустити, що причиною формування монобáтьківських сімей частіше є не розлучення, як у випадку материнських сімей, а овдовіння. Про це свідчать кілька життєвих історій одиноких татів, розміщених на сайті громадської організації «Об'єднання батьків-одинаків України».[149]

5.2. Інституційні зміни структурних умов практик материнства: огляд ключових механізмів та рекомендації

Проведений аналіз взаємозв'язку структурних, культурних та діяльнісних аспектів материнства в сучасному українському суспільстві дозволив виявити механізм відтворення ґендерної системи, в межах якої переважно жінки є відповідальними за турботу про дітей. Таку модель батьківства можна назвати «ексклюзивним материнством» [Chodorow, 1978: p. 73-76]. В огляді інституційних механізмів змін практик піклування про дітей та рекомендаціях я спираюся на ідею «розділеного батьківства» (*shared parenting*) у сенсі розподілення функцій піклування між матір'ю та батьком, між державою, ринком та сім'єю [Zlobina, 2015]. Порівняльний аналіз цих моделей батьківства на основі критерія ґендерного розподілу відповідальності за турботу про дітей, що спирається на врахування структурних, культурних та діяльнісних характеристик, наведено у таблиці 5.1.

[149] http://mytato.com.ua.

Таблиця 5.1.

Порівняльний аналіз характеристик моделей батьківства на основі критерія ґендерного розподілу відповідальності за турботу про дітей

Характеристика	**«Ексклюзивне материнство»**	**«Розділене батьківство»**
панівний тип ґендерної культури	традиційний, статево-рольовий, ґендерно-стереотипізований	егалітарний
соціокультурний ідеал материнства та «жіночих ролей»	материнство – головне жіноче призначення, професійні ролі жінок є вторинними	материнство – одна можливих сфер самореалізації жінки, професійні ролі жінки є важливими
державні інструменти підтримки батьківства	орієнтовані на матерів	орієнтовані на батьків
державні та/або корпоративні механізми сприяння балансу сім'ї та роботи	орієнтовані на матерів	орієнтовані на працівниць(ків) із сімейними обов'язками
ґендерний режим (домінуючий тип ґендерних контрактів)	«два годувальника, жінка частково домогосподарка» (контракт «матері-працівниці») або «мати-домогосподарка» - «чоловік-годувальник»	«двоє годувальників, чоловік та жінка нарівно піклуються про дітей», (або піклування забезпечується державними або ринковими сервісами)
панівний тип материнських стратегій, пов'язаних з співвідношенням оплачуваної та репродуктивної праці	сімейно-орієнтовані стратегії	інтегровані та професійно-орієнтовані стратегії
розподіл функцій турботи про дітей	основний суб'єкт турботи – мати	функції турботи розподіляються між батьками

На тлі глибинних соціально-економічних, демографічних і соціокультурних змін, що визначили особливості сімейних взаємин і батьківських практик у сучасних європейських суспільствах, усі держави Європейського Союзу впроваджують нові інструменти сімейної політики. Надважливим її складником є політика сприяння балансу зайнятості й батьківства, яку впроваджують розвинені країни, щоб залучати матерів у ринок праці та долати бідність сімей із дітьми.

Найпопулярнішими інструментами політики поєднання материнських і професійних обов'язків є скорочення перебування жінки у відпустці з догляду за дитиною й одночасне впровадження «ба́тьківської відпустки», розвиток мережі державних і приватних сервісів догляду за дітьми, освіти й виховання дітей; створення робочих місць, дружніх до сім'ї та працівниць / працівників із сімейними обов'язками (гнучкий режим роботи, дитячі кімнати на робочому місці тощо); формування суспільного дискурсу щодо ролі татів у піклуванні про дітей [Сизова, 2012: с. 89].

Розгляньмо деякі найважливіші інституційні інструменти, що сприяють розвитку моделі «розділеного батьківства», а саме: системи батьківських відпусток, підтримки матерів (батьків) на робочому місці та державних послуг догляду за дітьми.

Батьківські відпустки. На думку української дослідниці О. Коломієць, чинна українська система відпусток із догляду за дітьми, хоч і дає матері змогу тривалий час перебувати з дитиною після її народження, однак не сприяє поєднанню зайнятости й батьківських обов'язків. Через нестачу гнучких варіантів зайнятості матері виходять із ринку праці, що призводить до негативних наслідків: зменшення частки жінок-працівниць серед населення дітородного віку; поширення бідності сімей із дітьми; зростання нерівності на ринку праці; цілковитої або часткової декваліфікації жінок у період тривалої батьківської відпустки [Коломієць, 2010: с. 144]. Окрім того, наявний механізм не спонукає чоловіків залучатися в піклування про дітей.

Шляхом удосконалення системи батьківських відпусток, яка діє в Україні, може бути впровадження квоти для батька у відпустці з догляду за дитиною за умови впровадження оплачуваної батьківської відпустки. Сімейна політика, що стимулює участь чоловіків у піклуванні про дітей, неабияк розширює можливості й для жінок, і для чоловіків поєднувати батьківські та професійні обов'язки, формує ґендерну рівність у сфері батьківства. Відпустка для татів є дієвим механізмом інституціалізації моделі «відповідального ба́тьківства» [Чернова, 2008: с. 294–295].

У Швеції, як ми знаємо, від 2007 року запроваджено такий розподіл відпустки для батьків: із загальної відпустки тривалістю 480 днів 60 днів є «квотою» для матері, 60 днів – для батька, решту 360 днів батьки можуть розподілити між собою на власний розсуд. Квота означає, що цю частину відпустки не можна передати іншому члену сімї. 90% шведських татів уже 2007 року використали свої квоти, однак 79% формально «спільних» днів використали матері. Ці показники є доволі проґресивними на тлі інших є

» частка чоловіків, які скористалися відпусткою, сягла лише 10,5% [Чернова, 2011: с. 83–84]. Імовірно, різницю зумовлює й нижча оплата такої відпустки: у Німеччині вона становить близько 65% зарплати «відпускника» супроти 80% у Швеції. В Україні, з огляду на суттєвий ґендерний розрив у оплаті праці та неоплачуваність відпустки з догляду за дитиною, впровадження «ба́тьківської квоти» наразі не виглядає на перспективний інструмент залучення чоловіків у репродуктивну працю.

Гнучка зайнятість і створення дружніх до сім'ї робочих місць. Гнучка зайнятість передбачає гнучкість тривалості робочого дня (наприклад, часткова зайнятість) і гнучкість організації робочого часу. В країнах ЄС станом на 2009 рік 32% жінок працювали на умовах неповної зайнятості. Можемо припустити, що в Україні непоширеність часткової зайнятості, зокрема серед матерів, зумовлено низьким рівнем життя. З-поміж українських жінок 2013 року лише 6,8% були працевлаштованими на умовах

неповної зайнятості – порівняно з 5,4% із-поміж усіх працівників [Праця в Україні, 2014: с. 95].

За результатами мого емпіричного дослідження, проведеного в Полтаві 2015 року, можливості гнучкої організації робочого часу та робочого місця виявилися останніми в переліку ресурсів робочого місця, на які можуть спиратися матері – наймані працівниці. Однією з причин є не так законодавчі обмеження, як непоширеність таких практик таких форми зайнятості. Тимчасом, як свідчить Європейське дослідження якости життя 2011 року, в ЄС 40% жінок мають можливість змінювати час початку й завершення робочого дня, а 39% – накопичувати години для відгулів [Quality of life in Europe, 2012: p. 59].

На думку Коломієць, практична роль неповної зайнятості й гнучкого графіка роботи в жіночій кар'єрі не є однозначною. З одного боку, такі механізми дають жінкам змогу втриматися на ринку праці після народження дитини та не втрачати рівня професійної кваліфікації. З іншого боку, неповна зайнятість зменшує можливості кар'єрного зростання та доходи жінок. Утім, гнучкі варіанти зайнятости стають дедалі поширенішими, адже все-таки менше впливають на кар'єру, ніж цілковитий вихід із ринку праці на тривалий період батьківської відпуски. В багатьох країнах найвагомішим аргументом на користь законодавчого впровадження гнучких форм зайнятості стало те, що матері, позбавлені можливости працювати неповний робочий день чи за гнучким графіком, часто не виходять на роботу й по завершенні відпуски з догляду за дитиною [Коломієць, 2010: с. 143].

Упровадження гнучких режимів праці належить до інструментів корпоративних і державних політик підтримки батьків. Міжнародний досвід створення робочих місць, дружніх до працівниць / працівників із сімейними обов'язками, пропонує й інші механізми. Наприклад, матерям і батькам, які перебувають у відпустці з догляду за дитиною, надають право коштом працедавців проходити курси підвищення кваліфікації й додаткові курси, пов'язані з їхньою трудовою діяльністю, аби полегшити адаптацію до роботи

після повернення з відпустки. Ще один механізм – організація корпоративних дитсадків або дитячих кімнат для догляду за дітьми, знову ж таки коштом працедавців. Може бути передбачено податкові пільги для працедавців, які створюють власні центри для дітей своїх працівників або укладають угоди з уже наявними дошкільними закладами [Модель сприяння, 2014].

Спираючись на міжнародний досвід створення робочих місць, дружніх до працівниць і працівників із сімейними обов'язками, у 2012–2015 роках з ініціативи Всеукраїнської громадської організації «Ліґа соціальних працівників» і за підтримки Представництва ЄС в Україні в чотирьох українських областях і в Києві тривав проєкт «Знову до роботи: реінтеґрація матерів і батьків до професійного життя після відпустки з догляду за дитиною». За результатами було розроблено модель сприяння реінтеґрації матерів і батьків у професійне життя після батьківських відпусток [Модель сприяння, 2014].

Доступні сервіси догляду за дітьми. В Україні система державних дошкільних закладів є доступною з огляду на безкоштовність відвідування та відносно невисоку вартість оплачуваного батьками харчування в дитсадку, надто для дітей пільгових категорій. Згідно з нормативними актами, в містах батьки оплачують 60% вартості харчування, в селах – 40% (діти окремих пільгових категорій харчуються безкоштовно).

Проблема доступності державних сервісів догляду за дітьми пов'язана зі скороченням їх кількості в 1990-х роках і нестачею місць у міських дитячих садках, що спостерігається від 2006 року. Станом на 2014 рік в українських дитсадках було 1 077 тисяч місць та 1 295 тисяч дітей, тобто на кожні сто місць припадало 120 дітей: у міських поселеннях – 132, у сільських – 94 [Дошкільні освіта, 2015: с. 7]. Найновіші зміни в державному реґулюванні роботи ДНЗ покликані удоступнити сервіси догляду за дітьми. Зокрема, 2016 року Міністерство охорони здоров'я дозволило створювати приватні дошкільні заклади й спростило вимоги до них. Можна очікувати, що ці зміни

стимулюватимуть поширення приватних дитсадків і сприятимуть ранній професійній реінтеґрації матерів після відпустки з догляду за дитиною.[150]

В Україні є також гострі проблеми денного догляду за дітьми окремих категорій, зокрема дітьми з інвалідністю, що тягне за собою проблему зайнятости їхніх матерів. Станом на 2014 рік в українських дитсадках діяли 3 967 груп спеціального призначення, що їх відвідували 4,9% від загальної чисельности дітей у ДНЗ [Дошкільна освіта, 2015: с. 62]. Наприклад, у Києві 2013 року лише 8 із 650 садків державної та комунальної власності приймали дітей із синдромом Дауна. В розв'язанні проблеми важливу роль відіграють матері дітей з інвалідністю. Скажімо, 2016 року зусиллями двох мам у Полтаві було відкрито дитячий садок для дітей із розладами аутичного спектра, що діє цілковито коштом батьків.[151]

На підставі міжнародного й українського досвіду та результатів авторських досліджень пропоную низку рекомендацій з удосконалення інституційних механізмів підтримки материнства, зокрема щодо поєднання професійної зайнятости і сімейних обов'язків як одного з найважливіших складників якости життя. Останніми роками в Україні державні установи та громадські організації ініціювали кілька таких механізмів. Однак деякі з них потребують подальшого інституційного впровадження й/або вдосконалення. Оглядаючи перспективні напрями соціальної підтримки материнства в Україні, виокремлю різні рівні реалізації такої підтримки.

На рівні державної політики: 1) привести зміст законів, нормативних актів і державних (реґіональних) програм, що створюють інституційні обставини материнських практик, у відповідність до Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків»; 2) переглянути пріоритети державної політики підтримки сім'ї, зосередившись на сприянні

---

[150] Поруч з описаними позитивними зрушеннями мають місце й неґативні тенденції, зокрема скорочення ясельних груп у Києві впродовж 2016 року.

[151] «Дві мами в Полтаві об'єдналися та створили садок для особливих дітей», *Kolo.News. Новини Полтави*. – http://kolo.news/category/suspilstvo/1303.

побудові суспільства, дружнього до сімей і дітей та балансу сімї та роботи; 3) розробити й упровадити національні стратегії «міст, дружніх до сімей» і «міст, дружніх до дітей» на основі найкращих пілотних проєктів, керуючись принципом забезпечення інтересів сімей із дітьми за методологією міжнародного проєкту ЮНІСЕФ (Дитячого фонду ООН) «Міста, дружні до дітей»; 4) у рамках Державної програми із забезпечення рівних прав і можливостей жінок та чоловіків і Державної цільової програми підтримки сім'ї розробити стандарти корпоративної відповідальності, зокрема рекомендації для працедавців щодо створення «дружніх до сімей» робочих місць; 5) уживати заходів для подолання ґендерної нерівності у сфері оплачуваної праці; 6) поряд із популяризацією залученого ба́тьківства впровадити оплачувану відпустку по догляду за дитиною, що дасть змогу виділити «ба́тьківську квоту» в цій відпустці та сприятиме залученню чоловіків у репродуктивну працю.

На рівні державної освітньої політики й освітніх інституцій: 1) привести освітні програми дошкільних і середніх навчальних закладів у відповідність до статті 21 Закону України «Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок та чоловіків», зокрема стосовно подолання ґендерних стереотипів; 2) посилити навчальні функції дошкільних навчальних закладів і груп продовженого дня в початковій школі; 3) впровадити податкові пільги для суб'єктів ринку додаткових освітніх послуг для дітей; 4) у сфері вищої освіти – створювати рівні з усіма освітні можливості для студенток-матерів за прикладом ініціативи «Університет, дружній до сім'ї» (місто Суми).

На рівні органів місцевого самоврядування: враховувати потреби дітей, сімей, матерів під час розробки стратегій розвитку міст і містобудування: передбачати в міській інфраструктурі пандуси, дитячі кімнати, кімнати для годування, дитячі майданчики. Принципи ґендерного бюджетування та науково-практичні дослідження можуть стати підґрунтям розробок на кшталт «Міста, дружні до жінок» і «Міста, дружні до сімей».

На рівні корпорацій, працедавців і профспілок: 1) упроваджувати модель

реінтеґрації матерів і батьків у професійне життя після відпустки з догляду за дитиною, яку було розроблено й апробовано з ініціативи ВГО «Ліга соціальних працівників» у чотирьох областях України та Києві за підтримки Представництва ЄС в Україні в 2012–2015 роках; 2) створювати робочі місця, дружні до сім'ї, тобто з урахуванням потреб батьків, які працюють, а отже, стикаються з проблемою встановлення балансу між сімейними та професійними обов'язками. Інструментами такої політики можуть бути: запобігання дискримінації вагітних працівниць і працівників із сімейними обов'язками; підтримка вагітних працівниць і працівниць, які практикують грудне годування; створення можливостей роботи за гнучким графіком і дистанційної роботи, організації робочого дня зі скомпресованими робочими годинами (наприклад, чотири робочі дні по десять робочих годин), ситуативного гнучкого робочого часу, тобто можливостей за потреби вільно реґулювати час початку й завершення робочого дня тощо.

Висновки до розділу 5

У розділі було продемонстровано пізнавальні можливості концепції для уточнення механізмів змін практик материнства на мікро- та макрорівнях суспільства на основі положення про дуальний зв'язок агентів та структур у механізмі змін практик материнства. На мікрорівні сучасного українського суспільства ці зміни представлено практиками, що кидають виклик ґендерному порядку, у межах якого переважно жінки є відповідальними за піклування про дітей. Прикладами таких практик є відносно раннє повернення матерів до оплачуваної праці після народження дитини, відповідальність інших (окрім матерів) акторів за піклування про дитину (батька чи найманих працівниць) тощо. Поява цих практик обумовлена кар'єрно-орієнтованими трудовими стратегіями матерів та стратегіями «залученого ба́тьківства», життєвими обставинами, трудовою міграцією матерів, доступністю ресурсів підтримки з боку інших членів сім'ї та ринкових послуг догляду за дітьми тощо.

Огляд інституційних механізмів змін практик піклування про дітей та рекомендації спирається на авторську типологію моделей батьківства на основі критерію ґендерного розподілу відповідальності за турботу про дітей. Модель «ексклюзивного материнства» передбачає переважно материнську відповідальність за турботу про дітей, натомість модель «розділеного батьківства» передбачає розподілення функцій піклування між матір'ю та батьком, між державою, ринком та сім'єю. Відповідні моделі диференційовано за низкою структурних, культурних та діяльнісних характеристик, а саме: за типом ґендерної культури та соціокультурними ідеалами материнства, державними інструментами підтримки батьківства, за панівними типами ґендерних контрактів та материнських стратегій, пов'язаних із співвідношенням оплачуваної та репродуктивної праці, за розподілом повсякденних функцій піклування про дітей.

На підставі огляду міжнародного, українського досвіду та результатів авторського дослідження, було сформульовано низку рекомендацій щодо удосконалення інституційних механізмів підтримки материнства, зокрема в аспекті поєднання професійної зайнятості та материнства як однієї з найважливіших складових якості життя. Низка таких механізмів в Україні була ініційована останніми роками державними установами та громадськими організаціями, як, наприклад, проект «Знову до роботи», спрямований на розробку моделі реінтеграції матерів і батьків до професійного життя після відпустки по догляду за дитиною (ВГО «Ліга соціальних працівників», 2012 – 2015 рр.). В огляді перспективних напрямків соціальної підтримки материнства в Україні було виокремлено рівні державної політики (сімейної, ґендерної, освітньої, соціально-економічної), діяльності органів місцевого самоврядування, а також рівень корпорацій, роботодавців та профспілок.

ВИСНОВКИ

Розроблена структурно-діяльнісна концепція материнства пояснює сучасні соціальні практики материнства та надала можливість комплексного аналізу феномену з врахуванням його діяльнісних, структурних, культурних параметрів та їх взаємообумовленості. У результаті дослідження одержано наступні результати.

1. Систематизовано концептуальні підходи до вивчення материнства: виокремлено функціонально-рольовий, інституційний, соціально-конструктивістській та феміністський підходи до концептуалізації материнства. Розкрито пізнавальні можливості та обмеження означених підходів, доведено, що використання окремих із них може призвести до фрагментованості знання про материнство. Так, у функціонально-рольовому та інституційному підходах діяльнісний вимір материнства концептуалізується як успішне (неуспішне) виконання соціальної ролі матері, відтак, не враховується динамічний, мінливий характер практик материнства та їх інституційних умов. «Материнська роль» есенціалізується та описується у категоріях «жіночого призначення» та найвищої форми жіночої самореалізації, поза фокусом залишаються варіативні практики материнства. Соціально-конструктивістський підхід створює альтернативу біологічному детермінізму, характерному для функціонально-рольових концепцій материнства, актуалізує питання активної ролі соціальних акторів у творенні знань про материнство, у відтворенні та зміні існуючого ґендерного порядку. Поряд з цим, поза фокусом залишаються структури та структурні умови, що забезпечують сталий характер суспільного відтворення материнства. Феміністські підходи до концептуалізації материнства надають важливий пізнавальний інструмент передусім завдяки концептуалізації структурних вимірів материнства, представлених патріархатом та відповідній ньому ідеології материнства. Особливим значенням соціально-

конструктивістського та феміністського підходів є включення вимірів влади та нерівності в дослідження материнства як інституту та практик. Розкрито додаткові пізнавальні можливості концептуалізації материнства, що їх надають соціологічні концепти турботи, зокрема, ті з них, що дозволяють подолати дуалізм структури та дії, а також низка концептів теорій модерну та постмодерну. Останні надали можливість уточнення проблемної ситуації дослідження, пов'язаної з глибинними онтологічними суперечностями між процесами індивідуалізації, раціоналізації, ризиками та материнством.

2. Обґрунтувано концептуальні положення структурно-діяльнісного підходу в дослідженні материнства, що дозволяють подолати суперечності між макро- та мікропідходами, між структурою та дією, між статикою та динамікою у концептуалізації материнства. Положення про діяльнісний характер материнства дозволило уточнити концепт материнства як соціальної практики. Положення про багаторівневий характер структурування практик дозволило подолати суперечності між макро-та мікрорівнями аналізу. Положення про дуальність структури як взаємозалежності структури та дії дозволило подолати суперечності між індивідом та суспільством у концептуалізації материнства. Положення про динамічний характер материнства та дуальну роль агентів та структур в змінах практик материнства дозволило подолати суперечності між статикою та динамікою в концептуалізації материнства. Означені положення доповнено положенням про ґендерований характер материнства, що дозволяє врахувати виміри нерівності у концептуалізації материнства. На основі означених концептуальних положень було сформульовано базові концепти материнства як рольової практики, структур, ресурсів та структурування материнства, а також встановлено зв'язки між різними рівнями та полями структурування практик материнства.

3. Розкрито глибинні соціально-історичні, соціально-демографічні та соціокультурні чинники сучасного стану материнства та практик піклування про дітей, спричинені процесами модернізації суспільства та «другим

демографічним переходом». Звернення до соціально-історичних аспектів материнства дозволило сформувати уявлення про материнські практики як такі, що мають історичний, соціокультурний та мінливий характер. Увагу було сфокусовано на тому історичному періоді, під час якого зародилися ідеї так званого «нового» («свідомого» чи «відповідального» материнства»), що утворюють нормативну рамку сучасних соціокультурних уявлень про материнство та суспільних експектацій відносно турботи про дітей. З-поміж тенденцій, що характеризують соціально-демографічні зміни материнства в сучасних європейських, у т.ч. в українському, суспільствах, були виокремлені наступні: 1) імперативне, нерефлексоване та неплановане батьківство / материнство змінюється на неімперативне, рефлексивне та плановане; 2) дедалі відбувається автономізація шлюбної та репродуктивної поведінки, внаслідок чого батьківство, а надто материнство, відокремлюється від інституту шлюбу; 3) відбувається плюралізація моделей та форм сім'ї, розділення єдності біологічного та соціального в материнстві, зокрема, завдяки допоміжним репродуктивним технологіям. Важливість соціально-історичного та соціально-демографічного екскурсу для дослідження сучасних материнських практик пов'язана не тільки з актуалізацією соціокультурного та історичного характеру материнства, але й також з завданням виявлення суперечностей державної політики підтримки сім'ї та материнства в сучасному українському суспільстві, яка нерідко опирається на неотрадиціоналістичну риторику, що супроводжується закликом повернення до «традиційних цінностей» та універсалізацією моделі сім'ї та батьківства.

4. Здійснено комплексний аналіз макрорівня структурування практик материнства в сучасному українському суспільстві, тобто умов макросоціального характеру, представлених зв'язками між політикою, економікою, сім'єю та культурою, що створюють структуру (систему можливостей та обмежень) практик материнства. На основі положення про ґендерований характер практик материнства та турботи про дітей, доведено,

що ці макроструктурні умови в сучасному українському суспільстві створюють ґендерний порядок (систему), тобто модель соціальних відносин, у межах якої за жінками закріплюється відповідальність за сферу приватного та турботу про дітей. У полі державної політики ця система підтримується суперечливими законодавчими нормами та інструментами, що відтворюють відповідальність жінок за сферу приватного (поряд із нормами забезпечення ґендерної рівності); неотрадиціоналістичною державною риторикою з апеляцією до «традиційних цінностей», універсалізацією моделі сім'ї та батьківства, що суперечить соціально-демографічним та соціокультурним процесами деінституціалізації сімейних відносин та батьківства, активному залученню жінок до сфери зайнятості, процесам індивідуалізації, потребам досягнення ґендерної рівності.

Обгрунтовано, що ринок праці та сім'я як інституційні середовища практик материнства, перебуваючи у дуальній залежності, слугують закріпленню наявного ґендерного порядку: відповідальність жінок за репродуктивну сферу обмежує їх шанси на ринку праці (через дискримінаційні практики та концентрацію у низькооплачуваних галузях економіки), а обмежені шанси на ринку праці сприяють закріпленню жіночої відповідальності за сферу приватного. Державна політика є регулятором відносин між сім'єю та ринком, а одним із найважливіших ресурсів підтримки ґендерного контракту «матері-працівниці» є державні послуги догляду за дітьми та батьківські відпустки. Втім, недосконаліть означених механізмів, сприяє відтворенню наявного ґендерного порядку: система тривалих батьківських (а де-факто материнських) відпусток, нерівність у доступі до державних послуг догляду за дітьми слугують закріпленню за жінками функцій піклування про дітей. Соціокультурні уявлення про ґендерні ролі та турботу про дітей є вагомим механізмом структурування материнства. Соціокультурні смисли батьківства, а саме його ціннісні, нормативні та ідеальні виміри, є ґендерованими. Уявлення про «природні жіночі ролі», а надто в їх зв'язку з материнством виступають засобом легітимації ґендерної

нерівності. Обгрунтовано, що сучасні практики материнства обумовлені як особливостями «ґендерної культури», так і впливом соціокультурних змін статусу дитинства та батьківської культури. Характеристиками сучасної (панівної) батьківської культури є «центрований на дитині» стиль батьківства та «інтенсивне материнство», що загострює онтологічні суперечності між оплачуваною працею та турботою про дітей.

5. Продемонстровано пізнавальні можливості концепції для виявлення мікрорівня структурування практик материнства на прикладі поєднання матерями оплачуваної праці та піклування про дитину в сучасному українському суспільстві. Результати емпіричного дослідження дозволили виявити основні умови структурування практик материнства. На індивідуальному рівні умовою структурування є життєві стратегії матерів, пов'язані зі співвідношенням оплачуваної та репродуктивної праці, що, у свою чергу, структуровані освітою та позицією на ринку праці. Так, працівниці високооплачуваних груп керівників та менеджерів після народження дитини повертаються до роботи раніше порівняно з іншими групами працівниць. Позиція матері на ринку праці, пов'язана зокрема з зайнятістю в державному та приватному секторі зайнятості, а також з доступністю ресурсів робочого місця, що дозволяють поєднувати оплачувану працю та повсякденну турботу про дитину, є ще однією умовою структурування практик материнства. Третьою умовою структурування практик материнства є доступ до інституційних ресурсів, зокрема, до державних послуг догляду за дітьми як одного із найважливіших ресурсів поєднання оплачуваної праці та материнства. Було продемонстровано, що нерівність у доступі до таких послуг (наприклад, у випадку матерів дітей з інвалідністю) спричиняє серйозні зміни у життєвих траєкторіях жінок та їх повсякденності. Четвертою умовою структурування є доступ до неінституційних (зокрема сімейних) ресурсів, що у свою чергу структурований складом сім'ї та ґендерним розподілом праці в повсякденних практиках піклування. Нарешті, це час та фізичний простір, що виступають

як найважливіші структури практик материнства. Однією з найважливіших структур повсякденних практик працюючих матерів є робочий час. На прикладі послуг із догляду за дітьми, їх освіти та розвитку було продемонстровано як «множині темпоральні структури» та, зокрема, темпоральні конфлікти між робочим часом матерів та наданням цих послуг впливають на повсякденні практики піклування про дитину. Отже, емпіричне дослідження фокусувалося на досвідах матерів, які перебувають у спільній позиції у соціальному просторі (працюють за наймом, проживають у великих містах), відтак його результати не дали змоги диференціювати практики материнства залежно від інших позицій матерів (ті, які працюють не за наймом, багатодітні матері, матері, які проживають у сільській місцевості, матері – представниці середнього та вищого класів тощо). Так, перспективним напрямком досліджень є практики піклування про дітей матерів-представниць різних класових позицій та роль цих практик у відтворенні класу через формування соціальних та культурних капіталів, зокрема через споживання послуг додаткової освіти для дітей.

6. Здійснено типологію моделей батьківства на основі критерію ґендерного розподілу відповідальності за турботу про дітей. Відповідні моделі диференційовано за низкою структурних, культурних та діяльнісних характеристик, а саме: за типом ґендерної культури та соціокультурними ідеалами материнства, за спрямуванням державних інструментів підтримки батьківства, за панівними типами ґендерних контрактів та материнських стратегій, а також за розподілом повсякденних функцій піклування про дітей. Відповідно, модель «ексклюзивного материнства» характеризує переважно (або виключно) материнську відповідальність за турботу про дітей, натомість модель «розділеного батьківства» – розподілення функцій піклування між матір'ю та батьком, між державою, ринком та сім'єю.

7. Продемонстровано пізнавальні можливості концепції для виявлення механізмів змін практик материнства на основі положення про дуальний зв'язок агентів та структур. Цей зв'язок конкретизовано у типології типів

практик піклування про дітей на основі критерію зв’язку цих практик зі структурами, у межах яких вони виникли. Виділено практики, що відтворюють або трансформують систему ґендерних відносин, у межах якої жінки є відповідальними за турботу про дітей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абрамова А. В светлых тонах: некоторые штрихи к портрету современного родительства [Электронный ресурс] / А. Абрамова // Образовательный портал «Слово», 05.11.2013. – Режим доступа: http://www.portal-slovo.ru/pedagogy/47302.php (02.11.2015).
2. Абрамова А.А. Формирование культуры родительства в современном российском обществе: автореф. дисс… канд. соц.наук : 24.00.01 / Абрамова Ася Алексеевна. – М.: Государственное образовательное учреждение высшего профессионального образования «Московский государственный гуманитарный университет им. М.А. Шолохова», 2011. – 21с.
3. Авдеева А. Вовлеченное отцовство в современной России: стратегии участия в уходе за детьми / А.В. Авдеева // СоцИс: Социологические исследования. – 2012. – №11. – С. 95-104.
4. Авдеева А. Ресурсы и барьеры активного участия отцов в заботе о детях / Анна Авдеева // Способы быть мужчиной. Трансформации маскулинности в XXI веке; [ред-сост. И.Н. Тартаковская]. – М.: Фонд имени Генриха Белля – Изд-во Звенья, 2013. – С. 77-96.
5. Адамська К. Гендероване дозвілля: Чому жінки та чоловіки по-різному проводять вільний час? / Ксенія Адамська // Гендерний журнал «Я». – 2014. - № 1 (35). – С. 7-10.
6. Айвазова С. Г. Контракт «работающей матери»: нарушения или расторжение? (К вопросу об особенностях гендерной политики в современной России) / С.Г. Айвазова // Женщина в российском обществе. – 2011. – № 3(60). – С. 13-21.
7. Аксьонова С.Ю. Гендерні відмінності витрат часу на домашню роботу / С.Ю. Аксьонова // Демографія та соціальна економіка. – 2013. - № 2(20). – С. 125-136.
8. Аналітичне дослідження участі жінок у складі робочої сили України / [Лібанова Е.М., Макарова О.В., Аксьонова С.Ю. и др.]; за ред. Е. М.

Лібанової. – К.: Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи Національної академії наук України, Український центр соціальних реформ, соціологічна агенція Центр "Соціальний моніторинг", Фонд ООН в галузі народонаселення, 2012. – 212с.

9. Ангелова Е. Отец, участвующий в родах: гендерное партнерство или ситуативный контроль? / Е. Ангелова, А. Тёмкина // Новый быт в современной России: гендерные исследования повседневности: коллективная монография; под ред. Е.Здравомысловой, А.Роткирх и А.Тёмкиной. – СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2009. – С. 473-507.

10. Антонов А. И. (a) Демографическое будущее России: депопуляция навсегда? / А. И. Антонов // СоцИс: Социологические исследования. – 1999. – №3. – С. 80-87.

11. Антонов А. И. (b) Современная семья: два взгляда на одну проблему / А.И. Антонов // Семья в России. – 1999. – № 1–2. – С. 30-40.

12. Антонов А. Институциональный кризис семьи и семейно-демографических структур в контексте социальных изменений и социального неравенства [Электронный ресурс] / Антонов Анатолий Иванович. – Режим доступа: http://demographia.net/journal/2014-04/antonov (15.01.2014).

13. Антонов А.И. Судьба семьи в России XXI века. Размышления о семейной политике, о возможности противодействия упадку семьи и депопуляции /Антонов А.И., Сорокин С.А. – М.: Издательский Дом "Грааль", 2000. – 416с.

14. Антонов А.И., Медков В.М. Социология семьи / А.И. Антонов, В.М. Медков. – М.: Изд-во МГУ: Изд-во Международного университета бизнеса и управления ("Братья Карич"). – 1996. – 304с.

15. Антонова Н.Л. Социальная практика: теоретико-методологические основания исследовательского анализа / Н. Л. Антонова // Известия

Уральского государственного университета. Сер. 3, Общественные науки. — 2009. — N 4 (70). — С. 92-98.

16. Анурин В. Сексуальная революция на марше: предисловие переводчика / В. Анурин // Гидденс Э. Трансформация интимности.— СПб.: Питер, 2004. — С. 8– 20.

17. Аронсон П. Утрата институционального доверия в российском здравоохранении / П. Аронсон // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2006. – Том 9, № 2(35). – С. 120□131.

18. Арчакова Т.О. Раннее материнство: психологическая проблема или социальный конструкт / Т.О. Арчакова // Электронный журнал «Психологическая наука и образование». – 2012. – № 1.

19. Арьес Ф. Ребенок и семейная жизнь при Старом порядке / Филипп Арьес; перевод с франц. Я. Ю. Старцева при участии В.А. Бабинцева. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1999. – 416с.

20. Асонова Е. Новые ценности в детско-родительских отношениях / Екатерина Асонова // Pro et Contra. – 2010. – № 14 (1-2). – С. 78-93.

21. Ауленбахер Б. Глобальный взгляд на труд заботы / Бригитте Ауленбахер // Глобальный диалог / International Sociological Association. – 2015. – т.5. вып.3. – С. 11-13.

22. Бабенко С.С. Жизненные стратегии и социальные практики: деятельностный потенциал трансформации постсоветского общества // Методологія, теорія і практика соціологічного аналізу суспільства: збірник наукових праць. Харків, Вид-во Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, 2002. – С. 57-64.

23. Бабенко С.С. Социокультурная трансформация и успешные жизненные практики в постсоветском обществе: от традиции к постмодерну / Бабенко Светлана Сергеевна // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Сер.: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. – 2008. – № 795. – С.29-36.

24. Барткі лі С. Політика тіла / Сандра лі Барткі // Антологія феміністичної філософії; за ред. Е. М. Джагер та А.М. Янг; пер. з англійської Б. Єгідис; наук. ред. пер. О. Іващенко – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2006. – С. 383–392.

25. Бартків О. С. Усвідомлене батьківство: теоретичні аспекти / О.С. Бартків // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2010. – № 23. – С. 192 195.

26. Бауман З. Индивидуализированное общество / Зигмунт Бауман; пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. – М.: «Логос», 2002. – 390с.

27. Безрукова О.Н. Модели родительства и родительский потенциал: межпоколенный анализ / О.Н. Безрукова // СоцИс: Социологические исследования. – 2014. – № 9. – С. 85-97.

28. Безрукова О.Н. Отцовство в трансформирующемся обществе: ожидания матерей и практики отцов / Безрукова Ольга Николаевна // СоцИс: Социологические исследования. – 2013. – № 11. – С. 118-130.

29. Безрукова О.Н. Практики ответственного отцовства: «Папа-школы» и социальный капитал / О.Н. Безрукова // Вестник Санкт-Петербургского Университета. – 2012. – Сер. 12., вып. 3. – С. 266-275.

30. Безрукова О.Н. Ценности родительства: структура, типы, ресурсы / О.Н. Безрукова // СоцИс: Социологические исследования. – 2016. – № 3. – С. 118-127.

31. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / Ульрих Бек; пер. с нем. В. Седельника и Н. Федоровой; послесл. А. Филиппова. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.

32. Беккер Г. С. Человеческое поведение. Экономический подход; пер. с англ. – М.: ГУ ВШЭ, 2003. – 671с.

33. Белова А.В. «Четыре возраста женщины». Повседневная жизнь русской провинциальной дворянки XVIII – середины XIX в. / А.В. Белова / Российская академия наук, Институт этнологии и антропологии им.

Н.Н. Миклухо-Маклая, Российская ассоциация исследователей женской истории. – СПб.: Алетейя, 2010. – 480с.

34. Белова А.В. Женская повседневность как предмет истории повседневности: историографический и методологический аспект / А.В. Белова // Российская повседневность в зеркале гендерных отношений: сборник статей; [отв. ред. и сост. Н.Л. Пушкарева]. – М.: Новое литературное обозрение, 2013. – С. 25-67.

35. Бергер П. Понимание современности / П. Бергер // СоцИс: Социологические исследования. – 1990. – № 7. – С. 127-133.

36. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т.Лукман. – М.: «Медиум», 1995. – 323с.

37. Бердышева Е.С. (b) От критики к аналитике. Коммодификация жизненно важных благ как актуальная исследовательская проблема в новой экономической социологии / Бердышева Е.С. // Экономическая социология. – 2012. – Т. 13. № 1. – С. 67–85.

38. Бердышева Е.С. (a) «Здоровье не купишь»: о противоречиях маркетизации жизненно важных благ на примере рынка стоматологических услуг в Москве / Е.С. Бердышева // Laboratorium. Журнал социальных исследований. – 2012. – № 2. – С. 91–114.

39. Бідність та нерівні можливості дітей в Україні / [Черенько Л.М., Полякова С.В., Реут А.Г. та ін.]; за ред. Е.М. Лібанової. – К.: Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ), Український центр соціальних реформ, 2009. – 288с.

40. Бовуар де С. Друга стать / Сімона де Бовуар : у 2 т.; пер. з фр. Н.Воробйової, П. Воробйова, Я. Собко. – К.: Основи, 1995. – Т.2. – 391с.

41. Божков О. Б. Понятия повседневности и практик: к уточнению социологического смысла / О.Б. Божков // Социологический журнал. – 2014. – № 4. – С. 133-154.

42. Боулби Д. Привязанность / Джон Боулби. Пер. с англ. Н.Г.Григорьевой и Г.В.Бурменской. – М.: «Гардарики», 2003. – 447с.

43. Бороздина Е. Беременность и практическое знание женщин / Екатерина Бороздина // Практики и идентичности: гендерное устройство: сборник статей; под ред. Е. Здравомысловой, В. Пасынковой, А. Темкиной, О. Ткач. – СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2010. – С. 235-258.

44. Бороздина Е. Язык науки и язык любви. Легитимация независимой акушерской практики в России / Екатерина Бороздина // Laboratorium: Журнал социальных исследований. – 2014. – № 6 (1). – С. 30-59.

45. Бороздина Е.А. Социальное взаимодействие в российском репродуктивном здравоохранении: случай ведения беременности: автореф. дисс… канд. соц. наук : 22.00.04 / Бороздина Екатерина Андреевна. – СПб, 2012. – 25с.

46. Боряк О. Творення дитини як семіотичного феномена / Олена Боряк // Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження у 5 т.; наук. ред. М. Гримич. – Т.1: Діти. Дитинство. Дитяча субкультура. – К. : Дуліби, 2008. – С.13-30.

47. Боряк О.О. Трансформаційні зміни у функціях баби-повитухи як ключового персонажу родильної обрядовості / Боряк О.О. // Гілея. Науковий вісник: зб. наук. праць / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Українська АН. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. – Вип. 30. – С. 206-212.

48. Брайсон В. Гендер и политика времени. Феминистская теория и современные дискуссии / Валери Брайсон. – К.: Центр учебной литературы, 2011. – 248с.

49. Бредникова О. Покупая компетенцию и внимание: практики платежей во время беременности и родов / Ольга Бредникова // Здоровье и доверие: гендерный подход к репродуктивной медицине; под ред. Е.

Здравомысловой и А. Темкиной. – СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2009. – С. 211-233.

50. Бредникова О., Нартова Н. Нарушая молчание. Дискриминация женщин в пространстве новых репродуктивных технологий (ВРТ) / Ольга Бредникова, Надя Нартова // Современная женщина, семья, демография. Актуальные исследования; под общ. ред. Е. Здравомысловой. – М.: «Звенья», 2007. – С. 156-180.

51. Брутман В. И., Варга А. Я., Радионова О. Г., Исупова О. Г. Девиантное материнское поведение (опыт междисциплинарного анализа случая отказа от ребенка) / В.И. Брутман, А.Я. Варга, М.С. Радионова, О.Г. Исупова// Московский психотерапевтический журнал. – 1996. – № 4(14). – С. 81–98.

52. Брутман В. И., Варга А. Я., Хамитова И. Ю. Предпосылки девиантного материнского поведения / В.И. Брутман, А.Я. Варга, И.Ю. Хамитова // Психологический журнал. – 2000. – № 2. — С. 79–99.

53. Брутман В. И., Исупова О. Г. Жестокое обращение с девочками в семье как предпосылка девиантного материнства / В.И. Брутман, О.Г. Исупова // Перинатальная психология и психология родительства. – 2007. – №4 – С. 24–36.

54. Булавина Т.В. Эссенциализм [Электронный ресурс] // Словарь гендерных терминов; под ред. А. А. Денисовой / Региональная общественная организация «Восток-Запад: Женские Инновационные Проекты». – М.: Информация XXI век, 2002. – Режим доступа : http://www.owl.ru/gender/380.htm (15.07.2015).

55. Буніна Л.М. Формування у молодих сімей навичок усвідомленого батьківства засобами соціально-педагогічної підтримки в Північній Ірландії: автореф. дис. ...канд. пед. наук : 13.00.05 / Буніна Лариса Миколаївна. – Луганськ: Луганський національний педагогічний університет імені Тараса Шевченка, 2005. – 20с.

56. Бурдье П. Практический смысл [Электронный ресурс] / Пьер Бурдье; пер. с фр.: А.Т. Бикбов, К.Д. Вознесенская, С.Н. Зенкин, Н.А. Шматко; отв. ред. пер. и послесл. Н.А. Шматко. — СПб.: Алетейя, М.: «Институт экспериментальной социологии», 2001. — 562 с. – Режим доступа: http://yanko.lib.ru/books/cultur/bourdieu-praktich_smusl-8l.pdf

57. Бурдье П. Социология социального пространства / Пьер Бурдье. Пер. с франц.; Отв. ред. перевода Н.А. Шматко. – М.: Институт єкспериментальной социологии, СПб: Алетейя, 2007. – 288с.

58. Васильева Е.В. Особенности структуры идентичности первородящих женщин с различным материнским отношением автореф. дис. ...канд. псих. наук : 19.00.05 – социальная психология / Васильева Елена Владимировна. – Саратов, 2009. – 21 с.

59. Вергуленко І. та ін. Матері на ринку праці / [Вергуленко І., Гумен К., Тимець О., Ткаліч О.] // Спільне. Журнал соціальної критики. – 2013. – №6. – С. 70-77.

60. Вишневский А. Серп и рубль: Консервативная модернизация в СССР / А.Г. Вишневский. – М.: ОГИ, 1998. – 432с.

61. Вишневский А.Г. Глобальные детерминанты низкой рождаемости / Вишневский Анатолий Григорьевич // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – 2009. – № 881. – С. 79-82.

62. Вишневский А.Г. Цивилизация, культура и демография / А.Г. Вишневский // Общественные науки и современность. – 2011. – №2. – С.57-76.

63. Власенко П. Управление через прекаризацию: опыт бесплодных тел в лечении методом ЭКО в Украине / Полина Власенко // Журнал исследований социальной политики. – 2014. – Т. 12. № 3. – С. 441–454

64. Внуковская Т.Н. Теория и методология рисков репродуктивного труда : Монография / Т.Н. Внуковская. – М.: «Мир науки», 2014. – 252 с.

65. Вовк Е. Жизнь без детей: успехов больше, счастья меньше / Е. Вовк // Социальная реальность. – 2008. – №5. – С. 36-40.

66. Волков В.В., Хархордин О.В. Теория практик / Волков В.В., Хархордин О.В. . – СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2008. – 298 с.

67. Володько В. В. Вплив трудової міграції на сімейні ролі сучасних українських жінок (з досвідом роботи у Польщі та Греції) / Володько Вікторія Володимирівна : автореф. дис…. канд. соц. наук : 22.00.03 – соціальна структура та соціальні відносини. – К., 2011. – 18 с.

68. Володько В., Ровенчак О. Структурно-діяльнісний підхід як теоретична основа вивчення соціальних ролей / Володько Вікторія Володимирівна, Ровенчак Ольга Адамівна // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Сер.: Соціологічні дослідження сучасного суспільства. – 2008. – №795 – С. 42–47.

69. Волошин Ю. Кобищанська трагедія: дітозгубництво у Полтаві // Козаки і Посполиті. Міська спільнота Полтави другої половині XVIII століття / Юрій Волошин. – К.: Видавництво «К.І.С.», 2016. – С. 267-278.

70. Галиндабаева В.(a) Любовь к детям как профессия. Организация оплачиваемых услуг по уходу за детьми в Бурятии / Галиндабаева Вера // Практики и идентичности: гендерное устройство: сборник статей; под ред. Е. Здравомысловой, В. Пасынковой, А. Темкиной, О. Ткач. – СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2010. – С. 128-158.

71. Галиндабаева В.В.(b) Институты и их роль в снижении неопределенности на рынке услуг по уходу за детьми / Галиндабаева В.В. // Экономическая социология. – 2010. – Т.11. №5. – С.108-122.

72. Гендерна рівність і розвиток: погляд в контексті європейської стратегії України / Центр Разумкова. – Видавництво «Заповіт», 2016. – 244с.

73.Гендерні стереотипи та ставлення громадськості до гендерних проблем / Програма рівних можливостей ПРООН, Інститут соціології НАН України. – К.: Видавництво ТОВ «Компанія «ВАІТЕ», 2007. – 144с.

74.Гидденс Э. Судьба, риск и безопасность / Энтони Гидденс / Пер. с англ. С.П. Баньковской // Thesis. – 1994. – вып. 5. – С. 107-134.

75.Гидденс Э. Трансформация интимности / Энтони Гидденс; пер. с англ. В. Анурина.— СПб.: Питер, 2004. — 208 с.

76.Гидденс Э. Устроение общества: Очерк теории структурации / Энтони Гидденс. — М.: Академический Проект, 2005. — 528 с.

77.Гиллиган К. Место женщины в жизненном цикле мужчин / Кэрол Гиллиган / Пер. Т. Барчуновой и Ю. Зеликовой // Хрестоматия феминистских текстов: переводы; под ред. Е.Здравомысловой, А.Тёмкиной. – СПб.: Издательство «Дмитрий Буланин», 2000. – С. 166-186.

78.Голод С. И., Клецин А.А. Состояние и перспективы развития семьи: теоретико-типологический анализ, эмпирическое обоснование / С.И. Голод, А.А. Клецин. СПб: Санкт-Петербургский филиал Ин-та социологии РАН, 1994. 42 с.

79.Голод С.И. Социолого-демографический анализ состояния и эволюции семьи / С.И. Голод // СоцИс: Социологические исследования. – 2008. – №1. – С. 40-49.

80.Гофман И. Представление себя другим в повседневной жизни / Ирвинг Гофман. – М.: Канон-пресс-ц, 2000. – 304с.

81. Градскова Ю. Когда отдавать ребенка в детский сад и платить ли воспитателю? Родительство, гендер и учреждения дошкольного воспитания в Интернет-форумах / Юлия Градскова // Laboratorium. Журнал социальных исследований. – 2010. – № 3. – С. 44-57.

82. Греченкова Т.И. Социальный возраст материнства : автореф. дисс… канд. соц.наук : 24.00.04 / Греченкова Татьяна Игоревна. – Саратов, 2004. – 23с.

83. Грицай Л.А. (a) Кризис материнства в современном российском социуме: причины и последствия / Л.А. Грицай // Материалы II Всероссийской межвузовской научной конференции «Научный потенциал молодежи – будущее России», г. Муром, 23 апреля 2010 г.; отв. ред. С.Н. Жиганов. – Муром: Изд. полиграф. центр МИ ВлГУ, 2010. – С. 700–702.

84. Грицай Л.А. (b) Кризис традиционного материнства в современной России: социально-психологический аспект [Электронный ресурс] / Л.А. Грицай // Журнал практической психологии и психоанализа: ежеквартальный научно-практический журнал электронных публикаций. – 2010. – № 3. – Режим доступа: http://psyjournal.ru/j3p/pap.php?id=20100309 (24.06.2014).

85. Грицай Л.А. (c) Социально-психологические особенности кризиса традиционного материнства в современной России [Электронный ресурс] / Грицай Л.А. // Актуальные инновационные исследования: наука и практика: электронное научное издание ГОУ ВПО «Тамбовский государственный университет имени Г.Р. Державина». – 2010. – № 3. – Режим доступа: http://www.actualresearch.ru/nn/2010_3/Article/psychology/gritsay.htm (20.06.2014).

86. Грицак Є. Дитина в українських народних повір'ях і народному лісництві / Є. Грицак // Хрестоматія з українського дитинознавства [укл. Йовенко Л.І.]. – Умань: «Алмі», 2011. – С. 65-87.

87. Грішнова О.А., Думанська В.П. Трансформація репродуктивної поведінки під впливом освітніх чинників / О.А. Грішнова, В.П. Думанська // Демографія та соціальна економіка — 2010. — № 1. — С. 72-80.

88. Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу / Марко Грушевський. – К.: «Либідь», 2011. – 256с.

89.Гудков Л.Д. Понятие времени в социологии и временные характеристики социальных структур в социологических исследованиях / Л.Д. Гудков // Политическая концептология. – 2010. – №4. – С. 131-157.

90.Гурко Т. А. Родительство: социологические аспекты / Гурко Т.А. – М.: Центр общечеловеческих ценностей, 2003. – 164с.

91. Давитян М. Родительские стратегии современной студенческой молодежи : Диссертация на соискание научной степени кандидата социологических наук. Спец.: 22.00.04 «Социальная структура, социальные институт и процессы» / Давитян Манушак Галустовна. – Белгород, 2016. – 223 с.

92. Даниленко Н.В. Формування психологічної готовності до материнства: автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.04 / Даниленко Наталія Володимирівна. – Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України, 2007. – 21 с.

93. Дармострук Н.В. Статеворольові чинники формування психологічної готовності до материнства : афтореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.01 – загальна психологія, історія психології / Дармострук Надія Вікторівна. – Х., 2011. – 23 с.

94.Дембицький С. Соціологічна діагностика стану громадської активності в Україні / Сергій Дембицький // Українське суспільство 1992-2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг, за ред. М. Ворони та М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2013. – С. 113-119.

95.Демоз Л. Эволюция детства / Ллойд Демоз // Психоистория. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2000. – С. 14-86.

96.Державна програма підтримки сім'ї на період до 2010 року. Затверджено Кабінетом Міністрів України 19.02.2007р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/244-2007-п (21.09.2014).

97. Державна цільова соціальна програми підтримки сім'ї до 2016 року. Затверджено Кабінетом Міністрів України 15.05.2013р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/341-2013-п. (16.09.2013).

98. Домащенко М. Сприйняття міського простору матерями: уявлення, переживання та проблеми / Марія Домащенко // Гендерный журнал «Я». – 2015. – №2(38). – С. 18-19.

99. Дослідження потреб батьків під час повернення їх до професійної діяльності після відпустки по догляду за дитиною. – К.: ВГО «Ліга соціальних працівників», 2013. – 94 с.

100. Дошкільна освіта України у 2013 році. Статистичний бюлетень. – К: Державна служба статистики, 2014. – 89с.

101. Дошкільна освіта Україні у 2014 році. Статистичний бюлетень. – К.: Державна служба статистики, 2015. – 89с.

102. Дошкільні навчальні заклади України у 2010 році. Статистичний бюлетень. – К: Державний комітет статистики, 2011. – 84с.

103. Дудина В.И. Экспертные культуры и скрытая учебная программа в высшем образовании / В. И. Дудина // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2005. – Том 8. №2. – С.93-109.

104. Думанська В.П. Монетарний пронаталізм: оцінка ефективности / В.П. Думанська // Демографія та соціальна економіка. – 2013. – № 1(19). – С. 28-36.

105. Думанська В.П. Освіченість та народжуваність: взаємодія у соціодемографічному просторі / В.П. Думанська // Демографія та соціальна економіка. – 2009. – № 1. – С. 152-160.

106. Економічна активність населення України у 2011 році. – К.: Державна служба статистики, 2012. – 203с.

107. Економічна активність населення України у 2013 році. – К.: Державна служба статистики, 2014. – 197с.

108. Жінки та чоловіки в Україні. Статистичний збірник. – К.: Державна служба статистики України, 2011. – 116с.

109. Журженко Т. Гендерные рынки Украины: политическая экономия национального строительства / Журженко Татьяна. – Вильнюс: ЕГУ, 2008. – 256с.

110. Забаев И.В. Рациональность, ответственность, медицина: проблема мотивации деторождения в России в начале XXI века / И.В. Забаев // Экономическая социология. – 2011. – Т. 12. № 2. – С. 21-48

111. Закон України «Про відпустки» // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 2. – Ст. 4.

112. Закон України «Про дошкільну освіту» // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2001. – N 49. – ст.259.

113. Замура О. «Великий шаленець»: смерть і смертність в Гетьманщині XVIII століття / О.Ю. Замура. – К.: К.І.С. – 240с.

114. Заславская Т. И. О субъектно-деятельностном аспекте трансформационного процесса // Кто и куда стремится вести Россию? Акторы макро-, мезо и микроуровней современного трансформационного процесса / под общ. ред. Т. И. Заславской. – М., 2001. – С. 3-15.

115. Захаров С.В. Перспективы рождаемости в России: второй демографический переход / Сергей Владимирович Захаров // Отечественные записки. – 2005. – №3. – С. 124-140.

116. Захаров С.В. Рождаемость в России: первый и второй демографический переход [Электронный ресурс] / С.В. Захаров // Демоскоп Weekly. – 2002. –Режим доступа: http://demoscope.ru/weekly/knigi/konfer/konfer_08.html (04.11.2015).

117. Заякина О.А. Жизнедеятельность монородительской семьи как социологическая проблема. Автореф. дисс… канд. социол. наук : 22.00.04 «социальная структура, социальные институты и процессы» / Заякина Ольга Александровна. – Екатеринбург, 2003. – 21с.

118. Здравомыслова Е. (а) Гендерное гражданство и абортная культура // Здоровье и доверие: гендерный подход к репродуктивной медицине: сб. статей; под ред. Е. Здравомысловой и А. Тёмкиной. — СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2009. – С. 108-135.

119. Здравомыслова Е. Государственное конструирование гендера в советском обществе / Е.А. Здравомыслова, А.А. Тёмкина // Журнал исследований социальной политики. – 2004. – Том 1 (3/4). – С. 299-321.

120. Здравомыслова Е. Кризис роли бабушки [Электронный ресурс] / Елена Здравомыслова // Частный корреспондент, 17 октября 2014 года. – Режим доступа: http://www.chaskor.ru/article/krizis_roli_babushki_36911 (10.02.2015).

121. Здравомыслова Е. Няни в условиях изменения гендерного контракта: коммерциализация и профессионализация заботы / Елена Здравомыслова // Социальная политика в современной России: реформы и повседневность; под ред. П.В. Романова, Е.Р. Ярской-Смирновой. – М.: ООО «Вариант», ЦСПГИ, 2008. – С. 320-348.

122. Здравомыслова Е. Советский этакратический гендерный порядок // Социальная история – 2002; [отв. Ред. Н.Л. Пушкарева]. – М.: РОССПЭН, 2003. – С. 436–463.

123. Здравомыслова Е. Создание приватности как сферы заботы, любви и наемного труда / Елена Здравомыслова, Анна Роткирх, Анна Темкина // Новый быт в современной России: гендерные исследования повседневности: коллективная монография; под ред. Е. Здравомысловой, А. Роткирх, А. Тёмкиной. — СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2009. — С. 7 – 20.

124. Здравомыслова Е. Трансформация гендерного гражданства в современной России / Е. Здравомыслова Е., А. Тёмкина// Куда пришла Россия? Итоги социетальной трансформации; под ред. Т. И. Заславской. – М.: МВШСЭН, 2003. – С. 140—150.

125. Здравомыслова Е., Темкина А. «Врачам я не доверяю», но... Преодоление институционального недоверия к репродуктивной медицине / Елена Здравомыслова, А. Темкина // Здоровье и доверие: гендерный подход к репродуктивной медицине: сборник статей; под ред. Е. Здравомысловой и А. Тёмкиной. — СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2009. — С.179-210.

126. Здравомыслова Е., Темкина А. Социальное конструирование гендера: феминистская теория / Елена Здравомыслова, Анна Темкина // Введение в гендерные исследования. Ч. 1: Учебное пособие / под ред. И. Жеребкиной. – Харьков: ХЦГИ; СПб: Алетейя, 2001. – С. 147-173.

127. Здравомыслова Е., Темкина А. Феминистская критика эпистемологических оснований социологии: перспективы социологии гендерных отношений / Елена Здравомыслова, Анна Темкина // Введение в гендерные исследования. Ч. 1: Учебное пособие / под ред. И. Жеребкиной. – Харьков: ХЦГИ; СПб: Алетейя, 2001. – С. 174-196.

128. Здравомыслова Е.А. (b) Няни: коммерциализация заботы // Новый быт в современной России: гендерные исследования повседневности: коллективная монография; под ред. Е. Здравомысловой, А. Роткирх, А.Тёмкиной. — СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2009. — С. 94-136.

129. Здравомыслова Е.А. Социология гендерных отношений и гендерный подход в социологии / Здравомыслова Е.А. и Темкина А.А. // СоцИс: Социологические исследования. – 2000. – № 11. – С. 15-24.

130. Земзюлина И.Н. Переживание беременности в контексте жизненного пути личности как фактор принятия новой социальной роли – роли матери : автореф. дисс…. канд. псих.н наук : 19.00.05 – социальная психология / Земзюлина Ирина Николаевна. – Курск, 2009. – 26 с.

131. Зидер Р. Социальная история семьи в Западной и Центральной Европе (конец XVIII – XX вв.) / Рейнхард Зидер; пер. с нем.

Л.А. Овчинцевой; науч. ред. М.Ю. Брандт. – М.: Гуманит. Изд. Центр ВЛАДОС, 1997. – 302с.

132. Злобина Т. Політика особистого. ¼ відповідальності замість п'єдесталу материнства [Електронний ресурс] / Тамара Злобіна // Спільне. Commons. 2010. – Режим доступу: http://commons.com.ua/ru/politika-osobistogo-vidpovidalno/ (15.01.2016)

133. Зубченко Л.А. Семейная политика Франции / Зубченко Л.А. // Актуальные проблемы Европы: сборник научных трудов. – М.: ИНИОН, 2009. – С. 72.

134. Ивер-Жалю Э. Монородительские семьи во Франции / Элен Ивер-Жалю // Социологические исследования. – 1991. – №5. – С. 117-122.

135. Ильин В. Социальная структурация в транзитивном пространстве российского мегаполиса / В.И. Ильин // Мир России. – 2010. – № 1. – С. 89-125.

136. Ильясов Ф.Н. Потребность в детях и репродуктивное поведение / Ф.Н. Ильясов // Мониторинг общественного мнения. – 2013. – № 7 (113). – С. 168-177.

137. Инглхарт Р., Вельцель К. Модернизация, культурные изменения и демократия: Последовательность человеческого развития / Рональд Инглхарт, Кристиан Вельцель. – М.: Новое издательство, 2011. – 464 с.

138. Исупова О. «Чайлдфри», или добровольная бездетность [Электронный ресурс] / Ольга Исупова // Демоскоп Weekly. – 2010. – №427-428. – Режим доступа: http://demoscope.ru/weekly/2010/0427/gender05.php (12.02.12).

139. Исупова О. Репродуктивный туризм: дети, технологии и миграции [Электронный ресурс] / Ольга Исупова // Демоскоп Weekly. – 2012. – № 509-510. – Режим доступа: http://demoscope.ru/weekly/2012/0509/tema01.php (03.11.2015).

140. Исупова О. ТыжеМать: неизбежный героизм и неизбывная вина материнства /Ольга Исупова // Гендерные страницы: сборник статей. Сост. Ж. Караганова. – М.: ООО «Дизарт Тим», 2014. – С. 35-48.

141. Іванкова-Стецюк О. Полілокальна родина як наслідок трудової міграції: основі здобутки, втрати, ризики / О. Іванкова-Стецюк // Іванкова-Стецюк О., Селещук Г., Сусак В. Виклики та адаптаційні резерви полілокальних родин українських трудових мігрантів. – Львів: Інститут регіональних досліджень НАНУ, Комісія УГКЦ у справах мігрантів, 2011. – С. 17-34.

142. Ігнатенко І. Жіноче тіло у традиційній культурі українців / Ірина Ігнатенко. – 2-е видання. – К. : Дуліби, 2013. – 224с.

143. Ігнатенко І., Заболовський А. Профілактика хвороб і лікування дітей / Ірина Ігнатенко (Колодюк), Андрій Заболовський // Народна культура українців: життєвий цикл людини : історико-етнологічне дослідження у 5 т.; наук. ред. М. Гримич. Т.1: Діти. Дитинство. Дитяча субкультура. – К. : Дуліби, 2008. – С.31-49.

144. Кайлова О.В. Опыт семейной политики в странах Европейского Союза: система родительских отпусков / Кайлова О.В. // Политика народонаселения: настоящее и будущее: Четвертые Валентеевские чтения: сборник докладов (Книга 2); ред. В.В. Елизаров, В.Н. Архангельский. – М: МАКС Пресс, 2005. – С. 15-20.

145. Кайлова О.В. Подходы к оценке эффективности семейной политики // Семейная политика в странах Европейского Союза (социально-демографические аспекты): дисс…. кандидата экон. наук / Кайлова Ольга Вячеславовна. – Москва: Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова, 2004. – С. 45-65.

146. Калабихина И. Особенности проведения политики сочетания профессиональной и семейной жизни населения в европейских странах / И. Калабихина, О.Федотова // Научные исследования экономического факультета МГУ. – 2012. – №2. – С.107-129.

147. Кись О. Материнство и детство в украинской традиции: деконструкция мифа / Кись Оксана // Социальная история. Ежегодник 2003. Женская и гендерная история; под ред. Н.Л. Пушкаревой. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2003. – С. 15 –162.

148. Кірнос І. О. Систематизація нових соціальних ризиків у контексті переходу до постіндустріального суспільства / І. О. Кірнос // Логістика: зб. наук. праць; відповідальний редактор Є. В. Крикавський. – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2011. – С. 88-93.

149. Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX-початок XX століття): монографія / Оксана Кісь. – Львів: НАН України, Інститут народознавства, 2012. – 287с.

150. Кісь О. Кого оберігає «Берегиня», або матріархат як чоловічий винахід [Електронний ресурс] / Оксана Кісь // Зеркало недели. Zn.Ua, 22 квітня 2005 р. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/kogo_oberigae_bereginya,_abo_matriarhat_yak_cholovichiy_vinahid.html (04.11.2015).

151. Клецина И. С. Отцовство в аналитических подходах к изучению маскулинности / Клецина И. С. // Женщина в российском обществе: Российский научный журнал. – 2009. – № 3 (52). – С. 29–41.

152. Клупт М.А. Демографическая повестка XXI века: теории и реалии / Клупт М.А. // СоцИс: Социологические исследования. – 2010. – №8. – С. 60–71.

153. Кляйнберг Э. Жизнь соло: Новая социальная реальность / Кляйнберг Эрик; пер. с англ. – М.: Альпина нон-фикшн, 2014. – 279 с.

154. Козлов В.А. Институциональный подход к разработке семейной политики / Владимир Александрович Козлов. – М.: Институт экономики РАН, 2010. – 51 с.

155. Колесникова Е.М. Педагоги дошкольного образования: специфика профессиональной группы и рынка услуг / Колесникова Елена Михайловна // Вестник Института социологии РАН. – 2013. – № 7. – С. 130-152.

156. Коломієць О.О. Монобатьківські сім'ї: соціальний захист і самозабезпечення / Олександра Олександрівна Коломієць // Стратегічні пріоритети. – 2009. – №4(13). – С. 148-156.

157. Коломієць О.О. Політика сприяння поєднанню зайнятості і батьківства в Україні (з урахуванням досвіду країн західної Європи) / О.О. Коломієць // Демографія та соціальна економіка — 2010. — № 1. — С. 139-148.

158. Комплексне дослідження стану системи дошкільної освіти України Аналітичний звіт за результатами дослідження / [Горський А.Є., Буданова О.Б., Барматова І.В., Овчар О.В.] – К.: Всеукраїнська благодійна організація «Громадська соціальна рада», 2013. – 115с.

159. Кон И.С. Этнография родительства [Электронный ресурс] / Игорь Кон // Социологическая психология. – М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 1999. – С. 442-485. – Режим доступа: http://www.gumer.info/ bibliotek_Buks/ Psihol/konsps/ (11.01.2015).

160. Кон И. С. Отцовство как компонент мужской идентичности / И. С. Кон [Электронный ресурс] // Электронная версия бюллетеня «Население и общество» Центра демографии и экологии человека Института народохозяйственного прогнозирования РАН. – 2006. – № 237—238. – Режим доступа: http://demoscope.ru/weekly/2006/0237/analit03.php (12.01.2015).

161. Кон И.С. Аборт или контрацепция? [Электронный ресурс] / И. С. Кон // Сексуальная культура в России: клубничка на березке. – Режим доступа: http://sexology.narod.ru/chapt611.html (20.06.2014).

162. Кон И.С. Ребенок и общество: учеб. пособие [для студ. высш. учеб. заведений]. – М.: Издательский центр «Академия», 2003. – 336с.

163. Кон И.С. С. Бить или не бить? / Игорь Кон. – М.: Время, 2012. – 448с.

164. Конвенція про права інвалідів [Електронний ресурс]. Схвалена Генеральною Асамблеєю ООН 13 грудня 2006 року.– Режим доступу: http://www.un.org.ua/files/conv_ukr.pdf (04.11.2015).

165. Конвенція про рівне ставлення й рівні можливості для трудящих чоловіків і жінок: трудящі із сімейними обов'язками N 156 (Конвенцію ратифіковано Законом N 1196-XIV (1196-14) від 22.10.99).

166. Коннелл Р. Основные структуры: труд, власть, катексис / Роберт Коннелл // Тартаковская И. Н. Гендерная социология. – М.: ООО «Вариант» при участии ООО «Невский простор», 2005. – С. 287-319.

167. Концепція демографічного розвитку на 2005 – 2015 рр. [Електронний ресурс] : Схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України № 724-р від 07.10.2004 р. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/724-2004-р (12.07.2015).

168. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий : пер. с англ. Л. Стрельникова, А. Стасенко / Дж. Коулман // Общественные науки и современность. – 2001. – №3. – С. 122-139.

169. Кравченко Ж.В. Мужчины в заботе о детях: сравнительный анализ России, Франции и Норвегии / Ж. В. Кравченко // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2012. – Том 15, №1. – С. 65-85.

170. Крімер Б.О. Демографічні результати запровадження допомоги при народженні дитини / Б.О. Крімер // Демографія та соціальна економіка. – 2013. – № 1(19). – С. 37-46.

171. Кузьмина К.А. Трансформации модели семьи и потребностей в социальной защите в условиях социально-демографических и социально-экономических перемен / К.А. Кузьмина // Журнал исследований социальной политики. – 2008. – том 6. №2. – С. 201-216.

172. Кулагина Е.В. Домашний труд по уходу за детьми-инвалидами: проблема замещения на институциональном уровне / Е.В. Кулагина // Журнал исследований социальной политики. – 2004. – т.2. №1. – С. 75-90.

173. Кулагина Е.В. Занятость родителей в семьях с детьми-инвалидами / Е.В. Кулагина // СоцИс: Социологические исследования. – 2004. – №6. – С. 85-89.

174. Купець О. Комплексний ґендерний підхід на ринку праці України та роль державної служби зайнятості / Ольга Купець; Міжнародне бюро праці, Група технічної підтримки з питань гідної праці та Бюро МОП для країн Центральної та Східної Європи. – Київ: МБП, 2010. – 78с.

175. Курило І.О., Аксьонова С.І., Крімер Б. О. Народжуваність та материнство в Україні: регіональний аспект / Курило І.О., Аксьонова С.І., Крімер Б. О. // Демографія та соціальна економіка. – 2016. – № 1(26). – С. 65-79.

176. Куценко О.Д. Діяльнісно-структурний потенціал трансформаційного процесу: до розробки концепції класоутворення : афтореф. дис… докт. соц. наук : 22.00.01 – теорія та історія соціології / Куценко Ольга Дмитрівна. – Харків: Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 2001. – 30 с.

177. Лавриненко Н. Гендерные отношения в украинской семье / Лавриненко Наталья // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2010. – № 1. – С. 138-162.

178. Лещенко О.Г. Соціально-педагогічні умови формування відповідального ставлення до батьківства у молодого подружжя / Лещенко Олена Генадіївна: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05. – Луганськ: Луганський національний університет імені Тараса Шевченка, 2010. – 22с.

179. Ловцова Н.И. "Здоровая, благополучная семья − опора государства?" Гендерный анализ семейной социальной политики // Н.И. Ловцова // Журнал исследований социальной политики. − 2003. − Т. 1. № 3/4. − С. 323–340.

180. Лущенко Э.М. Проблемы и противоречия института родительства в современном российском обществ / Лущенко Э.М. // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: Философия. Социология. Право. – 2016. – Выпуск № 3 (224), том 35. – С. 174-176.

181. Лычковская О.Р. Концепт «практики» и «практик» в социальной теории П. Бурдье / О.Р. Лычковская // Вісник Одеського національного університету. Сер.: Соціологія і політичні науки. – 2007. – Т. 12, вип 14. – С. 7-13.

182. Маєрчик М. Дошлюбні інтимні стосунки серед молоді в селах і містах Східної та Центральної України на початку XX століття / Марія Маєрчик // Україна Модерна. – 2010. – № 6 (17). – С. 101-112.

183. Майорова-Щеглова С. Кентавр-проблемы в социализации современных российских детей и молодежи. Доклад на III Всероссийском социологическом конгрессе «Социология и общество: проблемы и пути взаимодействия», 2008 / Майорова-Щеглова С.Н. [Электронный ресурс]. – Режим доступа http://www.isras.ru/publications_bank/1227085241.pdf (25.08.2016).

184. Майофис М., Кукулин И. Новое родительство и его политические аспекты / Мария Майофис, Илья Кукулин // Pro et Contra. – 2010. – № 14 (1-2). – С. 6-19.

185. Максимовська Н.О. Формування культури материнства жіночої молоді у соціально-педагогічному середовищі вищого навчального закладу: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05 / Максимовська Наталія Олександрівна. – Луганськ: Луганський національний університет імені Тараса Шевченка, 2008. – 20с.

186. Малес Л. Гендерна та інтерсекційна дискримінація в материнстві / Людмила Малес // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. Збірник наукових праць. – 2015. – №2(27). – С.17-25.

187. Малес Л. Числові дані як створення гендерних дискусій та дискурсів / Людмила Малес // Гендер для медій: підручник із гендерної теорії для журналістики та інших соціогуманітарних спеціальностей; за ред. М. Маєрчик, О. Плахотнік, Г. Ярманової. – К.: Критика, 2013. – С. 165-175.

188. Малиновська О. А. Трудова міграція: соціальні наслідки та шляхи реагування. Аналітична доповідь / О.А. Малиновська. – К. : НІСД, 2011. – 40 с.

189. Мальцева Д.В. Теоретические подходы к изучению отцовства в современной западной социологии [Электронный ресурс] / Д.В. Мальцева // Мониторинг общественного мнения. – 2010. – № 5(99). – С. 272-289. – Режим доступа: http://www. wciom.ru〉 fileadmin/Monitoring/99/2010 (22.10.2014).

190. Марков І. Соціальне обличчя українських трудових мігрантів (за результатами масового соціологічного опитування українських заробітчан в Італії, проведеного Західноукраїнським центром “ Жіночі перспективи”), 2005. [Електронний ресурс] / Ігор Марков. – Режим доступу: http://social-anthropology.org.ua/wp-content/uploads/2015/01/Markov-5.pdf (19.04.2017)

191. Маслійчук В. Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII століття / Володимир Маслійчук. – Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2008. – 128 с.

192. Матрикас А. А. Семья как ценность: состояние и перспективы ценностного выбора в странах Европы / А.А. Матрикас // СоцИс: Социологические исследования. – 2004. – № 5. – С. 65 – 73.

193. Мельничук Л.М. Європейський досвід реалізації сімейної політики / Л.М. Мельничук // Університетські наукові записки. – 2007. – №4(24). – С. 432-437.

194. Миронова Е.С. Психологические факторы неготовности к материнству (на примере женщин с угрозой прерывания беременности) : автореф. дис. ... канд. псих. наук: 19.00.01 – общая психология, психология личности, история психологии / Миронова Евгения Сергеевна. – Москва, 2011. – 26 с.

195. Михель Д. В. Общество перед проблемой инфантицида. История, теория, политика / Д.В. Михель // Журнал исследований социальной политики. – 2007. – том. 5. №4. – С. 439 – 458.

196. Михель Д. Медикализация общества: теория, история, микрополитика / Дмитрий Михель // Журнал исследований социальной политики. – 2009. – том 7, № 3. – С. 293-294.

197. Михель Д.В. Медикализация как социальный феномен / Д.В. Михель // Вестник Саратовского государственного технического университета. – 2011. – № 4 (60). Выпуск 2. – С. 256-263.

198. Мицюк Н. Тандем «сознательной матери» и врача: зарождение педиатрического патронажа над грудными детьми в России на рубеже XIX-XX веков / Н.А. Мицюк // Женщина в российском обществе. – 2015. – № 2 (75). – С. 94-108.

199. Мицюк Н.А. Материнство у дворянок центральной россии во второй половине XIX – начале XX в.: историко-антропологический и социокультурный аспекты : Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук : 07.00.07 – Этнография, этнология и антропология / Мицюк Наталья Александровна. – М., 2016. – 768 с.

200. Модель сприяння реінтеграції матерів і батьків до професійного життя після відпустки по догляду за дитиною. – К., 2014. – 167с.

201. Мызгин А.В. Социальные риски медикализации беременности : автореф. дисс. … канд. соц. наук : 14.02.05 / Мызгин Алексей Владимирович. – Волгоград, 2012. – 24с.

202. На межі. Вирішення проблем дискримінації та нерівності в Україні. – Лондон: The Equal Rights Trust Country Report Series, 2015. – 443с.

203. Нартова Н. А. Гендерный контракт современного российского общества и неконвенциональные гендерные идентичности / Н.А. Нартова // Женщина в российском обществе. – 2008. – № 3. – С. 56-64.

204. Населення України. Народжуваність в Україні у контексті суспільно-трансформаційних процесів / Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи, Державний комітет статистики України. – К.: АДЕФ-Україна, 2008. – 288 с.

205. Населення України за 2015 рік. Демографічний щорічник. – К.: Державна служба статистики України, 2016. – 120 с.

206. Нерівні можливості дітей в Україні: аналіз та рекомендації для політики (на основі моніторингу щодо економічної нерівності домогосподарств та доступу дітей до послуг соціальної сфери) / [Черенько Л.М., Полякова С.В., Шишків В.С. та ін.], Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, Дитячий Фонд ООН (ЮНІСЕФ), Український Центр соціальних реформ. – К.: Видавництво "К.І.С", 2011. – 48 с.

207. Нечипоренко С.В. Молодіжна політика в Україні: монографія / Нечипоренко Світлана Володимирівна. – Умань: Видавець "Сочінський", 2011. – 217 с.

208. Овруцкий А.В. Феноменология общества потребления / А.В. Овруцкий // Общество. Среда. Развитие. – 2011. – № 1. – С. 127-132.

209. Овчарова Р.В. Психология родительства : учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2005. – 368 с.

210. Одинец С. Украинские и молдавские мигрантки в Италии: особенности транснационального материнства // Перекрестки. Журнал исследования Восточного пограничья. – 2014. – №1-2. – С. 96-107. Электронный ресурс. – Режим доступа: http://social-anthropology.org.ua/wp-content/uploads/2014/10/Odynets_Cross-roads.pdf.

211. Осипова Е.С. Тематизация страха в концепции У. Бека / Е.С. Осипова // Вестник Томского государственного университета. – 2013. – №374. – С. 55-58.

212. Основні показники діяльності вищих навчальних закладів на початок 2010-2011 року. – К.: Державна служба статистики, 2012. – 168 с.

213. Основні показники діяльності вищих навчальних закладів на початок 2014-2015 року. – К.: Державна служба статистики, 2015. – 169 с.

214. Панкратова Н.А. Социальный и биологический аспекты родительства / Н.А. Панкратова // СоцИс: Социологические исследования. – 2006. – №10. – С. 116-123.

215. Парсонс Т. Американская семья: ее отношения с личностью и социальной структурой : пер. И. Тартаковской / Толкот Парсонс // Человек. Общество. Управление. – 2006. – № 2. – С. 95-103.

216. Петрушина Т.О. Ценностные приоритеты и реальные характеристики трудовой жизни населения Украины / Петрушина Т.О. // Матеріали IX Всеукр. наук.-практ. конф. «Проблеми розвитку соціологічної теорії: концептуалізація ціннісних змін у сучасному суспільстві», 2 лист. 2012р. / Київський національний університет імені Тараса Шевченка; за заг. ред. Судакова В.І., Куценко О.Д. – К.: Логос, 2013. – С. 185-197.

217. Печерская Н.В. Мифология родительства: анализ дискурсивного производства идеальной семьи / Н.В. Печерская // Журнал исследований социальной политики. – 2012. – Том 10. № 3. – С. 323-342.

218. Печерская Н.В. Перспективы российской семейной политики: принуждение к традиции / Н.В. Печерская // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2013. – Т. XVI. № 4. – С. 94-105.

219. Плющ И.В. Основные факторы изменения моделей рождаемости и их учет в социальной политике / И.В. Плющ // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2008. – Том XI. № 2. – С. 136-152.

220. Подобина О.Б. Совладающее поведение женщины на этапе принятия роли матери : автореф. дис…. канд. псих.наук : 19.00.05. – социальная психология / Подобина Оксана Борисовна. – Кострома, 2005. – 22 с.

221. Полач Д. Социальные проблемы с конструкционистской точки зрения / Дороти Полач // Журнал исследований социальной политики. – 2010. – №1. – С. 7–12.

222. Положення про дошкільний навчальний заклад [Електронний ресурс]. Затверджено постановою Кабінету міністрів України № 305 від 12 березня 2003 року. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/305-2003-п. (02.11.2015)

223. Полякова В. Социальная роль экспертного знания / В. Полякова // Социальная реальность. – 2007. – № 5. – С. 77-85.

224. Попова Н.Н. Динамика личностных особенностей маскулинных и феминных женщин в период беременности : автореф. дис. ...канд. псих. наук : 19.00.01 – «Общая психология, психология личности, история психологии» / Попова Наталья Николаевна. – Новосибирск, 2008. – 24 с.

225. Праця в Україні в 2013 році. Статистичний збірник. – К.: Державна служба статистики, 2014. – 336с.

226. Проект Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо заборони штучного переривання вагітності (абортів)» № 10170 від 12.03.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=10170&skl=7 (14.07.2014).

227. Проект Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо заборони штучного переривання вагітності (абортів)» № 2646-1 від 05.04.2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=46457 (14.07.2014)

228. Проект Закону «Про внесення змін до статті 123 Сімейного кодексу України (щодо визначення батьків дитини, народженої в результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій)» № 8212 від 10.03.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=39859 (01.09.2016).

229. Проскурняк О.П. Психологічна структура та особливості прояву феномену готовності до материнства : автореф. дис ... канд. психол. наук: 19.00.01 / Ольга Петрівна Проскурняк . – Київ : Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України, 2010. – 25с.

230. Профессиональные группы: сообщества, деятельность и карьера: Коллективная монография / Отв. ред. В.А. Мансуров. – М.: ИС РАН; РОС, 2014.– 404 с.

231. Прошкова З. «Интернет-форум» о дошкольном образовании [Электронный ресурс] / Прошкова Зоя Вячеславовна // «Актуальные вопросы общественных наук: социология, политология, философия, история»: сборник статей по материалам XXIX международной научно-практической конференции (07 октября 2013 г.). – Режим доступа: http://sibac.info/10519 (30.08.2014).

232. Пушкарева Н. Л. Материнство как социально-исторический феномен (Обзор зарубежных исследований по истории европейского материнства) / Наталья Львовна Пушкарева // Женщина в российском обществе. – 2001. – № 1. – С. 9 – 23.

233. Пушкарева Н.Л. Частная жизнь русской женщины XVIII века / Наталья Пушкарёва. – М.: Издательство «Ломоносовъ», 2012. – 208с. – (История. География. Этнография).

234. Пфау-Эффингер Б. Культурные перемены и семейная политика в Восточной и Западной Германии: пер. Н.В. Романовского / Б. Пфау-Эффингер // Социологические исследования. – 2003. - № 10. – С. 78-87.

235. Пфау-Эффингер Б. Культурные перемены и семейная политика в Восточной и Западной Германии / Биргит Пфау-Эффингер // СоцИс: Социологические исследования. – 2003. – №10. – С.78-87.

236. Работа и семья в жизни женщин с детьми-дошкольниками: опыт города Москвы / под ред. О. Савинской. – М.: Вариант, 2008. – 192 с.

237. Радаев В.В. Обычные и инновационные практики в деятельности российского среднего класса / В.В. Радаев // Мир России. – 2003. – № 4. – С. 89-119.

238. Рамих В.А. Гендерные исследования: феминистский проект или новая методология? / В.А. Рамих // Вестник Донского государственного технического университета. – 2005. – № 3(25). – С. 448-459.

239. Рамих В.А. Материнство как социокультурный феномен : автореф. дисс. … д. филос. наук : 24.00.01 / Рамих Вера Алексеевна. – Ростов, 1997. – 27с.

240. Ритцер Дж. Современные социологические теории. 5-е изд. – СПб.: Питер, 2002. – 688с. – (Серия «Мастера психологии).

241. Романов В.А., Пазухина С.В. Возрождение ценности материнства в России: от теории к практике [Электронный ресурс] / Романов В.А.,

Пазухина С.В. // Современные проблемы науки и образования. – 2013. – № 1. – Режим доступа: http://www.science-education.ru/107-8380 (20.12.2014).

242. Романов П. В., Ярская–Смирнова Е.Р. Социология тела и социальной политики / П. В. Романов, Е. Р. Ярская–Смирнова // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2004. – №2. – С. 115–137

243. Рощина Я.М., Бойков А.В. Факторы фертильности в современной России / Я.М. Рощина, А.В. Бойков.— Москва: EERC, 2005. – 64 с.

244. Рудина Л.М. Индивидуально-психологические особенности адаптивности женщин к состоянию беременности : автореф. дис. ... канд. псих. наук: 19.00.01 – психология личности / Рудина Лариса Максимовна. – Москва, 2003. – 24 с.

245. Рудова Н.Е. Система воспитания ценностного отношения к материнству : автореф. дисс. …канд. пед. наук : 13.00.01 / Рудова Наталья Евгеньевна. – СПб, 2009. – 21 с.

246. Савельєв Ю.Б. Ціннісний вимір суспільного розвитку: суперечності змін цінностей в процесі модернізації / Савельєв Ю.Б. // Матеріали IX Всеукр. наук.-практ. конф. «Проблеми розвитку соціологічної теорії: концептуалізація ціннісних змін у сучасному суспільстві», 2 лист. 2012р. / Київський національний університет імені Тараса Шевченка; за заг. ред. Судакова В.І., Куценко О.Д. – К.: Логос, 2013. – С. 34-40.

247. Савинская О.Б. Забота о детях работающих москвичек / О.Б. Савинская // СоцИс: Социологические исследования. – 2011. – №1. – С. 137-142.

248. Свешникова О. Российские родители: новое в поведении и мировосприятии / Ольга Свешникова // Pro et Contra. – 2010. – № 14 (1-2). – С. 61-77.

249. Сердюк І. Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст. / Ігор Сердюк // Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах.

– Т. 1: Практики, казуси та девіації повсякдення; гол. ред. В. Смолій. – К.: Інститут історії України, 2012. – С. 57-86.

250. Сердюк І. Полкових городов обиватели: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. : Монографія / Ігор Сердюк. – Полтава: ТОВ "АСМІ", 2011. – 304с.

251. Сизова И.Л. «Новое отцовство» в свете традиций и инноваций семейной политики в Европе / Сизова Ирина Леонидовна // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2012. – Т. 15. № 1. – С. 86-102.

252. Симонова О.А. Концепция эмоционального труда Арли Р. Хохшильд / Ольга Симонова // Антропология профессий: границы занятости в эпоху нестабильности; науч. ред.: П. В. Романов, Е. Р. Ярская-Смирнова. – М.: Вариант, 2012. – С. 75-96.

253. Симонова О.А. Эмоциональный труд в современном обществе: научные дискуссии и дальнейшая концептуализация идей А.Р. Хохшильд / Ольга Александровна Симонова // Журнал исследований социальной политики. – 2013. – Том 11. № 3. – С. 339-354.

254. Сироткина Е.С. Проблематизация несовершеннолетнего материнства в системе российской социальной работы / Сироткина Екатерина Сергеевна: автореф. дисс… канд. соц.наук : 24.00.04. – Нижний Новгород, 2013. – 39 с.

255. Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку / Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, Український центр соціальних реформ, Фонд народонаселення ООН. – К.: ТОВ "Основа-Принт", 2009. – 249с.

256. Сімейний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 21-22. – ст.135.

257. Сіренко М. Концепт материнства як складник педагогічної культури суспільства / Марина Сіренко // Педагогіка вищої та середньої школи. –2013. – Вип. 38. – С. 346-350.

258. Слюсар Л.И. Брачная и небрачная рождаемость на Украине в контексте европейского демографического развития [Электронный ресурс] / Слюсар Л.И. // Демоскоп Weekly. 2006. № 229-230 (1-22 января). – Режим доступа: http://demoscope.ru/weekly/2006/0229/analit04.php (15.01.2014)

259. Смирнова А. Время и пространство заботы: практики российских домохозяек / Смирнова Анастасия // Практики и идентичности: гендерное устройство : сборник статей; под ред. Е. Здравомысловой, В. Пасынковой, А. Темкиной, О. Ткач. – СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2010. – С. 99-127.

260. Собкин В. С., Марич Е.М. Влияние социально – стратификационных факторов на отношение родителей к системе дошкольного воспитания / Собкин В. С., Марич Е.М. // Социология дошкольного воспитания: труды по социологии образования; под ред. В.С. Собкина. – М.: Центр социологии образования РАО, 2006. – С. 1-25.

261. Сологуб Л. Г. Материнство как социальный институт : автореф. дисс. … канд. соц. наук : 22.00.04 / Сологуб Лариса Григорьевна. – М., 2001. – 21с.

262. Сорока Ю.Г. Культурні механізми влади: поняття та види / Ю.Г. Сорока // Вісник Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. Соціологія і політичні науки. – 2013. – Т. 18. вип. 3 (19). – С. 130-136.

263. Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2014 році. – К.: Державна служба статистики, 2014. – 87с.

264. Стратегии родителей школьников и воспитанников ДОУ в области образования детей в 2012 году: информационный бюллетень. – М.: НИУ ВШЭ, 2013. – 44с.

265. Стратегія демографічного розвитку в період до 2015 року. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 24 червня 2006 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua. (16.09.2013).

266. Стрельник Е. (а) «Все лучшее – детям». Хорошие матери в обществе потребления // Український соціологічний журнал. – 2011. – № 1-2. – С. 24-29.

267. Стрельник Е.А. (а) «Жизнь по доктору Комаровскому»: конструирование родительства в советах по уходу за детьми // Laboratorium. Журнал социальных исследований. – 2015. – № С. 83-105.

268. Стрельник Е.А. (а) Государственный неотрадиционализм и семейная политика в Украине // СоцИс: Социологические исследования / Институт социологии РАН. – 2014. – № 9. – С. 97-102

269. Стрельник Е.А. (а) Коммодификация материнства (на примере рынка вспомогательных репродуктивных технологий) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Сер. «Соціологія». – 2013. – № 1(4). – С.59-62.

270. Стрельник Е.А. (а) Практики сочетания матерями оплачиваемой работы и заботы о детях (опыт социологического анализа) // СоцИс: Социологические исследования / Институт социологии РАН. – 2016. – №8. – С. 66-71.

271. Стрельник Е.А. (а) Украинский традиционализм и дискурс «женской вины» в низкой рождаемости // СоцИс: Социологические исследования / Институт социологии РАН. – 2012. – № 8. – С. 71-77

272. Стрельник Е.А. (b) Хорошие матери, хорошие отцы. Гендерная асимметрия социокультурных представлений об ответственном родительстве // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного українського суспільства : Збірник наукових праць. Вип. 19. – Х. : Видавничий центр Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна, 2013. – С.367-370.

273. Стрельник О. (b) Жінки та час: між ефективним менеджментом та турботою / Стрельник Олена // Гендерний журнал «Я». – 2014. – № 1(35). – С. 14-16.

274. Стрельник О.О. (a) Ґендер, інвалідність та материнство: проблеми на перетині // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного українського суспільства. – Х. : Видавничий центр Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна, 2010. – вип. 16 С. – 621–624.

275. Стрельник О.О. (a) Інституційні сервіси догляду за дітьми як інструмент політики підтримки працюючих батьків // Український соціум. – 2015. – № 2(53). – С. 73-82.

276. Стрельник О.О. (b) Багатодітна сім'я в Україні: дискурси та суперечності соціальної політики // Соціологія: теорія, методи, маркетинг / Інститут соціології НАНУ. – 2011. – №1. – С. 156-165.

277. Стрельник О.О. (b) Ґендерні особливості дітородних настановлень у сучасній Україні // Соціальна психологія. – 2010. – №5 (43). – С. 147-154.

278. Стрельник О.О. (b) Материнство та соціальні зміни: структурно-трансформуючі практики піклування про дітей // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Випуск __ . – Х. : ХНУ імені В.Н. Каразіна. – 2016. – С.

279. Стрельник О.О. (b) Материнська любов як історико-соціальний феномен // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу

сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Випуск 18. – Х. : ХНУ імені В.Н. Каразіна. – 2012. – С. 153-154.

280. Стрельник О.О. (b) Робочі місця, дружні та недружні до працівниць із сімейними обов'язками: за результатами соціологічного дослідження // Український соціум. – 2015. – № 4(55). – С. 75-84.

281. Стрельник О.О. (c) (Не)батьківство як вибір: добровільна бездітність у наукових та суспільних дискусіях // Вісник Національного технічного університету «Київський політехнічний інститут». Серія «Політологія. Соціологія. Право». – К. : «Політехніка», 2012. – С. 41-45.

282. Стрельник О.О. (c) Батьківські практики у сучасних молодих сім'ях // Соціальна психологія. Український науковий журнал. – 2011. – №6. – С. 62-70

283. Стрельник О.О. Материнство та турбота про дітей в суспільстві ризику // Український соціум. – 2017. – № 1. – С. 72-83.

284. Стрельник О.О. (c) Материнство як практики турботи: концептуальні аспекти аналізу // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Сер. «Соціологія». – 2014. – № 1(5). – С. 57-60.

285. Стрельник О.О. (d) Жінки з інвалідністю: стереотипи VS ідентичності // Вісник Львівського національного університету: збірник наукових праць. Серія соціологічна. – 2011. – вип.1. – С. 234-241.

286. Стрельник О.О. (d) Соціальна стигматизація мономатеринських сімей // Соціологія: теорія, методи, маркетинг / Інститут соціології НАН України. – 2012. – №4. – С.148-157.

287. Судин Д. Евристичний потенціал вивчення повсякденності з допомогою кількісних методів / Данило Судин // Народознавчі зошити. – 2015. – № 6 (126). – С. 1425-1434.

288. Сухова А.С. Услуги по уходу за детьми: масштабы и факторы потребления российскими семьями / А.С. Сухова // Журнал исследований социальной политики. – 2011. – Т. 9. № 4. – С. 473–494.

289. Сухова А.С., Синявская О. В. Институциональные услуги по уходу за детьми: неравенство в доступе / А. С. Сухова, О.В. Синявская // Семья в центре социально-демографической политики? Сборник аналитических статей; отв. ред. О.В. Синявская. – М.: Независимый институт социальной политики, 2009. – С. 73-96.

290. Темкина А. Медикализация репродукции и родов: борьба за контроль / Анна Темкина // Журнал исследований социальной политики. – 2014 – том 12. №3. – С. 321-336.

291. Тёмкина А. Советы гинекологов о контрацепции и планировании беременности в контексте современной биополитики / А. Тёмкина // Журнал исследований социальной политики. – 2013. – № 11 (1). – С. 7-24.

292. Темкина А.А., Роткирх А. Советские гендерные контракты и их трансформация в современной России / А.А. Темкина, А. Роткирх // СоцИс: Социологические исследования. – 2002. – №11. – С. 4-15.

293. Тіунова О.В. Психологічні умови формування відповідального ставлення до материнства у дівчат старшого шкільного віку: Автореф. дис ... канд. психол. наук / Олена Володимирівна Тіунова . – Івано-Франківськ, 2008 . – 20 с.

294. Ткач О. «Наполовину родные»? Проблематизация родства и семьи в газетных публикациях о вспомогательных репродуктивных технологиях / Ольга Ткач // Журнал исследований социальной политики. – 2013. – Т. 11. № 1. – С. 50–68.

295. Толстокорова А. «Мама моет раму в Риме»: Гендерные аспекты транснационального родительства в Украине / Алиса Толстокорова //

Журнал исследований социальной политики. – 2012. – 10 (3). – С. 396–408.

296. Тронина Л.Н. Кризис современного материнства как выражение кризиса нравственных ценностей / Л.Н. Тронина // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: Философия. Социология. Право. – 2010. – Выпуск № 13. – С. 307-310.

297. Трубавіна І. М. Усвідомлене та відповідальне батьківство: спільне та відмінне / Трубавіна І.М. // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2013. – № 13 (272). – С. 96-101.

298. Уэст К., Зиммерман Д. Создание гендера / К. Уэст, Д. Зиммерман // Хрестоматия феминистских текстов: переводы; под ред. Е.Здравомысловой, А.Тёмкиной. – СПб.: Издательство «Дмитрий Буланин», 2000. – С. 193-219.

299. Фесенко Г. Гендерночутливі локації в урбанізованому просторі / Галина Фесенко // Гендерный журнал «Я». – 2015. – №2(38). – С.4-6.

300. Фесенко Г. Філософія міста у гендерній інтерпретації просторів / Галина Фесенко // Людинознавчі студії : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка / Ред. кол. Н. Скотна (головний редактор), О. Ткаченко (редактор розділу) та ін. – Дрогобич : Видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2014. – Випуск тридцятий. Філософія. – С. 56-68.

301. Филиппова Г. Г. Психология материнства: Учебное пособие / Г.Г. Филиппова. — М.: Изд-во Института Психотерапии, 2002. — 240 с.

302. Фридан Б. Прогрессирующая дегуманизация. Уютный концлагерь [Электронный ресурс] // Мистика женственности «Загадка женственности»: группа "Прогресс" "Литера"; Москва; 1994. – Режим доступа: http://book.e-reading-

lib.org/chapter.php/1019773/12/Fridan_-_Zagadka_zhenstvennosti.html (08.01.2015).

303. Фромм Э. Искусство любить. Исследования природы любви: пер. Л.А.Чернышевой / Эрих Фромм. – М.: Педагогика, 1990 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.dubichs.info/images/E.Fromm.pdf.

304. Фуко М. Рождение биополитики: курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1978-1979 учебном году / Мишель Фуко; пер. с фр. А.В. Дьякова. – Спб.: Наука, 2010. – 448 с.

305. Херши Л. Женщины с инвалидностью: здоровье, репродукция и сексуальность /Лора Херши [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://community.livejournal.com/feministki/1128614.html (03.09.2015).

306. Цыглакова Е.А. Социальный статус монородительской семьи. Автореф. дисс… канд. социол. наук : 22.00.04 «социальная структура, социальные институты и процессы» / Цыглакова Елена Алексеевна. – Саратов, 2005. – 21с.

307. Черкашина Т.Ю. Временны*е* и экономические инвестиции родителей в воспитание детей / Т.Ю. Черкашина // XII Международная научная конференция по проблемам развития экономики и общества [5-7 апр. 2011 г., Москва]: в 4-х кн.; отв. ред. Е.Г. Ясин / Гос. ун-т - Высш. шк. экон. при уч. Всемирн. банка и Междунар. валют. Фонда, 2012. – кн. 3: С. 489-500.

308. Чернова Ж. (b) Отцовство и модели семейной политики / Ж.В. Чернова // Вестник ННГУ. Серия «Социальные науки». – 2011. – № 4 (24). – С. 81-86.

309. Чернова Ж. В. (a) Кто, о ком и на каких условиях должен заботиться? Гендерный анализ режимов заботы и семейной политики / Ж.В. Чернова // Журнал исследований социальной политики. – 2011. – Т. 9. № 3. – С. 295–318.

310. Чернова Ж. В. Семейная политика в западноевропейских странах: модели отцовства / Ж.В. Чернова // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2012. – Т. 15. № 1. – С. 103-122.

311. Чернова Ж. Рабочее место, дружественное семье: постановка проблемы / Ж.В. Чернова // Женщина в российском обществе. – 2014. – №1. – С. 33-42.

312. Чернова Ж. Семья как политический вопрос: государственный проект и практики приватности / Жанна Чернова. – СПб. : Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2013. – 288с.

313. Чернова Ж., Шпаковская Л. Молодые взрослые: супружество, партнерство, родительство. Дискурсивные предписания и практики в современной России / Жанна Чернова, Лариса Шпаковская // Laboratoruim. Журнал социальных исследований. – 2010. – №3. – С. 19□43.

314. Чернова Ж.В. «Демографический резерв»: молодая семья как объект государственной политики / Ж.В. Чернова // Женщина в российском обществе. – 2010. – № 1(54). – С. 23□42.

315. Чернова Ж.В. Семейная политика в Европе и России: гендерный анализ. — СПб.: Норма, 2008. — 328 с.

316. Черняева Н. Производство матерей в советской России: учебники по уходу за детьми эпохи индустриализации / Черняева Наталья // Гендерные исследования. – 2004. – № 5. – С. 118-129.

317. Чодороу Н. Воспроизводство материнства: Психоанализ и социология гендера / Нэнси Чодороу; пер с англ. Гиль Сон И. – М.: «Российская политическая энциклопедия», 2006. – 496 с.

318. Шадрина Анна. 2014а. Жизнь без боли [Электронный ресурс] / Анна Шадрина // Новое литературное обозрение. – Режим доступа: http://www.nlobooks.ru/node/5656 (14.02.2017)

319. Шадрина Анна. 2014б. Можно ли быть хорошей матерью? [Электронный ресурс] / Анна Шадрина, 15 сентября 2014 года. – Режим доступа: http://makeout.by/2014/01/15/mozhno-li-byt-horoshey-materyu.html (12.08.2016)

320. Шамарина Е.В. Культурный смысл материнства в западно-европейской и отечественной философской мысли : автореф. дисс. …канд. филос. наук : 24.00.01 / Шамарина Елена Владимировна. – Барнаул, 2008. – 24 с.

321. Шанер Л. Дітонародження // Антологія феміністичної філософії / Лора Шанер; за ред. Е. М. Джагер та А.М. Янг; пер. з англійської Б. Єгідис; наук. ред. пер. О. Іващенко – К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2006. – С.510-519.

322. Шаповал А. Чайлд-фрі» – новітня загроза зниження народжуваності / Антон Шаповал // Віче. – 2011. – № 6. – С. 27□30.

323. Швидка Г.Ю. Шлюбна ситуація в європейських країнах / Г. Ю. Швидка // Демографія та соціальна економіка. – 2008. – № 1. – С. 141□151.

324. Шевченко Н.Ю. Соціально-педагогічні засади формування усвідомленого ставлення батьків до прав дитини : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Шевченко Наталія Юріївна. – Луганськ: Луганський національний педагогічний університет імені Тараса Шевченка, 2006. – 25с.

325. Шелехов И.Л. Влияние типа акцентуации личности и структуры ценностей на формирование материнской функции беременных женщин : автореф. дисс. …канд. псих. наук : 19.00.04 – медицинская психология / Шелехов Игорь Львович. – Томск, 2006. – 26 с.

326. Шлюб, сім’я та дітородні орієнтації в Україні / Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, Український центр соціальних реформ. — К. : АДЕФ-Україна, 2008. – 256 с.

327. Шпаковская Л.Л. Политика институциализации и практики приватизации семейной жизни: партнерство и брак в России / Л.Л. Шпаковская // Журнал исследований социальной политики. – 2012. – Том 10. № 3. – С. 309-321.

328. Шрайбер А. Н. Функционирование института родительства в Алтайском крае (по результатам социологических исследований 2009-2012 годов): Диссертация на соискание ученой степени кандидата социологических наук. Спец. 22.00.04 – социальная структура, социальные институты и процессы / Шрайбер Ангелина Николаевна. – Барнаул, 2014. – 198 с.

329. Шрайбер А. Реабилитация институционального статуса родительства / А.Н. Шрайбер // Мир науки, культуры, образования. – 2011. –- № 4(29). – С. 205-207.

330. Штомпка П. Понятие социальной структуры: попытка обобщения / П. Штомпка // СоцИс: Социологические исследования. – 2001. – № 9. – С. 3-13.

331. Шульте Б. Мне некогда!: В поисках свободного времени в эпоху всеобщего цейтнота / Бриджид Шульте. Пер. с англ. М. Загоруйко. – М.: «Манн, Иванов и Фербер, 2015. – 368 с.

332. Щурко Т. «Материнство»: между государственной идеологией и реальностью [Электронный ресурс] / Татьяна Щурко / «Наше мнение». Экспертное сообществе Беларуси. – Режим доступа: http://nmnby.eu/news/analytics/4848.html (12.09.2013).

333. Юзько О.М., Юзько Т.А. Стан та перспективи використання допоміжних репродуктивних технологій при лікуванні безпліддя в Україні / О.М. Юзько, Т.А. Юзько, Н.Г. Руденко // Неонатологія, хірургія та перинатальна медицина. – 2012. – Т.2. № 4(6). – С. 26-29.

334. Ярская-Смирнова Е. Р., Наберушкина Э.К. Женщины и инвалидность: испытания на прочность / Е. Р. Ярская-Сирнова, Э.К.

Наберушкина // СоцИс: Социологические исследования. – 2009. – №5. – С. 7–76.

335. Ярская-Смирнова Е. Р., Романов П.В. Социальная защищенность городской монородительской семьи / Е. Р. Ярская-Смирнова, П. В. Романов // Мир России. – 2004. – № 2. – С. 66-95.

336. Ясавеев И. Социальные проблемы и медиа. Конструктивистское прочтение / Искэндэр Ясавеев. – Llap Llambert Academic Publishing, 2010. – 232с.

337. Ясавеев И.Г. Конструкционистский подход к социальным проблемам / И.Г. Ясавеев // Журнал исследований социальной политики. – 2004. – том 4, № 2. – С. 533-546.

338. Adam B. The Timescapes Challenge: Engagement with the Invisible Temporal // Adam, B. E., Hockey, J., Thompson, P. and Edwards, R. (eds). Researching Lives Through Time: Time, Generation and Life Stories, Timescapes Working Paper Series, vol. 1. – Leeds: University of Leeds, 2008. – P. 7-12.

339. Aksyonova S.Y. Advanced Maternal Age: the Case of Ukraine / S.Y. Aksyonova // Демографія та соціальна економіка. – 2014. – № 2(22). – С. 57-67.

340. Andersen L. Not too conspicuous… Mothers' consumption of baby clothing / Lars Andersen, Elin Sorensen, Marianne Kjaer // European advances in consumer research. – 2008. – Vol. 8. – P. 94 – 98.

341. Anxo D. Shaping the life course / D. Anxo, G. Bosch, J. Rubery // The Welfare State and Life Transitions; ed. by D.Anxo, G.Bosch, J. Rubery. – Cheltenham: Edward Elgar, 2010. – P. 1-77.

342. Arendell T. Conceiving and investigating motherhood: the decade's scholarship / Terry Arendell // Journal of Marriage and the Family. – 2000. – № 62. – P. 1192–2911.

343. Arendell T. Hegemonic motherhood: deviancy discourses and employed mothers' accounts of out-of-school time issues [Electronic resource] /

Teresa Arendell. – Working Paper no. 9. – Berkeley: University of California, 1999. – Access mode: https://workfamily.sas.upenn.edu/sites/workfamily.sas.upenn.edu/files/imported/new/berkeley/papers/9.pdf (26.01.2015).

344. Ariès Ph. Two successive motivations for the declining birth rate in the West / Philippe Ariès // Population and Development Review. – 1980. – № 6(4). – P. 645– 650.

345. Bailey A. Mothering, Diversity, and Peace Politics / Alison Bailey // Hypatia. – 1994. – Volume 9, Issue 2. – P. 188–198.

346. Basten S. Voluntary childlessness and being Childfree [Electronic resource] / Basten Stuart / St. John's College, Oxford & Vienna Institute of Demograph, 2009. – Access mode: http://www.spi.ox.ac.uk/fileadmin/documents/pdf/Childlessness_–_Number_5.pdf (12.02.12).

347. Beck U., Beck-Gernsheim E. Individualization: Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences / Ulrich Beck and Elisabeth Beck-Gernsheim. – London: Sage, 2002. – 221 p.

348. Beck U., Beck-Gernsh**e**im E. The Normal Chaos of Love / Ulrich Beck, Elizabeth Beck-Gernsheim. – Cambridge: Polity Press, 1995. – 240 p.

349. Becker G. S., Tomes N. Child Endowments and the Quantity and Quality of Children / Gary S. Becker and Nigel Tomes // The Journal of Political Economy. – 1976. – Vol. 84, No. 4, Part 2: Essays in Labor Economics in Honor of H. Gregg Lewis. – P. 143-162.

350. Becker G.S. The Manipulation of Children's Preferences, Old Age Support, and Investment in Children's Human Capital / Gary S. Becker, Kevin M. Murphy, Jörg L. Spenkuch // Journal of Labor Economics. – 2016. - № 34(2). – P. 3 – 30.

351. Becker G.S., Lewis H.G. Interaction between Quantity and Quality of Children, 1974 [Electronic resource] / G. S. Becker, H. Gregg Lewis. – Access mode: http://www.nber.org/chapters/c2963.pdf (23.01.2015)

352. Beck-Gernsheim E. Everything for the child – for better or worse? / Elisabeth Beck-Gernsheim // European parents in the 1990. Contradictions and comparisons. Ed. by Ulla Bjonberg. – New Brunswick: Transaction Publishers, 1992. – P. 59-78.

353. Beck-Gernsheim E. Families in a Globalized World / Elizabeth Beck-Gernsheim // Families and Kinship in Contemporary Europe. Rules and Practices of Relatedness, ed. by R. Jallinoja and E.D. Widmer. – Palgrave Macmillian, 2011. – P. 192-202.

354. Beck-Gernsheim E. Reinventing the Family. In Search of New Lifestyles, transl. by P. Camiller / Elizabeth Beck-Gernsheim. – Cambridge: Polity. – 169 p.

355. Bhaumik S. Does Economic Uncertainty Have an Impact on Decisions to Bear Children? Evidence from Eastern Germany / Sumon Kumar Bhaumik and Jeffrey B. Nugent: working Paper WP-2002-037 / Max Planck Institute for Demographic Research, Rostock, 2002. – Access mode: eepblue.lib.umich.edu/bitstream/handle/2027.42/40174/wp788.pdf?sequence=3 (25.01.2015).

356. Billari F. C. The Transition to Parenthood in European Societies / Francesco C. Billari // Policy Implications of Changing Family Formation: Study Prepared for the European Population Conference 2005; ed. by L. Hantrais, D. Philipov, F.C. Billari. – Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2006. – P. 63–111.

357. Billari F. The Postponement of Childbearing in Europe: Driving Forces and Implications / Francesco C. Billari, Aart C. Liefbroer, Dimiter Philipov // Vienna Yearbook of Population Research, 2006. – P.1-17.

358. Bittman M. Parenthood Without Penalty: Time Use and Public Policy in Australia and Finland / Michael Bittman // Feminist Economics. – 1999. – №5 (3). – P. 27-42.

359. Bowlby S. Recognising the time–space dimensions of care: caringscapes and carescapes / Sophie Bowlby // Environmenat and Planning. – 2012. – № 44(9). – P. 2101-2118.

360. Bowlby S., McKie L., Gregory S. and Macpherson I. Interdependency and Care Over the Lifecourse / Bowlby, Sophia, Linda McKie, Susan Gregory and Isobel Macpherson. Oxford: Routledge, 2010. – 185 p.

361. Building Inclusive Cities—Women's Safety and the Right to the City. Ed.by Carolyn Whitzman, Crystal Legacy, Caroline Andrew, Fran Klodawsky, Margaret Shaw & Kalpana Viswanath. – Abingdon, Routledge. – 2013. – 216 p.

362. Buxton J. Ending the Mother War: Starting the Workplace Revolution / J. Buxton, London and Basingstoke: Macmillan, 1998. – 432 p.

363. Chernyaeva N. Childcare Manuals and Construction of Motherhood in Russia, 1890– 1990: PhD Thesis / Chernyaeva, Natalia. – The University of Iowa City, Iowa, 2009. – 293 p.

364. Child care services in Europe [Electronic resource] / European Foundation for the Improvement the Working and living conditions, 2009. – Access mode http://www.eurofound.europa.eu/sites/default/files/ef_files/pubdocs/2008/95/en /1/EF0895EN.pdf (16.05.2015)

365. Chodorow N. Reproduction of Mothering / Nancy Chodorow. – University of California Press, 1978. – 263 p.

366. Chodorow N. Reproduction of Mothering / Nancy Chodorow. – University of California Press, 1978. – 263 p.

367. Clarke A. Maternity and Materiality: Becoming a Mother in Consumer Culture / Alison Clarke // Consuming Motherhood; eds. by J. S. Taylor, L. L. Lay, D. F. Wozniak. – Rutgers, 2004. – P. 55 – 71.

368. Cockburn C. From where we stand: war, women's activism and feminist analysis / Cynthia Cockburn. – London, New York: Zed Books, 2007. – 286 p.

369. Cohen S. Folk Devils and Moral Panics; 3rd ed. / Stanley Cohen. – Routledge, 2002. – 210 p.

370. Collet J.L. What kind of Mother am I? Impression Management and the Social Construction of Motherhood / Jessica L. Collet // Symbolic Interaction. – 2005. – Vol. 28, Issue 3. – P. 327–347.

371. Collins P.H. Shifting the Center: Race, Class, and Feminist Theorizing about Motherhood / Patricia Hill Collins // Mothering, Experience, and Agency; ed. by Evelyn Nakano Glenn, Grace Chang, Linda Rennie Forcey. – London: Routledge, 1994. – P. 45-65.

372. Connell R. Gender / Raewyn Connell. – Cambridge: Polity, 2009. – 180 p.

373. Connell R.W., Messerschmidt J.W. Hegemonic masculinity. Rethinking the concept / R.W. Connell, James W. Messerschmidt // Gender and Society. – 2005. – № 19. – P.829-859.

374. Craig L. Where do they find the time? An analysis of how parents shift and squeeze their time around work and childcare [Electronic recourse] / Lyn Craig // The Levy Economics Institute's Working Paper. – 2006. – № 439. – Access mode http://www.econstor.eu/bitstream/10419/31678/1/508794218.pdf (10.01.2015)

375. Crompton R. Work-life balance in Europe / Rosemary Crompton and Clare Lyonette // Acta Sociologica. – 2006. – № 49 (4). – P. 379-393.

376. Daly K. Families & Time: Keeping Pace in a Hurried Culture / Kerry Daly. – Thousand Oaks, CA: SAGE Publications, 1996. – 269 p.

377. Daly K. It keeps Getting Faster: Changing pattern of Time in Families / Kerry Daly. – Toronto: University of Guelph, 2000. – 35 p.

378. Daly M. Care as a Good for Social Policy / Mary Daly // Journal of Social Policy. – 2002. – Vol. 31. № 2. – P. 251–270.

379. Daly M., Lewis L. The concept of social care and the analysis of contemporary welfare states / Mary Daly, Lane Lewis // British Journal of Sociology. – 2000. – Vol. 51. № 2. – P. 281–298.

380. Dedeoglu A. Discourses of motherhood and consumption practices of Turkish mothers / Ayla Ozhan Dedeoglu // Business and economics research journal. – 2010. – №3. – P. 3 – 16.

381. Drew E. P. Reconciling divisions of labour / Eileen P. Drew // Gender, Economy and Culture in the European Union, ed. by Simon Duncan and Birgit Pfau-Effinger. – London and New York: Routledge, 2000. – P. 87-112.

382. Edelmann R.J. Gender differences in response to infertility and infertility investigations: real or illusory / Robert J. Edelmann // British Journal of Health Psychology. – 2000. – № 5. – P. 365–375.

383. Ehrhardt J., Kohli J. Individualization and fertility / Jens Ehrhardt, Martin Kohli // Historical Social Research. — 2011. — No. 2. – P. 35-64.

384. Esping-Andersen G. The Three Worlds of Welfare Capitalism / Gøsta Esping-Andersen. – Cambridge: Polity Press, 1990. – 248 p.

385. Everingham Ch. Motherhood and Modernity / Christine Everingham. – Buckingham: Open University Press, 1994. – 156 p.

386. Faircloth Ch. Introduction / Faircloth Charlotte, Diane M. Hoffman and Linda Layne / Parenting in Global Perspective. Negotiating Ideologies of kinship, self and politics. – London: Taylor & Francis Ltd, 2013. – P. 1-17.

387. Fennell J. 'It Happened One Night': The Sexual Context of Fertility Decision-Making [Electronic resource]/ Julie Fennell. Paper presentation at the University Consortium for Sexuality Research and Training, April 2007, Bloomington, IN. – Access mode: http://paa2006.princeton.edu/download.aspx?submissionId=60825 (14.02.2012).

388. Firestone S. The dialectic of sex: the case for feminist revolution / Shulamith Firestone. – Bantam Books, 1971. – 242 p.

389. Folbre N. Valuing children: rethinking the economics of the family / Nancy Folbre. – Cambridge: Harvard University Press, 2008. – 248 p.

390. Fox B. When Couples Become Parents: The Creation of Gender in the Transition to Parenthood / Bonnie Fox. – Toronto: University of Toronto Press, 2009. – 334 p.

391. Franklin L., Crowby J. Everyday Fear: Parenting and Childhood in a Culture of Fear / Leanne Franklin and John Cromby // The Many Forms of Fear, Horror and Terror; ed. by L. Franklin, R. Richardson. – Oxford, United Kingdom: Inter-Disciplinary Press, 2009. – P. 161-174.

392. Furedi F. Culture of fear revisited: risk-taking and the morality of low expectation. Forth edition / Frank Furedi. – London, New York: Continuum, 2007. – 212 p.

393. Furedi F. Paranoid parenting: Why ignoring the experts may be best for your child / Frank Ferudi. – Chicago: Chicago Review Press, 2002. – 233p.

394. Furedi F. Parental determinism: a most harmful prejudice [Electronic resource] / Frank Furedi // Spiked, 21, May 2012. – Access mode: http://www.spiked-online.com/newsite/article/12465#.VDoa6RaAeJ4 (21.12.2014).

395. Furedi F. Therapy Culture. Cultivating Vulnerability in an Uncertain Age / Frank Furedi. – London and New York: Routledge, 2004. – 245 p.

396. Gatrell C. Hard Labour. The sociology of Parenthood / Caroline Gatrell. – Open University Press, 2005. – 236 p.

397. Geissler B., Pfau-Effinger B. Change in European care arrangements / Birgit Geissler and Birgit Pfau-Effinger // Care and Social Integration in European Societies Variations and Change; ed. by Birgit Pfau-Effinger and Birgit Geissler. – Brystol: Policy Press, 2005. – P. 3-17.

398. Gender Space Architecture: An Interdisciplinary Introduction, ed. by I. Borden, B. Penner, J. Rendell. – London and New York: Routledge, 2003. – 267 p.

399. Gillespie R. Childfree and feminine: understanding the gender identity of voluntarily childless women / Rosemary Gillespie // Gender and Society. – 2003. – vol. 17. – P. 122-136.

400. Glassner B. The culture of Fear: Why Americans Fear the Wrong Things / Barry Glassner. – New York: Basic Books, 1999. – 304 p.

401. Glenn E.N. Creating a Caring Society / Evelyn Nakano Glenn // Contemporary Sociology. – 2002. – Vol. 29, No. 1, Utopian Visions: Engaged Sociologies for the 21st Century. – P. 84-94.

402. Glenn E.N. Forced to care. Coercion and Caregiving in America / Evelyn Nakano Glenn. – Masachusets, Harvard University Press, 2010. – 262 p.

403. Glenn E.N. Social construction of mothering / Evelyn Nakano Glenn // Mothering, Experience, and Agency; ed. by Evelyn Nakano Glenn, Grace Chang, Linda Rennie Forcey. – London: Routledge, 1994. – P. 1 – 20.

404. Gore DeAnna L. I Don't Want Any Children… Ever: Gender Differences in Voluntary Childlessness in the US, 2002. [Electronic resource] / DeAnna L. Gore. – Access mode: http: //paa2008. princeton.edu/ download. aspx?submissionId=80315 (12.02.12).

405. Gradskova Y. Soviet People with Female Bodies. Performing Beauty and Maternity in Soviet Russia in the mid 1930-1960s. Academic dissertation for the Degree of Doctor of Philosophy in History at Stockholm University / Yulia Gradskova. – Stockholm: Stockholm University, 2007. – 346 p.

406. Haraway D. Situated knowledge: the science question in feminism and the privilege of partial perspective // Donna Haraway // Turning points in qulatative research: Tying knots in a handkerchief, ed. by Lincoln Y.S. and N. Denzin. – Walnut Creek, CA: AltaMira Press, 2003. – P. 21-46.

407. Harding S. Feminism and Methodology / Sandra Harding. – Bloomington: Indiana University Press, 1987. – 193 p.

408. Harding S. Whose science? Whose knowledge? / Sandra Harding. – Ithaca, NY: Cornell University Press, 1991. – 319 p.

409. Hays Sh. Cultural Contradictions of Motherhood / Sharon Hays. – Yale University Press, 1996. – 272 p.

410. Hays Sh. Structure and Agency and the Sticky Problem of Culture / Sharon Hays // Sociological Theory. – 1994. – Vol. 12, No. 1. – P. 57-72.

411. Heitlinger A. Pronatalism and Women's Equality Policies / Alena Heitlinger // European Journal of Population. – 1991. – vol. 7. – P. 343–75.

412. Held V. Taking Care: Care as Practice and Value / Virginia Held // The Feminist Philosophy Reader; ed. by Alison Bailey, Chris Cuomo. — 1st ed., New York: McGraw-Hillp, 2008. – P. 497-505.

413. Held V. The Ethics of Care: Personal, Political, and Global / Virginia Held. – New York: Oxford University Press, 2006. – 211 p.

414. Henwood K. Fathers and financial risk-taking during the economic downturn: Insights from a QLL study of men's identities-in-the-making / Karen Henwood, Fiona Shirani, Carrie Coltart // 21st Century Society. – 2010. – №5 (2). – P. 137-147.

415. Hochschild A. R. The Time Bind: When Work Becomes Home and Home Becomes Work / Arlie Russel Hochschild.– New York, NY: Metropolitan Books, 1997. – 344 p.

416. Hochschild A. R. The Second Shift: Working Parents and the Revolution at Home / Arlie Russel Hochschild, Anne Machung. – New York: Viking Penguin, 1989. – 287 p.

417. Hochschild A.R. "Rent a mom" and other services: markets, meanings and emotions' / A.R. Hochschild // Work Organisation and Emotion. – 2005. – Vol. 1, No. 1. – P.74–86.

418. Hochschild A.R. The Commercialization of Intimate Life. Notes from Home and Work / Arlie Russel Hochschild. – University of California Press, 2003. – 313 p.

419. Inhorn M.C. Rethinking reproductive ‘tourism’ as reproductive ‘exile’ / Marcia C. Inhorn, Pasquale Patrizio // Fertility and Sterility. – Vol. 92, No. 3, September 2009. – P. 904-906.

420. Jarvis H. Moving to London Time: Household Co-ordination and the Infrastructure of Everyday Life / Helen Jarvis // Time & Society. – 2005. – 14(1). – P. 133-154.

421. Jeremiah E. Motherhood to Mothering and Beyond. Maternity in Recent Feminist Thought / Emily Jeremiah // Journal of the Association for Research on Mothering. – 2006. – Volume 8, № 1,2. – P. 21-33.

422. Kehily M.J. How to be a mother. Expert advice and the maternal subject / Mary Jane Kehily // Motherhood, Markets and Consumption, ed. by S. O’Donohoe, M. Hogg, P. Maclaran, L. Martens and L. Stevens. – London and New York: Routledge, 2014. – P. 31-42.

423. Kenyon S. What do we mean by multitasking? Exploring the need for methodological clarification in time use research / Susan Kenyon // International Journal of Time Use Research. – 2010. – vol. 7, № 1. – P. 42-60.

424. Kilkey M. Lone Mothers Between Paid Work and Care: The Policy Regime in Twenty Countries / Majella Kilkey. – Aldershot, Ashgate, 2000. – 304 p.

425. La Valle I. Happy families? Atypical work and its influence on family life [Ivana La Valle, Sue Arthur, Christine Millward et al]. – UK: the Policy Press, 2002. – 72 p.

426. Larson, R., Richards, M. Mothers: Interweaving work and Relationships // Divergent Realities: The Emotional Lives of Mothers, Fathers, and Adolescents. – New York: Basic Books, 1994. – P. 47-77

427. Le Bihan B., Martin C. Atypical working hours: Consequences for childcare arrangements / B. Le Bihan, C. Martin // Social Policy and Administration. – 2004. – № 38(6). – P. 565 – 590.

428. Lee E. (b) Introduction / Ellie Lee // Parenting Culture Studies. – London: Palgrave Macmillan, 2014. – P. 1-24.

429. Lee E. Editorial: Risk, health and parenting culture. Health, Risk and Society / Ellie Lee, Jan Macvarish, Jennie Bristow. – 2010. – №12 (4). – P. 293-300.

430. Lee E.(a) Conclusion / Ellie Lee // Parenting Culture Studies. – London: Palgrave Macmillan, 2014. – P. 216-222.

431. Lesthaeghe R. When history moves on: the Foundation and Diffusion of a Second Demographic Transition / Seminar on Ideational Perspectives on International Family Change, Population Studies Center, Institute for Social Research (ISR), University of Michigan, June 2004, Vrije Universtiteit, Brussels. Access mode: http://sdt.psc.isr.umich.edu/pubs/online/WhenHistoryMovesOn_final.pdf (03.09.2013).

432. Lesthaeghe R.J. Second Demographic Transition [Electronic resourse] / Ron J. Lesthaeghe. – Access mode: http://dmo.econ.msu.ru/teaching/L2/TrDemo/final_textSDTBasilBlackwell Encyclop.pdf (23.01.2015)

433. Lewis J. Gender and Welfare Regime: Further Thoughts / Jane Lewis // Social Politics. – 1997. – № 4(2). – P. 160-177.

434. Lupton D. Configuring Maternal, Preborn and Infant Embodiment / Deborah Lupton // Sydney Health & Society Group Working Paper. – 2012. – No. 2, Sydney: Sydney Health & Society Group. – 12 p.

435. Lupton D. Constructing Fatherhood: Discourses and Experiences / Deborah Lupton, Lesley Barclay. – London: Sage, 1997. – 176 p.

436. Lupton D. Risk and the ontology of pregnant embodiment / Deborah Lupton // Risk and Sociocultural Theory. – Cambridge: University Press,1999. – P. 59-85.

437. Lynch K., Lyons M. The Gendered Order of Caring [Electronic resource] / Kathleen Lynch and Maureen Lyons // Where are We Now? New Feminist

Perspectives on Women in Contemporary Ireland / ed. by U.Barry. – Dublin: New Island Press, 2008. – Access mode: http://irserver.ucd.ie/bitstream/handle/10197/2469/Lynch (15.01.2015).

438. MacGregor Sh. Beyond Mothering Earth: Ecological Citizenship and the Politics of Care / Sherilyn Macgregor. – Vancouver: University of British Columbia Press, 2006. – 296 p.

439. Marshall, T.H. Citizenship and Social Class / T.H. Marshall. – Cambridge University Press. – 155 p.

440. Mazuya M., de La Rochebrochard E. Fertility problems: a widespread concern among women. Results from the French generations and gender survey, 2008 [Electronic resource] / Magali Mazuya, Elise de La Rochebrochard. – Access mode: http://paa2008.princeton.edu/papers/81038 (09/07/2013).

441. McDowell L. Work, workfare, work/life balance and an ethic of care / L. McDowell // Progress in Human Geography. – 2004. – №282. – P. 145–164.

442. McKie L. Shadow Times: The Temporal and Spatial Frameworks and Experiences of Caring and Working / L. McKie; S. Gregory; S. Bowlby // Sociology. – 2002. – Vol. 38. – P. 593–611.

443. Mencarini L., Tanturri M.L. When men don't want. Exploring the profile of voluntary childlessness men in Italy, 2009 [Electronic resource] / Letizia Mencarini, Maria Letizia Tanturri. – Access mode: http://iussp2009.princeton.ed/download.aspx ?submissionId=93237 (10.02.2012).

444. Merz E.M. Attitudes about voluntary childlessness across Europe: The role of individual and cultural factors [Electronic resource] / Eva-Maria Merz, Aart C. Liefbroer. – Netherlands Interdisciplinary Demographic Institute. – Access mode: http://epc2010.princeton.edu/download.aspx?submissionId=100717 (12.02.12).

445. Miettinen A., Rotkirch A. et el. Increasing childlessness in Europe: time trends and country differences [Electronic resource] / Anneli Miettinen, Anna Rotkirch, Ivett Szalma, Annalisa Donno and Maria-Letizia Tanturri // Family and Societies Working Paper Series. – 2015. – vol. 3. – Access mode: http://www.familiesandsocieties.eu/wpcontent/uploads/2015/03/WP33MiettinenEtAl2015.pdf (13.12.2016)

446. Miettinen A., Szalma I. Childless Intentions and Ideals in Europe / Anneli Miettinen, Ivett Szalma. Childless Intentions and Ideals in Europe // Finnish Yearbook of Population Research. – 2014. – № XLIX. – pp. 31–55.

447. Milligan C. Landscapes of care / C. Milligan, J. Wiles // Progress in Human Geography. – 2010. – №34. – P. 736–754.

448. Miner K., Jayaratne T. Feminist Survey Research / Kathi Minar and Toby Jayaratne // Feminist research Practice. A Primer. Second edition: Sage, 2014. – P. 296-329.

449. Nansen B. Domestic Orchestration Rhythms in the Mediated Home / Bjorn Nansen, Michael Arnold, Martin R. Gibbs, Hillary Davis // Time and Society. – 2009. – vol. 18 № 2(3). – P. 181-207.

450. Neal M. Elliott. Protecting Women: Preserving Autonomy in the Commodification of Motherhood // William & Mary Journal of Women & Law. – 2011. – vol.17. [Electronic resource] / M. Elliott Neal. – Access mode: http://scholarship .law .wm. edu/wmjowl/vol17/iss3/5 (14.04.2013).

451. Newman J. Towards a feminist politics of active citizenship / Janet Newman and Evelien Tonkens // Participation, Responsibility and Choice. Summoning the Active Citizen in Western European Welfare States. – Amsterdam University Press, 2011. – P. 217-234.

452. Newman J., Tonkens E. Introduction / Janet Newman and Evelien Tonkens // Participation, Responsibility and Choice. Summoning the Active Citizen in Western European Welfare States. – Amsterdam University Press, 2011. – P. 9-28.

453.O'Reilly A. Introduction / Andrea O'Reilly // Feminist mothering. – New York: State University of New York Press, 2008. – P. 1-20.

454. Oakley A. Paradigm wars: Some thoughts on a personal and public trajectory / Ann Oakley // International Journal of Social Research Methodology. – 1999. – №2. – P. 247-254.

455. Oakley A. Woman's Work: The Housewife, Past and Present / Ann Oakley. – New York: Random House, 1976. – 275 p.

456.O'Reilly A. (b) Outlow(ing) Motherhood. A Theory and Politic of Maternal Empowerment for the Twenty-first Century // 21st century Motherhood. Experience, Identity, Policy, Agency; ed. by Andrea O'Reilly – New York : Columbia University Press, 2010. – P.366-379.

457.O'Reilly A. Between the Baby and the Bathwater. Some Thoughts on a Mother-Centered Theory and Practice of Feminist Mothering / Andrea O'Reilly // Journal of the Association for Research on Mothering. – 2006. – Volume 8, № 1,2. – P. 323-330.

458.O'Reilly A. Feminist Mothering / Andrea O'Reilly. – Albany: SUNY Press, 2008. – 295 p.

459.O'Reilly A.(a) Introduction / Andrea O'Reilly // 21st Century Motherhood. Experience, Identity, Policy, Agency; ed. by Andrea O'Reilly. – New York : Columbia University Press, 2010. – P. 1-19.

460. Paré E.R., Dillaway H.E. "Staying at Home" versus "Working": A Call for Broader Conceptualizations of Parenthood and Paid Work / Elizabeth R. Paré, Heather E. Dillaway // Michigan Family Review. – 2005. – № 10. – P. 66-87.

461. Park K. Stigma management among the voluntary childless / Kristina Park // Sociological perspectives. – 2002. – №1. vol. 45. – P. 21–45.

462. Part-time work in Europe: European Company Survey 2009 / European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions. Luxembourg, 2011: Publications Office of the European Union, 2011. – 59 p.

463. Pateman C. Equality, Difference, Subordination: the Politics of Motherhood and Women's Citizenship / Carole Pateman // Beyond Equality and Difference: Citizenship, Feminist Politics, and Female Subjectivity, ed. by G. Bock and S. James. – London, New York: Routledge, 1992. – P. 17-31.

464. Pateman C. The Disorder of Women. Democracy, Feminism and Political Theory / Carole Pateman. – Stanford: Stanford University Press, 1989. – 236 p.

465. Pennings G. Reproductive tourism as a moral pluralism in motion / G. Pennings // Journal of Medical Ethics. – 2002. – № 28. – P.337-341.

466. Perrelli-Harris B. Ukraine: On the border between old and new in uncertain times / Brienna Perelli-Harris // Demographic Research. – July 2008. – volume 19, article 29. – P. 1145-1178, access mode: http://www.demographic-research.org/volumes/vol19/29/doi: 10.4054/demres.2008.19.29 (02.09.2016).

467. Perä lë-Littunen S. Cultural images of a good mother and good father in three generations / Satu Perä lë-Littunen / University of Iyvä skulä , 2004. – 240pp.

468. Pfau-Effinger B. Gender cultures and the gender arrangement – a theoretical framework for cross-national comparisons on gender // Innovation: the European Journal of Social Sciences. The Spatiality of Gender, edited by S. Duncan. – 1998. - vol 11, no 2. – P. 147-166.

469. Pfau-Effinger B. Gender cultures, gender arrangements and social change in the European context / Birgit Pfau-Effinger // Gender, Economy and Culture in the European Union, ed. by Simon Duncan and Birgit Pfau-Effinger. – London and New York: Routledge, 2000. – P. 262-276.

470. Philipov D. Soon, later or ever? The impact of anomie and social capital on fertility intentions in Bulgaria (2002) and Hungary (2001) / D. Philipov, Z. Spáder F.C. Billari // Population Studies. – 2006. – № 60(3). – P. 289-308.

471. Quality of Life in Europe: Impacts of the Crisis. Third European Quality of Life Survey. – Luxembourg, 2012: Publications Office of the European Union. – 168 p.

472. Ranjan P. Fertility behaviour under income uncertainty / P. Ranjan // European Journal of Population. – 1999. – № 15. – P. 25–43.

473. Reckwitz A. Toward a theory of social practices. A development in culturalist theorizing / Andreas Reckwitz // European Journal of Social Theory. – 2002. – № 5(2). – P. 243–263.

474. Reich J. Not ready to fill his father's shoes. A masculinist discourse of abortion / Jennifer A. Reich // Men and masculinities. – 2008. – vol. 11. – P. 3-21.

475. Rivkin-Fish M. Pronatalism, Gender Politics, and the Renewal of Family Support in Russia: Toward a Feminist Anthropology of 'Maternity Capital' / Michelle Rivkin-Fish // Slavic Studies. – 2010. – Vol. 69, Issue 3. – P. 701-714.

476. Ruddick S. Care as Labor and Relationship / Sara Ruddick // Norms and Values: Essays on the Work of Virginia Held; ed. by Joram C. Haber and Mark S. Halfon. – Lanham, Md.: Rowman & Littlefi eld, 1998. – P. 3-25.

477. Ruddick S. Maternal Thinking. Toward a Politics of Peace / Sara Ruddick. – Boston: Beacon Press, 1989. – 291 p.

478. Rudner J. The influence of risk policy on children's independent mobility [Electronic resource] / Julie Rudner. – Access mode: http://soac.fbe.unsw.edu.au/2009/PDF/RudnerJulie.pdf (30.08.2014).

479. Rich A. Of Woman Born: Motherhood as Experience and Institution / Andrienne Rich. – New York: Bantam, 1976. – 352 p.

480. Sarre S. Temporality in Families with Teenagers and its Articulation with Gender and Generation / Sophie Sarre : PhD thesis University of Surrey, 2011. – 429 p.

481. Schwanen T. Exploring the juggling of responsibilities with space–time accessibility analysis / T. Schwanen, T. de Jong // Urban Geography. – 2008. – Vol. 29. – P. 556-580.

482. Second European Quality of Life Survey. Family life and work/ European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions. – Luxembourg, 2010: Publications Office of the European Union. – 96 p.

483. Sevenhuijsen S. The place of care. The relevance of the ethics of care perspective for social policy / Selma Sevenhuijsen // Labyrinths of care. The relevance of the ethics of care perspective for social policy; ed. by Selma Sevenhuijsen and Alenka Švab. – Ljubljana: Peace institute, Institute for Contemporary Social and Political Studies, 2003. – P. 13-42.

484. Sevenhuijsen S. Too good to be true? Feminist considerations about trust and social cohesion / Selma Sevenhuijsen // Focaal. – 1999. – № 34. – P. 207–222.

485. Sevenhuijsen S., Švab A. Introduction. Tracing care in social policies / Selma Sevenhuijsen, Alenka Švab // The Heart of the Matter: The Contribution of the Ethic of Care to Social Policy in Some New EU Member States; ed. by Selma Sevenhuijsen and Alenka Švab. – Ljubljana: Peace institute, Institute for Contemporary Social and Political Studies, 2004. – P. 7-12.

486. Shirani F. Meeting the challenges of intensive parenting culture: gender, risk management and the moral parent / Fiona Shirani, Karen Henwood and Carrie Coltart // Sociology. – 2012. – № 46 (1). – P. 25-40.

487. Shove E. The Dynamics of Social Practice: Everyday Life and How it Changes / Elizabeth Shove, Mika Pantzar and Matt Watson. – Sage: Los Angeles, London, New Delhi, Singapore, Washington DC, 2012. – 181 p.

488. Siim B. Gender and citizenship. Politics and Agency in France, Britain and Denmark / Birte Siim. – Cambridge University Press, 2000. – 232 p.

489. Silva S., Machado H. The diagnosis of infertility: patients' classification processes and feelings / Susana Silva and Helena Machado // Medical Sociology online. – 2008. – volume 3, issue 1. – P. 4-14.

490. Snitow A. Feminism and motherhood: An American reading / Ann Snitow // Feminist Review. – 1992. – No. 40. – P. 32-35.

491. Southerton D. 'Squeezing Time'. Allocating practices, coordinating networks and scheduling society / Dale Southerton // Time & Society. – 2003. – Vol. 12 No. 1. – P. 5–25.

492. Steiner L.M. Mommy Wars: Stay-At-Home and Career Moms Face Off on Their Choices, Their Lives, Their Families / Leslie Morgan Steiner. – New York: Random House, 2006. – 336 p.

493. Stokes M.A. Stranger Danger. Child Protection and Parental Fears in the Risk Society / Mary Ann Stokes // Amsterdam Social Science. – 2009. – Vol. 1(3). – P.6-24.

494. Taylor J.S. Introduction / Janelle S. Taylor // Consuming motherhood; ed. by J.S. Taylor, L.L. Layne, D.F.Wozniak. – Rutgers University Press, 2004. – P. 1-16.

495.ten Dam G., Volman M. Care for Citizenship: An Analysis of the Debate on the Subject Care / Geert ten Dam, Monique Volman // Curriculum Inquiry. – 1998. – №28. – P. 231-246.

496. Thompson C. K. Caring consumers: gendered consumption meaning and the Juggling Lifestyle / Craig K. Thompson // Journal of Consumer Research. – 1996. – №22 (March). – P. 388 – 407.

497. Thomson E., Brandreth Y. Measuring Fertility Demand / Elizabeth Thomson, Yvonne Brandreth // Demography. – 1995. – vol. 32. – P. 81-96.

498. Trella D. Hegemonic Motherhood: reconceptualizing femininity and family through the lens of voluntary childlessness, 2007 [Electronic resource] / Deanna Trella. – Access mode:

http://paa2007.princeton.edu/download.aspx?submissionId=7201 (10.02.2012).

499. Tronto J. Care as a Work of Citizens: a Modest Proposal / Joan Tronto // Women and Citizenship, ed. by M. Friedman. – Oxford University Press, 2005. – P. 130-148.

500. Tronto J. Moral Boundaries: A Political Argument for an Ethic of Care / Joan C. Tronto. – New York, London: Routledge, 1993. – 227 p.

501. Tucci J. The Changing Face of Parenting. Exploring the attitudes of parents in contemporary Australia / Joe Tucci, Janise Mitchell, Chris Goddard. – Australian Childhood Foundation, 2005. – 26 p.

502. van de Kaa D. J. Europe's Second Demographic Transition / Dirk J. van de Kaa // Population Bulletin. – 1987. – № (42) 1. – 55 p.

503. van de Kaa Dirk J. The idea of a second demographic transition in industrialized countries [Electronic resource] / Van de Kaa Dirk J., 2002. – Access mode: http://www.ipss.go.jp/webj-ad/webjournal.files/population/2003_4/kaa.pdf (12.09.2013).

504. van de Kaa, D.J. Europe and Its Population: the Long View / Dirk J. van de Kaa // European Population: Unity in Diversity; ed. by Van de kaa D.J., Leridon H., Gesano G., Okolski M. Dorderecht. – Boston, London: Kluwer Academic Publishers, 1999.

505. Volodko V.V. Homemaker and Breadwinner Roles in the Eyes of female abor Migrants / Victoria V. Volodko // New Imaginaries. Youthful Reinvention of Ukraine's Cultural Paradigm, ed. by M. Rubchak. – Berghahn Books, 2015. – P. 191-210.

506. Walby S. Is Citizenship Gendered? / Sylvia Walby // Gender Transformations. – London and New York: Routledge, 1997. – P. 166-179.

507. Waren W. Characteristics of Voluntary Childless Men / Warren Waren. Paper prepared for the 2008 Annual Meeting of the Population Association of America (PAA) in New Orleans, Louisiana. March 29, 2008 – Texas A&M University, Department of Sociology, 2008. – 19 p. [Electronic

resource]. – Access mode: http://paa2008.princeton.edu/papers/81767 (02.09.206).

508. Wiles J. Daily Geographies of Caregivers: Mobility, Routine, Scale / J. Wiles // Social Science and Medicine. – 2003. – № 57(7). – P. 1307–1325.

509. Yuval-Davis N. Gender and Nation / Nira Yuval-Davis. – Thousand Oaks, CA: Sage, 1997. – 157 p.

510. Zlobina T. Theory to Practice: The Personal Becomes Political in the Post-Soviet Space / Tamara Zlobina // New Imaginaries. Youthful Reinvention of Ukraine's Cultural Paradigm, ed. by M. Rubchak. – Berghahn Books, 2015. – P. 72-88.

ДОДАТОК А

Таблиця А.1.

Розподіл дітей за типом домогосподарств,

у яких вони проживають у 2012 році

[Соціально-демографічні характеристики, 2014: с. 62]

	Діти, які проживають, %		
	З обома батьками	З одним із батьків	Без батьків
ЄС	82,7	16,2	1,1
Бельгія	74,8	23,6	1,6
Болгарія	80,3	15,6	4,2
Чеська Республіка	85,1	14,4	0,4
Данія	70,5	22,9	6,6
Німеччина	83,5	15,4	1,1
Естонія	80,6	18,3	1,1
Греція	94,8	4,8	0,4
Іспанія	85,2	13,3	1,5
Франція	77,3	22,0	0,7
Італія	87,6	11,8	0,5
Кіпр	89,3	10,1	0,6
Латвія	68,7	28,7	2,6
Литва	76,7	21,6	1,7
Угорщина	81,6	17,3	1,1
Мальта	81,1	16,8	2,1
Нідерланди	86,8	12,6	0,6
Австрія	83,5	16,3	0,3
Польща	87,8	11,6	0,6
Португалія	78,9	18,0	3,1
Румунія	86,8	9,4	3,8
Словенія	86,4	13,2	0,4
Словаччина	86,7	12,9	0,4
Фінляндія	86,5	13,1	0,4
Швеція	82,2	16,6	1,1
Сполучене Королівство	75,9	24,0	0,2
Україна	**80,0**	**19,6**	**0,4**

Таблиця А. 2.

Батьківські відпустки[152] в країнах Європи[153]

країна	тривалість відпустки по догляду за дитиною	грошові виплати (оплачувана частина відпустки)	окрема відпустка для батька	рік[154]
Фінляндія	до досягнення дитиною трьох років	70% від середньої зарплати упродовж 158 робочих днів	не більше 54 робочих днів	2013
[155]**Франція**	до досягнення дитиною трьох років	розмір виплат коливається залежно від статусу зайнятості матері/батька та від кількості дітей	11 днів	2009

[152] У таблиці не представлено т.зв. «материнські», тобто до- та післяпологові відпустки (за виключенням Великобританії)

[153] Складено мною за: Чернова, 2008, 2011; Калабихина, Федотова, 2012; Зубченко, 2009; Политика семьи и детей в Финляндии, 2013; Щербакова, 2009. Уточнено та оновлено за популярними Інтернет-ресурсами: http://www.tupa-germania.ru/posobija/po-uhodu-za-rebenkom.html; http://inpress.ua/ru/society/15260-my-i-oni-posle-rodov-na-rabotu-ili-vsey-semey-v-dekret, http://www.evrokatalog.eu/articles/. Надійність наведеної інформації обмежена через вторинні посилання

[154] Рік, на який наведено та/або уточнено дані

[155] Відпустки по догляду за дитиною як такої у Франції не існує. Система нарахувань є складною та передбачає базову допомогу на дитину, яка виплачується щомісячно, та додаткову допомогу при т.зв. «вільному виборі діяльності» (йдеться про умови зайнятості матері/батька). Розмір та тривалість виплат останньої залежить від ступеня залученості матері/батька до оплачуваної зайнятості, кількості дітей та від того, чи отримує сім'я базову допомогу на дитину [див. Зубченко, 2009]

Продовження табл. А.2

Німеччина	до 12 місяців, якщо усю відпустку бере один з батьків, 14 місяців – якщо обидва	67% від середньомісячної зарплати, але не більше 1800€ на місяць, для безробітних батьків – 300€ на місяць	2 місяці	2015
Норвегія	до 56 тижнів	46 тижнів – 100% від середньої зарплати, 56 тижнів – 80% від середньої зарплати	10 тижнів	2012
Португалія	24 місяці, поки дитина не досягла трьох років	не оплачується	5 днів	2013
Іспанія	до досягнення дитиною трьох років	не оплачується	2 тижні	2008
Швеція	18 місяців, поки дитина не досягла 8 років	360 днів 90% від середньої зарплати, 90 днів – 6 євро на день	2 місяці, оплачується 80% від зарплати	2008
Великобританія	52 тижні (основна та додаткова материнська відпустка)	90% середньої зарплати упродовж перших шести тижнів, £138 або 90% середньої зарплати упродовж решти 33 тижнів (нараховується менша сума)	до 4 квітня 2015 року тати могли брати відпустку тільки, якщо мати повернулася до роботи. З 5 квітня 2015 р. впроваджується спільна батьківська відпустка	2014

Продовження Табл. А.2

Ісландія	9 місяців	80% від середньої зарплати	3 місяці, 80% від середньої зарплати	2012
Польща	до досягнення дитиною трьох років	не оплачується	2 тижні при народженні першої дитини, 4 тижні – при народженні другої та кожної наступної	2007
Італія	до досягнення дитиною одного року	30% від середньої зарплати упродовж 6 місяців	якщо батько бере відпустку на менше, ніж на 3 місяці, він має право на додатковий місяць відпустки	2007-2008

Таблиця А.3.

Частка дітей у віці до 3-х років,

зареєстрованих у центрах денного догляду (formal care) або таких, які доглядаються ліцензованими нянями

(за даними Організації економічного співробітництва та розвитку)[156]

	2003	**2007**	**2010**	**2013**
Данія	56,1	65,7	65,7	67,0
Нідерланди	29,5	54,9	60,6	54,6
Ісландія	47,6	56,3	55,7	58,0
Норвегія	29,5	47,3	54,0	54,3
Франція	28,0	42,0	48,0	49,7
Швеція	44,1	46,7	46,7	47,3
Португалія	12,7	32,5	45,9	45,2
Люксембург	14,0	38,4	45,8	53,6
США		35,2	43,2	28,0
Велика Британія	27,1	44,8	42,0	35,1
Словенія		35,9	41,8	45,4
Іспанія	11,3	39,3	39,3	35,3
Ірландія	15,0	29,0	28,8	30,2
Фінляндія	21,3	25,0	27,7	27,7
Японія	14,5	23,2	25,9	25,9
Італія		25,8	24,2	23,1
Німеччина	9,0	15,5	23,1	29,3
Латвія		15,6	17,7	23,4
Литва		26,9	15,6	12,1
Австрія	5,2	10,9	13,9	19,7
Греція	7,0	14,2	11,3	16,9
Угорщина	6,7	9,0	10,9	16,1
Румунія		14,3	9,7	14,5
Болгарія		14,6	9,6	12,1
Польща	2,0	9,1	6,9	9,6
Чехія	3,0	2,6	4,0	4,3
[157]**Україна**	**13,4**	**15,4**	**15,2**	
У середньому за 30 країнами ОЕСР	**18,4**	**27,0**	**29,0**	**32,9**

[156] Пусті клітинки – дані відсутні, представлено дані не за усіма країнами, http://www.oecd.org/els/family/database.htm (переглянуто 12.09.2016)

[157] Дані по Україні наведено за даними Державного комітету статистики [Дошкільні навчальні заклади, 2011]

Таблиця А.4

Чисті показники охоплення дошкільними навчальними закладами дітей різних вікових груп в Україні (кількість вихованців певного віку в % до чисельності населення відповідного віку)

[Дошкільна освіта, 2015: с. 14]

Вікові групи	**2010**	**2011**	**2012**	**2013**	**2014**[158]
В цілому по Україні					
0-2 роки	15,3	15,3	15,4	15,3	14,0
3-4 роки	77,7	79,0	81,7	83,9	76,8
5 років	69,0	70,3	72,3	72,1	68,9
3-5 років	75,0	76,2	78,7	80,0	74,2
6 років	9,3	8,9	8,5	9,0	8,7
3-6 років	59,2	61,1	62,2	63,2	58,7
Міські поселення					
0-2 роки	19,5	19,7	19,8	19,8	18,0
3-4 роки	91,4	91,6	94,3	96,8	86,2
3-5 років	87,4	87,6	90,1	91,4	75,2
5 років	78,7	79,3	80,9	81,0	82,5
6 років	11,9	11,3	10,8	11,5	11,0
3-6 років	69,3	70,3	71,4	72,4	65,5
Сільські поселення					
0-2 роки	6,9	6,7	6,8	6,5	6,4
3-4 роки	50,0	53,7	56,1	58,7	58,2
5 років	49,2	52,1	54,9	54,1	56,1
3-5 років	49,7	53,2	55,7	57,1	57,5
6 років	3,9	4,0	3,7	4,0	4,0
3-6 років	38,8	42,2	43,6	44,7	44,9

[158] Дані попередні

Таблиця А.5.

Охоплення дітей дошкільними навчальними закладами за регіонами (міські та сільські поселення)

(у відсотках до кількості дітей відповідного віку)

[Дошкільна освіта, 2015: с. 11].

	2010	**2011**	**2012**	**2013**	**2014**[159]
Україна	53	55	57	61	56
Вінницька	55	56	59	63	64
Волинська	45	45	48	50	51
Дніпропетровська	57	59	61	63	64
Донецька	61	62	64	72	
Житомирська	55	61	64	66	66
Закарпатська	42	50	51	55	55
Івано-Франківська	34	35	37	38	39
Київська	60	61	62	64	67
Кіровоградська	55	57	59	62	62
Луганська	50	51	55	59	
Львівська	41	43	45	47	49
Миколаївська	59	62	63	69	69
Одеська	47	48	50	54	55
Полтавська	58	60	62	71	73
Рівненська	41	43	44	56	55
Сумська	66	68	70	71	73
Тернопільська	45	48	50	52	53
Харківська	54	55	56	61	63
Херсонська	59	60	61	71	70
Хмельницька	61	62	62	64	65
Черкаська	66	66	69	70	71
Чернівецька	53	55	56	58	59
Чернігівська	54	56	58	63	63
М. Київ	59	60	62	63	67

[159] Дані попередні. У розрахунку використано дані про загальну кількість вихованців дошкільних навчальних закладів, включаючи дітей, охоплених соціально-педагогічним патронатом, та чисельність постійного населення України станом на 01.01.2014. пусті клітинки – дані не наведено через їх низьку надійність

Таблиця А.6

Порівняльний аналіз рівнів зайнятості жінок та рівнів зайнятості матерів, за даними Організації економічного співробітництва та розвитку[160]

	2011 рік		2013 рік	
	Рівень жіночої зайнятості (25-54 роки)	**Рівень зайнятості матерів дітей віком до 15 років**	**Рівень жіночої зайнятості (25-54 роки)**	**Рівень зайнятості матерів дітей віком до 15 років**
Ісландія	85,74	84,80		
Словенія	81,34	84,39	79,3	79,4
Данія	82,91	84,01	79,0	81,9
Швеція	81,92	80,30	82,7	83,1
Нідерланди	78,97	77,51	78,3	76,4
Фінляндія	80,37	77,16	78,1	73,6
Португалія	74,10	75,67	72,2	73,4
Литва	79,00	75,30	79,4	74,4
Австрія	80,23	74,01	80,5	76,2
Канада	77,96	72,92	78,1	74,2
Кіпр	77,16	72,79	71,1	67,9
Франція	76,23	72,52	76,3	72,4
Бельгія	73,75	70,57	74,0	71,9
Латвія	75,60	69,92	76,1	71,8
Швейцарія	77,56	69,70		
УКРАЇНА	69,22[161]	66,8[162]		
Люксембург	72,87	67,85	75,5	72,1
Німеччина	77,81	67,20	78,6	69,0
Румунія	67,91	67,02	68,6	64,2
Болгарія	73,98	66,57	71,5	63,8
Польща	71,48	65,91	71,2	65,8
Велика Британія	74,45	64,34	75,2	66,6
Естонія	74,81	63,42	76,0	64,4
США	68,97	62,37	69,3	65,0

[160] http://www.oecd.org/els/family/database.htm (переглянуто 12.10.2015 та 05.08.2016). Пусті клітинки – дані не обраховано

[161] Розраховано за [Економічна активність, 2014: с. 57] для жінок віком 25-59 років (через різну методику підрахунків).

[162] За: [Аналітичне дослідження, 2012: с. 141].

Продовження Таблиці А.6

Нова Зеландія	74,16	62,23	74,0	62,2
Австралія	72,09	61,89	72,2	63,5
Іспанія	62,73	59,30	61,2	57,5
Ірландія	65,08	57,29	65,6	58,2
Чехія	74,28	56,87	75,5	60,6
Словаччина	70,38	56,72	69,6	55,5
Греція	57,68	56,52	51,4	51,0
Італія	58,91	55,27	58,0	54,5
Японія	65,73	52,50		
Угорщина	66,62	51,67	70,0	53,8
Мальта	45,90	42,20		
Мексика	51,14	41,92	53,5	45,0
Туреччина	27,62	26,06		
У середньому за країнами ОЕСР	**70,7**	**65,2**	**71,8**	**66,8**

Таблиця А.7.

Рівень зайнятості матерів дітей віком до 15 років залежно від кількості дітей (за даними Організації економічного співробітництва та розвитку, 2011 рік)[163]

	1 дитина	2 дітей	3 дитини та більше
Словенія	83,35	86,83	77,39
Швеція	75,7	85,9	77,0
Ісландія	88,5	82,3	
Фінляндія	76,65	82,28	68,97
Нідерланди	80,21	77,23	70,69
Кіпр	73,26	76,85	59,11
Литва	77,70	74,62	50,43
Бельгія	72,65	74,25	54,28
Франція	76,57	74,20	53,28
Португалія	77,67	73,61	57,55
Канада	70,1	73,2	66,3
Австрія	79,25	72,82	53,80
Великобританія	71,46	66,01	38,22
Швейцарія	69,49	65,40	57,98
Німеччина	71,45	64,42	52,26
Румунія	69,63	64,23	47,81
Люксембург	75,49	64,00	52,71
Польща	69,20	63,88	49,71
Болгарія	69,50	63,49	33,45
Іспанія	61,43	58,37	48,96
Ірландія	63,13	57,42	44,50
Греція	57,61	56,91	48,04
Естонія	69,84	54,95	44,77
Чеська Республіка	62,28	53,37	33,30
Італія	58,39	52,69	38,56
Угорщина	58,60	49,45	20,59
Мальта	47,45	38,40	32,14
Туреччина	29,78	25,19	21,97
Україна[164]	70,4	61,0	44,4
У середньому за країнами ОЕСР	**69,16**	**65,63**	**50,52**

[163] http://www.oecd.org/els/family/database.htm.пусті клітинки – дані відсутні

[164] Наведено за: [Аналітичне дослідження, 2012: с. 142]. Показник «троє та більше дітей» розрахований як середнє для матерів 3, 4 та більшого числа дітей

ДОДАТОК Б. Інструментарій дослідження

ДОБРОГО ДНЯ!

Комунальна установа «Обласний молодіжний центр» Полтавської обласної ради проводить дослідження, присвячене проблемам матерів, які поєднують роботу з турботою про дітей. Ми будемо вдячні Вам за щирі та відверті відповіді. Заповнювати анкету просто – обведіть номер відповіді, що підходить. ***Опитування є анонімним***, його результати будуть використані лише в узагальненому звіті.

ДЯКУЄМО ВАМ ЗА УЧАСТЬ!

1. Скільки у Вас дітей віком до 18 років? _____

2. Ваша дитина (або наймолодша з них):

1. дошкільного віку
2. молодшого шкільного віку

3. Хто ще проживає разом з Вами, окрім дитини (дітей)? (*відзначте усі варіанти, що підходять)*

1. Мій чоловік
2. Мої батьки або батьки чоловіка (принаймні хтось один із них)
3. Інші родичі чи особи.
4. Ніхто, я проживаю одна з дитиною (дітьми).

4. Чи маєте Ви оплачувану роботу?

1. Так 2. Ні (*опитування припиняється*).

5. Через який час після народження дитини (або наймолодшої з них) Ви приступили до роботи?

1. через декілька місяців – півроку
2. через 0,5 – 1 рік
3. через 1– 1,5 роки
4. через 1,5– 2 роки
5. через 2–2,5 роки
6. через 2,5 – 3 роки
7. більше ніж через 3 роки.

6. Ви зараз працюєте у державному чи приватному секторі (*якщо Ви працюєте у декількох місцях зазначте відповідь стосовно основного місця роботи*)?

1. у державному 2. у приватному

7. Яка тривалість Вашого робочого дня / тижня?

1. Працюєте повний робочий день або повний робочий тиждень.
2. Працюєте неповний робочий день чи неповний робочий тиждень (часткова зайнятість, робота на «неповну ставку»)

8. Якщо Ви працюєте повний робочий день /тиждень, зазначте режим та години Вашої роботи

1. Щоденний режим роботи (з понеділка по п'ятницю) з_____ по _____год.
2. Інший режим роботи (наприклад, доба через три). **Зазначте, що саме**_____
3. Вільний графік роботи (ви можете самостійно обирати час початку та закінчення роботи)

9. Що з наведеного нижче є характерним для Вашої роботи (принаймні один раз на тиждень)? Зазначте усі відповіді, що підходять

1. Понаднормова робота, ненормований робочий день
2. Непередбачуваність робочого часу (можуть викликати на роботу)
3. Робота ввечері чи вночі
4. Інше, що саме_____
5. Нічого з переліченого.

10. Чи доводиться Вам працювати у вихідні дні принаймні один раз на місяць?

1. Так **2**. Ні.

11. Оцініть, будь-ласка, характеристики вашого робочого місця за 5-ти бальною шкалою, де 1 – можливість відсутня, 5 – можливість висока. Дайте відповідь за кожним рядком (обведіть номер цифри, що підходить)

1. Гнучкий графік роботи (можливість самостійно визначати час початку та завершення роботи)	1____2____3____4____5
2. Можливість взяти відпустку влітку чи під час шкільних канікул	1____2____3____4____5
3. Можливість без проблем піти на лікарняний по догляду за дитиною	1____2____3____4____5
4. Пільгові путівки на дитяче оздоровлення (табори, санаторії)	1____2____3____4____5
5. Гнучкість робочого місця, можливість працювати вдома	1____2____3____4____5
6. Можливість привести дитину на роботу	1____2____3____4____5

12. Якщо у робочий час у Вас виникає необхідність вирішити сімейні питання (візит з дитиною до лікаря, виступи у дитсадку чи школі, батьківські збори тощо), наскільки важко вирішити з Вашим керівництвом та/ або колегами питання про Вашу відсутність у цей час на роботі?

1. Це не є проблемою
2. Це скоріше не є проблемою
3. Важко сказати
4. Це скоріше є проблемою
5. Це дуже важко зробити

13. Уявіть ситуацію: дитина раптово захворіла чи у дитсадку (школі) оголосили карантин, а Вам потрібно вийти на роботу. На чию допомогу Ви розраховуєте у догляді за дитиною? (відзначте усі варіанти, що підходять)

1. На допомогу чоловіка
2. На допомогу бабусі, дідуся
3. На допомогу колишнього чоловіка – батька дитини.
4. На допомогу інших родичів
5. На допомогу сусідів
6. На допомогу няні
7. Ні на чию, доводиться ситуацію вирішувати самій.
8. Інше (що саме)_____

14. Спробуйте оцінити свою позицію у ставленні до виховання дітей та до роботи, де позиція 1 означає, що Ваші інтереси зосереджені виключно на дитині (дітях) та її (їх) вихованні, а 10 – виключно на роботі, кар'єрі та професійному зростанні (обведіть номер цифри, що підходить)

1___2___3___4___5___6___7___8___9___10

Мої інтереси зосереджені виключно на дитині	Мої інтереси зосереджені виключно на роботі

15. Яке з тверджень краще відповідає Вашому уявленню про батьківську відповідальність за дітей

1. Батьківський обов'язок – це робити усе можливе для дітей навіть за рахунок власного благополуччя
2. Батькам не варто жертвувати власним благополуччям заради інтересів дітей
3. Важко відповісти

16. Висловіть свою згоду (чи незгоду) за наведеними нижче твердженнями (дайте відповідь за кожним рядком**)**

		повніс-тю згодна	**скорі-ше згодна**	**важко відповіс-ти**	**скоріше не згодна**	**зовсім не згодна**
1	Для реалізації себе як особистості жінка обов'язково має стати матір'ю та виховувати дітей	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**
2	Кар'єра заважає жінці бути хорошою матір'ю	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**
3	Для дитини дошкільного віку краще, якщо її мати не працює	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**
4	Якщо би у мене була можливість не працювати (наприклад, це дозволяли би статки родини), я би не працювала	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**
5	Для реалізації себе як особистості чоловік обов'язково повинен стати батьком та виховувати дітей	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**
6	Кар'єра заважає чоловікові бути гарним батьком	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**
7	Чоловік має брати таку саму відповідальність за хатні справи та виховання дітей, як і жінка	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**
8	Татусі так само можуть піклуватися про дітей, як і матері	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**
9	Сім'ю треба зберегти заради дітей, навіть якщо чоловік та дружина не кохають одне одного	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**

Увага! Питання 17-20 для тих, хто проживає разом із чоловіком

17. Оцініть, будь-ласка, ступінь участі Вашого чоловіка у турботі про дітей та їхньому вихованні за 10-ти бальною шкалою, де **1** – чоловік зовсім не приймає участі у турботі про дітей та їх вихованні, **10** – участь чоловіка є дуже активною (обведіть номер цифри, що підходить)

1____2____3____4____5____6____7____8____9____10

18. Визначте, хто у Вашій сім'ї … Дайте відповідь за кожним рядком.

	Завжди або майже завжди мама	**Мама частіше, ніж тато**	**Мама і тато нарівно**	**Тато частіше, ніж мама**	**Завжди або майже завжди тато**
1. Контролює режим дитини (харчування, сон, підйом)	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**
2. Слідкує за зовнішнім виглядом, одягом дитини (ремонт, оновлення, прання та прасування)	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**
3. Контролює навчання дитини, допомагає з домашніми завданнями та/або займається її інтелектуальним розвитком	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**
4. Організовує у разі потреби візит дитини до лікаря	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**
5. Організовує її дозвілля (спільні ігри, прогулянки, розваги)	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**
6. Бере лікарняні у разі хвороби дитини	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**
7. Відвідує батьківські збори, святкові заходи у дитсадку, школі	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**
8. Готує свята для дитини (подарунки, вибір місця проведення, меню тощо)	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**
9. Приймає важливі рішення відносно дитини (наприклад, вибір дитсадка, школи, вчителя, гуртка)	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**

19. Який режим роботи Вашого чоловіка?

1. Щоденний режим роботи (з понеділка по п'ятницю) з_____ по _____год.
2. Інший режим роботи (наприклад, доба через три). **Зазначте, що саме**_____
3. Вільний графік роботи (він можете самостійно обирати час початку та закінчення роботи)
4. Він на даний час не працює

20. Як би Ви охарактеризували участь Вашого чоловіка у веденні хатнього господарства (приготування їжі, прання, прасування, прибирання тощо)

1. Майже усю хатню роботу виконуєте Ви
2. Переважну кількість хатньої роботи виконуєте Ви
3. Ви з чоловіком намагаєтеся ділити роботу порівну
4. Переважну більшість хатньої роботи виконує чоловік
5. Майже усю хатню роботу виконує чоловік.

21. Чи вірно твердження про те, що більшу частину спілкування з дитиною Ви поєднуєте з хатньою роботою (приготуванням їжі, прасуванням, прибиранням тощо)?

1. так, цілком вірно
2. так, скоріше вірно
3. важко сказати
4. ні, скоріше не вірно
5. ні, не вірно.

22. Спробуйте підрахувати, скільки часу у буденний (робочий) день Вам вдається приділяти **безпосередню увагу дитині, не поєднуючи це з іншими справами,** наприклад, гуляти, читати, допомагати з домашніми завданнями, гратися разом. **Напишіть цифру у годинах або хвилинах _____**

23. Ви відчуваєте себе винною відносно кількості часу та уваги, що Ви можете приділяти дитині? Оцініть за 10-ти бальною шкалою, де 1 – такого відчуття у Вас зовсім немає, 10 – це відчуття дуже сильне (обведіть номер цифри, що підходить)

1____2____3____4____5____6____7____8____9____10

не відчуваю себе винною взагалі — відчуваю себе дуже винною

24. Чи зверталися ви коли-небудь до послуг найманих працівників по догляду за дітьми (няні, вихователькі)

1.Так 2. Ні

25. Чи відвідує Ваша дитина (або хоча би одна з них) додаткові гуртки, секції, заняття (позначте усі варіанти, що підходять**)**

1. Так відвідує державні (або муніципальні) гуртки.
2. Так, відвідує недержавні, приватні гуртки, заняття (у т.ч. репетитора).
3. Ні, не відвідує.

26. Як часто Ваші діти, які відвідують (відвідували) дитячий садочок, хворіють (чи хворіли) на вірусні захворювання (ОРВІ, грип тощо)?

1. Декілька разів на місяць
2. Декілька разів на декілька місяців
3. Декілька разів на півроку
4. Декілька разів на рік
5. Практично ніколи
6. Дитина дитсадок ніколи не відвідувала (*перехід до питання 28*).

27. Якби у Вас була би можливість скористатися послугами няні замість дитсадка, Ви би скористалися нею?

1. Так, однозначно
2. Скоріше так
3. Важко відповісти
4. Скоріше ні
5. Однозначно ні

Увага! Питання 28-30 для мам школярів

(якщо кілька Ваших дітей відвідують початкову школу, дайте відповіді стосовно наймолодшої з них)

28. У якому класі навчається Ваша дитина?

1. У першому 2. У другому 3. У третьому 4. У четвертому.

29. Чи відвідує Ваша дитина групу продовженого дня у школі?

1. Так, відвідує 2. Ні, але відвідувала раніше 3. Ні, ніколи не відвідувала.

30. Оцініть свою потребу у групі продовженого дня для дитини за 5-ти бальною шкалою, де 1– не потрібна, 5 – дуже потрібна (обведіть номер цифри, що підходить)

1____ 2____ 3_____4_____5

І, нарешті, декілька питань про Ваше самопочуття

31. Оцініть рівень стресу Вашого життя за 10-ти бальною шкалою, де 1 – стрес практично відсутній, 10 – стрес надзвичайно високий

1____2____3____4____5____6____7____8____9____10

Стрес практично відсутній — Стрес надзвичайно високий

32. Як часто Ви відчуваєте тиск часу, нестачу часу, поспіх на роботі?

1. Постійно **2**. Час від часу **3.** Майже ніколи.

33. Як часто Ви відчуваєте тиск часу, нестачу часу, поспіх <u>вдома</u>?

1. Постійно **2.** Час від часу **3**. Майже ніколи.

34. <u>Коли Ви знаходитеся вдома</u>, як би Ви оцінили свій емоційний стан, настрій (оцініть за 10-ти бальною шкалою, де 1 – стан вкрай пригнічений, 10 – стан дуже піднесений). Обведіть номер цифри, що підходить

1___2___3___4___5___6____7___8___9___10

стан вкрай пригнічений — стан дуже піднесений

35. <u>Коли Ви знаходитесь на роботі</u>, як би Ви оцінили свій емоційний стан, настрій (оцініть за 10-ти бальною шкалою, де 1 – стан вкрай пригнічений, 10 – стан дуже піднесений). Обведіть номер цифри, що підходить

1____2____3____4____5____6____7____8____9___10

стан вкрай пригнічений — стан дуже піднесений

36. Який із перерахованих нижче станів спостерігався у Вас, принаймні один раз протягом останнього тижня? (<u>відзначте усі варіанти, що підходять</u>)

1. Втома, брак енергії
2. Безсоння
3. Напруженість
4. Знесилення, виснаження.
5. Депресія
6. Нічого з перерахованого у мене на спостерігалось.
7. Важко сказати.

37. Скільки Вам років ?

1. 20-24 роки. **2**. 25-29 років. **3**. 30-34 роки. **4**. 35-39 років. **5**. 40 років та більше.

38. Ваша освіта?

1. Повна середня (школа).
2. Середня професійна (ПТУ, СПТУ).
3. Середня спеціальна (технікум, коледж).
4. Неповна вища (1-3 курси інституту, університету).
5. Вища.

39. Ким Ви працюєте?

_____

ДЯКУЄМО ЗА УЧАСТЬ!

ҐАЙД ІНТЕРВ'Ю

1. Скільки років було вашій дитині (або наймолодшій з них), коли Ви повернулися до роботи (або вийшли на роботу). Як та чому Ви прийняли рішення повернутися на роботу (або вийти на роботу) саме в цей час. Чи розглядали варіант вийти на роботу раніше/пізніше?
2. Чи доводиться у робочий час вирішувати сімейні питання? Як вирішується питання про вашу відсутність на роботі у цей час з вашим керівництвом, колегами?
3. Опишіть ранок та вечір (або час до роботи та після повернення з роботи) Вашого звичайного робочого дня.
4. *Питання для матерів школярів*: Як дитина зазвичай готує уроки? Як готувалися до школи?
5. Що означає для Вас «проводити час із дитиною (дітьми)».
6. Вам важко піклуватися про дитину через Вашу зайнятість на роботі або через ваш графік роботи?
7. Ви відчуваєте тиск часу, дефіцит часу, поспіх вдома? Як часто?
8. Питання до респонденток, які живуть із чоловіком: Як би Ви охарактеризували участь вашого чоловіка у піклуванні про дітей?
9. Чи є у Вас Ваш час, час для себе?
10. Що, на Вашу думку, означає «піклуватися про дитину».
11. Що означає, на Вашу думку, бути «хорошою матір'ю» та «хорошим татом».
12. Якщо порівняти Ваше дитинство та дитинство Вашої дитини/дітей, змінилося щось у ставленні батьків до дітей? Що саме?

ДОДАТОК В 1.

Соціально-демографічні характеристики вибірки дослідження

Таблиця В 1.1.

Скільки у Вас дітей віком до 18 років

	Частота	Відсотки	Відсотки допустимих	Накопичений відсоток
1	253	67,8	67,8	67,8
2	111	29,8	29,8	97,6
3	8	2,1	2,1	99,7
4	1	,3	,3	100,0
Всього	373	100,0	100,0	

Таблиця В 1.2.

Вкажіть вік дитини чи наймолодшої з них

	Частота	Відсотки	Відсотки допустимих	Накопичений відсоток
дошкольній	203	54,4	54,4	54,4
молодший шкільний	170	45,6	45,6	100,0
Всього	373	100,0	100,0	

Таблиця В 1.3.

Хто ще проживає разом з Вами, окрім дитини (дітей) …
мій чоловік

	Частота	Відсотки	Відсотки допустимих	Накопичений відсоток
не вибране	81	21,7	21,7	21,7
вибране	292	78,3	78,3	100,0
Всього	373	100,0	100,0	

Таблиця В 1.4.

Хто ще проживає разом з Вами, окрім дитини (дітей) …
мої батьки або батьки чоловіка (принаймні хтось один із них)

	Частота	Відсотки	Відсотки допустимих	Накопичений відсоток
не вибране	292	78,3	78,3	78,3
вибране	81	21,7	21,7	100,0
Всього	373	100,0	100,0	

Таблиця В 1.5.

Хто ще проживає разом з Вами, окрім дитини (дітей) …
інші родичі чи особи

	Частота	Відсотки	Відсотки допустимих	Накопичений відсоток
не вибране	355	95,2	95,2	95,2
вибране	18	4,8	4,8	100,0
Всього	373	100,0	100,0	

Таблиця В 1.6.

Хто ще проживає разом з Вами, окрім дитини (дітей) …
ніхто, я проживаю одна з дитиною (дітьми)

	Частота	Відсотки	Відсотки допустимих	Накопичений відсоток
не вибране	330	88,5	88,5	88,5
вибране	43	11,5	11,5	100,0
Всього	373	100,0	100,0	

Таблиця В 1.7.

Ви зараз працюєте у державному чи приватному секторі

	Частота	Відсотки	Відсотки допустимих	Накопичений відсоток
у державному	221	59,2	59,6	59,6
у приватному	150	40,2	40,4	100,0
Всього	371	99,5	100,0	
немає відповіді	2	,5		
Всього	373	100,0		

Таблиця В 1.8.

Скільки Вам років

	Частота	Відсотки	Відсотки допустимих	Накопичений відсоток
20-24	14	3,8	3,8	3,8
25-29	91	24,4	24,7	28,5
30-34	121	32,4	32,8	61,2
35-39	94	25,2	25,5	86,7
40 та більше	49	13,1	13,3	100,0
Всього	369	98,9	100,0	
немає відповіді	4	1,1		
Всього	373	100,0		

Таблиця В 1.9.

Ваша освіта

		Частота	Відсотки	Відсотки допустимих	Накопичений відсоток
Допустимо	повна середня	9	2,4	2,4	2,4
	середня професійна (ПТУ, СПТУ)	46	12,3	12,5	14,9
	середня спеціальна (технікум, коледж)	61	16,4	16,6	31,5
	неповна вища (1-3 курси інституту)	25	6,7	6,8	38,3
	вища	227	60,9	61,7	100,0
	Всього	368	98,7	100,0	
Пропущені	немає відповіді	5	1,3		
Всього		373	100,0		

Таблиця В 1.10.

Ким Ви працюєте

		Частота	Відсотки	Відсотки допустимих	Накопичений відсоток
Допустимо	керівники, менеджери	25	6,7	7,6	7,6
	професіонали	121	32,4	37,0	44,6
	фахівці	66	17,7	20,2	64,8
	технічні службовці	43	11,5	13,1	78,0
	працівниці сфери торгівлі та послуг	63	16,9	19,3	97,2
	інше	9	2,4	2,8	100,0
	Всього	327	87,7	100,0	
Пропущені	немає відповіді	46	12,3		
Всього		373	100,0		

ДОДАТОК В 2.

Частотні розподіли та комбінаційні таблиці результатів емпіричного дослідження

Таблиця В 2.1.

Яке з тверджень краще відповідає Вашому уявленню про батьківську відповідальність за дітей

	Частота	Відсотки	Відсоток допустимих	Накопичений відсоток
батьківський обов'язок - робити усе можливе для благополуччя дітей	272	72,9	73,9	73,9
батькам не варто жертвувати власним благополуччям заради інтересів дітей	17	4,6	4,6	78,5
важко відповісти	79	21,2	21,5	100,0
Всього	368	98,7	100,0	
немає відповіді	5	1,3		
Всього	373	100,0		

Таблиця В 2.2.

Висловіть свою згоду чи незгоду з наведеними твердженнями… Для реалізації себе як особистості жінка обов'язково має стати матір'ю та виховувати дітей

	Частота	Відсотки	Відсоток допустимих	Накопичений відсоток
повністю згодна	237	63,5	64,2	64,2
скоріше згодна	85	22,8	23,0	87,3
важко відповісти	24	6,4	6,5	93,8
скоріше не згодна	19	5,1	5,1	98,9
зовсім не згодна	4	1,1	1,1	100,0
Всього	369	98,9	100,0	
немає відповіді	4	1,1		
Всього	373	100,0		

Таблиця В 2.3.

Висловіть свою згоду чи незгоду з наведеними твердженнями…
Кар'єра заважає жінці бути хорошою матір'ю

	Частота	Відсотки	Відсоток допустимих	Накопичений відсоток
повністю згодна	52	13,9	14,1	14,1
скоріше згодна	80	21,4	21,7	35,8
важко відповісти	73	19,6	19,8	55,6
скоріше не згодна	99	26,5	26,8	82,4
зовсім не згодна	65	17,4	17,6	100,0
Всього	369	98,9	100,0	
немає відповіді	4	1,1		
Всього	373	100,0		

Таблиця В 2.4.

Висловіть свою згоду чи незгоду з наведеними твердженнями…
Для дитини дошкільного віку краще, якщо її мати не працює

	Частота	Відсотки	Відсоток допустимих	Накопичений відсоток
повністю згодна	123	33,0	33,2	33,2
скоріше згодна	65	17,4	17,6	50,8
важко відповісти	57	15,3	15,4	66,2
скоріше не згодна	87	23,3	23,5	89,7
зовсім не згодна	38	10,2	10,3	100,0
Всього	370	99,2	100,0	
немає відповіді	3	,8		
Всього	373	100,0		

Таблиця В 2.5.

Висловіть свою згоду чи незгоду з наведеними твердженнями…
Якщо би у мене була можливість не працювати, я би не працювала

	Частота	Відсотки	Відсоток допустимих	Накопичений відсоток
повністю згодна	101	27,1	27,2	27,2
скоріше згодна	58	15,5	15,6	42,7
важко відповісти	52	13,9	14,0	56,7
скоріше не згодна	81	21,7	21,8	78,5
зовсім не згодна	80	21,4	21,5	100,0
Всього	372	99,7	100,0	
немає відповіді	1	,3		
Всього	373	100,0		

Таблиця В 2.6.

Висловіть свою згоду чи незгоду з наведеними твердженнями… Для реалізації себе як особистості чоловік повинен стати батьком та виховувати дітей

	Частота	Відсотки	Відсоток допустимих	Накопичений відсоток
повністю згодна	186	49,9	50,8	50,8
скоріше згодна	81	21,7	22,1	73,0
важко відповісти	49	13,1	13,4	86,3
скоріше не згодна	33	8,8	9,0	95,4
зовсім не згодна	17	4,6	4,6	100,0
Всього	366	98,1	100,0	
немає відповіді	7	1,9		
Всього	373	100,0		

Таблиця В 2.7.

Висловіть свою згоду чи незгоду з наведеними твердженнями… Кар'єра заважає чоловікові бути гарним батьком

	Частота	Відсотки	Відсоток допустимих	Накопичений відсоток
повністю згодна	29	7,8	7,9	7,9
скоріше згодна	56	15,0	15,3	23,2
важко відповісти	62	16,6	16,9	40,1
скоріше не згодна	121	32,4	33,0	73,0
зовсім не згодна	99	26,5	27,0	100,0
Всього	367	98,4	100,0	
немає відповіді	6	1,6		
Всього	373	100,0		

Таблиця В 2.8.

Висловіть свою згоду чи незгоду з наведеними твердженнями… Чоловік має брати таку саму відповідальність за хатні справи та виховання дітей, як і жінка

	Частота	Відсотки	Відсоток допустимих	Накопичений відсоток
повністю згодна	168	45,0	45,5	45,5
скоріше згодна	127	34,0	34,4	79,9
важко відповісти	44	11,8	11,9	91,9
скоріше не згодна	22	5,9	6,0	97,8
зовсім не згодна	8	2,1	2,2	100,0
Всього	369	98,9	100,0	
немає відповіді	4	1,1		
Всього	373	100,0		

Таблиця В 2.8.

Висловіть свою згоду чи незгоду з наведеними твердженнями…
Татусі так само можуть піклуватися про дітей, як і матері

	Частота	Відсотки	Відсоток допустимих	Накопичений відсоток
повністю згодна	195	52,3	53,1	53,1
скоріше згодна	96	25,7	26,2	79,3
важко відповісти	31	8,3	8,4	87,7
скоріше не згодна	37	9,9	10,1	97,8
зовсім не згодна	8	2,1	2,2	100,0
Всього	367	98,4	100,0	
немає відповіді	6	1,6		
Всього	373	100,0		

Таблиця В 2.9.

Висловіть свою згоду чи незгоду з наведеними твердженнями…
Сім'ю треба зберегти заради дітей, навіть якщо чоловік та дружина не кохають одне одного

	Частота	Відсотки	Відсоток допустимих	Накопичений відсоток
повністю згодна	30	8,0	8,0	8,0
скоріше згодна	30	8,0	8,0	16,1
важко відповісти	136	36,5	36,5	52,5
скоріше не згодна	91	24,4	24,4	76,9
зовсім не згодна	81	21,7	21,7	98,7
немає відповіді	5	1,3	1,3	100,0
Всього	373	100,0	100,0	

Таблиця В 2.10.

Через який час після народження дитини (або наймолодшої з них) Ви повернулися до роботи

	Частота	Відсотки	Відсотки допустимих	Накопичений відсоток
через декілька місяців-півроку	21	5,6	5,7	5,7
через 0,5-1 рік	16	4,3	4,3	10,0
через 1-1,5 роки	32	8,6	8,6	18,6
через 1,5-2 роки	42	11,3	11,4	30,0
через 2-2,5 роки	68	18,2	18,4	48,4
через 2,5-3 роки	136	36,5	36,8	85,1
більше ніж 3 роки	55	14,7	14,9	100,0
Всього	370	99,2	100,0	
немає відповіді	3	,8		
Всього	373	100,0		

Таблиця В 2.11.

Уявіть ситуацію: дитина раптово захворіла чи у дитсадку (школі) оголосили карантин, а Вам потрібно вийти на роботу. На чию допомогу Ви розраховуєте .....на допомогу чоловіка

		Частота	Відсотки	Відсотки допустимих	Накопичений відсоток
	не вибрано	226	60,6	61,1	61,1
	вибрано	144	38,6	38,9	100,0
	Всього	370	99,2	100,0	
Пропущені	немає відповіді	3	,8		
Всього		373	100,0		

Таблиця В 2.12.

Уявіть ситуацію: дитина раптово захворіла чи у дитсадку (школі) оголосили карантин, а Вам потрібно вийти на роботу. На чию допомогу Ви розраховуєте ... на допомогу бабусі, дідуся

	Частота	Відсотки	Відсотки допустимих	Накопичений відсоток
не вибрано	129	34,6	34,9	34,9
вибрано	241	64,6	65,1	100,0
Всього	370	99,2	100,0	
немає відповіді	3	,8		
Всього	373	100,0		

Таблиця В 2.13.

Уявіть ситуацію: дитина раптово захворіла чи у дитсадку (школі) оголосили карантин, а Вам потрібно вийти на роботу. На чию допомогу Ви розраховуєте ...на допомогу інших родичів

		Частота	Відсотки	Відсотки допустимих	Накопичений відсоток
Допустимо	не вибрано	327	87,7	88,4	88,4
	вибрано	43	11,5	11,6	100,0
	Всього	370	99,2	100,0	
Пропущені	немає відповіді	3	,8		
Всього		373	100,0		

Таблиця В 2.14.

Уявіть ситуацію: дитина раптово захворіла чи у дитсадку (школі) оголосили карантин, а Вам потрібно вийти на роботу. На чию допомогу Ви розраховуєте.... на допомогу сусідів

		Частота	Відсотки	Відсотки допустимих	Накопичений відсоток
Допустимо	не вибрано	360	96,5	97,3	97,3
	вибрано	10	2,7	2,7	100,0
	Всього	370	99,2	100,0	
Пропущені	немає відповіді	3	,8		
Всього		373	100,0		

Таблиця В 2.15.

Уявіть ситуацію: дитина раптово захворіла чи у дитсадку (школі) оголосили карантин, а Вам потрібно вийти на роботу. На чию допомогу Ви розраховуєте...на допомогу няні

		Частота	Відсотки	Відсотки допустимих	Накопичений відсоток
Допустимо	не вибрано	367	98,4	99,2	99,2
	вибрано	3	,8	,8	100,0
	Всього	370	99,2	100,0	
Пропущені	немає відповіді	3	,8		
Всього		373	100,0		

Таблиця В 2.16.

Уявіть ситуацію: дитина раптово захворіла чи у дитсадку (школі) оголосили карантин, а Вам потрібно вийти на роботу. На чию допомогу Ви розраховуєте... ні на чию

		Частота	Відсотки	Відсотки допустимих	Накопичений відсоток
Допустимо	не вибрано	323	86,6	87,3	87,3
	вибрано	47	12,6	12,7	100,0
	Всього	370	99,2	100,0	
Пропущені	немає відповіді	3	,8		
Всього		373	100,0		

Таблиця В 2.17.

Як би Ви охарактеризували участь Вашого чоловіка у веденні хатнього господарства ...

	Частота	Відсотки	Відсоток допустимих	Накопичений відсоток
майже всю домашню роботу виконує жінка	77	20,6	25,2	25,2
переважну кількість хатньої роботи виконує жінка	118	31,6	38,7	63,9
рівний розподіл праці	103	27,6	33,8	97,7
переважну кількість хатньої роботи виконує чоловік	6	1,6	2,0	99,7
майже усію хатню роботу виконує чоловік	1	,3	,3	100,0
Всего	305	81,8	100,0	
немає відповіді	68	18,2		
Всього	373	100,0		

Таблиця В 2.18

Комбінаційна таблиця доступності ресурсу гнучкого графіку роботи залежно від сектору зайнятості

Ви зараз працюєте у державному чи приватному секторі		Гнучкий графік роботи					Всього
		1	2	3	4	5	
у державному	Кількість	144	13	25	7	6	195
	% в Ви зараз працюєте у державному чи приватному секторі	73,8%	6,7%	12,8%	3,6%	3,1%	100,0 %
у приватному	Кількість	78	14	21	9	15	138
	% в Ви зараз працюєте у державному чи приватному секторі	56,9%	10,2%	15,3%	6,6%	10,9 %	100,0 %
Всього	Кількість	221	27	46	16	21	333
	% в Ви зараз працюєте у державному чи приватному секторі	66,6%	8,1%	13,9%	4,8%	6,3%	100,0 %

Критерії Хі-квадрат

	Значення	ст.св.	Асимптоматична значущість (2-стороння)
Хі-квадрат Пірсона	16,165[a]	5	,006
Відношення правдоподібності	16,458	5	,006
Лінійно-лінійний зв’язок	14,408	1	,000
Кількість допустимих спостережень	333		

а. Для числа ячейок 2 (16,7%) передбачається значення, менше 5. Мінімальне число, що припускається, дорівнює ,41.

Таблиця В 2.19.

Комбінаційна таблиця доступності ресурсу гнучкої відпустки залежно від сектору зайнятості

Ви зараз працюєте у державному чи приватному секторі		Можливість взяти відпустку влітку чи під час шкільних канікул					Всього
		1	2	3	4	5	
у державному	Кількість	7	14	28	30	123	202
	% в Ви зараз працюєте у державному чи приватному секторі	3,5%	6,9%	13,9%	14,9%	60,9%	100,0%
у приватному	Кількість	34	18	24	26	34	136
	% в Ви зараз працюєте у державному чи приватному секторі	25,0%	13,2%	17,6%	19,1%	25,0%	100,0%
Всього	Кількість	41	32	52	56	157	338
	% в Ви зараз працюєте у державному чи приватному секторі	12,1%	9,5%	15,4%	16,6%	46,4%	100,0%

Критерії Хі-квадрат (до таблиці В 2.19)

	Значення	ст.св.	Асимптоматична значущість (2-стороння)
Хі-квадрат Пірсона	58,676[a]	4	,000
Відношення правдоподібності	61,062	4	,000
Лінійно-лінійний зв'язок	54,546	1	,000
Кількість допустимих спостережень	338		

а. Для числа ячейок 0 (0,0%) передбачається значення, менше 5. Мінімальне число, що припускається, дорівнює 12,88.

Таблиця В 2.20

Комбінаційна таблиця доступності ресурсу лікарняного по догляду за дитиною залежно від сектору зайнятості

Ви зараз працюєте у державному чи приватному секторі?		можливість без проблем піти на лікарняний по догляду за дитиною					Всього
		1	2	3	4	5	
у державному	Кількість	12	15	50	37	88	202
	% в Ви зараз працюєте у державному чи приватному секторі	5,9%	7,4%	24,8%	18,3%	43,6%	100,0%
у приватному	Кількість	31	21	28	26	31	137
	% в Ви зараз працюєте у державному чи приватному секторі	22,6%	15,3%	20,4%	19,0%	22,6%	100,0%
Всього	Кількість	43	36	78	63	119	339
	% в Ви зараз працюєте у державному чи приватному секторі	12,7%	10,6%	23,0%	18,6%	35,1%	100,0%

Критерії Хі-квадрат

	Значення	ст.св.	Асимптоматична значущість (2-стороння)
Хі-квадрат Пірсона	33,596[a]	4	,000
Відношення правдоподібності	33,833	4	,000
Лінійно-лінійний зв'язок	28,775	1	,000
Кількість допустимих спостережень	339		

а. Для числа ячейок 0 (0,0%) передбачається значення, менше 5. Мінімальне число, що припускається, дорівнює 14,55.

Таблиця В 2.21

Ви зараз працюєте у державному чи приватному секторі		Всього					
		1	2	3	4	5	
у державному	Кількість	59	31	43	23	38	195
	% в Ви зараз працюєте у державному чи приватному секторі	30,4%	16,0%	22,2%	11,9%	19,6%	100,0 %
у приватному	Кількість	105	9	9	4	8	135
	% в Ви зараз працюєте у державному чи приватному секторі	77,8%	6,7%	6,7%	3,0%	5,9%	100,0 %
Всього	Кількість	164	40	52	27	46	33-
	% в Ви зараз працюєте у державному чи приватному секторі	49,5%	12,2%	15,8%	8,2%	14,0%	100,0 %

	Значення	ст.св.
Хі-квадрат Пірсона	73,605[a]	5
Відношення правдоподібності	77,505	5
Лінійно-лінійний зв’язок	53,049	1
Кількість допустимих спостережень	329	

Таблиця В 2.22

Комбінаційна таблиця доступності ресурсу гнучкості робочого місця (можливість працювати вдома) залежно від сектору зайнятості

Ви зараз працюєте у державному чи приватному секторі		Гнучкість робого місця					Всього
		1	2	3	4	5	
у державному	Количество	165	13	9	5	2	194
	% в Ви зараз працюєте у державному чи приватному секторі	85,1%	6,7%	4,6%	2,6%	1,0%	100,0%
у приватному	Количество	95	14	6	12	10	137
	% в Ви зараз працюєте у державному чи приватному секторі	69,3%	10,2%	4,4%	8,8%	7,3%	100,0%
Всього	Количество	260	27	15	17	12	331
	% в Ви зараз працюєте у державному чи приватному секторі	78,5%	8,2%	4,5%	5,1%	3,6%	100,0%

Критерії Хі-квадрат (до таблиці В 2.22)

	Значення	ст.св.	Асимптоматична значущість (2-стороння)
Хі-квадрат Пірсона	18,430[a]	4	,001
Відношення правдоподібності	18,649	4	,001
Лінійно-лінійний зв'язок	16,064	1	,000
Кількість допустимих спостережень	331		

а. Для числа ячейок 1 (10,0%) передбачається значення менше 5. Мінімальне число, що припускається, дорівнює 4,97.

Таблиця В 2.23.

Комбінаційна таблиця середніх індексів доступності ресурсів робочого місця у державному та приватному секторах зайнятості

Ви зараз працюєте у державному чи приватному секторі		Гнучкий графік роботи	Можливість взяти відпустку влітку чи під час шкільних канікул	можливість піти на лікарняний по догляду за дитиною	пільгові путівки на дитяче оздоровлення	Гнучкість робого місця	Можливість привести дитину на роботу
у державному	Середнє значення	1,55	4,23	3,86	2,74	1,28	2,66
	N	195	202	202	194	194	198
	Стандартне відхилення	1,046	1,136	1,226	1,499	,758	1,591
у приватному	Середнє значення	2,12	3,06	3,04	1,53	1,74	2,28
	N	137	136	137	135	137	135
	Стандартне відхилення	1,600	1,529	1,472	1,132	1,301	1,439
Всього	Середнє значення	1,79	3,76	3,53	2,24	1,47	2,50
	N	332	338	339	329	331	333
	Стандартне відхилення	1,330	1,427	1,389	1,484	1,042	1,540

Таблиця В 2.24

Однофакторний дисперсійний аналіз (ANOVA)

		Сума квадратів	ст.св.	Середній квадрат	F	Знач.
Гнучкий графік роботи	Між групами	25,500	1	25,500	15,018	,000
	Всередині груп	560,316	330	1,698		
	Всього	585,816	331			
Можливість взяти відпустку влітку чи під час шкільних канікул	Між групами	111,052	1	111,052	64,887	,000
	Всередині груп	575,054	336	1,711		
	Всього	686,107	337			
можливість без проблем піти на лікарняний по догляду за дитиною	Між групами	55,547	1	55,547	31,359	,000
	Всередині груп	596,936	337	1,771		
	Всього	652,484	338			
пільгові путівки на дитяче оздоровлення	Між групами	116,778	1	116,778	63,092	,000
	Всередині груп	605,252	327	1,851		
	Всього	722,030	328			
Гнучкість робого місця	Між групами	17,982	1	17,982	17,318	,000
	Всередині груп	342,653	330	1,038		
	Всього	360,636	331			
Можливість привести дитину на роботу	Між групами	11,293	1	11,293	4,817	,029
	Всередині груп	775,950	331	2,344		
	Всього	787,243	332			

Міра зв'язку (до таблиці В 2.24)

	Ета	Ета-квадрат
Гнучкий графік роботи * Ви зараз працюєте у державному чи приватному секторі	,209	,044
Можливість взяти відпустку влітку чи під час шкільних канікул * Ви зараз працюєте у державному чи приватному секторі	,402	,162
можливість без проблем піти на лікарняний по догляду за дитиною * Ви зараз працюєте у державному чи приватному секторі	,292	,085
пільгові путівки на дитяче оздоровлення * Ви зараз працюєте у державному чи приватному секторі	,402	,162
Гнучкість робого місця * Ви зараз працюєте у державному чи приватному секторі	,223	,050
Можливість привести дитину на роботу * Ви зараз працюєте у державному чи приватному секторі	,120	,014

Таблиця В 2.25.

Якщо Ви працюєте повний робочий день/тиждень, зазначте режим та години Вашої роботи

	Частота	Відсотки	Відсотки допустимих	Накопичений відсоток
стандартний робочий день, тиждень (з пон. по пт)	259	69,4	76,2	76,2
збільшений робочий день, тиждень	32	8,6	9,4	85,6
змінний добовий, тижневий графік	39	10,5	11,5	97,1
вільний графік	10	2,7	2,9	100,0
Всього	340	91,2	100,0	
відповідь відсутня	33	8,8		
Всього	373	100,0		

Таблиця В 2.26.

Комбінаційна таблиця залежності режиму роботи від сектору зайнятості

Ви зараз працюєте у державному чи приватному секторі		Зазначте режим та години Вашої роботи				Всього
		стандартний робочий день, тиждень (з пон. по пт)	збільшений робочий день, тиждень	змінний добовий, тижневий графік	вільний графік	
у державному	Кількість	179	8	17	1	205
	Очікувана кількість	157,1	19,4	22,4	6,1	205,0
	% в Ви зараз працюєте у державному чи приватному секторі	87,3%	3,9%	8,3%	0,5%	100,0%
у приватному	Кількість	80	24	20	9	133
	Очікувана кількість	101,9	12,6	14,6	3,9	133,0
	% в Ви зараз працюєте у державному чи приватному секторі	60,2%	18,0%	15,0%	6,8%	100,0%
Всього	Кількість	259	32	37	10	338
	Очікувана кількість	259,0	32,0	37,0	10,0	338,0
	% в Ви зараз працюєте у державному чи приватному секторі	76,6%	9,5%	10,9%	3,0%	100,0%

	Значення	ст.св.	Асимптотична значущість (2-сторонння)
Хі-квадрат Пірсона	38,913[a]	3	,000
Відношення правдоподібності	39,343	3	,000
Лінійно-лінійний зв'язок	27,268	1	,000
Кількість допустимих спостережень	338		

а. Для числа ячейок 1 (12,5%) передбачається значення, менше 5. Мінімальне число, що передбачається, дорівнює 3,93.

Таблиця В 2.27

Комбінаційна таблиця поширеності практик понаднормової роботи у державному та приватному секторах

Ви зараз працюєте у державному чи приватному секторі		понаднормова робота, ненормований робочий день		Всього
		не вибрано	вибрано	
у державному	Кількість	160	55	215
	Очікувана кількість	150,1	64,9	215,0
	% в Ви зараз працюєте у державному чи приватному секторі	74,4%	25,6%	100,0%
	Стандартний залишок	,8	-1,2	
у приватному	Кількість	92	54	146
	Очікувана кількість	101,9	44,1	146,0
	% в Ви зараз працюєте у державному чи приватному секторі	63,0%	37,0%	100,0%
	Стандартний залишок	-1,0	1,5	
Всього	Кількість	252	109	361
	Очікувана кількість	252,0	109,0	361,0
	% в Ви зараз працюєте у державному чи приватному секторі	69,8%	30,2%	100,0%

Критерії хі-квадрат (до табл. В 2.27)

	Значення	ст.св.	Асимптотична значущість (2-сторонн)	Точне знч. (2-сторонн)	Точне знч. (1-сторонн)
Хі-квадрат Пірсона	5,366[a]	1	,021		
Відношення правдоподібності	5,318	1	,021		
Точный критерий Фишера				,026	,014
Лінійно-лінійний зв'язок	5,351	1	,021		
Кількість допустимих спостережень	361				

а. Для числа ячейок 0 (0,0%) передбачається значення, меньше 5. Мінімальне число, що передбачається, дорівнює 44,08.

Міри симетрії

		Значення	Приблизне значення
Номінал/Номінал	Коефіцієнт спряженості	,121	,021
Кількість допустимих спостережень		361	

Таблиця В 2.28

Комбінаційна таблиця непередбачуваності робочого часу залежно від сектору зайнятості

Ви зараз працюєте у державному чи приватному секторі		непередбачуваність робочого часу (можуть викликати на роботу)		Всього
		не вибрано	вибрано	
у державному	Кількість	169	48	217
	Очікувана кількість	158,6	58,4	217,0
	% в Ви зараз працюєте у державному чи приватному секторі	77,9%	22,1%	100,0%
	Стандартний залишок	,8	-1,4	
у приватному	Кількість	97	50	147
	Очікувана кількість	107,4	39,6	147,0
	% в Ви зараз працюєте у державному чи приватному секторі	66,0%	34,0%	100,0%
	Стандартний залишок	-1,0	1,7	
Всього	Кількість	266	98	364
	Очікувана кількість	266,0	98,0	364,0
	% в Ви зараз працюєте у державному чи приватному секторі	73,1%	26,9%	100,0%

Критерії хі-квадрат (до табл. В 2.28)

	Значення	ст.св.	Асимптотична значущість (2-сторонн)	Точне знч. (2-сторонн)	Точне знч. (1-сторонн)
Хі-квадрат Пірсона	6,301[a]	1	,012		
Відношення правдоподібності	6,229	1	,013		
Точный критерий Фишера				,016	,009
Лінійно-лінійний зв'язок	6,284	1	,012		
Кількість допустимих спостережень	364				

а. Для числа ячейок 0 (0,0%) передбачається значення менше 5. Мінімальне число, що передбачається, дорівнює 39,58.

Міри симетрії

		Значення	Приблизне значення
Номінал/Номінал	Коефіцієнт спряженості	,130	,012
Кількість допустимих спостережень		364	

Таблиця В 2.29.

Комбінаційна таблиця поширеності практик роботи ввечері чи вночі залежно від сектору зайнятості

Ви зараз працюєте у державному чи приватному секторі		робота ввечері чи вночі		Всього
		не вибрано	вибрано	
у державному	Кількість	190	27	217
	Очікувана кількість	192,5	24,5	217,0
	% в Ви зараз працюєте у державному чи приватному секторі	87,6%	12,4%	100,0%
	Стандартний залишок	-,2	,5	
у приватному	Кількість	132	14	146
	Очікувана кількість	129,5	16,5	146,0
	% в Ви зараз працюєте у державному чи приватному секторі	90,4%	9,6%	100,0%
	Стандартний залишок	,2	-,6	
Всього	Кількість	322	41	363
	Очікувана кількість	322,0	41,0	363,0
	% в Ви зараз працюєте у державному чи приватному секторі	88,7%	11,3%	100,0%

Критерії хі-квадрат (до таблиці В 2.29)

	Значення	ст.св.	Асимптотична значущість (2-сторонння)	Точне знч. (2-сторонння)	Точне знч. (1-сторонння)
Хі-квадрат Пірсона	,709[a]	1	,400		
Відношення правдоподібності	,721	1	,396		
Точный критерий Фишера				,499	,252
Лінійно-лінійний зв'язок	,707	1	,400		
Кількість допустимих спостережень	363				

а. Для числа ячейок 0 (0,0%) передбачається значення менше 5. Мінімальне значення, що передбачається, дорівнює16,49.

Таблиця В 2.30.

омбінаційна таблиця поширеності практик роботи у вихідні дні залежно від сектору зайнятості

Ви зараз працюєте у державному чи приватному секторі		Чи доводиться Вам працювати у вихідні дні принаймні один раз на місяць		Всього
		так	ні	
у державному	Кількість	101	116	217
	Очікувана кількість	120,4	96,6	217,0
	% в Ви зараз працюєте у державному чи приватному секторі	46,5%	53,5%	100,0%
	Стандартний залишок	-1,8	2,0	
у приватному	Кількість	101	46	147
	Очікувана кількість	81,6	65,4	147,0
	% в Ви зараз працюєте у державному чи приватному секторі	68,7%	31,3%	100,0%
	Стандартний залишок	2,2	-2,4	
Всього	Кількість	202	162	364
	Очікувана кількість	202,0	162,0	364,0
	% в Ви зараз працюєте у державному чи приватному секторі	55,5%	44,5%	100,0%

Критерії хі-квадрат (до таблиці В.2.30)

	Значення	ст.св.	Асимптотична значущість (2-сторонн)	Точне знч. (2-сторонн)	Точне знч. (1-сторонн)
Хі-квадрат Пірсона	17,430[a]	1	,000		
Відношення правдоподібності	17,721	1	,000		
Точный критерий Фишера				,000	,000
Лінійно-лінійний зв'язок	17,382	1	,000		
Кількість допустимих спостережень	364				

а. Для числа ячейок 0 (0,0%) передбачається значення менше 5. Мінімальне значення, що передбачається, дорівнює 65,42.

Міри симетрії

	Значення	Приблизне значення
Номінал/Номінал Коефіцієнт спряженості	,214	,000
Кількість допустимих спостережень	364	

Таблиця В 2.31.

Визначте, хто у Вашій сім'ї… контролює режим дитини (харчування, сон, підйом)

		Частота	Відсотки	Відсотки допустимих	Накопичений відсоток
Допустимо	завжди або майже завжди мама	107	28,7	34,9	34,9
	мама частіше, ніж тато	117	31,4	38,1	73,0
	мама і тато нарівно	75	20,1	24,4	97,4
	тато частіше, ніж мама	6	1,6	2,0	99,3
	завжди або майже завжди тато	2	,5	,7	100,0
	Всього	307	82,3	100,0	
Пропущені	немає відповіді	66	17,7		
Всього		373	100,0		

Таблиця В 2.32.

Визначте, хто у Вашій сім'ї… слідкує за зовнішнім виглядом, одягом дитини

		Частота	Відсотки	Відсотки допустимих	Накопичений відсоток
Допустимо	завжди або майже завжди мама	164	44,0	53,4	53,4
	мама частіше, ніж тато	99	26,5	32,2	85,7
	мама і тато нарівно	41	11,0	13,4	99,0
	тато частіше, ніж мама	3	,8	1,0	100,0
	Всього	307	82,3	100,0	
Пропущені	немає відповіді	66	17,7		
Всього		373	100,0		

Таблиця В 2.33.

Визначте, хто у Вашій сім'ї… Контролює навчання, допомагає з домашніми завданнями...

		Частота	Відсотки	Відсотки допустимих	Накопичений відсоток
Допустимо	завжди або майже завжди мама	85	22,8	27,8	27,8
	мама частіше, ніж тато	106	28,4	34,6	62,4
	мама і тато нарівно	105	28,2	34,3	96,7
	тато частіше, ніж мама	9	2,4	2,9	99,7
	завжди або майже завжди тато	1	,3	,3	100,0
	Всього	306	82,0	100,0	
Пропущені	немає відповіді	67	18,0		
Всього		373	100,0		

Таблиця В 2.34.

Визначте, хто у Вашій сім'ї… Організовує у разі потреби візит дитини до лікаря

		Частота	Відсотки	Відсотки допустимих	Накопичений відсоток
Допустимо	завжди або майже завжди мама	130	34,9	42,5	42,5
	мама частіше, ніж тато	68	18,2	22,2	64,7
	мама і тато нарівно	87	23,3	28,4	93,1
	тато частіше, ніж мама	20	5,4	6,5	99,7
	завжди або майже завжди тато	1	,3	,3	100,0
	Всього	306	82,0	100,0	
Пропущені	немає відповіді	67	18,0		
Всього		373	100,0		

Таблиця В 2.35.

Визначте, хто у Вашій сім'ї… Організовує дозвілля дитини (спільні ігри, прогулянки)

		Частота	Відсотки	Відсотки допустимих	Накопичений відсоток
Допустимо	завжди або майже завжди мама	31	8,3	10,1	10,1
	мама частіше, ніж тато	85	22,8	27,7	37,8
	мама і тато нарівно	168	45,0	54,7	92,5
	тато частіше, ніж мама	23	6,2	7,5	100,0
	Всього	307	82,3	100,0	
Пропущені	немає відповіді	66	17,7		
Всього		373	100,0		

Таблиця В 2.36.

Визначте, хто у Вашій сім'ї… бере лікарняні у разі хвороби дитини

		Частота	Відсотки	Відсотки допустимих	Накопичений відсоток
Допустимо	завжди або майже завжди мама	179	48,0	59,5	59,5
	мама частіше, ніж тато	63	16,9	20,9	80,4
	мама і тато нарівно	43	11,5	14,3	94,7
	тато частіше, ніж мама	12	3,2	4,0	98,7
	завжди або майже завжди тато	4	1,1	1,3	100,0
	Всього	301	80,7	100,0	
Пропущені	немає відповіді	72	19,3		
Всього		373	100,0		

Таблиця В 2.37.

Визначте, хто у Вашій сім'ї… відвідує батьківські збори, святкові заходи у дитсадку, школі

		Частота	Відсотки	Відсотки допустимих	Накопичений відсоток
Допустимо	завжди або майже завжди мама	119	31,9	39,0	39,0
	мама частіше, ніж тато	97	26,0	31,8	70,8
	мама і тато нарівно	84	22,5	27,5	98,4
	тато частіше, ніж мама	4	1,1	1,3	99,7
	завжди або майже завжди тато	1	,3	,3	100,0
	Всього	305	81,8	100,0	
Пропущені	немає відповіді	68	18,2		
Всього		373	100,0		

Таблиця В 2.38.

Визначте, хто у Вашій сім'ї… готує свята для дитини (подарунки, вибір місця проведення, меню тощо)

		Частота	Відсотки	Відсотки допустимих	Накопичений відсоток
Допустимо	завжди або майже завжди мама	102	27,3	33,2	33,2
	мама частіше, ніж тато	67	18,0	21,8	55,0
	мама і тато нарівно	134	35,9	43,6	98,7
	тато частіше, ніж мама	3	,8	1,0	99,7
	завжди або майже завжди тато	1	,3	,3	100,0
	Всього	307	82,3	100,0	
Пропущені	немає відповіді	66	17,7		
Всього		373	100,0		

Таблиця В 2.39.

Визначте, хто у Вашій сім'ї… приймає важливі рішення відносно дитини (вибір дитсадка, школи, вчителя, гуртка)

		Частота	Відсотки	Відсотки допустимих	Накопичений відсоток
Допустимо	завжди або майже завжди мама	81	21,7	26,4	26,4
	мама частіше, ніж тато	45	12,1	14,7	41,0
	мама і тато нарівно	172	46,1	56,0	97,1
	тато частіше, ніж мама	8	2,1	2,6	99,7
	завжди або майже завжди тато	1	,3	,3	100,0
	Всього	307	82,3	100,0	
Пропущені	немає відповіді	66	17,7		
Всього		373	100,0		

Таблиця В 2.40.

Комбінаційна таблиця участі батька у догляді за хворою дитиною залежно від режиму його праці

Який режим роботи Вашого чоловіка		бере лікарняні у разі хвороби дитини					Всього
		завжди або майже завжди мама	мама частіше, ніж тато	мама і тато нарівно	тато частіше, ніж мама	завжди або майже завжди тато	
стандартний робочий день, тиждень	n	68	22	18	2	1	111
	%	61,3%	19,8%	16,2%	1,8%	0,9%	100,0%
збільшений робочий день, тиждень	n	56	20	11	0	0	87
	%	64,4%	23,0%	12,6%	0,0%	0,0%	100,0%
змінний добовий, тижневий	n	18	5	2	1	0	26
	%	69,2%	19,2%	7,7%	3,8%	0,0%	100,0%
вільний графік	n	21	11	6	6	1	45
	%	46,7%	24,4%	13,3%	13,3%	2,2%	100,0%
інше (постійні відрядження, працює в іншому місті, непередбачуваний графік)	n	9	2	3	1	0	15
	%	60,0%	13,3%	20,0%	6,7%	0,0%	100,0%
не працює	n	0	1	1	1	2	5
	%	0,0%	20,0%	20,0%	20,0%	40,0%	100,0%
Всього	n	172	61	41	11	4	289
	%	59,5%	21,1%	14,2%	3,8%	1,4%	100,0%

Критерії хі-квадрат (до табл. В 2.40)

	Значення	ст.св.	Асимптотична значущість (2-стороння)
Хі-квадрат Пірсона	82,763[a]	20	,000
Відношення правдоподібності	40,973	20	,004
Лінійно-лінійний зв'язок	12,563	1	,000
Кількість допустимих спостережень	289		

а. Для числа ячейок 18 (60,0%) передбачається значення менше 5. Мінімальне число, що передбачається, дорівнює ,07.

Таблиця В 2.41.

Комбінаційна таблиця відчуття матерями поспіху вдома у материнських розширених сім'ях

	Частота	Відсотки	Відсотки допустимих	Накопичений відсоток
постійно	4	13,3	13,3	13,3
час від часу	25	83,3	83,3	96,7
майже ніколи	1	3,3	3,3	100,0
Всього	30	100,0	100,0	

Таблиця В 2.42.

Комбінаційна таблиця відчуття матерями поспіху вдома у материнських сім'ях

		Як часто Ви відчуваєте тиск часу, нестачу часу, поспіх вдома			
		постійно	час від часу	майже ніколи	Всього
не вибране	Кількість	88	199	36	323
	% в ніхто, я проживаю одна з дитиною (дітьми)	27,2%	61,6%	11,1%	100,0%
вибране	Кількість	16	21	6	43
	% в ніхто, я проживаю одна з дитиною (дітьми)	37,2%	48,8%	14,0%	100,0%
Всього	Кількість	104	220	42	366
	% в ніхто, я проживаю одна з дитиною (дітьми)	28,4%	60,1%	11,5%	100,0%

Таблиця В 2.43

Комбінаційна таблиця відчуття матерями поспіху вдома у розширених сім'ях

		Частота	Відсотки	Відсотки допустимих	Накопичений відсоток
Допустимо	постійно	15	29,4	30,0	30,0
	час від часу	26	51,0	52,0	82,0
	майже ніколи	9	17,6	18,0	100,0
	Всього	50	98,0	100,0	
Пропущені	немає відповіді	1	2,0		
Всього		51	100,0		

Таблиця В 2.44.

Комбінаційна таблиця відчуття матерями поспіху вдома залежно від кількості дітей у них

скільки у Вас дітей віком до 18 років		Як часто Ви відчуваєте тиск часу, нестачу часу, поспіх вдома			
		постійно	час від часу	майже ніколи	Всього
1	Кількість	65	154	29	248
	% в скільки у Вас дітей віком до 18 років	26,2%	62,1%	11,7%	100,0%
2	Кількість	35	63	11	109
	% в скільки у Вас дітей віком до 18 років	32,1%	57,8%	10,1%	100,0%
3	Кількість	4	2	2	8
	% в скільки у Вас дітей віком до 18 років	50,0%	25,0%	25,0%	100,0%
4	Кількість	0	1	0	1
	% в скільки у Вас дітей віком до 18 років	0,0%	100,0%	0,0%	100,0%
Всього	Кількість	104	220	42	366
	% в скільки у Вас дітей віком до 18 років	28,4%	60,1%	11,5%	100,0%

Критерії хі-квадрат (до табл. В 2.44)

	Значення	ст.св.	Асимптотична значущість (2-сторонння)
Хі-квадрат Пірсона	6,291[a]	6	,391
Відношення правдоподібності	6,542	6	,365
Лінійно-лінійний зв'язок	1,021	1	,312
Кількість допустимих спостережень	366		

а. Для числа ячеек 6 (50,0%) предполагается Значення, меньше 5. Минимальное предполагаемое число равно ,11.

Таблиця В 2.45.

Комбінаційна таблиця залежності відчуття матерями поспіху вдома та гендерного розподілу хатньої праці у нуклеарних сім'ях

		Як часто Ви відчуваєте тиск часу, нестачу часу, поспіх вдома			
		постійно	час від часу	майже ніколи	Всього
майже всю домашню роботу виконує жінка	Кількість	30	43	2	75
	%	40,0%	57,3%	2,7%	100,0%
переважну кількість хатньої роботи виконує жінка	Кількість	31	70	17	118
	%	26,3%	59,3%	14,4%	100,0%
рівний розподіл праці	Кількість	22	61	17	100
	%	22,0%	61,0%	17,0%	100,0%
переважну кількість хатньої роботи виконує чоловік	Кількість	1	5	0	6
	%	16,7%	83,3%	0,0%	100,0%
Всього	Кількість	84	179	36	299
	%	28,1%	59,9%	12,0%	100,0%

Критерії хі-квадрат (до табл. В 2.45)

	Значення	ст.св.	Асимптотична значущість (2-сторонння)
Хі-квадрат Пірсона	14,972[a]	6	,020
Відношення правдоподібності	17,640	6	,007
Лінійно-лінійний зв'язок	9,906	1	,002
Кількість допустимих спостережень	299		

а. Для числа ячеек 3 (25,0%) предполагается Значення, меньше 5. Минимальное предполагаемое число равно ,72.

Міри симетрії

		Значення	Приблизна значущість
Номінал/Номінал	Коефіцієнт спряженості	,218	,020
Кількість припустимих спостережень		299	

Таблиця В 2.46

Комбінаційна таблиця практики поєднання матерями спілкування з дитиною та хатньої праці залежно від типу гендерного розподілу хатньої праці у нуклеарних сім'ях

		Чи вірно твердження про те, що більшу частину спілкування з дитиною Ви поєднуєте з хатньою роботою					
		так, цілком вірно	так, скоріше вірно	важко сказати	ні, скоріше невірно	ні, не вірно	Всього
майже всю домашню роботу виконує жінка	Кількість	23	31	8	12	2	76
	%	30,3%	40,8%	10,5%	15,8%	2,6%	100,0%
переважну кількість хатньої роботи виконує жінка	Кількість	12	53	19	31	2	117
	%	10,3%	45,3%	16,2%	26,5%	1,7%	100,0%
рівний розподіл праці	Кількість	5	43	15	32	8	103
	%	4,9%	41,7%	14,6%	31,1%	7,8%	100,0%
переважну кількість хатньої роботи виконує чоловік	Кількість	1	3	2	0	0	6
	%	16,7%	50,0%	33,3%	0,0%	0,0%	100,0%
майже усію хатню роботу виконує чоловік	Кількість	0	0	0	1	0	1
	%	0,0%	0,0%	0,0%	100,0%	0,0%	100,0%
Всього	Кількість	41	130	44	76	12	303
	%	13,5%	42,9%	14,5%	25,1%	4,0%	100,0%

Критерії Хі-квадрат (до Табл. В 2.46)

	Значення	ст.св.	Асимптотична значущість (2-стороння)
Хі-квадрат Пірсона	39,814[a]	16	,001
Відношення правдоподібності	38,777	16	,001
Лінійно-лінійний звязок	16,193	1	,000
Кількість допустимих спостережень	303		

a. Для числа ячйок 13 (52,0%) передбачається значення менше 5. Мінімальне число, що передбачається, дорівнює ,04.

Міри симетрії

		Значення	Приблизна знач.
Номінал/номінал	Коефіцієнт спряженості	,341	,001
Кількість допустимих спостережень		303	